

काव्यसंग्रहः ।

द्वितीयो भागः

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি; এ;
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আম্‌হাষ্ট্র ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

अशुद्धिग्रोधनम् ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमभागे

पुष्पायां	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
३१३	७	विधीयता	विधीयता
३४६	२	निक्षेपणाय एव	निक्षेपणाय पठ-
		पठसुद्धृतमर्पयन्ती	सुद्धृतसुद्धृत्नी
३७४	५	यौ यस्य	यत् यस्य
३७७	५	यस्य	यस्य च
४१३	८	फलाः स्फुलिङ्गो जघुः	फलास्फुलिङ्गं जघ
४४२	५	तासां	तेषां
४७८	१	दहति न	दहति हि
४८०	४	घावय	वारय
५१५	२	श्रीप्रति नारदादिः	श्रीप्रतेनारदादिः
५३४	३	एताः	एते
५४५	८	पुच्छ	पिच्छ
५४८	६	यस्यैकस्मिन्	यस्यैकस्मिन्
५७१	१	दूरं दूरादपि	दूराद्दूरादपि
५७८	६	धन्य	धन्यम्
६००	३	अद्यापि तां	अद्यापि तत्
६१२	३	तेन	येन
६१२	४	परो	परं

काव्यसंग्रहस्य द्वितीयभागे

२४	६	दैवहतकः	दैवहतकात्
३६	४	पुङ्खितशरो	संहितशरो
३८	८	वीक्षितः	वीक्षितम्
५४	५	सुभ्रू भङ्गैः	सुभ्रू भङ्गैः
६५	७	सेव्याः	सेव्या
७३	५	सन्ततोऽसौ	सन्वते
७७	५	विश्रम्भाहं	विश्रम्भाहः
७८	१	आतनोद	आतनोति

पृष्ठावः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८४	४	किं वाधोक्तैः	किं वाधैस्तैः
८८	३	स्ता एव	स्त एव
८८	७	धिरसं	सुरसं
९६	४	सनिश्वास	सुनिश्वास
१०८	८	कर्षणं	कषणं
१३३	८	भूमौशय्या	भूमौशय्यः
१३६	५	शौथं वैरिणि	शौथं
१३७	६	साधुवृत्तानां	साधुवृत्तानां
१३७	७	कन्दु कपातेन पतति	कन्दु कपातेनोव पतति
१४३	६	रम्भवन्तः	रम्भवन्तः
१४४	१	गुणेन	परेण
१५३	२	भूषणास्तुरगा	भूषणास्तुरगा
१६७	५	पयोनिधि	पयोधि
१८३	५	तरङ्गकण	तरङ्गचय
१८८	६	किं केन	किं तेन
१९७	१०	यान्ति	यान्तु
२११	६	वधिगतम्	व्युधिगतम्
२१४	२	शब्दसंज्ञ	सङ्गलब्ध
२१४	५	ब्रह्माण्डोमण्डली	ब्रह्माण्डमण्डली
२२५	६	दश	दश दिशः
२३२	२	वीतेऽन्वकारे	वीतान्वकारः
२३४	४	सैवान्यरूपा	सैवान्यरूपा
२४९	६	पक्षपातात्	पक्षवातात्
२५०	१	पक्षपातात्	पक्षवातात्
२५६	६	नोद्वसुरा स्वधुनी	नोद्वसुरस्वधुनी
२७१	६	स्वमूर्त्तिम्	स्वमूर्त्तिम्
२७६	४	व्यतुगुणगणो	व्यतुगुणगुणो
२८१	६	क्वाच	क्वच

काव्यसंग्रहः ।

द्वितीयो भागः ।

अमरशतकम् ।

ज्याकृष्टिवद्वखटकामुखपाणिपृष्ठ-

प्रेङ्खनखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।

त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-

लोभममङ्गमरविभ्रमभृत्कटाक्षः ॥ १ ॥

ज्याकृष्टीति-। ज्याकाः मौल्याः वा ज्याकृष्टिः आकर्षणं कामेन ऋरं
प्रति शरनिक्षेपार्थमिति भावः तथा बद्धा जनिता या खटका चकि-
तत्वं तथा सुखे यः पाणिः अर्पित इति भावः तस्य पृष्ठे प्रेङ्खतां
स्फुरतां गङ्गांमूलां चनेन निकरेण संबन्धितः संयुक्तः मञ्जरितः
सञ्जातमञ्जरीकः प्रप्लव एव कर्णपूरः कर्णभूषणं तत्र लोभात् भ्रमरः
सञ्जरतः अमरस्य विश्वमभृत् शोभायासी अम्बिकायाः मौल्याः कटाक्षः
ऋरं प्रतीति शेषः त्वां पातु रक्षतु । यत्र मञ्जरितपल्लवस्य कर्णपूर-
त्वेनारोपणात् रूपकं तत्र च भ्रमरस्य लोभात् भ्रान्तिमान् ततश्चा-
न्यस्य विभ्रमं कथमन्यो विभ्रतिरेति साम्प्रतीतेः निर्द्देशनेति त्रयाण्या-
मङ्गाङ्गिभावः सञ्जरः । तदुक्तं दर्शये । रूपकं रूपितारोपाद् विषये
निरप्रपञ्चे इति, साम्प्रदायिकत्वं तदुबुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति,
सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतश्चित् । यत्र विभ्रान्तविभ्रतं
बोधयेत् सा निर्द्देशनेति च । वसन्ततिवकं वृत्तं ज्ञेयं वसन्ततिवकं तभ-
जा जगौ ग इति तद्व्यख्यात् ॥ १ ॥

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
 गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
 आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्वनेत्रोत्पलाभिः
 कामीवार्द्रापराधः स दहत्तु दुरितं शाम्भवो वः शरान्निः॥२
 आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
 किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः खेदाभसां शीकरैः ।
 तत्त्वया यत् सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
 तत् त्वां पातु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्देवतैः ॥३॥

क्षिप्त इति । यः क्षिप्तः अङ्गात् पातितः हस्तावलग्नः हस्तयो-
 रवसक्तः प्रसभं बलात् अभिहतोऽपि तर्हिङ्गोऽपि त्यक्तोऽपीति भावः
 अशुकान्तं वसनाञ्चलम् अप्याददानः गृह्णन् केशेषु गृह्णन् अपास्तः
 निराकृतः चरणयोर्निपतितः संभ्रमेण भयेन मानगौरवेण च नेक्षितः
 नावलोक्षितः साश्वनेत्रोत्पलाभिः सज्जनयनोत्पलाभिः त्रिपुर-
 युवतिभिः असुराङ्गनाभिः वार्द्रापराधः नयकतापराधः कामीव कान्त
 इव अवधूतः न्यक्तः, स शाम्भवः शरान्निः वः युष्माकं दुरितं पापं
 दहत्तु भस्मीकरोतु । उपमालङ्कारः । स्रग्धरादृतम् । अभ्रैर्यानां
 त्वयेण त्रिस्तनियतिश्रुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तद्वक्ष्यात् ॥ २ ॥

अलोलासिति । आलोलाम् दीपवद्भुजां विलुलितां शिथिली-
 कृताम् अलकावलीं कुल्लजचयं बिभ्रत् चलती दोलावमाने कुण्डले
 यत्र तथोक्तं तनुतरैः अत्याल्यैः खेदाभसां वसवारीषां शीकरैः कणैः
 किञ्चित् दीपत् मृष्टम् अवलुप्तं विशेषकं तिलकं यस्य तथोक्तं तन्वयाः
 कथाङ्ग्याः रतिव्यत्यये सुरतावसाने यत् सुरतस्य अन्ते तान्ते ह्यान्ते
 कातरे इति भावः नखने यस्य तादृशं वक्त्रं वदनं, तत् त्वां चिराय
 पातु रक्षतु तादृशं प्रियावदनं त्वं पश्येति भावः हरिहरब्रह्मा-
 दिभिः देवतैः देवैः किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । हरिहरब्रह्मा-
 दीनामाराधने तादृशं सुखं नेति भावः । शार्दूलविक्लीडितं दृत्तम् ।

अलसवलितैः प्रेमाद्राँर्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
 क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः ।
 हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्भिरिवेक्षणैः
 कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे ! त्वयाद्य विलोक्यते ॥ ४ ॥
 दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता
 देवादय किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
 मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटं
 हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरणं तावत् सखी रोदितुम् ॥ ५ ॥

सूर्याश्चैर्यदि यः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तद्व-
 च्छयात् ॥ ३ ॥

अलसेति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अद्य त्वया अलसवलितैः अलसं
 वलितं चञ्चनं येषां तैः प्रेम्णा आद्राँर्द्रैः अतिस्तिमितैरित्यर्थः मुहुः
 पुनः पुनः मुकुलीकृतैः मुकुलतां नीतैः क्षणम् अभिमुखैः सम्मुखिनैः
 लज्जया लोलैः वल्लभैः अन्यतो विसर्पद्भिरिति भावः निमेषपराङ्मुखैः
 निनिमेषैरित्यर्थः हृदयनिहितं हृदयघटनं भावाकृतं प्रणयाभिधाघं
 वमद्भिरिव प्रकटवद्भिरिव ईक्षणैः नयनैः कोऽयं सुकृती पुण्यवान्
 जनः विलोक्यते दृश्यते कथय वद । हरिणीष्टम् । नसमरसखा
 नो षड् वेदैर्हृयैर्हरिणी सतेति तद्वचश्छयात् ॥ ४ ॥

दत्त इति । हे निस्त्रिंश ! निर्देय ! अस्याः त्वयैव प्रणयो
 दत्तः, भवता च इयं चिरं लालिता लालिता, देवाद्य अद्य त्वमेव
 अस्याः नवं विप्रियम् अपराधं कृतवान् । एष मन्युः तव विप्रिय-
 जनितः कोप इत्यर्थः दुःसहः, सान्त्ववादैः स्फुटम् उपशमं नो याति
 न गच्छति, सखी विमुक्तकण्ठकरणं त्वत्कण्ठकरणस्तरं यथा तथा
 तावत् कियत्क्षणमिति भावः रोदितुम् । विना रोदनमेष मानो न
 यातीति त्वं कियत्क्षणं तिष्ठेति नायकं प्रति सख्या उक्तिः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृष्टम् ॥ ५ ॥

काव्यसंग्रहः ।

लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चेयं विहज कठिने ! मानमधुना ॥ ६ ॥

नार्थस्तन्वि ! हठाद्धरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-
भूतत् किं ताम्यसि किञ्च रोदिषि मुधा तासां प्रियं मा कथाः
कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्ताडक् पतिः कातरे !
किन्नो कर्करकर्करैः प्रिययतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ७ ॥

लिखन्निति । हे कठिने ! तव प्राणदयितः जीवितेश्वरः स्वयनेनः
अधोमुखः सन् वहिः वाञ्छये भूमिं लिखन् नास्ते तिष्ठति । सख्यः
हृदयः निराहाराः तथा सततरुदितेन उच्छूनं स्कीतं नयनं यासां
तयोक्ताः तव दुःखादिति भावः पञ्जरशुकैः हसितं पठितञ्च सर्वं परि-
त्यक्तं तवावस्थादर्शनेन शोकादिति भावः तव च दयम् अवस्था दशा
आहारादिपरित्यागरूपेति भावः । तस्मात् अधुना इदानीं मानं
विहज त्यज । शिखरिणीयुक्तं, रसैरुद्देश्यिञ्चा यमनसम्भवा नः
शिखरिणीति तद्व्यञ्जनात् ॥ ६ ॥

नार्थ इति । हे तन्वि कथोदरि ! नार्थः वाहवनिता इति
भावः हठात् सहसा रमणं कान्तं धरन्ति आच्छिद्य स्वयं कुर्वन्ती-
त्यर्थः, वारिताः निषिद्धाः ता इति शेषः नो तिष्ठन्ति । तत् तस्मात्
किं कथं ताम्यसि सन्त्यसे ? किञ्च कथं वा मुधा इत्या रोदिषि, तासां
वारनारीणां प्रियं कथाः न कुरु । हे कातरे । कान्तः प्रियः
केलिरुचिः सुरतप्रियः युवा सहृदयः सख्यः ताडक् पतिः प्रिययतैः
बहुभिः प्रियवचनैः आक्रम्य वशीकृत्य विक्रीयते ? इदानीं वेष्ट्याभ्य इति
भावः नः आस्त्राकं कर्करकर्करैः अतिकठिनैर्वचोभिरिति शेषः इदानीं
तव सप्रियत्वात् कठिनत्वेन प्रतीयमानैरिति भावः किम् ? न किमपि

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति खलन् सृदुगिरा संसृज्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निङ्गुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥ ८ ॥
प्रहरविरतौ मध्ये वाङ्मस्ततोऽपि परेऽथवा
किमुत सकले याते वाङ्मि प्रिय ! त्वमिहैथसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य वियासतो
हरति गमनं बालालापैः सवाष्पगलज्जलैः ॥ ९ ॥

प्रयोजनम् । वञ्चयन्त्याभिदुष्टं त्वमिदानीं यथेच्छं कुर्विति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कोपादिति । सायं सन्ध्याकाले सखीनां पुरः अगतः कोमला
नृद्धो लोला वञ्चिता च वाङ्मस्तिका एव पाशः रज्जुः तेन दृढं बद्धा
संवस्य दृक्तामिति भावः केलिनिकेतनं श्रीहामन्दिरं नीत्वा हसन्
निङ्गुतिपरः न सयैवं कृतमिति स्तकृतविप्रियापङ्गवक्तुं धन्यः पुण्यवान्
प्रेयान् कान्तः दक्षितश्च कान्तया कोपात् खलन्ती नृद्धी गोवाक्
यस्याः तथाभूतया रुदत्या बन्धु भूयः पुनरपि एवं त्वया कृतमिति
शेषः इति दुश्चेष्टितं दुराचारं कान्तस्येति भावः संसृज्य प्रकाश्य
हन्यत एव ताड्यत एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

प्रहरेति । हे प्रिय ! त्वं प्रहरविरतौ एकयानावसाने, अङ्गः
दिवसस्य मध्ये मध्याह्नसमये वा, अथवा ततः तस्मात् मध्याह्नादपि
परे समये इति शेषः किमुत सकले अङ्ग दिवसे याते गते वा इह
एष्यसि आगमिष्यसि इति इत्यं सवाष्पं गलन्ति जलानि अश्रूणि
शेषे तैः आलालापैः बाला नरोद्धा कान्ता दिनशतप्राप्यं देशं वियासतः
गन्तुमिच्छतः प्रियस्य गमनं हरति नियारयति ईदृशे आलालापे कथं
नश्यते इति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
 नो कार्या नितरां क्लेशसि कथयत्येवं सवाष्पे मयि ।
 लज्जामन्यरतारकेण निपतद्वाराश्रुणा चक्षुषा
 दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणीत्साहस्तया सूचितः ॥ १० ॥
 धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं
 दीर्घोच्छ्वासमुदश्रुणा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।
 अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां रात्रिं तथा क्रन्दितं
 ग्रामीणैर्ब्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ ११ ॥

याता इति । हे सुन्दरि ! याताः गताः विदेशमिति शेषः किं
 न पुनर्मिलन्ति न पुनः सङ्गच्छन्ते ? अपितु मिजन्येवैत्यर्थः । तस्मात्
 त्वया मत्कृते मर्दं चिन्ता न कार्या, नितरां अत्यर्थं क्लेशा क्षीणा
 असि सङ्गावनयेति भावः सवाष्पे साश्रुनेत्रे मयि एवं कथयति सति
 तया कान्तया लज्जया मन्यरा जडा तारका यस्य तादृशेन निपतन्वी
 धारा यस्य तादृशं श्रुत्वा बलं तथाभूतेन चक्षुषा मां दृष्ट्वा विबोध्य
 हसितेन भाविनि भरणे उत्साहः उद्यमः सूचितः प्रकटितः ।
 कथं त्वया न गतमिति वादिनं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

धीरनिति । निशीथे अर्द्धरात्रौ, अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वावित्यमरः ।
 वारि किरतः वर्षतः वारिधरस्य मेघस्य धीरं गम्भीरं ध्वनिं श्रुत्वा
 विरहिणीं बालां सुषां कालां चिरं बहुक्षणं ध्यायता चिन्तयता
 अतएव दीर्घः उच्छ्वासः निःश्वासो यत्र तत् यथा तथा उदश्रुत्वा
 उद्गतवाष्पेण अध्वन्येन पथिकेन केनचित् कञ्चिन्नपि ग्रामे कृतान्श्वे-
 चेति भावः अखिलां समस्तं रात्रिं विमुक्तकण्ठम् अश्वैरित्यर्थः तथा
 क्रन्दितं रुदितं यथा ग्रामीणैः तदुग्रवासिभिरित्यर्थः ब्रजतः गच्छतः
 पथिकश्चेति भावः जनस्य ग्रामे तस्मिन्निति शेषः वसतिः निषिद्धा ।

अमरशतकम् ।

कथमपि सखि ! क्रीडाकोपाद् व्रजेति मयोदिते
 कठिनहृदयस्त्यक्ता शय्यां बलाद्गत एव सः ।
 इति सरभसं ध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतधृष्ये जने
 पुनरपि हतव्रीडं चेतः प्रयाति करोमि किम् ॥ १२ ॥
 दम्पत्योर्निशि व्यत्योर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
 स्तत् प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्योपहारं बधूः ।
 कर्णालङ्घृतिपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुट
 व्रीडार्तां प्रकरोति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥ १३ ॥

अध्वन्यानां रोदनेनास्माकं निद्राव्याघातः स्यादिति तदुपामवाचिभिः
 अध्वन्यानामाश्रयो न दीयते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ ११ ॥

कथमिति । हे सखि ! कथमपि कुतश्चिदपि क्रीडाकोपाद्
 सुरतापराधादिति भावः व्रज गच्छ दूरीभवेति भावः इति मया
 उदिते उक्ते सति कठिनहृदयः निर्देयचित्तः सः काल इति शेषः
 शय्यां त्यक्ता बलात् बलमाश्रित्येत्यर्थः गत एव । इतोऽयं व्यपेत-
 धृष्ये निर्धृष्ये निर्देवे इत्यर्थः सरभसं सवेगं, रमणो वेगवर्धयोरिच्छाकरः ।
 ध्वस्तप्रेम्णि त्यक्तप्रेमये जने हतव्रीडं निर्लेप्जं चेतः पुनरपि प्रयाति
 गच्छति किं करोमि ? हरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

दम्पत्योरिति । गृहशुकेन गृहपाशितशुक्रपञ्चिणा निशि
 जल्यतोऽध्वन्योन्यमालपतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः यत् वचः स्वाक-
 र्णितं श्रुतं बधूजाया व्रीडार्तां वज्जान्तरा सती गुरुणां सन्निधौ
 प्रातः तत् वचः निगदतः वदतः तस्य शुकस्य चञ्चूपुटे कर्णालङ्घृतिः
 कर्णभूषणं पद्मरागशकलं दाडिमफलव्याजेन दाडिमफलमिदमिति
 उपहारं विन्यस्य दत्त्वा वाग्बन्धनं प्रकरोति प्रकर्षेण वाचं बध्नाती-
 त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादास्त्रिष्व मां दुःखितां
 किं लब्धं चटुल ! त्वयेह नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
 पश्यैतद्व्यिताकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं
 वक्षस्ते मलतैलपङ्कजवलैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥ १४ ॥
 एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
 स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाञ्जेषोऽपि संविभ्रितः ।
 आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
 कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ १५ ॥

अज्ञानेनेति । हे चटुल ! धूर्त ! परिभवात् अवमाननात्
 पराङ्मुखीं सुखं परावर्त्य स्थितामित्यर्थः दुःखितां माम् अज्ञानेन
 ममेति भावः आस्त्रिष्व आलिङ्ग्य एतां दशा दुर्दशामिति यावत्
 सौभाग्यं नयता प्रापयता त्वया इह मटाबिङ्गने किं सुखमिदं श्रेष्ठः
 लब्धं प्राप्तम् ? एतत् दयितायाः प्रियायाः मत्सपत्न्याः वाराङ्गनाया
 वा कुचव्यतिकरेण स्ननसङ्केने उन्मृष्टः अवलुप्तः यः अङ्गरागः तदीय
 इति भावः तेन अरुणं रक्तम् अलङ्कृतमिति भावः ते तव वक्षः
 मलतैलपङ्कजवलैः मलिनतैलरसेन चित्रितैः मलिनतैलाङ्गैरिति यावत्
 वेणीपदैः केशस्थानैः केशसङ्गैरिति यावत् अङ्कितं चित्रितं पश्य
 अवलोकय । खण्डिताया उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ १४ ॥

एकत्रेति । दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् आसनादुत्थानादित्यर्थः
 एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसने एकस्मिन्निति भावः संस्थितिः उपवेशनं
 परिहृता तत्काला, ताम्बूलस्य आनयनच्छलेन रभसाञ्जेषः सञ्जवाबिङ्ग-
 नमपि संविभ्रितः परिहृत इति यावत् अन्तिके समीपे परिजनं
 दासादिकं व्यापारयन्त्या प्रेषयन्त्या सत्या आलापः अपि न मिश्रितः
 अतः चतुरया नाय्या उपचारतः वाह्यपरिचर्येत्यर्थः कान्तं प्रति
 कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः ! शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादगाद्
 एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 ईषदक्रिमकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
 अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तीऽपरां चुम्बति ॥ १६ ॥
 चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
 निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृत ।
 व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
 नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥ १७ ॥

दृष्टेति । धूर्त्तः कश्चिदिति शेषः एकस्मिन् आसने संस्थिते
 कालीने प्रियतमे काले दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठभागेनोपेत्य उपगत्य आद-
 रात् एकस्याः कान्तायाः नयने पिधाय वृक्षाभ्यामाच्छाद्येत्यर्थः
 विहितं कृतं क्रीडायाः अनुबन्धे अनुसरणे कृतं येन तथाभूतः ईषत्
 अर्थात् वक्रिणा वक्रत्वं यस्याः तथाभूता कन्धरा योवा यस्य बधोक्तः
 सपुलकः रोमाञ्चिताङ्गः सन् प्रेम्णा उल्लसत् विकसत् मानसं यस्या-
 स्तथाभूताम् अन्तर्हासेन लसत् विकसत् कपोलफलकं गण्डभागः
 यस्यास्तादृशीम् अपरां कान्तां चुम्बति । शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम्
 ॥ १६ ॥

चरणेति । हे निभृतकितवाचार ! गूढकपटाचार ! इति उक्त्वा
 चरणयोः पतनं तत्रापि प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः रुषा
 कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते अतएव प्रसादपराङ्मुखे अनुपपन्नवृत्तौ
 दृष्ट्वैकं रमणे काले व्रजति गच्छति सति स्तने स्थितः वृक्षः यस्याः
 तथाभूतया यस्या कान्तवेति शेषः उच्चैः निःश्वस्य सखीषु नयनसन्निधौ
 अनुभिः कृत्वा दृष्टिः निवेशिता निहितता । स्तनस्थितहस्तत्वेनाहं
 युवतिः, युवत्याश्च मम कान्तविरहो दुःसह इत्याशयेन सख्यः
 निवार्यतामयमिति सूचितमिति भावः । हरिषोष्ठम् ॥ १७ ॥

काञ्चया गाढतरावरुद्धवसनप्रान्ता किमर्थं पुन-
 मुग्धाची स्वपितीति तत्परिजनं स्वरं प्रिये पृच्छति ।
 मातः ! स्वप्नुमपीह वारयति मामित्याहितक्रोधया
 पर्यस्य स्वपिति कुलेन शयने दत्तोऽवकाशस्तथा ॥ १८ ॥
 एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
 रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुमये संरक्षतोर्गौरवम् ।
 दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
 र्भग्नो मानकलिः सहासरभसं व्यासक्तकण्ठग्रहः ॥ १९ ॥

काञ्चयेति । मुग्धाची वामनयना इयं काञ्चया रशनया गाढ-
 तरे दृढतरम् अवरुद्धं संरुद्धं कथमपि शिथिलयितुं न पार्यते
 इति धियेति भावः वसनप्रान्तं वस्त्राञ्च यथा तथाभूता सतो किमर्थं
 पुनः स्वपिति निद्रातोति प्रिये कान्ते स्वरं मन्दं यथा तथा तस्याः
 परिजनं दास्यादिकमित्यर्थः पृच्छति सति, मातः ! इह स्वप्नुमपि
 मां वारयति निषेधति इति आहितक्रोधया कृतक्रोधया तथा कान्तया
 पर्यस्य विषुखोभूयेत्यर्थः कुलेन स्वपिहि इत्युक्त्वा शयने शय्यायाम्
 अवकाशः स्यात् दत्तः कान्तावेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ १८ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया
 वैषुख्येन वीतोत्तरं प्रत्युत्तररहितं यथा तथा ताम्यतोः क्लिश्यतोः
 अन्योन्यस्य परस्परस्य अनुनये अनुनयेऽन्यायामिति यावत् हृदि स्थिते-
 ऽपि गौरवं मानं संरक्षतोः दम्पत्योः शनकैः मन्दं यथा तथा अपा-
 ङ्गवलनात् नेत्रान्तवञ्चालनात् मिश्रीभवत् सम्मिलत् चक्षुः यवोः
 तथाभूतयोः सतोः सहासरभसं संक्षितहर्षं यथा तथा व्यासक्तः
 संसक्तः कण्ठग्रहः कण्ठाखिलजनं यत्र तथाभूतः मानकलिः प्रणय-
 कलहः भग्नः अवसितः गत इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बितं
 किं मामालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
 इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नावस्थान्तरे
 सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥ २० ॥
 परिस्थाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते
 मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरखे ।
 तथा पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा
 प्रसादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ २१ ॥

पश्याम इति । मयि किं कथं इयं प्रपद्यते आचरति तव
 पश्यामः इति धियेति शेषः तया स्थैर्यं मौनमिति भावः आल-
 म्बितं गृह्येतम् । तथापि अयं शठः धूर्तः सा किम् आलपतीति कोपः
 आश्रितः अवलम्बितः खलु । इतीत्यम् अन्योन्यस्मिन् विलक्षा सलज्जा
 या दृष्टिः तथा चतुरे सुभगे तस्मिन् अवस्थान्तरे अवसरे इत्यर्थः अया
 सव्याजं सच्छब्दं किमपि कलसान्त्रित्वेतिर्यः हसितं, तथा तु धृतिहरो
 धैर्यध्वंसी बाष्पः अश्रुजलं मुक्तः । तथा रुदितं येन मम धैर्यच्युतिः
 स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ २० ॥

परिस्थाने इति । माने प्रणयकोपे परिस्थाने परितः स्थानि गते
 विष्टब्धे इति भावः तस्माः मुखशशिनि वदनचन्द्रे करधृते हस्तनिहिते,
 क्षीणाः क्षयं प्राप्ताः उपायाः समादयः यस्य तादृशे । उक्तञ्च दर्पणे ।
 साम भिदोऽथ दानञ्च ननुमेवे रसान्तरम् । तदुभङ्गाय पतिः कुर्वीत्
 षडुपायानिति क्रमात् । तत्र प्रिवक्चः साधेत्वादि । प्रणिपतनमत्र
 पादयोः पतनमेव एकं शरणं गतिः यस्य तथाभूते चरणयोः प्रणते
 सतीति यावत् तथा कालया सहसा पक्ष्मणां नेत्रलोम्नां प्रान्तव्रजाः
 अप्समूहाः एव पुटानि आवरणानि तैः निरुद्धेन असम्बद्धं निरुद्धं
 तेनेति भावः स्तनतटयोः विशीर्णेन क्षुरितेन स्तनयोः काठिन्याति-

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रक्षेपमुद्राङ्कितं
 किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
 इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्ममार्ष्टुं मया
 साङ्क्षिष्टा रभसेन तत्सुखवशात् तन्वग्रापि तद्विस्मृतम् ॥२२॥
 त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धम्मे मनोहारिणीं
 लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वोटिकासंस्पृशि ।
 शय्योपान्तमिविष्टसस्मितमुखीनेत्रोत्सवानन्दितो
 निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ २३ ॥

यथादिति भावः बाष्पेण अश्रुणा प्रसादः प्रवक्षता कवितः सूचितः ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ २१ ॥

तस्या इति । तस्याः भवसपत्न्याः परकीयाया वा सान्द्रं घनं
 विलेपनम् व्यङ्गरागो ययोः तथाभूतयोः स्तनतटयोः प्रक्षेपेण आङ्कि-
 क्त्वेन मुद्राङ्कितं मुद्रितमित्यर्थः वक्षः चरणयोः आनतिव्यतिकरव्याजेन
 प्रवृत्तिक्रियाकालेन किं कथं गोपाय्यते ? इति उक्ते सति मया क
 तत् इत्युदीर्य उक्त्वा सहसा तत् विष्णुं सम्ममार्ष्टुम् अपनेतुं रभसेन
 वगेन सा साङ्क्षिष्टा साङ्क्षिष्टा, तन्वग्रापि तथा तत्सुखवशात् तदा-
 ङ्कितानन्दवशात् नत् विष्णुं विस्मृतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

त्वमिति । हे मुग्धाक्षि ! चारुलोचने ! त्वं कञ्चुलिकया स्तना-
 वरचविशेषेण विनैव मनोहारिणीं लक्ष्मीं त्वयं घृत्स्ने धारयसि
 इति अभिधायिनि वादिनि प्रियतमे तस्याः कञ्चुलिकायाः वोटिकां
 प्रान्तं संस्पृशतीति तपोक्ते सति निष्कासनार्थमिति भावः प्रजायाः
 उपान्ते निविष्टायाः स्थितायाः सस्मितमुख्याः कान्ताया इति भावः
 नेत्रोत्सवेन नवनसङ्केतेन आनन्दितः हृष्टः आलीजनः सलीगणः
 शनकैः क्रमेण अलीकवचनानां मुद्रावचनानाम् उपन्यासः प्रस्तावः
 वक्षिन् तत् यथा तथा निर्यातः निर्गतः प्रासभवनादिति शेषः ।

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते
 कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तन् रोमाञ्चमालम्बते ।
 रुझायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते
 दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥ २४ ॥
 कान्ते ! कल्पपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृशौ
 स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः ।
 आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः
 सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिः ॥ २५ ॥

सुरतप्रक्रमोऽयमिति बुद्ध्या प्रस्थित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 दृत्तम् ॥ २३ ॥

भ्रूभङ्गे इति । भ्रुवोर्भङ्गे कौटिल्ये रचितेऽपि दृष्टिः अधिकं
 सोत्कण्ठम् औत्सुक्यसहितं यथा तथा उद्गोक्षते सदृशम् अवलोक-
 कयति । चेतसि मनसि कार्कश्यं काठिन्यं गमिते नीतेऽपि तनुः
 शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते आश्रयति । नाचि रुझायामपि संयता-
 यामपि इदं दग्धाननं सस्मितं जायते । अतः तस्मिन् जने दृष्टे
 सति मानस्य निर्वहणं रक्षणमिति यावत् कथं केन प्रकारेण भवि-
 ष्यति ? कथं त्वया मानो न कृत इतिवादिनीं सखीं प्रति
 नोयिक्ताया उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ २४ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते ! त्वं दृशौ नयने मीलयित्वा सदृशित्वा कति
 अपि वासराणि दिवसान् गमय अद्विवाहय, स्वस्ति स्वस्ति शुभमस्तु
 शुभमस्तु, यावत् दिशः शून्याः न भवन्तीति शेषः, तावत् नयने निमी-
 लयामि, यदा तवादृशनेन दिक् शून्येव भविष्यति तदैव नयने निमील-
 यामि निरतिशयं मीलयामीत्यर्थः मरणं नेति भावः । वयम् आयाताः
 आगतमाया एव । सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः सङ्गेति शेषः आगमिष्यसि
 तवागमनं सुहृदां सौभाग्याय भविष्यतीत्यर्थः । आगमिष्यतीति पाठे

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसं सूचनम् ।
 खच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
 बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरशुभिः ॥ २६ ॥
 भवतु विदितं भव्यालापैरलं खलु गम्यतां
 तनुरपि न ते दोषोऽस्माकं विधिक्षु पराङ्मुखः ।
 तव यदि तथाभूतं प्रेम प्रपन्नमिमां दशं
 प्रकृतितरले का नः पीडा गते हतजीविते ॥ २७ ॥

भवानिति कर्तृपदम् । तव अभिलषितः इष्टः सन्देशः वाचिकं कः ?
 नद कथय । तीर्थेषु गङ्गादिषु तोयाञ्जलिः तर्पणञ्च नम आभि-
 लषित इति अर्थः, तव परिते प्राणान् त्यजामीति भावः ।
 युवयोस्त्विपत्तौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

सेति । सा बाला पत्युः स्यामिनः प्रथमापराधसमये सखीनाम्
 उपदेशम् । सा सख्योपदेशं विना सविभ्रमा सविभ्रसा अङ्गवलना
 अङ्गवालनं विक्रोक्तिसं सूचनं विक्रवचनप्रकटनं नो जानाति, केवलम्
 अच्छत् विमलात् कपोलकलात् गलितैः विच्युतैः लुठल्लः लोला-
 सञ्चलाः कलकाः चूर्णकुललाः येषु तादृशैः खच्छैः निर्मलैः अशुभिः
 पर्यन्तः परितः समन्ततः आहते नेत्रोत्पले यस्याः तादृशी सती
 रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

भवति । भवतु यदिदं शेषः, विदितं ज्ञानं, भव्यालापैः
 शिष्टालापैः अलं न प्रयोजनमित्यर्थः, गम्यतां खलु गम्यतामेव त्वयेति
 शेषः, ते तव तनुरपि अत्योऽपि दोषः न अस्तीति शेषः, विधिक्षु
 देवमेव अस्माकं पराङ्मुखः विमुखः । तव तथाभूतं निरतिशयमिव
 भावः प्रेम यदि इमां दशं प्रपन्नं प्राप्तं, तदा प्रकृतितरले स्वभाव-

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
 कलकलवती काञ्ची पादौ कण्ठशशिन्पूरौ ।
 प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे ! समाहतङ्गिणिमा
 यदि किमधिकत्वासोक्तस्य दिशः समुदीक्षसे ॥ २८ ॥
 प्रातः प्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषो-
 र्मन्दायां मयि गौरवव्यपगमादुत्पादितं लाघवम् ।
 किं मुग्धेन मया कृतं रमण ! धीर्मुक्ता त्वया गम्यतां
 दुःस्थं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तास्मि तत् श्रोशसि ॥ २९ ॥

चपले नः अस्माकं हतजीविते गते वा पीडा ? नैव काचित्
 पीडोत्तर्यः । प्राणान् त्यज्यामीति भावः । हरिणोदृतम् ॥ २७ ॥

उरसीति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! उरसि वक्षसि तारो मङ्गलान्
 हारः निहितः धृतः । घने सान्द्रे पूर्ण इति यावत् जघने कटि-
 पुरोभागे कलकलवती कण्ठोति भावः काञ्ची रक्षना कृता धृता ।
 पादौ चरणौ कण्ठं स्नानं शशिन्पूरः शयोः ताड्यौ । यदि एवम्
 इत्यं समाहतः सन्नाद्धितः डिङ्गिमः वाद्यभेदो यथा तथाभूता
 हती प्रियं कान्तम् अभिसरसि अभिमच्छसि, तदा किं कथम् अधिकः
 त्वासेन भवेन उत्कम्पः यस्मिन् तत् यथा तथा दिशः समुदीक्षसे
 सम्बन्धं व्यवहोक्ष्यसि ? । हरिणोदृतम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रातः प्रतिप्रत्यूषम् उपगतेन उपस्थितेन
 अन्यासङ्गेन रजनीमतिवाञ्छेति भावः चक्षुषोः निर्निद्रता निद्रा-
 राहित्यं जनिता उत्पादिता रजन्मां कदा प्रियो मे आवातोत्रि
 धिवा सर्वान् रात्रिषु मया जागरित्वैव काञ्चो नीयते इति भावः ।
 मन्दायां दुर्भगायां मयि गौरवस्य व्यपगमात् अंशात् लाघवम् उत्-
 पादितम् । मुग्धेन मूढेन मया किं कृतं तव अप्रियमिति शेषः ।
 हे रमण ! हे कान्त ! त्वया धीर्बुद्धिः मुक्ता लब्धा निर्बोधोऽसि

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः, सा स्त्री वयं कातराः,
 सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते, सखेदा वयम् ।
 साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तुं न शक्ता वयं
 दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवी जाताः स्म इत्यङ्गुतम् ॥ ३० ॥
 प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्त्रं गतं
 धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

वाक्यतमिति भावः, तत् गम्यतां त्वया न मे प्रयोजनमिति भावः ।
 दुःस्थं यथा तथा तिष्ठसि मां विनोति शेषः । अधुना यत् पथ्यं
 हितं ममेति शेषः तत् कर्तास्मि करिष्यामि तच्च श्रोष्यसि । त्वा
 विनाहं प्राणान् त्यज्यामीति त्वया श्रोतव्यमिति भावः । दम्पत्यो-
 रक्तिप्रत्युक्तौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

सेति । सा काला बाला सुगंधा, वयम् अप्रगल्भमनसः विमुग्ध-
 चित्ताः, बालाया एव विमुग्धतोचिता अस्माकन्तु तदुपैपरीत्यसंचित-
 मेवेति भावः । सा स्त्री, वयं कातराः व्याकुलाः, स्त्रीणामेव कातर्यं
 स्वाभाविकं पुंसान्तु तदन्यथेति स्थितौ अस्माकं तदुपैपरीत्यमिति
 भावः । सा पीनोन्नतिमत् पयोधरसुन्नतञ्च पयोधरयुगं स्तनयुगलं धत्ते,
 वयन्तु सखेदाः आर्त्ताः, वृहद्वस्तुधारिण मेव खेद उचित इति भावः ।
 सा गुरुणा दुर्गहेण जघनस्थलेन आक्रान्ता, वयन्तु गन्तुं न शक्ताः,
 गुरुभारवाहिनामेव गमने असामर्थ्यमिति भावः । अतः अन्यजना-
 श्रितैः दोषैः अपटवः अक्षमाः जाता इति अदुभुतम् आश्चर्यम् ।
 अत्रैकास्मिन् कारणस्यापरस्मिन् कार्यस्य सङ्गावाह्य असङ्कतिरलङ्कारः ।
 वदुक्तं दर्पणे, कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्कतिरिति । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् । सखायं प्रति कव्यचिदुक्तिः ॥ ३० ॥

प्रस्थानमिति । प्रियतमे काले यातुं देशान्तरं गन्तुमित्यर्थः
 निश्चितचेतसि निर्धारितमनसि सति बल्यैः करभूषणविशेषैः प्रस्थानं

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
 गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ २१ ॥
 सन्दष्टाधरपल्लवा सचकित हस्ताग्रमाधुन्वती
 मामामुञ्च शठेति कोपवचनैरानर्तितभ्रूलता ।
 श्रीकाराञ्चितलोचना सरभसं वैश्रुञ्चिता मानिनी
 प्रातः तैरमृतं मुधैव मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥ २२ ॥

कृतं चिन्तया शरीरकाश्यात् जस्तात् वलयभ्रंश इति भावः, प्रिय-
 सखैः सततसङ्गित्वात् प्रियवन्धुभिरिति भावः अज्ञैः वाय्मैः अजस्रं
 सततं गतं पतितं चञ्चितचित्तं यावत्, पृथ्वा सन्तोषेण क्षणमपि न
 व्यासितं नोपमिष्टं न स्थितमित्यर्थः, वित्तेन मनसा पुरः व्यपतः
 प्रियतमस्येति भावः गन्तुं व्यवसितम् उद्यतम् । (किं बल्लन) सर्वे
 सदाञ्जिता इति भावः समं युगपत् प्रियेण सह वा प्रस्थिताः
 चञ्चिताः । हे जीवित ! गन्तव्ये सति यदा गमनं तव काश्चनपि
 समये निश्चितं तदेति भावः प्रियसुहृदां सार्थः समूहः पूर्णरूप
 इति भावः किमु कथं त्यज्यते ? सङ्गित्यागो नोचित इति त्वमपि
 शीघ्रमेतैः सह गच्छेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् । भाविनं
 पत्युः प्रवासमाशङ्कमानायाः कन्याश्चिदुक्तिः ॥ २१ ॥

सन्दष्टेति । सचकितं गण्डनं प्रियस्य सञ्जना चुम्बनमित्येति
 भावः सन्दष्टः अधरपल्लवः यस्यां तादृशी जस्ताग्रमाधुन्वती कल्प-
 यन्ती हे शठ ! माम् आमुञ्च सख्यक् त्यज इति कोपवचनैः आनर्तित-
 सञ्चालिता भ्रूलता यया तथाविधा शीतकारेण चञ्चिते शोभिन्ने लोचने
 यदा तथाविधा मानिनी मानवता कान्ताः दैः सरभसं सर्वेण च स्पर्श-
 तैः अमृतं प्राप्तम् आस्वादितम् । मूढैः निर्वोदैः सुरैः देवैः सागरः
 मुधैव दृष्टैव मथितः विक्रीडितः अमृतकामाशयेति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृष्टम् ॥ २२ ॥

सुप्तोऽयं सखि ! सुप्यतामिति गताः सख्यस्ततोऽनन्तरं
 प्रेमावासितया मया सरलया न्यस्तं मुखं तन्मुखे ।
 ज्ञातेऽलीकनिमीलने नयनयोर्धूर्तस्य रोमाञ्चतो
 लज्जासीन्मम तेन साप्यपहृता तत्कालयोग्यैः क्रमैः ॥३३॥
 कोपो यत्र श्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं
 यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो यत्र दृष्टिः प्रसादः ।
 तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैषमं पश्य जातं
 त्वं पादान्ते लुठसि न हि मे मन्युमीचः खलायाः ॥३४॥

सुप्त इति । हे सखि ! अयं कान्त इति शेषः सुप्तः निद्रितः,
 सुप्यतां त्वयेति शेषः इति लङ्कोति शेषः सख्यः गताः प्रस्थिताः ।
 ततः सखीनां गमनात् अनन्तरं परं प्रेमावासितया प्रेमपूर्णया
 सरलया कपटाकपटधर्मसज्जनत्वेति भावः मया तस्य मुखे मुखं
 न्यस्तम् अर्पितम् । ततः धूर्तस्य कान्तस्य रोमाञ्चतः सत्स्पर्शेनेति
 भावः नयनयोः अलीकनिमीलने कपटसुदृष्टे ज्ञाते सति मम लज्जा
 आसीत् तेन कान्तेन तत्कालयोग्यैः तत्कालोचितैः क्रमैः व्यापारैः
 आश्चर्यादिभिरिति भावः सापि लज्जापि अपहृता चोरिता क्षयि-
 तेति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । प्रातर्नायिकायाः कामपि
 प्रति रात्रिवृत्तकथनमिदम् ॥ ३३ ॥

कोप इति । यत्र प्रेम्णि श्रुकुटिरचना न त्वन्यरूपाचरण-
 मिति भावः कोपः कोपकार्यमित्यर्थः, यत्र प्रेम्णि मौनं तूष्णीम्भावः
 निग्रहः वाङ्मनः, यत्र प्रेम्णि अन्योन्यस्य परस्परस्य स्मितं मन्दं
 हसितम् अनुनयः सान्त्वनं, यत्र प्रेम्णि दृष्टिः अवलोकनं प्रसादः प्रस-
 जता, तस्य प्रेम्णः अधुना इदं वैषमं विकृतिः जातं तत् पश्य अव-
 लोक्य, त्वं पादान्ते चरणप्रान्ते लुठसि बुद्धनं करोषि, किन्तु

सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
 न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
 इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताच्या
 नयनजलमनल्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ ३५ ॥
 गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
 सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्-श्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
 मा मा मानद ! माति मामलमिति चामाक्षरोक्तापिनी
 सुप्ता किन्नु श्रुता नु किं मनसि मे लीना जिलीना नु किम् ३६

खलायाः दुष्टायाः मे सन्त्युभोक्तः कोपपरिहारः न हि नैव भवतीति
 शेषः । सन्दाक्रान्तादृष्टम् । सन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ गतै
 ययुष्ममिति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्यज, मां पादा-
 नतं पश्य, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् ।
 नाथे इति निगदति वदति सति तिर्य्यक् तिरस्त्रीनं यथा तथा
 आमीलिते अलिप्ति यथा तथाभूतया सत्या कान्तयेति शेषः अनल्यं
 प्रभूतं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं न किञ्चित् उक्तम् । मालिनोदृष्टम् । न-
 ननयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ३५ ॥

गाढालिङ्गनेति । गाढालिङ्गनेन वामनोक्तयोः नतीकृतयोः
 कुचयोः स्ननयोः प्रोद्भिन्नः उद्भूतः रोमोद्गमः रोमहर्षोदयः
 यस्याः तथोक्ता सान्द्रः निविडः यः स्नेहरसः प्रेमावेषः तस्य अति-
 रेकात् अतिशय्यात् विगलत् खलत् श्रीमत् सुन्दरं नितम्बाम्बरं
 नितम्बवसनं यस्याः तथाभूता, हे मानद ! मां अलं अत्यर्थं मा मा
 मा अति अतिप्रोदयेति भावः इति चाभं क्षीणं अत्यमिश्रयः अक्षरं
 उल्लपतीति तथोक्ता सृष्टमन्दभाषिणीत्यर्थः सती सुप्ता किं नु वितर्के,

पटालम्न पत्नी नमयति सुखं जातविनया
 हठाक्षेपं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
 न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
 क्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नवबधूः ॥ ३७ ॥
 गते प्रेमावस्थे प्रणयबहुमाने विगलिते
 निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।
 तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि । गतांस्तांश्च दिवसान्
 न जानी को हेतुर्दलति शतधा यत्र हृदयम् ॥ ३८ ॥

कृता किं तु, मे मन मनसि लीना निमग्ना विलीना विख्यं गता
 किं तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

पठेति । नवबधूः नवीना कान्ता पत्नौ पटालम्ने वसनं गृह्णी-
 तीति भावः जातविनया सविनयं यथा तथेति भावः सुखं नमयति,
 हठाक्षेपं सङ्घसाबिङ्गनं वाञ्छत आकाङ्क्षति सति निभृतं यथा तथा
 गात्राणि अपहरति अपहरतीति भावः । स्मितं सुखे यासा ताः
 स्मितमुख्यः याः सख्यः ताभिः तासु वा दत्तं नयनं यस्यां यथा वा
 तथा सती आख्यातुं किमपि वक्तुमिच्छति न शक्नोति न पारयति ।
 प्रथमपरिहासे लते इति शेषः क्षुब्धा जञ्जया खलः मनसि
 ताम्यति व्यथानहुभवतोत्थः । शिखिण्योवृत्तम् ॥ ३७ ॥

गते इति । हे प्रियसखि ! प्रेमावस्थे प्रणयबन्धने गते विनष्टे,
 प्रणयेन प्रेम्णया बद्धमाने बद्धगोरवे विगलिते विच्युते, सद्भावे
 वाञ्छभ्ये निवृत्ते, जन इव बालान्यजन इव जने पत्न्याविति भावः
 पुरः अपतः गच्छति चलति सति तत् किमिदं वृत्तमिति भावः उत्-
 प्रेक्ष्य तर्कयित्वा गतान् अतीताश्च तान् प्रियजनसङ्गरहितानिति
 भावः दिवसान् उत्प्रेक्ष्य चिन्तयित्वा च हृदयं यत् शतधा न दलति

चिरविरहिणीरुक्कण्ठात्तिस्त्रयीकृतगात्रयो-
 न्वमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतोः ।
 कथमपि दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः
 प्रसरति कथा बह्वी यूनीर्यथा न तथा रतिः ॥ ३६ ॥
 दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः
 पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।
 दत्तः स्वेदसुचा पयोधरयुगे नार्घ्यो न कुम्भाम्भसा
 स्त्रैरेवावयवैः प्रियस्य विप्रतस्तन्वया कृतं मङ्गलम् ॥ ४० ॥

न विदीर्यते, तत्र को हेतुः अस्तीति शेषः तत् यं जाने । शिखरिणी-
 दृत्तम् ॥ ३८ ॥

चिरेति । चिरविरहि णोः दीर्घकालं विरहेण स्थितयोरित्यर्थः
 अतएव उत्कण्ठया उद्देगेन या आर्त्तिः सन्तापः तथा स्त्रयीकृतं
 शिथिलीकृतं क्लान्तमिति यावत् गात्र ययोः तथाभूतयोः भूयः
 हुनः चिरात् दीर्घकालात् परमित्यर्थः नवमिव जगत् जातम् अभिन-
 न्दतोः प्रशंसतोः मिलने नेति भावः कथमपि अतिकष्टेन दीर्घे दिने याते
 अर्तिक्लान्ते सति निशां रजनीम् अधिरूढयोः प्राप्नोति रतिं यावत्
 यूनीः तरुणयोः यथा बह्वी विविधा नानाविधयिणीति भावः कथा
 प्रसरति चञ्चति, तथा रतिः स्रुतं न प्रसरतीति शेषः । चिरिणी-
 दृत्तम् ॥ ३९ ॥

दीर्घेति । दृष्ट्यैव दीर्घां मञ्जरी वन्दनमालिका अभिनन्दना-
 र्थमाल्य विरचिता कृता, नेन्दीवरैः नीलोत्पलेन स्मितेन मन्दहासेन
 पुष्पाणां प्रकरः चयः शुक्ल इति यावत् उपहारत्वेन दीयमान इति
 भावः रचितः कुन्दजात्यादिभिः कुन्दकुसुमजातीकुसुमादिभिः नो
 रचितः इति शेषः । स्वेदसुचा घर्मवारिवर्षिणा पयोधरयुगेन
 स्ननयुगलेन अर्घ्यः दत्तः, कुम्भाम्भसा कलसोदकेन न । अतः तन्वया

कान्ते सागसि शायिते प्रियसखीवेशं विधायागते
 भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्सङ्गमाकाङ्क्षया ।
 मुग्धे ! दुष्करमेतदित्यतितरामुक्त्वा सहासं बलाद्
 आलिङ्ग्य क्लृप्तास्मि तेन कितवेनाय प्रदोषागमे ॥ ४१ ॥
 आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तपिहितौ पादौ करोत्यादराद्
 व्याजेनागतमावृणोति हसितं न स्पृष्टमुद्दीक्षते ।
 मथ्यालापवति प्रतीपवचनं सख्या सहाभाषते
 तस्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४२ ॥

कथाङ्गा स्त्रीरेव निजैरेव अवयवैः विभक्तः गृहं प्रविशतः प्रियसखी-
 मङ्गलं साङ्गलिकाचार इत्यर्थः कृतम् अलुङ्घितम् । अथ दृष्ट्यादिभि-
 र्वन्दनमालिकादिरूपेणारोपस्य प्रकृते नायकसम्भावनादावुपयोगित्वात्
 अतुल्याधिकरणः परिणामालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, विषयात्म-
 तयारोपे प्रकृतार्थोपयोगिनि परिणामो भवेत्तुल्यादुल्याधिकरणो
 द्विधेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

कान्ते इति । आगते सागसि सापराधे कान्ते प्रियसखीवेशं
 विधाय कृत्वा शायिते कथाचिदिति शेषः भ्रान्त्या भ्रमेण मया आलिङ्ग्य
 प्रियसखीवेशं कान्तमिति शेषः तस्य कान्तस्य सङ्गमाकाङ्क्षया सङ्गत्यभि-
 बाधेण रहस्यं गूढम् उदितम् उक्तं तत्सङ्गमाभिबाधित्वं प्रकटित-
 मिति भावः । तेन कितवेन धूर्त्तैर्न कान्तेन हे मुग्धे ! एतत्
 अतितराम् अत्यर्थं दुष्करम् इति उक्त्वा कथयित्वा सहासं बलात्
 आलिङ्ग्य अथ प्रदोषागमे रजन्यां क्लृप्तास्मि प्रतारितास्मि ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आशङ्क्येति । प्रणतिं यम चरणपातम् आशङ्क्य आदरात् यत्नात्
 पादौ चरणौ पटान्तपिहितौ यसनान्ताच्छादितौ करोति । आगतं
 हसितं हास्यं व्याजेन कलेन आवृणोति गोपायति । स्पृष्टं यथा

सा यावन्ति पदान्यलीकवचनैरालीजनैः शिचिता
तावन्येव कतागसो द्रुततरं व्याहृत्य पत्युः पुरः ।
प्रारब्धा पुरतो यथा मनसिजस्यान्ना तथा वर्तितुं
प्रेम्णो मौग्ध्याविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ४३
दूरादुत्सुकमागते विवर्जितं सम्भाषिणि स्फारितं
संस्लिथत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चिन्नतभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणे
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ ४४ ॥

तथा न उद्दीक्षते निरोक्षते । सयि आलापयति आलापं कुर्वति
सति सख्या सह प्रतीपवचनं विपरीतवाक्यम् आभाषते कथयति ।
अतः तस्याः कान्तायाः निर्भरप्रणयिता प्रेमातिशय इत्यर्थः तिष्ठतु
आस्तां, मानोऽपि रस्योदयः रमणीयः प्रतीयते इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्राडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

सेति । सा कान्ता अलीकवचनैः कृपावादिभिः आलीजनैः सखी-
जनैः यावन्ति पदानि वचनानीति यावत् शिचिता, तावन्येव न तु
ततोऽधिकानि न्यूनानि वेति भावः पदानि कतागसः कतापराधस्य
पत्युः स्नाप्तिनः पुरः अग्रतः द्रुततरं सत्वरं व्याहृत्य उक्त्वा यथा
मनसिजस्य कामस्य आशा आदेशः यादृशः कामावेशः इत्यर्थः
पुरतः पत्युरग्रतः तथा वर्तितुं व्यवहर्त्तुं प्रारब्धा उपक्रान्तवती ।
मौग्ध्रं सुगंधता वारल्यमित्यर्थः विभूषणम् अलङ्कारः यस्य तादृशस्य
प्रेम्णः सहजः स्नाभाषिकः कोऽपि अनिर्वचनीयः एष कान्तः
मनोहरः क्रमः पञ्चतिरित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

दूरादिति । मानिन्याः मानवत्वाः नाय्याः चक्षुः सागसि सापराधे
प्रेयसि दूरात् आगते सति चक्षुर्दृक् यथा तथा विवर्जितं सङ्घट्ट-
वितम् । सम्भाषिणि आलापयति सति स्फारितं विस्फारितम् । सं-

अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कस्मात् कुतो
 मुग्धे ! पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।
 तन्वया सर्वमिदं स्वभावजमिति व्याहृत्य पद्मान्तर-
 व्यापी वाष्पभरस्तया चलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्वतः ॥ ४५ ॥
 पुरस्तन्वया गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
 प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं देवहतकः ।
 स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो
 गता येन व्यक्तं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥ ४६ ॥

स्तिष्यति सनातिङ्गति सति अरुणं रक्तम् । गृहीतवचने वसनं
 स्वलयतीत्यर्थः सति किञ्चित् दैष्टव्यं नतां शूलता यस्य तत् ।
 चरणयोः चानतिः प्रणिपातः व्यतिकरो व्यापारो यस्य तथाभूते
 सति वाष्पाब्जपूर्णम् अशुपूर्णम् ईक्षणं दर्शनव्यापारो यस्य तादृशम्
 अतएव प्रपञ्चचतुरं विविधविभाससमुभगं जातम् अहो आश्चर्यम्
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अङ्गानामिति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! कथमिदम् अङ्गानाम् अ-
 तितानवम् अतिकार्यम् ? कस्माच्च कम्पः ? कुतः पाण्डुकपोलं पाण्डु-
 रंगण्डम् आननं मुखम् ? इति प्राणेश्वरे पृच्छति सति तया तन्वया
 कशाङ्गया सर्वमिदं स्वभावजं आभाविकम् इति व्याहृत्य उक्त्वा निःश्वस्य
 दीर्घमिति भावः अन्यतः अन्यत्र चलितया चलन्त्या इत्यर्थः पद्मान्तर-
 व्यापी नेत्रलोभावरकः वाष्पभरः नेत्राम्बुनिचयः उक्तः त्यक्तः ।
 एतेन त्वद्विरहात्तांऽहमेतादृगवस्था जातास्तीति व्यज्यते । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

पुर इति । तन्वयाः कशाङ्गयाः पुरः अथतः गोत्रस्खलनेन सहसा
 अन्याङ्गनानामोच्चारणेन चकितः शङ्कितः अहं वैलक्ष्यात् लज्जा-
 वशात् नतमुखः अधोवदनः सन् किमपि लिखितुं प्रवृत्तः भ्रान्तः ।

कठिनहृदये ! मुञ्च भ्रान्तिं व्यलीककथाश्रितां
 पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जनम् ।
 किमिदमथवा सत्यं मुग्धे ! त्वया हि विनिश्चितं
 यदभिरुचितं तस्मै कृत्वा प्रिये ! सुखमास्यताम् ॥ ४७ ॥
 मन्दं मुद्रितपांशवः परिपतज्जङ्गारभञ्जामरुद-
 वेगध्वस्तकुटीरकान्तरगतच्छिद्रेषु लब्धान्तराः ।
 कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचतटस्त्रेदच्छिदः प्रावृषः
 प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोत्तासाः पर्याविन्दवः ॥ ४८ ॥

देवकृतकात् दुर्दैर्वाटित्वर्थः कथमपि स्फुटः स्पष्टः च तादृक् रेखा-
 म्यासः लेखाविन्यासः परिपतः पर्याववितः येन पुनः व्यञ्ज
 स्फुटम् अवयवैः आचारैः सेव तरुणो मङ्गोग्धेति भावः गता आप-
 तिता सम्मुखं तन्मया इति शेषः । शिखरिणीशतम् ॥ ४६ ॥

कठिनेति । हे कठिनहृदये ! निष्ठुरचित्ते ! व्यलीककथाश्रिताम्
 अप्रियकथाजनितान् अधवाक्यजनितान् वा भ्रान्तिं संशयमित्यर्थः मुञ्च
 यज । पिशुनानां दुर्जनानां वचनैः अवल्यैरिति भावः इमं जनं
 दुःखं नेतुं न युक्तं नोचितम् । अथवा इह किं त्वया सत्यं हि अवि-
 तथमेव विनिश्चितं निश्चीतम् ? हे प्रिये ! यत् अभिरुचितम्
 अभोष्टं तत्रेव शेषः तत् मे सक कृत्वा दण्डं विधयेति भावः
 सुखम् आस्यता स्वीयताम् । शिखरीशतम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । प्रावृषः वर्षर्तौः प्रारम्भे उपक्रमे मन्दम् अल्पं यथा
 तथा मुद्रिताः स्वगिताः पांशवः रज्ज्वांश्च यैः तथाभूताः परिपतन्
 उद्गच्छन् भङ्गारो यस्य तादृशस्य भञ्जामरुतः वेगेन ध्वजानां
 विशीर्णानां कुटीरकाणां क्षुद्रग्रहाणाम् अन्तरगतानि मध्यगतानि चानि
 छिद्राणि विशराणि तेषु लब्धान्तराः लक्षप्रवेशाः कर्मसु व्यग्राः
 व्यक्ताः वा; कुटुम्बिन्यः नार्यः तासां कुचतटयोः स्तनप्रदेशयोः

पीतस्तुषारकिरणो मधुनैव सार्द्धम्
 अन्तः प्रविश्य चषके प्रतिविम्बवर्त्ती ।
 मानान्धकारमपि मानवतीजनस्य
 नूनं बिभेद यदसौ प्रससाद सद्यः ॥ ४९ ॥
 नभसि जलदलक्ष्मीं सम्भृतां वीक्ष्य दिष्ट्या
 प्रसरसि यदि कान्तेत्यर्द्धमुक्त्वा कथञ्चित् ।
 मम पटमवलम्ब्य प्रोक्षिष्वन्ती धरित्रीं
 तदनुकृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ताः ॥ ५० ॥

खेदच्छिद्रः घर्षध्वसिनः तथा कन्दलदलान् कन्दलोपलाणि लङ्कासय-
 न्तीति तथोक्ताः प्रयोविन्द्वः दृष्टजलकणाः निपतन्ति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

पीत इति । यत् यदा अमौ तुषारकिरणः प्रससाद प्रसादं
 नैर्ऋत्यमिति यावत् अगमत् तदा सद्यः तत्क्षणान् मानवतीजनस्य
 मानान्धकारमपि मानान्धकारस्य किं वन्नव्यमिति भावः नूनं बिभेद
 दूरीचकार इति क्रोधादिति भावः चषके प्रानपात्रे अन्तः प्रविश्य
 प्रतिविम्बवर्त्ती कथयथा वर्त्तमानस्तुषारकिरणश्चन्द्रः मधुनैव सद्येनैव
 सार्द्धं सङ्ग पीतः अस्तः वर्षन्तीति कर्तृपदमूलम् । वर्षाकालस्यान्ध-
 कारप्रियत्वात् अन्धकारध्वंसी अस्मिति क्रोधदिव सङ्गतश्च त-
 कायासतीवोल्लासकत्वेन तेनैव सार्द्धं चन्द्रमसः प्रानपिति ।
 अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावने चा
 प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना चेति । वसन्ततिब्बकं स्मृ ।
 श्रेयं वसन्ततिब्बकं तमजा जगौ ग इति तत्क्षणान् ॥ ४९ ॥

नभसि इति । हे कान्त ! नभसि आकाशे सम्भृतां जलदलक्ष्मीं
 जेष त्विं वीक्ष्य दृष्टा दिष्ट्या मम दुर्भाग्येनेति यावत् यदि सि
 प्रसरसि ? कथञ्चित् लक्ष्मणे इति अर्द्धम् उक्त्वा मम पटं धनम्

इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।
 पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ५१
 सालक्तकेन नवपल्लवकीमलेन
 पाटेन नूपुरवता मदनालसेन ।
 यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधात्
 सोऽङ्गीकृतो भगवता सकरध्वजेन ॥ ५० ॥

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
 खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

अवलम्ब्य धरित्रीं भूमिं प्रोक्षिष्वली सती यत्र वाचः निवृत्ताः वाचां
 गतिर्नास्तीत्यर्थः तत् सरणमिति भावः अनुकृतवती मृगप्रायाभूदिति
 भावः । कथं त्वया न देशान्तरं गतमिति वादिनं कश्चित् प्रति कथं
 गम्यत इति भङ्गोक्तिरियम् । सालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं
 सालिनीभोगिबोकेरिति तल्लक्षणम् ॥ ५० ॥

इयमिति । असौ तरलायतलोचना चञ्चलविस्तृतनयना गुरु
 सलान्तौ ससुन्नौ उन्नतौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः
 तथोक्ता पृथुनितम्बस्य स्थूलनितम्बस्य भरणे व्यातिशयेन अलसगामिनी
 जीवितहारिणी जीवनमोहनी मम प्रियतमा इयम् । द्रुत-
 विलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्ल-
 क्षणात् ॥ ५१ ॥

सालक्तकेनेति । दयितया कान्तया यः जनः सालक्तकेन लज्जा-
 रसरञ्जितेन नवपल्लववत् कोमलेन नूपुरवता नूपुरालङ्कृतेन मदना-
 लसेन पाटेन चरणेन प्रणयापराधात् ताड्यते पङ्क्तियते, सः जनः
 भगवता संवशक्तिमता सकरध्वजेन कामेन अङ्गीकृतः स्वीकृतः स्वजन-
 तेन मृच्छात इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

बाले इति । बाले ! सुखे ! नाथ ! हे मानिनि ! रुषं कोपं मुञ्च

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
 नन्वेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥५२
 नीत्वोच्चैर्विचिपन्तः कततुहिनकणासारसङ्गान् परागान्
 कौन्दानानन्दितालीनतितरसुरभीन् भूरिशो दिङ्मुखेषु ।
 एते ते कुङ्कुमाक्तस्तनकलसभराम्फालनादुच्छलन्तः
 पीत्वा शीत्कारि वक्त्रं शिशुहरिणदृशां हैमना वान्ति वाताः ॥५३

अत्र । रोषात् कोपात् मया किं कृतम् ? । अस्मात् खेदः दुःखं
 कृत इति शेषः । भवान् मे वक्त्रं न अपराध्यति, सर्वे अपराधाः
 मयि सन्तीति शेषः, मयैव सर्वेऽपराधाः कृता इति भावः । तत् तदा
 किं कथं गद्गदेन अस्मदनेति बावत् वचसा रोदिषि ? कस्य
 अग्रतो रुद्यते ? ममेति शेषः । ननु भो ! एतत् रोदनमिति भावः
 ममः अग्रतो इति शेषः । अस्मि अहं तव का ? दयिता प्रिया ममेति
 शेषः । नास्मि नाहं दयिता इत्यतः अस्मादेव कारणात् रुद्यते ।
 दयितामिव सां न पश्यसीति अहं रोदिषीति भावः । स्तोत्रं मयो-
 रक्तिप्रत्युक्ती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

नीत्विति । एते ते हैमनाः हैमन्ताः वाताः वायवः कतः तृजि-
 नकणानां शिशिरविन्दूनाम् आशारेः धारासम्पातेः सङ्गः संसर्गः
 यैः तान् आनन्दिताः अलस्यः भ्रमराः यैः तथोक्तान् अतितरसुरभीन्
 अतिमात्सर्यभयतः कौन्दान् कुन्दकुसुमसम्बन्धिनः भूरिशः बहुनिवर्त्यः
 परागान् नीत्वा गृह्यत्वा दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु उच्चैः अतिमात्स-
 र्यविचिपन्तः विस्तारयन्तः तथा शिशुहरिणदृशां बालवृन्तासीनां
 शीत्कारि वक्त्रं वदनं पीत्वा शीतार्तत्वादिति भावः कुङ्कुमाक्तयोः
 कुङ्कुमविभ्रयोः स्तनकलसयोः भरस्य उच्छ्रायस्य आस्फालनात् सम्पदा-
 दिति भावः उच्छलन्तः उल्लसन्त इत्यर्थः सन्तः वान्ति वजन्ति । अत्र
 मस्तुतानां वायूनां वृष्ट्यामुक्तव्यवहारमारोपात् समासोक्तिरवधारः ।

श्रुत्वा तन्वया निशीथे नवघनरसितं विश्वथाङ्गं पतित्वा
 शय्यायां भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन ।
 सोत्कण्ठं मुक्तकण्ठं कठिनकुचतटाघातशीर्णाश्रुविन्दु
 स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्वलितमृदुवचो रुद्यते पान्यबध्वा ५५
 श्लिष्टः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथ-
 शुम्भत्यस्मिन् वदनविधुतिः किं कृता किन्न दृष्टः ।
 नोक्तः कस्मादिति नवबधूचेष्टितं चिन्तयन्ती
 पञ्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाते रसज्ञा ॥ ५६ ॥

तदुक्तं दर्पण । सनातोक्तः समेयत्वा काव्ये लिङ्गविशेषणैः । व्यव-
 चारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तु । इति । स्रग्धरादृष्टम् । स्रग्धर्यानां
 त्वयेष त्रिभुनियतिवृत्ता स्रग्धरा काचित्तेयमिति नक्षत्रात् ॥ ५४ ॥

श्रुत्वेति । तन्वया कथाङ्ग्या पान्यबध्वा प्रोषितकामिन्या निशीथे
 शय्यायां नवघनानां नवमेघानां रसितं गार्जितं श्रुत्वा विश्वं विवशम्
 अङ्ग यत् तत् यथा तथा शय्यायां तथा भूमिपृष्ठं पतित्वा दुःखिता-
 लीजनेन दुःखितसखीजनेन करतलेषु धृतया सत्या प्रियस्य स्मृत्वा
 स्मृत्वा पुनः पुनः प्रिय स्मृत्वेत्यर्थः, कर्मणि षष्ठी । सोत्कण्ठम् उत्-
 कण्ठासञ्चितं मुक्तकण्ठं तारस्वरमित्यर्थः कठिनयोः कुचतटयोः स्तन-
 युगलयोः आघातेन आपातेन शोषांश्चूर्णिताः अश्रुविन्दवः यस्मिन्
 तत् तथा स्वचितानि शोकावेगेनावरुद्धकण्ठतया अङ्गोच्चारितानि
 मृदूनि कोमलानि वचांसि वाक्यानि विद्यापाक्षराणि यस्मिन् तद्
 यथा तथा रुद्यते । स्रग्धरादृष्टम् ॥ ५५ ॥

श्लिष्ट इति । मूढया मन्दया मया प्राणनाथः किमिति कथं
 कण्ठे न श्लिष्टः नाबिक्रितः ? यस्मिन् प्राणनाथे सुखति सति मया
 वदनविधुतिः सुख प्रसारणमित्यर्थः किं कथं कृता ? किं कथं न दृष्टः
 न निराक्षितः ? कस्माच्च न उक्तः न आक्षिप्तः ? प्राणिति सर्वज्ञ

श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटघनपुलकं जायतेऽङ्गं समन्ताद्
 दृष्ट्वा यस्याननेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।
 तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहणसरभसस्थायिनि प्राणनाथे
 भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मम पुनर्वज्रमय्याः कदा नु५७
 रामाणां रमणीयवक्त्रयशिनः स्नेहोदविन्दुद्भुतो
 व्यालोलालकवल्लरीं प्रचलयन् धुन्वन् नितम्बाम्बरम् ।
 प्रातर्वाति सधौ प्रकामविकसद्राजीवराजीरजो-
 जालामोदमनोहरी रतिरसग्लानिं हरन्मारुतः ॥ ५८ ॥

योज्यम् । इति इत्थं तवप्रधृवाष्टने सुस्थः व्याख्यातृत्वं चिन्तयन्तां
 प्रेम्णि जाते सति रसज्ञा रमिका शरणा युवतिः पञ्चात्तापं वञ्चति
 करोति । सन्दक्रान्ताष्टमम् ॥ ५६ ॥

श्रुत्वेति । यस्य नाम श्रुत्यपि अङ्गं समन्तात् सर्वतः स्फुटानि
 स्पष्टानि चानि सान्द्राणि पुलकानि रोमाञ्चाः यस्मिन् तथाविधं
 जायते भवति, यस्य आननेन्दुं मुखचन्द्रं दृष्ट्वा इदं ययुः शरीरं चन्द्र-
 कान्तं तदाङ्गं सणिस् अचुकरोतीति तथोक्तं द्रवीभूतमित्यर्थः भवति,
 तस्मिन् प्राणनाथे आगत्य कण्ठग्रहणाय कण्ठालिङ्गनाय सरभसं
 सङ्घे सावेगं वा, रमणो वेगवर्धयारित्यसरः । तिष्ठतीति तादृशे सति
 कदा वज्रमय्याः अतिनिष्ठुराया इति भावः मम मानस्य चिन्ता
 भग्ना भवति ? नु वितर्के । मानेन अवधीरितक्रान्तायाः पञ्चात्ताप-
 वचनमिदम् । सङ्घराष्टमम् ॥ ५७ ॥

रामाणामिति । सधौ वसन्ते चैत्रे वा प्रकामं यस्यक् विकस-
 नीनां राजीवराजीनां सकलचयानां रजोजाबानाम् आमोदेन सौर-
 भेण मनोहरः मारुतः वायुः प्रातः प्रभाते रामाणां कामिनीनां
 सुरतोत्थितामिति भावः रमणीयं वक्त्रं वदनमेव शशी चन्द्रः तस्य
 स्नेहोदविन्दुभिः पञ्जलकण्ठैः धृतः आर्द्रीकृत इत्यर्थः तथा व्यालोलां

अङ्गं चन्दनपाण्डुपल्लवमृदुस्ताम्बूलताम्राधरो
 धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धौताञ्जने लोचने ।
 अन्तःपुष्पसुगन्धिरार्द्रकवरी सर्वाङ्गलग्नाम्बरं
 रामाणां रमणीयतां विदधति श्रीषापराह्लागमे ॥ ५८ ॥
 वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निश्चैव वरं न पुनर्दिवा ।
 उभयमेतदुपैत्वथवा क्षयं प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥ ६० ॥

स्त्रिलतामिति यावत् अमयतयादिति भावः अलकवस्त्राणी चूर्णकुन्तल-
 मञ्जरीं प्रचलयन् कम्पयन् नितम्बाम्बरं नितम्बवसनं धृत्वा चपलयन्
 तथा गतिरमन्तानि द्युतरागम्भ्रं हरन् सन् वाति वदति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

अङ्गमिति । श्रीमद्यस्य अपराह्लागमे दिवावसानसमये रामाणां
 रमणीयां चन्दनेन चन्दनविलेपनेन पाण्डू शुभ्रं अङ्गं पल्लववत्
 मृदुः कोमलः ताम्बूलेन तावः रक्तः अधरः, धारायन्त्रजलेर्यः
 अभिषेकः स्नानं तेन कलुषे व्याजले धौताञ्जने व्याजितकज्जले लोचने
 नयने, अन्तःपुष्पैः अन्तर्गतैः कुसुमैः सुगन्धिः आर्द्रकवरी स्तिमित-
 केशपाशः तथा सर्वाङ्गेषु लग्नं समक्तं जलार्द्रत्वादिति भावः
 अम्बरं वसनं सूक्ष्ममिति भावः एतानि रमणीयतां मनोहारित्वं
 विदधति जनयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

वरमिति । यत्र यस्मिन् यस्या वा दिवसे निशायां वा प्रियजनेन
 न समागमः न सम्मेलनम्, असौ दिवसः वरं सनाक्प्रिय इत्यर्थः
 निशा पुनः न, न वरमित्यर्थः, ननु अथवा निश्चैव वरं सनाक्प्रिये-
 त्यर्थः, दिवा पुनः न, न वरमित्यर्थः आद्ये कार्यान्तरव्याप्ततया
 कथञ्चित् दिवसातिवाहनं रात्रिर्नितरां क्लेशकरीति द्वितीये निद्रया
 कथञ्चिद्विशातिवाहनं दिवसे तु सर्वदा दर्शनाभिलाषेण क्लेशानिश्य
 इति भावः । अथवा एतत् उभयं रात्रिर्नन्दमित्यर्थः क्षयं नाशम्

लोलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियै-
 रन्यास्ता विनिवारयन्ति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।
 पुण्याहं व्रज मङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
 यत् स्नेहोचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः श्रोष्यसि ॥ ६१ ॥
 लग्ना नांशुकपल्लवे भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता
 नो वा पादतले तथा निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
 काले केवलमम्बुदातिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
 तन्वया वाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण बद्धः प्रियः ॥ ६२ ॥

उपैतु प्राप्नोतु उभयोरपि समकलं शकरत्वादिति भावः । द्रुतविलम्बितं
 वृत्तम् ॥ ६० ॥

लोलैरिति । हे प्रियतम ! याः नार्थः प्रस्थितं प्रयाणोद्यत-
 मित्यर्थः प्राणेश्वरं लोलैः स्खलद्भारित यावत् लोचनवारिभिः
 अश्रुभिः, प्रियैः प्रीतिजनकैः सशपथैः दिव्यसंहितैः पादप्रणामैः
 चरणपतनैः विनिवारयन्ति, कृपणाः दीनाः ताः अन्याः । अहं
 पुण्या भाग्यवतीत्यर्थः, व्रज गच्छ देशान्तरमिति शेषः, प्रातः प्रयातस्य
 ते तव मङ्गलं शुभं सुदिवसं शोभनं दिनं भवत्विति शेषः स्नेहोचितं
 प्रणयोचितम् ईहितं चेष्टितं यत् समेति शेषः तत् सरणमिति भावः
 निर्गतः त्वं श्रोष्यसि । तव विरहे अहं प्राणान् त्यज्यामीति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

लग्नेति । तथा तन्वया कथाङ्गना अंशुकपल्लवे वसनाञ्जले प्रिय-
 स्थेति शेषः न लग्ना वसनं धृत्वा नाकटमित्यर्थः । द्वारदेशे भुजलता
 न अर्पिता प्रियस्य निर्गमबाधायेति भावः । पादतले प्रियस्थेति
 शेषः नो वा निपतितं, तिष्ठ इति वचश्च न उक्तम् । अम्बुदाति-
 मलिने मेघान्धकारिते इति यावत् काले वर्षाकाले इत्यर्थः गन्तुं
 प्रोषितं प्रवृत्तः उद्यतः शठः धूर्तः प्रियः केवल वाष्पजलानाम् अश्रु-

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।
 सर्वाण्यङ्गानि मे यान्ति श्रोत्रतां किमु नेत्रताम् ॥ ६३ ॥
 विरहविषमः कामो वामस्तनुं कुरुते तनुं
 दिवसगणनादक्षश्चासौ व्यपेतवृणो यमः ।
 त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे !
 किशलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः ॥ ६४ ॥
 पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव कान्ते
 सन्मार्गस्थे प्रणयिनि जने कोपने ! कोऽपराधः ।

वारीणां श्लोघैः प्रवाहेः कल्पितः रक्षितः यः नदीपूरः नदीप्रवाहः
 तेन बहः निवारित इत्यर्थः । इदानीं कामिनीं दृष्ट्वा तत्कालो न
 प्रस्थित इति भावः । आर्द्रबलिक्रीडितं इत्यम् ॥ ६२ ॥

नेति । सम्मुखायाते सम्मुखपस्थिते प्रिये काले प्रियाणि
 प्रियवचनानि वदति सति मे मम सर्वाणि अङ्गानि श्रोत्रतां श्रवणे-
 न्द्रियत्वं किञ्च नेत्रतां दर्शनेन्द्रियत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति तत् न जाने ।
 प्रियस्य दर्शने तन्मुखासक्तश्रवणे च न मम हृत्प्रियायते इति भावः ।
 अलुप्तुवृत्तम् ॥ ६३ ॥

विरहेति । हे नाथ ! वायः प्रतीपः कामः विरहे विषमः
 दुःसह इति यावत् तनुं शरीरं तनुं श्लेषं कुरुते, असौ यमश्च
 दिवसानां जीवनकालानामिति भावः तन्नायायं संस्थाने दक्षः निपुणः
 तत्पर इति यावत् अतएव व्यपेतवृणः निर्दयः अस्मभ्ये च न यज्ञो-
 ह्यतीति भावः त्वम् अपि मानव्याधेः वशगः वशवर्ती मानं
 कृत्वा स्थित इति भावः एवं सति किशलयमृदुः पल्लवकोमलः प्रमदा-
 जनः नारोजनः कथं जीवेत् ? अतिवृष्टेन प्राणितोत्तर्यः । विचि-
 न्तय अवधारय । तस्मान्मानं परिहृत्य मामनुमृदयति भावः ।
 आननं कालं प्रति कस्याश्चिदनुनयोक्तिः । हरिश्चोक्तम् ॥ ६४ ॥

पादासक्ते इति । हे कोपने ! इह अस्मिन् काले प्रिये

इत्थ तस्याः परिजनकथा कोपवेगोपशान्त्यै
 वाष्पोद्भेदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रयातम् ॥ ६५ ॥
 पुराभूदस्माकं नियतमविभिन्ना तनुरियं
 ततो नु त्वं प्रेयान् वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।
 इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
 मयाप्त प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥ ६६ ॥

सुचिरं बहुक्षणमित्यर्थः पादार्पणे चरणपतिते ते तत्र वासता प्रति-
 कूलता कैव ? अनुचिन्तेवति भावः, प्रणयिनि जने कान्ते इत्यर्थः
 सन्मार्गस्थे सदाचारवर्त्तिनि सति कः अपराधः ? नैवापराध इत्यर्थः
 तस्याः नाथ्याः कोपवेगस्य उपशान्त्यै उपशमाय इत्थम् एवंविधा परि-
 जनानां सखीनामिति भावः कथा आसीदिति शेषः । तदनु तदन-
 न्तरं वाष्पाणान् अश्रूणाम् उद्भेदैः स्वबनैः सहसा न स्थितं न
 प्रयातं न गतं कियत्कालम् अश्रुमोक्षेण कोपो गत इति भावः ।
 सन्दाकान्ताद्युक्तम् ॥ ६५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वम् अस्माकम् अवयोरित्यर्थः नियतं निश्चितम्
 इयं तनुः शरीरम् अविभिन्ना एकैवेत्यर्थः अभूत् । ततः कियन्तः
 कालं त्वं प्रेयान् प्रियतमः किन्तु भिन्नतनुः तच्छेदादिति भावः,
 वयमपि हताशाः विफलमनोरथाः प्रियतमाः जाता इति शेषः,
 इदानीं त्वं नाथः पतिः पालकत्वादिति भावः, वयमपि कलत्रं स्त्री,
 भर्तृव्या इति भावः अपरम् अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः मया कुलि-
 शकठिनानां वज्रनिष्ठुराणां प्राणानां तादृशविरहेऽपि अश्रुविनामिति
 भावः इदं फलं युष्मत्क्षपापातत्वरूपमिति भावः आप्तं लब्धम् । तत्र
 विरहे सम यौवनं गतम् इदानीं केवलं भर्तृभार्यात्ववस्थं आव-
 योरिति भावः । शिखरिणीद्युक्तम् ॥ ६६ ॥

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते ?
मानं धत्स्व धृतिं वधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैव प्रतिबाधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शस हृदि स्थितो ननु स मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ६७ ॥
पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन
तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।
दृष्ट्वा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमिति
लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्रम् ॥ ६८ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! सरले ! अखिलः समयः कालः समयः
मुग्धतयैव सरलभावेनैव नेतुम् अतिवाञ्छितं किं कथम् आरभ्यते ?
मानं धत्स्व अथलन्वस्व, धृतिं धैर्यं वधान आश्रय, प्रेयसि काले
ऋजुतां सरलता दूरे कुरु न कुरुष्वेत्यर्थः, सख्या एः प्रतिबाधिता
ज्ञापिता आत्मा भीतानना सभयवदना सती तां सखीं प्रतिवचः आह
ब्रवीति, ननु सखि ! नीचैः मन्दं यथा तथा शस कथय नीचैः कथ-
नेति यावत् कथं चेत् हृदि स्थितः स मे मम प्राणेश्वरः श्रोष्यति ।
शाद्वैर्लज्जक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

पीत इति । यतः प्रभृति आरभ्य कामपिपासितेन मया तस्याः
प्रियायाः प्रचुरः प्रभूतः अधररसः पीतः, ततः प्रभूति तदारभ्य मे
मम दृष्ट्वा तदधररसपानलाभात् द्विगुणत्वं वृद्धिसिन्धुर्थः एति
प्राप्नोति । तत्र प्रियाधरे बद्ध लावण्यम् अस्ति अत्र विषये किं चित्रम्
आश्चर्यम् । यदि लावण्यातिशयो नास्ति तदा कथं तत्र रसाति-
शयः लावण्यरसयोराराधाराधेयत्वनिवसादिति भावः । वसन्ततिबलं
वृत्तम् ॥ ६८ ॥

क्व प्रस्थितासि करभोर ! घने निशीथे ?
 प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे ।
 एकाकिनी वद कथं न विभेषि बाले !
 नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ ६६ ॥
 लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः
 कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
 सुग्धा कुञ्जलिताननेन दधती वायुं स्थिता तस्य सा
 भ्रान्त्या धूर्त्ततया च वेपथुमती तेनानिशं चुम्बिता ॥ ७० ॥

केति । हे करभोर ! घने अन्धकाराच्छे इति यावत् निशीथे
 अर्द्धरात्रौ क्व कुत्र प्रस्थितासि चलिनासि ? यत्र मे रतिप्रियः
 सुरताभिलाषो प्राणाधिकः वसति तिष्ठति, हे बाले ! सुग्धे ! एका-
 किनी अलङ्काराया त्वं न विभेषि कथम् ? वद । ननु भोः पुङ्खितशरः
 संयोजितशरः मदनः कामः सहायः अस्ति । कस्याश्चिदभिसारिण्याः
 पथिकस्य च कश्चिदुक्तिप्रसूती । वसन्तिलोकं दत्तम् ॥ ६६ ॥

लीलेति । अन्यवनितया अपराङ्मनया निःशङ्कं दृष्टः स्वधरो
 बल्य तथाभूतः अतएव लीलातामरसेन क्रीडारक्तकमलेन आहतः
 ताडितः सुग्धयेति शेषः कश्चित् केसरैः तत्तामरसकिञ्चलैरित्यर्थः
 दूषिते रेक्षणे नेत्रे यस्य तथाभूत इव नेत्रे व्यामील्य निमील्यित्वा
 स्थितः । सुग्धा सरसा तत्कपटमजानतीति भावः कुञ्जलिताननेन
 सुञ्जलितवटनेन वायुं तत्केसराग्रनवनार्थमिति भावः दधती भ्रान्त्या
 केसरदूषितनेत्रबोधेनेति भावः तस्य कान्तस्य पुरश्च इति शेषः वेपथु-
 मती कम्पमाना कान्तस्य नयनानिदृशङ्कयेति भावः स्थिता तेन कान्तेन
 धूर्त्ततया अनिशम् अतिमात्रमिति यावत् चुम्बिता । शार्दूलविम्बो-
 दितं दत्तम् ॥ ७० ॥

स्फुटतु हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुं
 न सखि ! चटुलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।
 इति सरभसं मानोद्रेकादुदीर्य वचस्तया
 रमणपदवी शारङ्गाद्या ससम्भ्रममीचिता ॥ ७१ ॥
 पश्याश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं
 शय्या सम्प्रति कोमलाङ्गि ! कठिनेत्वारीप्य मां वक्षसि ।
 गाढीष्ठग्रहपीडनाकुलतया पादाग्रसन्दंशके-
 नाकृथाश्वरमात्मनो यदुचितं धूर्त्तेन तवस्तुतम् ॥ ७२ ॥

स्फुटति । हे सखि ! हृदयं स्फुटतु विदीर्षं भवतु, कामः
 कामं सम्यक् तनुम् अङ्गं तनुं क्षीयं करोतु, चटुलप्रेम्णा चञ्चल-
 प्रणयेन दयितेन प्रियेण पुनः मे मम न कार्यं न प्रयोजनम् । तया
 शारङ्गाद्या शृङ्गाद्या इति इत्थं मानोद्रेकात् मानानिरेकात् सरभसं
 सहसा वचः उदीर्य उक्त्वा रमणस्य कान्तस्य पदवी प्रवाणमार्गः
 ससम्भ्रमं सभयम् ईक्षिता दृष्टा । मानेनावधीरिते काले गच्छति
 पुनस्तृणया तन्मागोवञ्चोकनात् सत्वरं निमिष्यतामयमित्याशयः ।
 हरिणीष्टतम् ॥ ७१ ॥

पश्येति । हे कोमलाङ्गि ! आश्लेषेण आलिङ्गनेन विशेषानां
 स्तुतिनां त्वदङ्गेभ्य इति भावः चन्दनरजःपुञ्जानां चन्दनघूर्णि-
 निवहानां प्रकर्षात् आतिशय्यात् इयं शय्या सम्प्रति कठिना त्वदङ्गं
 बाधते इति भावः पश्य इति उक्त्वा धूर्त्तेन कालेन मां वक्षसि
 आरोप्य नीत्वा गाढः यः ओष्ठग्रहः अधरदंशनं तेन यत् पीडनं
 ह्येति व्यथेति वाक्त् तेन आकुलतया हस्तस्य तव व्यापृतवेति भावः
 पादाग्रं चरणयोरसमेव सन्दंशकः तेन अश्वरं वसनम् आकृष्य व्या-
 प्रयित्वेत्यर्थः आत्मनः स्वस्य यत् उचितम् अभीष्टमित्यर्थः गत् प्रस्तुतम्
 आरब्धं सम्यक् स्रुतं कृतमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ ७२ ॥

कथमपि प्रत्यावृत्ते प्रिये खलितोत्तरे
 विरहकशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् ।
 असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससम्भ्रमं
 प्रचलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छसितं पुनः ॥ ७३ ॥
 आदृष्टिप्रसरं प्रियस्य पदवीमुद्दीक्ष्य निर्विषया
 विच्छिन्नेषु पथिष्वहःपरिणतो ध्वान्ते समुन्मीलति ।
 दत्त्वेकं सशुचा गृहं प्रतिपदं पान्यस्त्रियास्मिन् क्षणे
 सोऽभूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ७४ ॥

कथमिति । विरहकशया कालया प्रत्यावृत्ते प्रयासात् प्रति-
 निवृत्ते प्रिये कथमपि खलितोत्तरे कृतापराधतया असस्यक् प्रति-
 वचने सति व्याजं कलं कृत्वा प्रजल्पितं वचनं प्रियस्येति शेषः अश्रुतं
 नाकर्णितं पुनः किन्तु शून्ये विजने गेहे स्थितवेति शेषः असहना
 कोपनेति यावत् या सखी तस्याः श्रोत्रप्राप्तौ अवशगोचरतायां वः
 प्रमादः अनवधानता तस्मात् ससम्भ्रमं समर्थं यथा तथा प्रचलित-
 दृशा चञ्चलनयनया सत्या समुच्छ्वसितं समुज्जीवितम् । प्राक् सख्या
 प्रिये आगते त्वया अतिमात्रं मानः कर्तव्य इति शिक्षिता, किन्तु
 काम्नागमने सज्जसा तदनुसरणे सख्याः कोपो भवेदिति भयेन तद्-
 वाक्यान्वयस्येऽपि पुनर्जीवनं प्राप्नोमिति निष्कर्षः ॥ ७३ ॥

आदृष्टीति । पान्यस्य स्त्रिया प्रोषितभक्तृकरोत्वर्थः आदृष्टि-
 प्रसरं दृष्टिपथपर्यन्तमित्यर्थः प्रियस्य पदवीं पन्थानम् उद्दीक्ष्य उच्चै-
 र्निरोक्ष्य विच्छिन्नेषु दृष्टिविच्छेदवत्सु पथिषु निर्विषया नितरां
 दुःखितया आत्मानं हतभाग्यतया अवजानत्येति यावत् अहः-
 परिणतो दिवावसाने ध्वान्ते तत्रैव समुन्मीलति समुज्जृम्भमाद्ये
 इति बहुधा सशोकया गृहं प्रति एकं पदं दत्त्वा अस्मिन् क्षणे सः
 प्रियः आगतः अभूत् इति धियेति शेषः अमन्दं त्वरितमित्यर्थः

आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथञ्चिद्दिनं
 वैदग्ध्याऽपगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ।
 दृष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरतरं व्याधूय चीनांशुकं
 तन्वद्वा रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥ ७५ ॥
 अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृद-
 स्त्वया सुग्धे ! मानः किमिति सरले प्रेयसि कृतः ।
 समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोक्तासुरशिखाः
 खहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारथ्यरुदितैः ॥ ७६ ॥

वक्षिः । आचिता योवा यस्मिन् तत् सचा तथा पुनः वीक्षितम्
 अश्लोकितम् । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

आयाते इति । दयिते प्रिये आयाते आगते इति मनोरथ-
 शतेः बहुभिर्मनोरथैरेवमेवं प्रियेण शार्दूलं करिष्यामीत्येवं ह्युपैरिति
 शीवः कथञ्चित् कच्छ्रेय दिनं नीत्वा अतिवाह्यवैदग्ध्यापगमात्
 रसप्रानाभावादित्यर्थः जडे निर्बोधे परिजने दीर्घां महतीम् अशेषा-
 भिति आवत् कथां कुर्वति इति दृष्टा अश्लोकिता अस्मि प्रियेणेति
 शेषः । इति अभिधाय सज्जानुतां प्रकाशेति भावः तन्वद्वा कथाङ्गारा
 प्रियया सत्वरतरम् अतिशीघ्रं चीनांशुकं सूक्ष्मवसनं व्याधूय सज्जानु
 रतिकातरेण सुरतोदुक्तेन मनसा प्रदीपः शमं नीतः निर्वापितः ।
 प्रदीपनिर्वाणे सर्वे परिजनाः खं खं स्थानं यास्यन्ति मम च सत्वरं
 प्रियसज्जानमः स्थादिति धिमेति भावः । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम्
 ॥ ७५ ॥

अनालोच्येति । हे सुग्धे ! सरले ! प्रेम्णः परिणतिं परि-
 ष्यामं दुःसङ्गामिति भावः अनालोच्य अविविच्य सुहृदः अस्मानिति
 शेषः ना त्वमीदृशं मानं कुर्वित्वादीनि अस्माकं वचनानीति भावः

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
 निर्द्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
 विश्वम् परितुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
 लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ७७ ॥
 जाता नोत्कलिका स्तनी न तुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं
 वक्त्रं खेदकणाञ्चितं न सहसा यावच्छठेनामुना ।

अनादृत्य अगणयित्वेत्यर्थः त्वया सरले अकृतिने प्रेयसि काले किमि-
 ति कथं मानः कोपः कृतः ? अतुलितस्ते तादृशे प्रिये मान इति
 भावः । एते प्रसूयदहनस्य कल्पान्तानलस्य उदुभासुराः उच्चैर्दीप्य
 मानाः शिखाः ज्वालाः इव शिखा येषां तथाभूताः अङ्गाराः उन्मूकाः
 विरहज्वाला इति भावः स्नहस्तेन समाकृष्टाः गृहीताः त्वयेति
 शेषः, तत् तस्मात् अधुना साम्यतम् अरण्यरुदितैः दृथारोदनैरित्यर्थः
 अथ रोदनेन निष्फलमिति भावः । शिखरिणोदत्तम् ॥ ७६ ॥

शून्यमिति । बाला सुप्ता काला वासगृहं शयनागारं शून्यं
 सखीजनादिरहितमित्यर्थः विलोक्य दृष्ट्वा शनैः मन्दं मन्दं शयनात्
 शय्यायाः किञ्चित् उत्थाय निर्द्राव्याजं कपटनिद्रामित्यर्थः किं
 करोतीयमिति दिदृक्षयेति भावः उपानेतस्य आश्रितस्य पत्युः
 कान्तस्य मुखं सुचिरं बहुक्षणं निरीक्ष्य विश्वम् निःशङ्कं यथा तथा
 परितुम्ब्य जातपुलकं सज्जातरोमाञ्चं कालास्यशंसुखादिति भावः
 गण्डस्थलीं कपोलदेशं प्रियस्येति शेषः आलोक्य लज्जया नम्रमुखी
 अवनतवदना हसता प्रियेण चिरं बहुक्षणं चुम्बिता । शार्दूल-
 विम्रीडितं दृत्तम् ॥ ७७ ॥

जातेति । अधुना शठेन धूत्तेन मे मम हृतिमुषा धैर्यध्व-
 मिना प्राणेश्वरेण दृष्टेनैव सहसा मनः चित्तं हृतं तत्र उत्कलिका
 उत्कण्ठा कथं मे मनो ह्रियते इत्युद्देग इति भावः न जाता

दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राप्तेऽश्चरेणाद्य मे
 तत् केनैव निरूप्यतां हि निपुणे ! मानः समाधीयते ॥ ७८ ॥
 दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बध्वाञ्जलिं याचितः
 पश्चादंशुकपल्लवेन विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः ।
 इत्याक्षिप्य यदा समस्तमष्टुणो गन्तुं प्रवृत्तः शठः
 पूर्वं प्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ७९ ॥

स्तनौ न लुब्धितो न कम्पितो मनसस्तदन्तर्गतत्वात् मनोहरण्ये तयोः
 कम्पनमवश्यभावीति भावः । गात्रम् अङ्गं न रोमाञ्चितम् रीत्यं
 वस्तु ह्रियते इति शक्तितधियेति भावः वल्लं वदनं न कोदकशैर्बर्न-
 वारिविन्दुभिः आक्षितम् अलङ्कृतं तादृशरत्नहरणे क्षेयातिशयात्
 कोटागम इति भावः । तत् तस्मात् मनसो हरणात् हे निपुणे
 हे चतुरे ! त्वया निरूप्यतां केन एव हि उपायेन इति शेषः
 मानः समाधीयते त्यज्यते मयेति शेषः । मनोवृत्तिर्नास्ति तथापि
 मानः करणीयः कोदृशो वेति विचार्यते तस्मात् मया मानस्यक्त
 इति भावः । सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट इति । कातरनेत्रया दयितया चिरतरं बध्वाञ्जलिं दृष्टः निरी-
 क्षितः, अञ्जलिं बद्धा याचितः सा मां त्यक्त्वा व्रजेति प्रार्थितः, पश्चात्
 प्रार्थनानन्तरम् अंशुकपल्लवेन वसनाञ्जलेन विधृतः विशेषेण मृङ्गातः
 ततश्च निर्व्याजं गाढमिति योवत् गमनवारणार्थमिति भावः आलि-
 ङ्गितः इतीत्यं समस्तं गमनप्रतिबन्धभूतमिति भावः आक्षिप्य परि-
 हृत्य अष्टुणः निर्दयः शठः वल्लभः प्रियः यदा गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः,
 तदा दयितया पूर्वं प्राक् प्राणपरिग्रहः जीवनेषु प्रयत्न इति बावत्
 सक्तः त्यक्तः, ततः प्राणत्यागनिश्चयानन्तरं वल्लभः कालः सक्तः त्यक्तः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

अङ्गुल्यग्रनखेन वाष्पसलिलं निक्षिप्य निक्षिप्य किं
 तूष्णीं रोदिषि कोपने ! बहुतरं फूतकृत्य रोदिष्यसि ।
 यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मनिऽतिभूमिं गते
 निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेष्यति ॥ ८० ॥
 तद्वक्त्राभिसुखं सुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोः
 तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।
 पाणिभ्याञ्च तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः
 सख्यः ! किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुलीसन्धयः ॥ ८१ ॥

अङ्गुलीति । हे कोपने ! अङ्गुलेरग्रनखेन नखाग्रेण वाष्प-
 सलिलम् अङ्गुलं निक्षिप्य निक्षिप्य पुनः पुनः प्रातयित्वा किं कथं
 तूष्णीं रोदिषि ? बहुतरम् उच्चैरित्यर्थः फूतकृत्य चोत्कृत्येत्यर्थः
 रोदिष्यसि ? इदानीम् अलङ्घितरोदनं किन्तु उत्तरत उच्चैरोदनं
 भावीति भावः । यस्यास्ते तव माने पिशुनानां दुर्जनानाम् उपदेश-
 वचनैः अतिभूमिम् अतिशय्य गते वति निर्विण्णः निर्वेदमापन्नः पुनः-
 पुनरवधीरणात् आत्मानं नितरां कातरं सन्धमानः प्रियतमः अतु-
 नयं प्रति मध्यस्थताम् औदानीन्यम् एष्यति प्राप्नुयति न पुनरतु-
 नेष्यतीति भावः । मानिनीं प्रति कस्याचित् सख्या अङ्गिरिवम् ।
 शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

तदिति । हे सख्यः ! मया तस्य कान्तस्य वक्त्राभिसुखं बदनं
 प्रति अभिसुखं दृष्ट्वा सुखं विनमितं विशेषेण नतीकृतं, पादयोः
 चरणयोः दृष्टिः कृता, तस्य आवापे वचने यत् कुतूहलं तस्मिन्
 आकुलतरे अतिबालसे इति यावत् श्रोत्रे कर्णौ निरुद्धे बद्धीकृते,
 सपुलकः सरोमाञ्चः गण्डयोः कपोलयोः स्वेदोद्गमः घर्षजला-
 विभावः पाणिभ्यां भुजाभ्यां तिरस्कृतः आच्छादितश्च । मत्कञ्चुली-
 सन्धयः मम कूर्पासवस्त्रसन्धयः शतधा यान्ति खल्वनीति यावत्

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः
 शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमुच्चैः प्रणमितम् ।
 न दृष्टेः शैथिल्यं मिलन इति चेत्तो दहति मे
 निगूढान्तःकोपात् कठिनहृदये ! संवृतिरियम् ॥ ८२ ॥
 एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
 सद्यः कोपपराङ्मुखं शयितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
 आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणम्
 माभूत् सुप्त इवैष मन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ८३ ॥

तत् किं करवाणि ? कानादेशवशात् यत्तत्पथ्यस्त्वहनं दुर्वारमिति
 भावः । कथं त्वया प्रियदर्शने एव चैव्येच्युता भवति ? सर्वथा मानः
 करणीय इतिवादिनोः सखीः प्रति नायिकाया उक्तिः । शार्ङ्ग-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कृत इति । हे कठिनहृदये ! निष्ठुराग्रहे ! स्मितेन मन्दहासेन
 मधुरं मनोहरं यथा तथा व्युद्गमविधिः सम दर्शनेन आसनो-
 त्थानव्यापारः दूरादेव कृतः, आज्ञा इदमिदं कुर्वित्यादेशः शिरसि
 न्यस्ता गृहीता, उच्चैरतिशयेन प्रणमितं प्रणतिः प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं
 मिलने सङ्गमे दृष्टेः शैथिल्यं न दृष्ट्यैव मिलनं न तु आलिङ्गनेनेति भावः
 इतीत्यं निगूढः यः अन्तःकोपः आन्तरिकक्रोधः तस्मात् इयं संवृतिः
 सङ्गसंवरण मे सम चेत्तः चित्तं दहति तापयतोत्यर्थः । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८२ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां विपक्षरमणी सपत्नी-
 त्यर्थः तस्याः नामग्रहे प्रियेण कृते सतीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणं कोपेन
 पराङ्मुखं व्यावृत्तवदनं यथा तथा शयितया मुग्धया सरलया
 कामिन्या चाटूनि अतुनयवचनानि कुर्वन्नपि नाहमेवं कदापि
 करिष्यामीत्येवं वदन्नपि प्रियतमः आवेगात् कोपमरादिति यावत्

मलयमरुतां ब्राता याता विकासितमल्लिका-
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्म ! त्वमुत्सहसे यदि ।
घन ! घटयितुं निस्त्रेहं त्वां य एव निवर्त्तने
प्रभवतितरां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥ ८४ ॥
स्वं दृष्ट्वा करजक्षतं मधुमदक्षीवा विचार्यैर्पया
गच्छन्ती कं नु गच्छसीति विधृता बाला पटान्ते मया ।

अवधोरितः निराकृतः तत्क्षणात् तृण्यो स्थितः सौमसाश्रित इत्यर्थः
किन्तु एषः प्रियतमः सुप्त इव निद्रित एवेत्यर्थः । अलावधारणार्थं
इवशब्दः । माभूत् न भवतु इति धिमेति भावः मन्दम् ईषत्
बलिता चालिना यीवा यस्मिन् तत् यथा तथा पुनः योजितः
अवबोक्तिः । शार्दूलविष्कोडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

मलयेति । हे ग्रीष्म ! त्वं यदि उत्सहसे उत्सृज्यसे तदा
मलयमरुतां ब्राताः सङ्घाः याताः नाशं गता इति यावत् तथा
विकासितानां मल्लिकानां परिमलभरः सौरभातिशयः भग्नः नष्टः
स्यादिति शेषः । हे घन ! मेघ ! य एव निस्त्रेहं निर्दयं त्वां निव-
र्त्तने निवारणे घटयितुं योजयितुं दूरोकर्तुमिति यावत् प्रभवति
तराम् अतिशयेन प्रभवति, स एव धनञ्जयः अर्जुनः यदि विद्यते
इति शेषः तदा नः अस्माकं किं किञ्च त्वयेति शेषः न किमपि त्वया
कर्तुं शक्यते इति भावः । पुरा खाण्डवदाहे इन्द्रप्रेरितघनानां
तुल्यं वर्षणम् अर्जुनेन शरसम्बाधेनिराकृतमिति पौराणिकी वात्ताला-
नुसन्धेया । विरहिणां वासन्तानां मलयमरुतां तत्कालविकसितानां
मल्लिकानाञ्च तथा मेघानामलुहीपकत्वमसहमानानां ग्रीष्माभिनन्दन-
मर्जुनप्रशंसनञ्चेदम् । हरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

स्त्वमिति । मधुमटेन सुरापानजनितोक्तासेन जीवा मत्ता बाह्या
काला स्वम् आत्मकतं करजक्षतं नखक्षतचिह्नं दृष्ट्वा मदङ्गे इति शेषः

प्रत्यावृत्तमुखी सवाष्पनयना मां मुञ्च मुञ्चेति सा
 कोपात् प्रस्फुरिताधरा यदवदत्तत् केन विस्मर्यते ॥ ८५ ॥
 सालक्तकं शतदलाधिककान्तिरम्यं
 रत्नौघधामनिकरारुणनूपुरञ्च ।
 क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलोत्पलाद्या
 सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ८६ ॥
 कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
 निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

वर्धया अन्धाङ्गनाद्वेषेण विचार्य विविच्य नेदं मत्कृतमपि तु अन्धा-
 ङ्गनाकृतमिति निश्चीयेति यावत् गच्छन्ती चञ्चली क तु ज्ञात् खलु
 नच्छसीति मया प्रदान्ते वस्त्राद्युले विष्टता प्रत्यावृत्तमुखी पराङ्मुखी
 सवाष्पनयना साशुनेना मा मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज इति उक्तीति शेषः
 कोपात् प्रस्फुरिताधरा प्रकम्पितोष्ठा सती यत् अवदत् तत् केन विस्म-
 र्यते ? अविस्मरणीयं तदित्यर्थः । सखायं प्रति कस्यचित् नायि-
 काया वात्तावर्णनमिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सालक्तकमिति । भृशम् अत्यर्थं कुपितया क्रुद्धया तरलोत्पलाद्या
 चञ्चलनीलोत्पलनेत्रया कान्तवेति शेषः मूर्ध्नि शिरसि क्षिप्तं निहितं
 सालक्तकं लाञ्छारसरञ्जितं शतदलादपि कमलादपि अधिकया कान्त्या
 श्रिया रम्यं मनोहरं रत्नौघानां सणिसङ्घानां धामनिकरेण कान्ति-
 पुञ्जेन अरुणं रक्तं नूपुरं यस्मै तथाभूतं पदं सौभाग्यचिह्नमिव कान्ता-
 वास्तव्यचिह्नमिव प्रियस्येति शेषः विरेजे शुशुभे । वसन्ततिक्तकं
 वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपोले इति । हे निरहुरोधे ! अशुनाशुनये इति यावत् कर-
 तलाभ्यां निरोधेन आवरणेन कपोले गण्डे पत्राली पत्ररचनावतिः

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पः स्तनतटं
 प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे ! न तु वयम् ॥ ८७ ॥
 लाञ्छालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
 वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोदयः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसी
 सीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥ ८८ ॥

मृदिना पोष्णिता, अयम् असृतवत् दृष्टः मनोः अधररवः
 निःश्वसैः दीर्घैरिति शेषः पोतः शोषं नीत इत्यर्थः । मुहुः पुनः पुनः
 कण्ठे लब्धः पतित इत्यर्थः बाष्पः अश्रुवारि स्तनतटं तरलयति चप-
 लयति कम्पयतीत्यर्थः कण्ठात् स्तनोपरि वेगेन पतनादिति भावः ।
 अतः तव मन्युः कोपः प्रियो जातः, वयं न तु, नैव प्रिया जाता इति
 शेषः । मन्योरनुरोधेन तत् कार्यं करोषि न ममानुरोधेन मदभिमत्त-
 मिति मन्योरेव प्रियता न तु ममेति निष्कर्षः । शिखरिणीदत्तम् ॥ ८७ ॥

आप्तेति । प्रेयसः कान्तस्य ललाटपट्टं ललाटदेशम् अभितः
 सर्वतः ललाटोपरीत्यर्थः लाञ्छालक्ष्म अलक्तकचिह्नं पादप्रहारजनित-
 मिति भावः, गले कण्ठे केयूरमुद्राः अङ्कदरेखाः आभिरङ्गनजनिता
 इति भावः, वक्त्रे यदने कज्जलकालिमा अङ्गनमाचिन्यं चुम्बनजनित
 इति भावः, नयनयोः ताम्बूलरागस्य उदयः स्थितिः चुम्बनजनित
 इति भावः, इदं कोपविधायि कोपकारणं मण्डनम् अलङ्कारम् अ-
 न्वाङ्गनामभोगजनितमिति भावः प्रातः प्रातःकाले चिरं बहुलम्
 दृष्ट्वा मृगदृशः मृगनयनायाः सीलातामरसोदरे क्रीडाकमलाभ्यन्तरे
 श्वासाः प्राणशायवः समाप्तिं गताः निर्गता इत्यर्थः सीलातामरसो-
 दरम् आजिघ्रन्ती प्राणान् जहाविति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं
 दत्तम् ॥ ८८ ॥

तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-

रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः ।

रथ्यालिवीक्षणनिवेशितलीलदृष्टे-

नूनं ह्यनच्छनिति बाष्पकणाः पतन्ति ॥ ८६ ॥

चिन्तामोहविनिश्चलेन मनसा मौनेन पादानतः

प्रत्याख्यानपराङ्मुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तोऽधुना ।

सत्रीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्वाप्याकुलैर्लोचनैः

भ्रासीत्कम्पकुच निरीक्ष्य सुचिरं जीवेशया वारितः ॥ ८७ ॥

तप्ते इति । मङ्गलीभिः विरहवह्निशिखावलीभिः तप्त- अत-
एव व्यापाण्डुरौ स्तनतटौ यत्र तादृशे रथ्यालीनाम् अश्वनिचवानां
वीक्षणं अश्वबोधने निवेशिता बोधा दृष्ट्या महर्षेणवाच्येति
वावत् दृष्टः यस्याः तथाभूतायाः प्रियायाः हृदये अनच्छनिति
बाष्पकणाः अश्रुमिन्द्रः पतन्ति नूनम् उत्प्रेक्षे । अन्ये शङ्के भ्रुवं
प्राप्यो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षाव्यग्रकाः शब्दा इवशब्दोऽपि
तादृश इति दर्पयः । पान्यस्य कस्याचित् यस्यां प्रति स्वकान्तादस्वा-
वर्धनमित् । वचनतिवक्तुं पृक्तम् ॥ ८६ ॥

चिन्तेति । चिन्ता प्रियं प्रति किं कर्त्तव्यमित्येवं भावना, बोद्धः
कर्त्तव्यविमूढता ताभ्यां विनिश्चलेन कर्त्तव्यभिर्षयाक्षमेणेति वावत्
मनसा चित्तेन मौनेन लृण्योन्मावेन च उपबलितवति भावः, उप-
बल्ये लगीवा । जीवेशया प्राणेश्वर्यां पादानतः अपराहोऽस्तीति
चरणपतितः तथापि प्रत्याख्यानेन निराकरणेन पराङ्मुखः पितृषुः
अतएव अधुना मास्मत्तं गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः प्रियतमः जायेन दीर्घ-
येति भावः उत्कम्पो कुचौ स्तनौ यत्र तत् यथा तथा सुचिरं बल-
श्रवं निरीक्ष्य सत्रीडैः बलज्जैः खड्गैः अन्यैः निरन्तरं यथा तथा

तन्वङ्ग्या गुरुसन्निधौ नयनजं यद्वारि संस्तम्भितं
 तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तोऽनुषङ्गोद्भवः ।
 मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्थेषा मुखेनोद्गता
 श्वासामोदसमाकुलललिनिकरव्याजेन धूमावलिः ॥ ८१ ॥
 भ्रूभेदो रचितः चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं
 रोद्धुं शिञ्चितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।
 वैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथञ्चिन्मया
 बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवस्थिता ॥ ८२ ॥

बुद्धिः पतङ्गिः वाष्पैः अशुभिः आकुलेः लोचनैः नयनैः वारितः
 प्रतिबद्धः । जीवाशवेति पाठे जीरनाशयेत्यर्थः अनेन विनाहं न
 जीवामीति धियेति भावः । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

तन्वङ्ग्येति । तन्वङ्ग्या कथाङ्ग्या गुरुणां श्वशुरादीनां सान्निधौ
 लक्ष्मीये यत् नयनजं वारि अशुजडं कान्तवियोगजमिति भावः संस्त-
 म्भितं संवृतम्, अन्तर्गलितेन अन्तःप्रतितेन तेन वारिणा अनुषङ्गोद्-
 भवः अनुषङ्गात् सततचित्तवात् उत्पत्तिर्यस्य तथाभूतः मन्मथशिखी
 भटवग्निः सिक्तः, ततश्च मुखेन निरस्यमानाः निर्वाप्यमाणाः किरणाः
 शिखा यस्य तथाभूतस्य तस्य मन्मथशिखितः एषा धूमावलिः
 धूमनिचयः श्वासे निःश्वासरुदरे तन्वङ्ग्या इति यः श्वासोदः सौरभं
 तेन समाकुलाः सङ्कुलाः सम्यक्ताः ये अलवः भ्रमराः तेषां निकरः
 समूह एव व्याजः कृतं तेन उद्गताः निर्गताः इति मन्ये सम्भा-
 वयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

भ्रूभेद इति । मया भ्रूभेदः अर्धोर्ध्वद्वौ कौटिल्यमित्यर्थः रचितः
 कृतः, नयनयोः आगलनं निमाचनं चिरम् अभ्यस्तम्, आदरेण हसितं
 हासं रोद्धुं शिञ्चितं मौने लक्ष्मीसम्भावे अभियोगः यत्नः कृतः,

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीचितां काननै-

र्वन्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।

उद्ग्रीवश्चरणार्द्धरुचवसुधः कृत्वाशुपूर्णे दृशौ

तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्मुहुर्वीचते ॥ ८२ ॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि !

सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।

आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चैः

मह्यं समपेय मदर्पितसुम्बनञ्च ॥ ८४ ॥

इदमपि वेतः धैर्यम् कर्तुम् अववम्बितुं वक्तुं नित्यपि पाठः । स्थिरी-
कृतं निश्चितम् इत्थं मानपरिपहे प्रियं प्रति कोपविधाने परिकरः
कटिबन्धः उद्ग्रीव इति यावत् बद्धः कृतः, त्वं किन्तु सिद्धिः साफल्यं
दैवे स्थिता दैवाधोनेत्यर्थः, कियता कृतकार्या भवामोति न जाने
दैवैवे तद् जानातीति भावः । कथं मानः कर्तुं न शक्यते इति
वादिनीं सखीं प्रति सुध्याया नायिकाया उक्तिरियम् । शार्दूल-
विक्राडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

देशैरिति । कान्ता प्रेयसी देशैः जनपदैः सरितां नदीनां
उर्वीचितां पर्वतानाञ्च शतैः काननैः अरण्येभ्यश्च अन्तरिता व्यवहृता
बद्धदूरवर्त्तिनीति यावत् अतएव यत्रोनापि लोचनपथं दृष्टिपथं न
याति न गच्छति न द्रष्टुं शक्यते इति भावः इति जानन्नपि पथिकः
तथापि उद्ग्रीवः उन्नमितप्रोवः चरणार्द्धैश्च रुचा अलम्बिता
वसुधा भूमिर्येन तथोक्तः किमपि ध्यायन् चिन्तयन् अशुपूर्णे दृशौ
नयने कृत्वा सुष्ठु पुनः पुनः ताम् आशां दिग्गयया कान्ता तिष्ठतोहि
भावः वीचते प्रपूयति । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

कोप इति । हे पङ्कजाक्षि ! पद्मनेत्र ! यदि त्वया हृदि
मनसि कोपः कृतः, स कोपः तव प्रियः अस्तु भवतु हृदयभारणात्

ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ

मध्यञ्च वेदिर तुलं स्तनयुग्ममस्याः ।

लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भ-

कुम्भौ मनोजन्यपतेरभिषेचनाय ॥ ८५ ॥

अपलङ्घये ! किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागतः

अरण्यपतितः प्रेमाद्राद्रिः प्रियः समुपेक्षितः ।

तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तसुखोदया

रुदितशरणा दुर्जातीनां सहस्र रुपां फलम् ॥ ८६ ॥

नाङ्गमिति भावः, अत्र विषये अन्यत् किं विशेषं कर्तव्यं न किमपि कर्तव्यमस्तीत्यर्थः । किन्तु मदपितृपूर्वं पूर्वं मया दत्तम् उच्चैः नाङ्गमिति यावत् आलोच्य आलोचनं मदपितृकुलमत्र मया दत्तं सुखमत्र मङ्गलं समर्पय देहि, यदा मया गृहं ते सम्बन्धो नष्टः तदा महेत्तम् कथं परिशोधयेति भावः । वचनान्तिशक्तं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

ऊरुद्वयमिति । अस्याः मृगदृशः मृगनयनायाः ऊरुद्वयं कदलस्य रन्ध्रातरोः काण्डौ कुम्भौ, मध्यं वेदिः परिष्कृता भूमि-
रिति कुमारसम्भवटीकायां मङ्गिनाथः परिष्कृता भूमिः शीघ्रेति यावदिति केचित् । तथा अतुलं निरुपमं स्तनयुग्मं मनोजन्यपतेः
मदनराजस्य अभिषेचनाय स्नानाय लावण्यवारिभिः परिपूरितौ
शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ । अतिसुन्दरीयमिति भावः । वचन-
ान्तिशक्तं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

अपलङ्घये इति । हे अपलङ्घये ! अलङ्घयिते ! गृहमागतः
अरण्यपतितः प्रेम्णा प्रणयेन आर्द्राद्रिः अतिप्रेमवानित्यर्थः प्रियाः
स्वातन्त्र्यात् स्वेच्छया तथा तेन प्रकारेण किं कथं समुपेक्षितः अर-
ण्यपतितः ? तत् तस्मात् अधुना इदानीं यावज्जीवं निरस्तः नाशितः
सुखोदयः मया तादृशी तथा रुदितं रोदनमेव शरणम् आश्रयः गतिः

रात्रौ वारिभरालसास्त्रुदरवोद्विग्नेन जाताश्रुणा
पात्रेनात्ममनोजदुःखपिशुनं गीतं तथोत्कण्ठया ।
आस्तां जीवितहारिणः प्रवसनालापस्य सङ्कीर्त्तनं
मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभसं लोकेन दत्तो यथा ॥८०॥

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्वनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेथति कथं स मनोभवान्निः ॥ ८८ ॥

रित्वर्थः यस्याः तयाभूता सती इदं दुर्जातीनां दुष्टानां क्वां कोपानां
फलं प्रियविरहदुःखमिति भावः सङ्क्षमां प्राप्नुहि । हरिणोद्विग्नम्
॥ ८६ ॥

रात्रौ वारिभरेण जलभारेण अश्रुस्रवणां
मन्वराणां अश्रुदानां शेषानां रवेण गर्जितेन उद्विग्नः तेन अतएव
जाताश्रुणा सजजनयनेन पात्रेन पथिकेन विरहिणेति भावः उद्वि-
ग्नकण्ठया प्रियविरहजनितयेति भावः आत्मनः स्वस्य मनोजदुःखपि-
शुनं सदनसन्नापस्तृचकं तथा तेन प्रकारेण गीतं इदितमिति यावत्,
यथो जीवितहारिणः प्राणनाशकस्य प्रवसनालापस्य प्रवासकवायाः
सङ्कीर्त्तनम् आस्तां तिष्ठतु, लोकेन तत्त्वत्वेनेति भावः मानस्यापि
जलाञ्जलिः सरभसं शवेगं सत्वरमित्वर्थः दत्तः । प्रियविरहदुःख-
सतीव दुःखमिति मानोऽपि परित्यक्त इति निष्कर्षः । शार्दूल-
विक्रोडितं दत्तम् ॥ ८७ ॥

हार इति । हारः शोक्लिकमात्रा, जलार्द्रं वसनं, नलिनी-
दलानि पद्मिनीपत्राणि, प्रालेयशीकरमुचः शिशिरकरवर्षिणः तुहिः
नाथोचन्द्रस्य भावः किरणाः, सरसानि आद्रोचि चन्दनानि च य

तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ
 लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ।
 तद्वन्धनाय सुचिरार्पितसुम्नुचाप-
 चाण्डालपाशयुगलाविव शून्यकर्णौ ॥ ८८ ॥
 हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
 मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥ १०० ॥
 इत्यमरुशतकं परिपूर्णम् ।

—

इत्यनानि काष्ठानि, स मनोभवाग्निः कामानलः कथं निर्वाणम्
 शब्दति १ नैव प्राप्नुतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं दृष्टम् ॥ ८८ ॥

तन्वीति । तन्वी कथाङ्गी कान्ता शरत्त्रिपथगा शरत्काशीनगङ्गा,
 कपोलौ पुलिने सैकते, लोले चञ्चले दृशौ नयने रुचिरौ मनोमौ
 चञ्चलौ खञ्जरीटौ पक्षिविशेषौ, तयोः खञ्जरीटयोर्वन्धनाय सुचिरम्
 अप्रितः योजितः शोभना भूरेव चापः धनुः येन तादृशो वञ्चाण्डालः
 व्याधः तस्य पाशयुगलाविव शून्यकर्णौ तिष्ठत इति शेषः । वसन्त-
 तिलकं दृष्टम् ॥ ८८ ॥

हार इति । हरिणाक्षीणां मृगनयनानां कान्तानां स्तनमण्डले
 अयं हारः मौक्तिकसरः लुठति, मुक्तानामपि मौक्तिकहाराणां अपि
 विज्ञानामपीति ध्वनिः इयम् अवस्था, स्मरकिङ्कराः कामदायाः वयं
 के ? अस्माकमोदया दया भवतीति किं वक्तव्यमिति भावः । अङ्गु-
 लुदृष्टम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपधाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्याभारभट्टाचार्येण
 विरचिता अमरुशतकव्याख्या समाप्ता ।

—

शृङ्गारशतकम् ।

—०—

शम्भुस्त्रयम्भुहरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रविचित्रताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ १ ॥
स्मितेन भावेन च लज्जया भिया
पराङ्मुखैरर्द्धकटाक्षवीक्षणैः ।
वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

शम्भुति । येन शम्भुस्त्रयम्भुहरयः हरविधिकेशवाः हरिणे-
क्षणानां गृहगनयनानां सततं गृहकर्मसु दासाः किङ्कराः अक्रियन्त
कृताः, वाचां वाक्यानाम् अगोचरी चरित्रस्य विचित्रता वैचित्र्यं
यस्य तादृशाय तस्मै भगवते सर्वप्रभवे नकारध्वजाय गदनाय नमः ॥
वसन्ततिष्ठकं वृत्तं, श्रेयं वसन्ततिष्ठकं तमजा जगौ ग इति तत्त्व-
क्षणात् ॥ १ ॥

स्मितेनेति । स्त्रियः नाय्यः स्मितेन मृदुहासेन, भावेन निर्वि-
कारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेत्युक्तलक्षणेन विनासविशेषेण वा,
लज्जया भिया भयेन, पराङ्मुखैः पराध्यात्मैः, पराङ्मुखैः वीक्षणैः
अवलोकनैः, वचोभिः वाक्यैः, दीर्घाक्षलहेन, लीलया मृदुविहारैरे-
त्यर्थः (किं बल्लभा) समस्तभावैः परैः प्रकारैरित्यर्थः बन्धनं संवसन्
खलु पुत्रप्राप्त्यर्थेति शेषः । स्मितार्दाभः भावैः पुत्र्याः स्त्राभिर्वैश्या

भूचातुर्याकुञ्चिताचाः कटाचाः
 स्निग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासाः ।
 लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितञ्च
 स्त्रीणामितद् भूषणञ्चायुधञ्च ॥ ३ ॥
 क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिणतैः
 क्वचिद्गीतितस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।
 नवोदयानामेभिर्बदनकमलैर्नैवचलितैः
 स्फुरन्नीलालीनां प्रकरपरिपूर्णा इव दृश्यः ॥ ४ ॥

क्रियन्ते इति तात्पर्यम् । वंशस्यविलम्बं दृष्टं, वदन्ति वंशस्यविलम्बं
 जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

भूचादुच्यते । भूचोच्चादुच्येण भङ्गिविशेषेण आकुञ्चितानि
 सङ्कुचितानि अत्रोच्यते नेत्राणि येषु तथाविधाः कटाचाः, स्निग्धाः
 प्रेमपूर्णा इति यावत् वाचः वाक्यानि, लज्जिताः लज्जासंवन्विताः
 हासाः, लीलया विलासविशेषेण मन्दं मन्दरं प्रस्थितं गमनं, स्थितम्
 अस्थानञ्च एतत् सर्वं स्त्रीणां भूषणम् अलङ्करणम् आयुधम् अस्त्रञ्च
 एतां मनोहरणात् कामवेशेन पोडुनाच्चेति भावः । शालिनीदृष्टं,
 नात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः भ्रूकौटिल्यवहितैः, क्वचिदपि
 लज्जया परिणतैः सङ्कुचितैरिति यावत्, क्वचित् भीतितस्तैः भय-
 चकितैः, क्वचिदपि लीलया भङ्गिविशेषेण विलसितैः स्फुरितैः, नवो-
 दयानां सुध्यानं नेत्राणि चलितानि येषु तथोक्तैः चञ्चलनयनैरित्यर्थः,
 एभिः बदनकमलैः मुखवरोजैः दृश्यः दर्शनव्यापाराः दृष्टिप्रसरा इति
 यावत्, स्फुरन्ती प्रसरन्ती लीला विलासो येषां तादृशानाम् अलीनम्
 अनराणां प्रकरैः सङ्घैः परिपूर्णा इव व्याप्ता इव दृश्यन्ते इति शेषः ।

वक्त्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासचमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरिणुरलिनीजिष्णुः कचानाञ्चयः ।
वक्षोजाविभकुम्भसम्भ्रमहरी गुर्वी नितम्बस्थली
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ ५ ॥
स्मितं किञ्चिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्थन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामारसः किमलघितलीलापरिकरः
सृग्मन्यास्ताण्डलं किञ्चिद् न हि रम्यं नृगदृशः ॥ ६ ॥

शिखरिणीयुक्तं, रसैरुद्देश्येच्छा यमनसमन्तातः शिखरिणीति तल्लज-
णात् ॥ ४ ॥

वक्त्रमिति । चन्द्रवत् विकसति शोभते इति तन्मोक्तं वक्त्रं वदनं,
लोचने नेत्रे पङ्कजेषु परिहासः व्यवहया हास्यं तस्य चमे योग्यं
पङ्कजजयि इति भावः, वर्णः कान्तः स्वर्णं काञ्चः स्वप करिणुः
जिष्णुः, कचानां केशानां चयः सङ्घः अलिनी भ्रमरमात्रा तस्याः
जिष्णुः विजेता, वक्षोजो कृषोः इभकुम्भयोः गजकुम्भयोः सम्भ्रम-
हरी गौरवजायनो, नितम्बस्थला नितम्बदेशः गुर्वी मञ्जरी, वाचां
वचनानां हारि मनोहारकं मार्दवं नृदृत्वञ्च, एतत् सर्वं युवतिषु
तरुणीषु स्वाभाविकं मण्डनं मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं
युक्तम् । सूर्यश्चेदिति सः सजो सतनगाः शार्दूलविक्रीडितमिति
तल्लजणात् ॥ ५ ॥

स्मितमिति । वक्त्रे वदने किञ्चित् सन्दं स्मितं हास्यं सरल-
तरलः मञ्जजवपलः दृष्टिविभवः दृक्प्रसरः, वाचां परस्थन्दः कथनम्
अभिनवया विलासोक्त्या विज्ञानभाषितेन सरसः सधुर इत्यर्थः
गतीनां पटविच्छेपाणाम् स्वरसः प्रज्ञानः किञ्चलितः पल्लवितः
विस्तुरित इति यावत् लीलापरिकरः विलासभङ्गः यत् तादृशः

दृष्टा दृष्टिमधी ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
 शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
 निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
 जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ७ ॥
 द्रष्टव्येषु किमुत्तमं ? स्मृष्टृणां प्रेमप्रसन्नं सुखं
 प्रातर्व्येष्वपि किं ? तदास्यपवनः आव्येषु किं ? तद्वचः ।
 किं स्वाद्येषु ? तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं ? तत्तनुः
 ध्येयं किं ? नवयौवनात् स्रद्धयैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ ८ ॥

अतः तारुण्यं योषनं स्मृश्रुत्वाः प्राप्नुवन्त्याः स्मृष्टृणः कामिण्याः दृष्ट
 जगति । किं रस्यं न हि, सर्वमेव रसणीयमित्यर्थः । शिखरिणी-
 यत्तम् ॥ ६ ॥

दृष्टेति । नवोढा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता
 सती सद्येति शेषः अथः दृष्टं ददाति अयोः सखी भवतीत्यर्थः आभा-
 षिता आलपने कृतप्रयत्ना इति भावः आलप्यं न कुरुते उत्तरं न
 ददातीत्यर्थः शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बलात् बलमःश्रित्य यवर्थे
 पञ्चमी । आलङ्गिता अलिङ्गिता सती वेपते कल्पते सखीषु वासभव-
 नात् निर्यान्तीषु कनाषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते । अतः सम्प्रति
 वामतयैव प्रतिलुप्तयैव जगत्प्रातरे आनन्दाय जाता । शार्दूल-
 विक्रीडिः यत्तम् ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येष्विति । द्रष्टव्येषु दर्शनीयेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् उत्-
 तमं किम् ? स्मृष्टृणां स्मृष्टृणां प्रेम्णा प्रणयेन प्रसन्नं विकस्मरं
 सुखम् उत्तममिति शेषः । प्रातर्व्येषु आम्नाणीयेषु वस्तुषु अपि मध्ये
 किम् उत्तममिति शेषः ? तासां स्मृष्टृणाम् आस्यपवनः सुखकारकः
 उत्तम इति शेषः । आव्येषु श्रवणीयेषु वस्तुषु मध्ये किम् उत्तम-
 मिति शेषः ? तासां स्मृष्टृणां वचः वचनम् उत्तममिति शेषः ।

एताः स्वलदलयसंहतिमेखलीत्य-

भङ्गारनूपुररवाहतराजहंसाः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

विश्वस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।

नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ १० ॥

स्वादेषु स्वात्मादनोपेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमं किम् ? तासां मृगदृशां
ओष्ठपल्लवस्य रसः उत्तम इति शेषः । स्मृत्येषु स्मर्यविषयेषु वस्तुषु
मध्ये किम् उत्तममिति शेषः ? तासां मृगदृशां तसु अङ्गम् उत्त-
मेति शेषः । सहृदयैः सचेतोभिः जनैः ध्येयं चिन्तनीयं किम् ? नव-
बोवनात् सर्वतः सर्वेषु अङ्गेषु तासां विश्वतः विश्वस्य इत्यर्थः । उक्ति-
मत्युक्तिपरं पद्यमेतत् । शादूखविक्राडितं दत्तम् ॥ ८ ॥

एता इति । स्वचरता चरतां बलयानां करभूषणविशेषाणां
संहतेः समूहात् तथा मेखलायाः काञ्चुकाः अत्येन उदुगतेन भङ्गारेण
नूपुराणां रवेण च व्याहृताः राजहंसाः याभिः तादृश्याः एताः तरुण्यः
विश्वस्तानां निःशङ्कानां सुग्धानां हरिणीनां मृगीणां सदृशैः
कटाक्षैः कस्य जनस्य मनः विवशं न कुर्वन्ति ? सर्वस्यैव कुर्वन्तीत्यर्थः ।
वचन्तिबकं दत्तम् ॥ ८ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमानां पङ्क्तैः दृवैः कलङ्कितः कलुषितः देहो
अस्याः तथोक्ता गौरयो पयोधरयोः स्तनयोः कम्पितः तरुणितः हारो
यस्याः तादृशो, नूपुरौ एव हंसा ताभ्यां रणती जनती पादपद्म-
चरणकमले यस्याः तथाभूता वामा कान्वा भुवि पृथिव्यां कं जनं न
वशीकुरुते ? सर्वमेव वशीकुरुते इत्यर्थः । दोषकं दत्तं, दोषकमाह
तु भक्तिमयादुर्गाविति तल्लक्षणात् ॥ १० ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
 ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।
 आभिर्विलीलतरतारकदृष्टिपातैः
 शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ? ॥ ११ ॥
 नूनमात्राकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।
 यतस्तन्नेत्रसञ्चारसूदितेषु प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥
 केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने
 अन्तर्वक्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

नूनमिति । ये कामिनीनाम् अबला इति नित्यं सततम् आह्वयः,
 ते कविवराः कविश्रेष्ठाः विपरीतबोधाः विपर्यस्तबुद्धयः नूनं हि
 निश्चितमेव । आभिः कामिनीभिः विखिलतरा चञ्चलतरा तारका
 येषु तादृशैः दृष्टिपातैः शक्रादयः इन्द्रादयः अपि का कथान्येषा-
 मिति भावः विजिताः वशीकृताः, ताः अबलाः कथम् ? नैवाबला
 इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

नूनमिति । मकरध्वजः कामः तस्याः सुभ्रुवः कान्तायाः आश्रा-
 करः किङ्कुरः इति नूनम् उत्प्रेक्षे । यतः यस्मात् तस्याः सुभ्रुवः
 नेत्रसञ्चारेण सूदितेषु व्यथितेषु जनेष्विति शेषः सूचितेष्विति पाठे
 सूचितः संहितः इषुः शरः यत्नं तत् यथा तथा प्रवर्त्तते प्रसरति ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १२ ॥

केशा इति । हे तन्मि ! कथाङ्गि ! तव केशाः संयमिनः
 संयताः वेण्याकारेण बद्धा इति यावत् इन्द्रियसंयमवन्त इति
 ध्वनिः । लोचने नेत्रे श्रुतेरपि अवयवेन्द्रियस्यापि वेदस्यापीति ध्वनिः
 परं पारं गते, आकर्षकदृष्टे इति यावत् श्रुतिपारदृष्टनी इति ध्वनिः
 वक्त्रं वदनमपि स्वभावशुचिभिः द्विजानां दन्तानां ब्राह्मणानाञ्चेति
 ध्वनिः गणैः, दन्तविप्रायुज्जना द्विजा इत्यमरः । अन्तः कीर्णं व्याप्तं

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वयम्
 इत्थं तन्वि ! वपुः प्रशान्तमपि ते क्षोभं करोत्येव नः ॥ १३ ॥
 मुग्धे ! धनुष्मती केयमपूर्वापि च दृश्यसे ।
 यथावहंसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १४ ॥
 सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु ।
 विना मे मृगशावाच्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १५ ॥

वक्षोजकुम्भद्वयं स्तनकवसयुगलं मुक्तानां मौक्तिकसराणां विज्ञानाञ्चेति
 ध्वनिः सतताधिवासेन सततसङ्गेन रुचिरं मनोहरम् इत्थं प्रशान्तं
 सौख्यमपि प्रकटयन्मपरमपीति ध्वनिः ते तव वपुः शरीरं नः अस्माकं
 क्षोभं व्यथां करोत्येव त्वत्प्राप्तिबाधसयेति भावः । अत्र क्षोभहेतुं
 विना क्षोभकार्योत्पत्तेर्विभावनावङ्कारः, अक्षोभहेतौ सत्यपि तत्-
 फलाभावात् विशेषोक्तिरवङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे ।
 विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, सति हेतौ फला-
 भावो विशेषोक्तिस्तथा द्विभेति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! का इयम् अपूर्वा अद्भुता धनुष्मती
 इत्येव त्वमिति शेषः । तथाहि गुणैः सौन्दर्यादिभिः मौर्वीभिश्चेति
 ध्वनिः एव यथावत् व्योचितं चेतांसि मनांसि हंसि विध्यसि, न
 सायकैः न शरैः हंसोति पूरेणान्वयः । धनुष्यान् शरैरेव सज्जं
 विध्यति त्वं गुणैरेवेति तव धनुष्यत्वम् अपूर्वमिति भावः । अतदु-
 वृत्तम् ॥ १४ ॥

सतीति । प्रदीपे सति अग्नौ सति तारारवीन्दुषु नक्षत्रसूर्य-
 चन्द्रसःसु सत्यपि मृगशावाच्या कान्तया विना इदं जगत् मे मम
 तमोभूतम् अन्वकारमयं जातमिति शेषः । विरक्तिश्च उक्तिरिवम् ।
 अत्रापि विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्करः । अतदु-वृत्तम् ॥ १५ ॥

चटुष्टतःस्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते
 रागान्धेषु तदोष्ठपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।
 सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं
 मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा ॥ १६ ॥
 गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भासता ।
 शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥
 तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं विहारि
 वक्त्रं च चारु तव चित्त ! किमाकुलत्वम् ।

चटुष्टत इति । चटुष्टतः चटुष्टतः अत्युन्नतत्वादिति भावः । एष
 स्तनभारः तरले चञ्चले नेत्रे चले भ्रूलते तत् रक्तमिति भावः । इदं
 ओष्ठपल्लवम् एतानि रागान्धेषु प्रणयान्धेषु जनेषु व्यथां पीडां कुर्वन्तु
 नाम । पुष्पायुधेन क मेन स्वयं सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव इयं सुभगा
 भवेदित्येवं वर्णावली वेत्यर्थः । अत्रैव शब्द इवार्थः । लिखिता मध्यस्था
 मध्यदेशवर्तिनीत्यर्थः । उदासीनेति ध्वनिः सा रोमावली केन हेतुना
 अधिकं तापं करोति जनयति ? कामिन्या रोमावलीदर्शनस्वातीवो-
 ष्ठीपकत्वादिति भावः । अत्र मध्यस्थस्य तापहेतुत्वाभावोचित्येऽपि
 तापकारणत्वेन कीर्तनात् विभावनालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 उक्तम् ॥ १६ ॥

गुरुयेति । सा कान्ता गुरुणा सहता वृद्धस्य तया च भासता
 कान्तिमता सूर्येण च मुखचन्द्रेण मुखेन चन्द्रेणैव तथा शनैश्चराभ्यां
 मन्दगत्यभ्यां तदाख्यपञ्चाभ्याञ्च पादाभ्यां चरणाभ्यां ग्रहमयीव गुरु-
 चन्द्रसूर्यशनैश्चरपञ्चस्वरूपेव रेजे शुभे । अत्र शेषानुप्रासि-
 तोत्प्रेक्षालङ्कारः । अतुष्टुष्टम् ॥ १७ ॥

तस्या इति । हे चित्त ! तस्याः कान्तायाः स्तनौ यदि घनौ
 निविडौ, जघनं काटिपुरोभागः यदि विहारि विशषेण मनोहारकं,

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समोहितार्थाः ॥ १८ ॥

मात्सर्यमुत्सार्थं विचार्य कार्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूधराणाम् ?

उत स्मरस्मरविलासिनीनाम् ? ॥ १९ ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले हे गती पण्डितानां
तत्त्वज्ञानान्मृताश्वः पुलकितमनसां यातु कालः कदाचित् ।
नोचेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनभराभोगसम्भोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यतानाम् ॥ २० ॥

यत्नं यदनञ्च यदि चारु मनोज्ञं, तदा तव व्याकुलत्वं व्याकुलत्वं
किम् ? किमर्थम् ? कथं त्वं व्याकुलीभवस्योत्सर्गः यदि तेषु स्तनादिषु
भोक्तव्येष्विति भावः तव वाञ्छा अभिजायः अस्ति, तदा पुण्यं कुरुष्व,
पुण्यैः विना न समोहितार्थाः इष्टार्थाः न हि भवन्ति । वक्ष्यति त्वं
उक्तम् ॥ १८ ॥

मात्सर्यमिति । आर्याः विद्वांसः सात्त्विक्ये विद्वेषम् उत्सार्य
त्यक्त्वा कार्यं विचार्य विवक्ष्य भूधराणां पतिनां किमु ? उत
अथवा स्मरेण कामेन स्मराः स्तुष्टुहामिन्यः याः विलासिन्यः कामिन्यः
तासां नितम्बाः सेव्याः इदं समर्यादं सद्युक्तिकं वदन्तु । समर्यादमुदा-
हरन्त्विति वा पाठः । उपजातिउत्तम ॥ १९ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे परिणतितरले परिणामसमये
अविरपरिणामनि चक्षुष्यं नोति वावत् संसारे पण्डितानां विदुषां
हे गती उपयाय कलङ्कण्य भवेत् भावः । कदाचित् तत्त्वज्ञानमेव
अमृतं तदेव बन्धः जलं तेन तत्पानेनैत भावः पुलकितम् आनन्दितं

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ २१ ॥

सम्प्लोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां

किन्नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ २२ ॥

जनो येषां तथाभूतानां स्तां कालः यातु गच्छतु । नोचेत् तद-
न्यथा स्तनयोर्जघनभरस्य विशालजघनस्य आभोगे विस्मरै वः
सम्भोगः सस्यभोगः तद्वतीनां सुग्धाङ्गनानां सुन्दरीणां स्थूलोपस्थ-
स्थलीषु विशालयोनिषु स्थगितेन स्थितेन निहितेनेति यावत् कर-
तलेन यः स्पर्शः तस्मिन् लाल सल्लस्य चञ्चलं वा, लोलस्यपल्लवयो-
रित्यमरः । उद्यतानां प्रवृत्तानां सता कालः वातित्वनेन सम्बन्धः ।
‘स्रग्धरावृत्तं’, ‘स्रग्ध्रैर्यानां त्वयेण त्विच्छित्तिवित्युता स्रग्धरा कीर्त्तितेय-
मिति तल्लक्षणात् ॥ २० ॥

मुखेनेति । सा कान्ता चन्द्रकान्तेन चन्द्रवत् रमणीयेन तदाख्य-
मणिना च, महानीलैः अतिनीलवर्णैः नालकान्तमणिभिश्च शिरोरुहैः
केशैः तथा पद्मरागाभ्यां पद्मवत् रागः कान्तिर्यसोस्तादृशाभ्यां
तदाख्यरत्नाभ्याञ्च पाणिभ्यां भुजाभ्यां रत्नमयीव चन्द्रकान्तनीलकान्त-
पद्मरागरत्नस्वरूपेव रेजे शुशुभे । स्नेषानुपाणितोत्प्रेक्षा । अलुप्तु-
वृत्तम् ॥ २१ ॥

सम्प्लोहयन्तीति । एताः वामनयनाः कुटिलनेत्राः सुन्दरनयना
वा नार्थः नराणां पुंसं हृदयं सदयं प्रविश्य किं नाम न समाच-
रन्ति ? सर्वमेव समाचरन्तीत्यर्थः । तथाहि सम्प्लोहयन्ति ज्ञानशून्यान्
कुर्वन्ति, मदयन्ति उद्धासयन्ति मत्तान् कुर्वन्ति वा, विडम्बयन्ति प्रतार-
यन्ति, निर्भर्त्सयन्ति तिरस्कुर्वन्ति, रमयन्ति रतं कारयन्ति, विषादयन्ति

विश्वस्य विश्वस्य वनद्रुमाणां
 छायासु तन्वी विचचार काचित् ।
 स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन
 निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २३ ॥
 अदर्शने दर्शनमात्रकामा
 दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोला ।
 आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्याम्
 आशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २४ ॥

विश्वस्य कर्तुं च । दोषकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । अपस्तुत-
 प्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियसु
 चेदिति । वसन्तिलक वृत्तम् ॥ २२ ॥

विश्वस्येति । काचित् तन्वी वनद्रुमाणां वनतरुणां छायासु
 विश्वस्य विश्वस्य करोद्धृतेन हस्तेन ऊर्ध्वं नातेन स्तनोत्तरीयेण स्तना-
 वरणस्य अञ्जलेनेत्यर्थः शशिनः चन्द्रस्य मयूखान् किरणान् निवार-
 यन्ती विचचार । विरहिण्या यथेनमिदं, तस्या एव चन्द्रमयूखस्यो-
 दोषकत्वेन तद्वारणाय वसनाञ्जलाच्छादनस्यौचित्यादित्युक्तम् । उप-
 जातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

अदर्शने इति । अदर्शने दर्शनाभावे आयताक्ष्या इति शेषः
 दर्शनेभावकामाः दर्शनेनैव परितृप्तिकांक्षिनः दृष्ट्वा आयताक्ष्यमिति
 शेषः परिष्वङ्गः आलिङ्गनं तस्मिन् यः रसः ज्ञातः तत्र एकलोला
 अतिशृङ्खला इत्यर्थः आयताक्ष्यां विशालनयनायां कान्ताक्ष्यामिति
 शेषः आलिङ्गिताया पुनः विग्रहयोः शरीरयोः अभेदं विश्लेषाभाव-
 मित्यर्थः आशास्महे आकाङ्क्षासः वयमिति शेषः । उपजातिवृत्तम्
 ॥ २४ ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी

चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।

वक्षसि प्रियतमा मनोहरा

स्वर्ग एष परिशिष्ट आगतः ॥ २५ ॥

ऋतुवर्णनं तत्रादौ वसन्तः ।

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो

मधुरविरत्तोत्कण्ठा वाचः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।

विरलसुरतस्त्रेदोद्रेका बधूवदनेन्दवः

प्रसरति मधौ रात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥ २६ ॥

भाजतीति । जृम्भणोन्मुखो विकासेन उत्प्लुङ्गता मालती
क्षुब्धपुष्पमालेति यावत् शिरसि, कुङ्कुमेन आविष्टं समृक्तं चन्दनं वपुषि
शरीरे, मनोहरा प्रियतमा वक्षसि यदि स्यादिति शेषः, तदा एषः
परिशिष्टः अपरः स्वर्गः आगतः उपस्थितः । रथोद्धताद्यन्तं,
रात्रि परैर्नरलये रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥ २५ ॥

परिमलेति । मधौ वसन्ते रात्र्यां कस्य वस्तुन इति शेषः
गुणोदयः गुणोत्कर्षः जातः मन् न प्रसरति न विजृम्भते ? अपि तु
सर्वस्यैवेत्यर्थः । तथार्थाच्च वाताः वायवः परिमलभृतः विविधपुष्पाणां
मलयजानाञ्च सौरभशालिनः, शाखाः तरुविटपाः नवाङ्कुराणां
कोटिः अपावयवा यानि तथोक्ताः नवकिमलयविकासशालिन्य इति
भावः पिकपक्षिणां पिकानां कोकिलानाम् अन्येषाञ्च पक्षिणां मधुराः
मनोहराः विरत्तोत्कण्ठा उत्कण्ठाङ्गारण्यः यद्वा विशिष्टेषु रतेषु
उत्कण्ठा चैतत्कुत्र याभिः प्रभाभूताः प्रियाः प्रीतिदार्ढ्यन्यः वाचः,
तथा बधूना कामिनीनां वदनेन्दवः सुखचन्द्रमसः विरलः अल्पः
सुरतात् स्त्रेदोद्रेकः धर्मसज्जोदयः येषु तादृशाः नार्तिशीतोष्णत्वात्
समवस्येति भावः । मधौ वसन्ते प्रसरति समुज्ज्वलमाणे सति

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला-

कलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहिणः प्रणिहन्ति शरीरिणो

विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ २७ ॥

आवासः किल किञ्चिदेव दयितापार्श्वे विलासालसः

कर्णे कोकिलकाकलीकलरवस्मेरा लतामण्डपाः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समङ्कतिपयैः सेव्याः सितांशोः कराः

केषाञ्चिमुखयन्ति नेत्रहृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥ २८ ॥

रात्र्यां कस्य गुणोदयः न जात इत्यप्यन्वयः समीचीन इति बोध्यम् ।

अत्र वाक्याद्यहेतुक काव्यलिङ्गमनङ्कारः । हरिणीवृत्तं, नवमर-

मभागः षड्भेदहेतुर्हरिणा मतेति तद्व्यञ्जनात् ॥ २६ ॥

मधुरिति । अयं मधुरपि मधुरैः मनोजरैः कोकिलानां आकल-

कलैः मलयस्य वायुभिश्च विरहिणः शरीरिणः प्राणितः प्रणिहन्ति

व्यथयन्तीति भावः । हन्त खेद विपदि सुधापि अन्तर्मपि विषायते

विषयम् आचरति । अत्र च विरहिणः विरह एव विपदिति बाध्यम् ।

सामान्येन विशेषनमर्थः कुरोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषमन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं

कार्येण च सन्न्यते । साधस्येनरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत इति

॥ २७ ॥

आवास इति । दयितायाः कामाद्याः पार्श्वे किञ्चिदेव कियत्-

क्षणमपीति भावः विज्ञप्तेन ततमङ्गबोलया अलसः विषयः आवासः

अवस्थानं कर्णे काकिलानां काकलाकलरवण स्वरसकलध्वनिना स्मेराः

विकसन्त्यः लतामण्डपाः लतामण्डपाणि, कतिपयैः सत्कविभिः समं

सेव्या गोष्ठी मम, सितांशुद्वय कराः किरणाः, तथा चैत्रे

विचित्राः मनोहारण्यः क्षपाः रात्रयः केषाञ्चि मुखयन्ति

भावः नेत्रहृदये चैत्रमनसां मुखयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

पान्यस्त्रीविरहानलाहुतिकणानातन्वती मञ्जरी
 माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।
 अध्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चराः
 वान्ति क्लान्तिहराः सुशीतलतराः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ २८
 सङ्कारकुसुमकेसरनिकरभराभोदमूर्च्छितदिगन्ते ।
 मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ सदा भवेदुत्कण्ठा ॥ ३० ॥

ग्रीष्मः ।

अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो
 धारागृहाणि कुसुमानि च कौसुदी च ।

पान्येति । अधुना वसन्ते पिकाङ्गनाभिः कोकिलाभिः माक-
 न्देषु चूतेषु पान्यस्त्रीणां पिकाङ्गनानां विरहानलेषु आहुति-
 कणान् ज्वनीयान्वाग्निमान् मकरन्दानिति भावः आतन्वती विस्तार-
 यन्ती मञ्जरी सोत्कण्ठं कौतुकम् आलोक्यते दृश्यते । अपि किञ्च
 एते नवाना पाटलाना पाटलापुष्पाणां परिकल्प्य सौरभस्य प्राग्-
 भारः उत्कर्षातिशयः अथवा पूर्वभारः प्रथमोदुगम इति यावत् तस्य
 पाटञ्चराः तस्कराः तद्वाञ्छन इति यावत् क्लान्तिहराः अमहारिणः
 सुशीतलतराः अतिसुशीतलाः श्रीखण्डशैलानिलाः मलयवायवः
 वान्ति वहन्ति । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

सङ्कारेति । सङ्कारकुसुमानां चूतकुसुमानां केसरनिकरभरस्य
 किञ्चत्कानिचयातिशयस्य आभोदेन मूर्च्छितः व्याप्तः दिगन्तः यस्मिन्
 तादृश मधुरेषु मनोज्ञेन मधुना मकरन्देन तत्पानेनेति भावः विधुराः
 मत्ताः मधुपाः भ्रमरा यत्र तादृशे मधौ वसन्ते सदा उत्कण्ठा भवेत्
 विराड्धर्माभाति शेषः अर्थोऽवृत्तम् ॥ ३० ॥

अच्छेति । अच्छाच्छैरतिविशदैः चन्दनरसैः शार्द्रकराः सिक्त-
 कृताः मृगाक्ष्यः मृगनेत्रा नार्यः धारागृहाणि जलयन्त्रमन्दिराणि

मन्दो मरुत् सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं

शीघ्रे मदच्च मदनञ्च विवर्द्धयन्ति ॥ ३१ ॥

स्रजो हृद्यामोदय्यजनपवनस्रन्ध्रकिरणः

परागः कासारो मलयजरजः सिन्धुविशदम् ।

शुचिः सीधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो

निदाघे तूर्णं तत्सुखमुपलभन्ते सुकतिनः ॥ ३२ ॥

सुधाशुभ्रन्ध्याम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः

प्रियावक्त्राभोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ।

कुसुमानि, कौस्तुभो ज्योत्स्ना, मन्दः सुमनसः कुसुमस्य सुमनसानिति
पाठस्तु समीचीनः । मरुत् वायुः, शीघ्रे परच्छन्नं हर्म्यपृष्ठम्
व्यङ्ग्यालिकोपरिभाग इत्यर्थः शीघ्रे मदश्च उल्लासम् आनन्दमिति
यावत् मदनञ्च कामञ्च विवर्द्धयन्ति जनयन्ति । वसन्ततिष्ठकं दृश्यम्
॥ ३१ ॥

स्रज इति । स्रजः हाराः, हृद्यः मनोज्ञः आभूतः सौभ्रं
यस्य तादृशः व्यजनपवनः वीजनवायुः, स्रन्ध्रकिरणः, कासारो सरो-
वरसम्बन्धो पद्मसम्बन्धीति भावः, अत्र कासारशब्देन सरोजं लक्ष्यते ।
परागः रजः कमलरज इत्यर्थः, सिन्धुविशदं सरित्स्वच्छं मलयज-
रजः स्रन्दनधूलिः, शुचिः परिशुद्धः सीधोत्सङ्गः हर्म्यतलं, प्रतनु
स्त्रन्ध्रं वसनं पङ्कजदृशः कमलनेत्राः कान्ता इति शेषः । निदाघे
शीघ्रे तूर्णं शीघ्रं सुकतिनः पुण्यवन्तः तत्सुखं तत्तत्समादीनां
सम्भोगसुखम् उपलभन्ते प्राप्नुवन्ति । शिखरिणोदत्तं, रसैरद्रैश्चिक्ता
यसनसमन्तातः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ३२ ॥

सुधेति । सुधया चूर्णेन शुद्धं धौतं धाम ऋहं स्फुरन्तः प्रस-
रन्तः अमलाः निर्मलाः रश्मयः किरणाः यस्य तादृशः शशधरस्रन्ध्रः

स्त्रजो हृद्याः कौन्दास्तदिदमखिलं रागिणि जने
करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ३३ ॥
वर्षासमयः ।

तरुणी वक्ष्या दीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।
उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् कुरुते कस्य न हर्षम् ॥ ३४ ॥
वियदुपचितमेघभूमयः कन्दलिन्यो
नवकुटजकदस्वामोदिनो गन्धवाहाः ।

प्रियायाः कान्दायाः वक्त्राण्योज सुखकमलम् अतिमुरभिः सलथजरजः
चन्दनधूलिः हृद्याः मनोघ्राः कौन्दाः स्त्रजः कुन्दमुचुनञ्जाराः तत्
इदम् अखिलं सर्वं रागिणि विषयवासनावति जने रागिणो जन-
स्येति भावः अन्तःक्षोभं मनोदुःखं तत्तदभावाविवन्धनमिति भावः
करोति, विषयसंसर्गविमुखे वीतरागे इत्यर्थः न तु, वीतरागस्य
नैतेषु जनः क्षोभः स्यादिति भावः । शिखरिणीष्टम् ॥ ३३ ॥

तरुणात । तरुणी नवीना वक्ष्या लवङ्गकुतुसामोदवती वक्ष-
पर्सिनी च दीपितकामा कामोद्दीपनी उद्गुहप्रक्षाला च विकसज्जिजाती-
पुष्पैः सुगन्धः शोभनगन्धशालिना विकसितजातीः सुसमण्डलेन
सौरभवती च उन्नताः उदिताः पोताः पयोधराणां भाराः सङ्घाः
यस्यां तथोक्ता उन्नतपीनस्तनाभोगा च प्रावृट् वर्षाकालः कस्य जनस्य
हर्षम् आनन्दं न कुरुते ? सर्वस्यैव कुरुते इत्यर्थः । अत्र समान-
लिङ्गविशेषणभ्यां प्रावृष्टिः अग्रस्तुमाया नायिकाया व्यवहारसमारोप-
रूपा मन्मथोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे । मन्मथोक्तिः समैर्यत् कार्य-
लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ ३४ ॥

वियदिति । उपचिताः वृद्धिं गताः सेवाः यत्र तादृशं वियत्
आकाशं, कन्दलिन्यः सञ्ज्ञानकन्दलकुसुमाः भूमयः, नवैः कुटजैः
तदाख्यकुसुमैः कदम्बैश्च आमोदिनः सौरभवन्तः गन्धवाहाः वायवः,

शिखिकुलकलकेका एव रम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ३५ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यगगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

वसुधा कन्दलधवला तुष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ३६ ॥

इतो विद्युद्बल्लोविलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्बन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकिक्रीडाकलकलरवः पद्मलट्टयां

कथं यास्यन्त्येत विरहदिवसाः सम्भृतरसाः ॥ ३७ ॥

शिखिकुलानां मयूरगृहानां कलाः सधुरास्फुटाः केकाः रवविशेषाः,
केका वाक्सा मयूरस्त्वमरः । रम्याः मनोहराः नवपत्रपुष्पोद्गमेनेति
भावः वनान्ताः वनमासानः सुखिनम् अविराट्छिन्नम् असुखिनं विर-
ह्णिषं वा सर्वं जनम् उत्कण्ठयन्ति कामावेशेन व्याकुलवन्तीत्यर्थः ।
सालिनीष्टं, ननमयययुतेयं सालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात्
॥ ३५ ॥

उपरीति । उपरि आकाशे इति भावः घनं सान्द्रं घनपटलं
मेघगृहं, तिर्यक् पार्श्वयोरिति यावत् गिरयः पर्वता अपि नर्तित-
मयूराः मयूराणां नर्तनशालिताः, वसुधा तलभूमित्वार्थः कन्दलैः
नवाङ्कुरैः धवला, अतः पथिकः क्व कुत्र तुष्टिं सन्तप्तं पातयतु
करोत्वित्यर्थः निर्दृतिं लभतामिति भावः । तुष्टिमित्वा दृष्टिमिति
पाठः समीचीनः । व्याख्यातनं, यस्याः प्रथमे पादे हादशमात्रास्तथा
तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थ्येति तल्लक्षणात्
॥ ३६ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे विद्युद्बल्लोनां विद्युल्लतानां
विलसितं स्फुरणम्, इतः अस्मिन् स्थले केतकितरोः केतकष्टलस्य

अमुष्णिन संसारे तमसि नभसि प्रौढजलद-
 ध्वनिप्राये तस्मिन् पतति दृषदां तीरनिचये ।
 इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं
 सुदृष्ट्वा ग्लानिञ्च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥ ३८ ॥
 आसारेषु न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं यदा शक्यते
 शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशी गाढं समालिङ्गते ।
 जाताः शीतलशीकराश्च मरुतो वात्यन्तखेदच्छिदो
 धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥ ३९ ॥

स्फुरन् प्रसरन् मन्त्रः, इतः अस्मिन् स्थाने प्रोद्यताम् उदयमानानां
 जलदानां मेघानां निनदस्य स्फूर्जितं वज्रनिष्पेषध्वनिः, इतः अस्मिन्
 देशे केकिना मयूराणां क्रीडासु कलः मधुरः कलरवः, अतः एते
 पक्ष्मलदृशां घनबोमाष्टननेत्राणां सम्भृतरसाः रागोद्दीपिनः विरह-
 दिवसाः कथं यास्यन्ति ? अतिलेशकरा एते दिवसा विरहिण्यामिति
 भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

असृष्टिद्विति । असृष्टिन् संसारे जगत्वां तमसि अन्धकारे
 अन्धकाराच्छन्ने इति भावः नभसि आकाशे प्रौढानां सुसुप्तानां
 जलदानां मेघानां ध्वनिप्राये गर्जितभूविष्टे तस्मिन् दृषदां प्रस्तराणां
 तीरनिचये शरसमूहे करकानिचये इति भावः पतति सति इदं
 सौदामिन्याः विद्युता कनककमनीयं काञ्चनवत् रमणीयं विलसितं
 स्फुरणं सुदृशं सुखनाना पथिष्वेव मार्गेष्वेव स्थानेष्वित्यर्थः सुदृष्ट्वा
 हर्षञ्च ग्लानिञ्च व्यथाञ्च प्रथयति विस्तारयति । तत्र विरहिणीनां
 सुदं विरहिणीनां ग्लानिमिति यथावथ बोद्धव्यम् । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

आसारेष्विति । आसारेषु धारासम्पातेषु प्रियतमैः यदा
 हर्म्यतः सौधमन्दिरात् यातुं निर्गन्तुं न शक्यते, तदा आयतदृशी

शरदः ।

अर्द्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लथाङ्गः
 प्रोद्भूतासह्यदृष्ट्या मधुमदनिरतो हृष्येष्टे विविक्ते ।
 सम्भोगक्षान्तकान्ताशितिलभुजलतातर्जितं कर्करान्तं
 ज्योत्स्नाभिन्नाधरांशं पिबति न सलिलं शरदं मन्दभाग्यः ४०
 हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोष्टृताः
 काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रैरतैः ।

विशालनेत्रा कान्ता शीतेन उत्कम्पनिमित्तं गाढं यथा तथा समा-
 लिङ्गते समालिष्यति । अत्यन्तखेदाच्छदः अतिशयेन अमापहाः
 शीतलशोकराः शीतलाम्बुकणवाहनः सक्तः वायवस्तु जाता वा
 जाता एव । वाशब्दोऽत्रावधारणार्थः । अतः यत हर्षे, प्रियासङ्गमे
 सति धन्यानां पुण्यवता दुर्दिनं मेघाच्छन्नं दिनं सुदिनतां याति
 गच्छति । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

अर्द्धं नीत्वा । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यो जनः विविक्ते विजने, विविक्तौ
 प्रतविजनाविषमरः । हृष्येष्टे सौधोपरिभागे सरभसेन सवेगेन
 अत्यन्तेनेत्यर्थः सुरतायासेन निधुवनपरिभ्रमेण खिन्नं क्षान्तं श्लथं
 विवशम् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् निशायाः अर्द्धं नीत्वा अतिवाह्यं
 मधुमदे सुरापानजनितोक्तासे निरतः प्रोद्भूता असह्या दुःसहा
 दृष्ट्या जलपानलोचसा यस्य तादृशः अपिरत्राध्याहार्यः सम्भोगेन
 क्षान्तायाः कान्तायाः शितलजनया खिन्नतयोत भावः भुजलतया
 तर्जितं तजेयया दत्तं कर्करान्तं कर्करो दपेयः तद्वत् अन्नं रस्यं
 खच्छन्ति यावत् ज्योत्स्नया अभिन्नः अभेदं मतः अधराशः निम्न-
 भागः यस्य तथाभूतं शरदं शरत्कालभवं सलिलं न पिबति तजेयया
 दत्ततया अभिमानादिति भावः । अश्वराष्ट्रम् ॥ ४० ॥

हेमन्ते इति । हेमन्ते धन्याः पुण्यवन्तः दधिदुग्धं सर्पिर्घृतं
 तानि अन्नानि भुङ्क्ते इति तथोक्ताः, माञ्जिष्ठया रञ्जितं माञ्जिष्ठं

पीनोरःस्थलकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलोदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ ४१ ॥

शिशिरः ।

चुम्बन्तो गण्डभिक्तीरलकवति सुखे शीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूतकञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।
जरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् स्त्रंसयन्तोऽंशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ४२

यत् वायुः वसनं तत् घृतं यैः तथोक्ताः, काश्रोरद्रवेषु कुङ्कुमरसेन
सान्द्रं निविड् यथा तथा दिग्धं लिप्तं वपुः शरीरं येषां तथाभूताः
गृहाभ्यन्तरे पीनं पीवरं कुचयोः सज्जिवेशादिति भावः उरःस्थलं यस्य
तादृशेन कामिनीजनेन कृताश्लेषाः कृतालिङ्गनाः अतएव विचित्रैः
विविधैः रतैः सुरतैः खिन्नाः क्लान्ताः ताम्बूलोदलपूगाभ्यां पूरितं सुखं
येषां तथोक्ताः सन्तः सुखं शेरते स्वपन्ति । शार्दूलविक्रीडितं घृतम्
॥ ४१ ॥

चुम्बन्त इति । गण्डभिक्तीः कपोलदेशान् चुम्बन्तः अलकवति
चूर्णकुन्तलशालिनं सुखे शीत्कृतानि शीत्कारान् आदधाना जनयन्तः
उत्कञ्चुकेषु उन्नमितकञ्चुकेषु, स्तनयोरुच्छ्वासातिशयादिति भावः
वक्षःसु स्तनभरयोः पुलकोद्भेदं रोमहर्षविकासम् आदधानाः उत्पाद-
यन्तः जरून् आकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् विशालकटिपुरोभागात्
अंशुकानि वसनानि स्त्रंसयन्तः अतएव कान्तानां नारीणां व्यक्तं स्फुटं
विटचरितभृतः सम्पटचरितशालिनः शैशिराः वाताः शिशिरवायवः
वान्ति वहन्ति । स्रग्धराघृतम् । अत्र एकस्य धर्मं कथयन्त्यो बहुत्विति
विटचरितमिव चरितमिति विस्वास्तुविस्ववत्प्रख्यायनात् असम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्
वापि कुलचित् यत्र विस्वास्तुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ ४२ ॥

केशानाकलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिपन्
 आतन्वन् पुलकोद्गमं प्रकटयन्नालिङ्ग्य कम्पं शनैः ।
 वारंवारमुदारशीतकृतकृतो दन्तच्छदान् पीडयन्
 प्रायः शैशिर एष सम्प्रति मरुत् कान्तासु कान्तायते ॥४३॥
 असासः सन्ततोऽमी विरतिविरसायासविषया
 जुगुप्सन्तां यद्वा ननु सकलदोषासदमिति ।
 तथाभ्यन्तस्तत्त्वे प्रणिहितधियामप्यतिबल-
 स्तदीयो नाख्येयः स्फुरति हृदये कोऽपि महिमा ॥४४॥
 भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियां सन्तु गुरवो
 विदग्धालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।

केशानिति । एष शैशिरो मरुत् वायुः सम्प्रति ददानीं केशान्
 आकलयन् स्पृशन्, दृशः नयनानि मुकुलयन् निमीलयन्, बलात् वासः
 वसनम् आक्षिपन् आकर्षन्, पुलकोद्गमं रोमाञ्चम् आतन्वन् विस्तार-
 यन्, शनैः सन्दं मन्दम् आलिङ्ग्य कम्पं प्रकटयन् प्रापयन् वारंवारं
 पुनःपुनः उदारशीतकृतकृतः मृदाशीतकारयत इत्यर्थः दन्तच्छदान्
 अथरान् पीडयन्, अतएव कान्तासु नारीषु प्रायः बाहुल्येन कान्तायते
 कान्तवत् आचरति । उपमाबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४३॥

असारा इति । इते विरतिः परिणामः तत्र विरसाः विषमाः
 आयासविषयाः खेदविषयाः कान्तासम्भोगादय इति भावः असाराः
 साररहिताः अस्थिरा इति यावत् यद्वा सकलदोषाणां आसृष्टं
 स्थानम् इति हेतोः जुगुप्सन्तां निन्द्यन्तां वदन् वदन् । तथापि इत्थं
 जुगुप्सितत्वेऽपि अतिबलः कतिप्रबलः तदीयः कान्तासम्भोगोऽर्थः
 कोऽपि नाख्येयः अनिर्वचनीयः महिमा अन्तस्तत्त्वे आध्यात्मिकवस्तु-
 दर्शने इति यावत् प्रणिहितधियां समर्पितमतोनामपि हृदये स्फुरति
 प्रकाशते । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तथाप्येतद् भूमौ न हि परहितात् पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ४५ ॥

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-
र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां
स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ४६ ॥

सत्यं जना ! वच्मि न पक्षपातात्
लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् ।

मयम् इति । भवन्तः वेदान्तेषु उपनिषत्सु प्रणिहिता निहितौ
बीजौ यैः तथोक्तानां तत्त्वदर्शनामिति भावः सुरवः सन्तु भवन्तु । वज्र-
मपि विदग्धः सरसः आलापः वचनं येषां तथोक्तानां कवीनां काव्य-
रचयितृणां अलुचराः सङ्गिनः । तथापि भवाद्वयः अस्माकं क्षुद्र-
बोधत्वेऽपीत्यर्थः एतत् सिद्धान्तितमस्माभिरिति शेषः भूमौ पृथिव्यां
परहितात् परेषां हितकरणात् अधिकं पुण्यं न हि नैव अस्तीति
शेषः तथा अस्मिन् संसारे कुवलयदृशः नीलोत्पलाख्याः कान्तायाः
अपरम् अन्यं रम्यं रमणीयं वस्तु न च अस्तीति शेषः । शिखरिणी-
ञ्जलम् ॥ ४५ ॥

किमिति । इह संसारे वज्रमिः युक्तिशून्यैः उक्तैः प्रलापैः
अनर्थकैः वचोभिरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । इह
संसारे पुरुषाणाम् अभिनवमदलीलायां लालसं निरतं स्तनयोर्भरेण
परिखिन्नं क्लान्तं सुन्दरीणां यौवनं वा वनं वा एतत् द्वयं द्वयोरन्य-
तरमिति भावः सर्वदा सेवनीयम् । साङ्गिनीञ्जलं, ननमयययुतेयं
साङ्गिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ४६ ॥

सत्यमिति । हे जनाः ! सत्यं वच्मि वदामि, पक्षपातात् प्रश-
यात् दोषाद्वा नेत्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु जगत्सु च एतत् तथ्यम् अवि-

नान्यन्ननोहारि नितम्बिनीभ्यो

दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४७ ॥

प्राज्ञा मेति मनागमानितगुणं जाताभिवाषं ततः

सग्रीडं तदनु श्रयोद्यतमनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।

प्रेमाद् दुःसृहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्भं ततो

निःशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ ४८ ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां

मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।

तथं निश्चितमिति भावः । नितम्बिनीभ्यः कान्ताभ्यः अन्यत् अपरम्
मनोहारि वस्तु न अस्तीति शेषः, अन्यः नितम्बिनीभ्य इति शेषः
कश्चित् विषय इति शेषः दुःखस्य एकहेतुः एकमात्रकारणं न च
अस्तीति शेषः, नितम्बिन्य एव रमणीयं वस्तु दुःखनिदानञ्च नापर-
मिति निष्कर्षः । इन्द्रवज्राष्टम् ॥ ४७ ॥

प्राङ्गिति । प्राक् प्रथमं सा सा न न इति मनाक् अल्पं यथा
तथा अमानितः अस्तीकृतः गुणः धर्मविशेषः यस्य तथोक्तं, ततः
रेपत्स्त्रादानन्तरमिति भावः जाताभिवाषं सङ्गाताकाङ्क्षं तदनु
तदनन्तरं सग्रीडं सङ्गच्छम् अतु तदनन्तरं श्रयं लभु यथा तथा उद्यतं
मन्दप्रवृत्तमित्यर्थः पुनः तदनन्तरं प्रत्यस्तधैर्यं ध्वस्तधैर्यं, ततः धैर्य-
ध्वंसानन्तरं प्रेमात् प्रणयातिरेकात् दुःसृहणीया दुराकाङ्क्षणीया या
निर्भररहःक्रीडा आत्मनिको विहारः तत्र प्रगल्भं बोलं लावण-
मिति यावत् ततः निःशङ्कं यथा तथा अङ्गानां विकर्षणेन मर्दनेन
अधिकं सुखं यत्र तथाभूतं कुलस्त्रीणां कुलकामिनीनां रतं सुरतं रम्यं
मनोहरम् । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ ४८ ॥

उरसीति । भाग्यवन्तः जनाः उरसि वक्षसि निपतितानां
स्रस्ताः स्रवलिताः धम्मिल्लाः संयतकेयाः यासां तथोक्तानां, धम्मिल्लाः

सुरतजनितखेदादार्द्रगण्डस्थलीनां
 अधरमधु बधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ४८
 आमीलितनयनानां
 यत् सुरतरसोऽनुसंविदं कुरुते ।
 मिथुनैर्मिथोऽवधारित-
 मवितथमिदमेव कामनिवर्हणम् ॥ ५० ॥
 इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
 यदिह जरास्त्रपि माभ्यथा विकाराः ।
 यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां
 स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ ५१ ॥

संबताः कदा इत्यमरः । सुकुञ्चितनयनानां सुखभरेण निमीलितनेत्राणां
 बिम्बित् ईषत् उन्मीलितानाम् उन्मीलितचक्षुषामिति भावः सुरत-
 जनितखेदात् आर्द्रगण्डस्थलीनां स्निग्धकपाचानां बधूनां कान्तानाम्
 अधरमधु अधरादृतं पिबन्ति । मात्स्निकोदत्तम् ॥ ४८ ॥

आमीलितेति । आमीलितनयनानाम् ईषन्सुकुञ्चितनेत्राणां
 बूनां युवतीनाञ्चेति शेषः सुरतरसः सुरतास्ताः यत् अनुसंविदं चेतनां-
 संवलनं कुरुते चित्तस्थानं हृदयं प्रविशतीति भावः, इदं कामनिवर्हणं
 अन्वयपरिणमनं मिथुनैः स्त्रीपुरुषैः मिथः परस्परम् अवितथं सत्यम्
 अवधारितं निर्णीतम् । व्याख्यातृत्तम् ॥ ५० ॥

इदमिति । इह संसारे जराश्च वार्त्तिकेषु अपि पुंसां यत्
 माभ्यथाः विकाराः कामविकृतयः भवन्तीति शेषः इदम् अनुचितम्
 अक्रमश्च अनियमश्च । यदपि यच्च नितम्बिनीनां कामिनीनां स्तन-
 पतनावधि जीवितं जीयनं वा रतं वा न कृतं न निर्णीतं विधिनेति
 शेषः इदमपि अनुचितमक्रमश्चेति शेषः । पुष्पितायादृत्तम् ॥ ५१ ॥

एतत्कामफलं लोके यद्वयोरिकचित्तता
 अन्वचित्तकृते कामे श्वयोरिव सङ्गमः ॥ ५२ ॥
 प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा रसादलसास्तथा
 भणितिमधुराः मुग्धप्रायाः प्रकाशितप्रेमदाः ।
 प्रकृतिसुभगा विश्रम्भाहं स्मरोदयदायिनः
 रहसि किमपि स्मैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥ ५३ ॥
 आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।
 स्तनमध्ये तरुणा वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ५४ ॥

एतदिति । द्वयोः स्तोत्रं नयोः यत् एकचित्तता अभिन्ननो-
 दृष्टित्वं लोके जगति एतत् कामफलं जटनकार्यम् । कामे मन्मथे
 विषये अन्वितं पुंसि स्त्रियां वेति भावः चित्तकृते मनसि कृते सति
 श्वयोरिव नृपदेवयोरिव सङ्गमः भवतीति शेषः न तत्र किमपि
 सुखमिति भावः । अनुष्टुप् ॥ ५२ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन प्रेमातिशयेन मधुराः मनोहराः प्रेम्णा उद्-
 गाढाः निविड्याः रसात् अमुरागात् अलसाः मन्दाः परिमिता इति
 यावत् भणित्वा वाग्भङ्गविशेषेणेत्यर्थः । मधुराः मनोहराः, भटि-
 तीति पाठे भटिति अवश्यमात्रेणेत्यर्थः । मुग्धप्रायाः प्रायेण तरुणाः
 प्रकाशितं यथा तथा प्रेमदा प्रणयवर्षिण इत्यर्थः प्रकृत्या स्वभावेन
 सुभगाः चारवः विश्रम्भाहं विश्वासयोग्याः स्मरस्य कामस्य उदय-
 दायिनः दृष्टिकराः मृगीदृशां कामिनीनां रहसि विजने किमपि
 अनिर्वचनीया इति भावः स्मैरालापाः स्नेहाकृतवाक्यानि हरन्ति
 मोहयन्ति । हरिणोदत्तं, नमसरसलागः षड्देहैर्हृदयैश्चारी मतेति
 तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

आवास इति । पापहारिणि गाङ्गे वारिणि मङ्गागले, तरुणाः

प्रियपुरतो युवतीनां तावत्पदमातनीतु हृदिमानः ।

भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मधुनिर्मलः पवनः ॥ ५५ ॥

दुर्विरक्तप्रशंसा ।

तावदेव कतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।

यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताड्यते चपललोचनाञ्चलैः ॥ ५६ ॥

वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता

श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।

जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं

कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ५७ ॥

सनोजारिणि जारिणि जारशोभिते स्तनमध्ये वा व्यावासः क्रिय-
ताम् । अलुष्टुवृत्तम् ॥ ५४ ॥

प्रियेति । प्रियस्य कान्तस्य पुरतः अग्रतः युवतीनां हृदः हृदयस्य
विमानः विशिष्टो मानः तावत् पदम् आतनीतु विस्तारयति, यावत्
चन्दनतरुसुरभिः मधुना वसन्तेन निर्मलः पवनः न भवति न वदति ।
भवतीत्यत्र वदतीति पाठान्तरं सनीचीनम् । आर्यावृत्तम् ॥ ५५ ॥

तावदिति । कतिना तत्त्वदर्शिनानपि तावदेव एष निर्मलवि-
वेकदीपकः स्फुरति प्रकाशते, यावदेव कुरङ्गचक्षुषा मृगदृशा रस-
योनां चपललोचनाञ्चलैः सञ्चलनयनप्रान्तैः न ताड्यते न निरोध्यते
इति यावत् । स्त्रीणां कटाक्षविद्धो विवेकं विस्मरतीति भावः ।
रथोद्धताष्टं, रात् धरैर्नरलग्नै रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥ ५६ ॥

वचसीति । श्रुत्या वेदपाठेन सुखरं सुखं येषां तथाभूतानां वेद-
प्रारब्धज्ञानमिति भावः पण्डितानां विदुषा केवलं वचसि वाक्ये न लु-
भनसीति भावः सङ्गत्यागं विषयाणामिति शेषः उद्दिश्य वार्ता व्या-
जामः भवति । को जनः कुवलयनयनानां नीलोत्पलाञ्चीणाम्

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकं पण्डितो युवतीः ।
यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गस्यापि फलं तथा स रसः ५८
मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः
केचित् प्रचण्डमृगराजबधेऽपि दक्षाः ।
किन्तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य
कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ५९ ॥
सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।
भ्रूचापाकुष्ठमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपद्माणि एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि दृष्टिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥ ६० ॥

अरूपाणां रत्नानां पन्थयो यत्र तादृशः काञ्चीकञ्चापः रथनाटम
यस्मिन् तादृशं जघनं कटिपुरोभागं विहातुं त्वक्तुं समर्थः ? न
कोऽपीत्यर्थः । मात्स्निकोऽहम् ॥ ५७ ॥

स्वपरेति । यः पण्डितः अलीकं दृष्ट्वा युवतीः निन्दति, असौ
स्वपरप्रतारकः स्वस्य आत्मनः परस्य च प्रवञ्चकः । यस्मात् तपसः
अपि फलं स्वर्गः, स्वर्गस्यापि तथा स एव रसः युवतीनां सम्भोगा-
न्नादः फलम् । आर्यावृत्तम् ॥ ५८ ॥

मत्तेर्भेति । भुवि दृष्टव्यां मत्तानाम् इमानां हस्तिनां कुम्भ-
दलने कुम्भविदारणे शूराः बलवन्तः सिंहा इति भावः सन्ति वि-
द्यन्ते । केचित् प्रचण्डानां मृगराजानां विंशानामपि बधे दक्षाः
समर्थाः सन्तीति शेषः । किन्तु अहं प्रसह्य बलेन बलिनां बलवतां
पुरतः अपतः ब्रवीमि कन्दर्पस्य मदनस्य दर्पदलने दमेहरणे मनुष्याः
विरलाः, न शक्ता इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

सन्मार्गे इति । भ्रूचापैः शूषणुगा आकृष्टाः सन्नाशं निबि-
न्नाश्च श्रवणपथगताः आकर्षिता इत्यर्थः नीलानि पद्माणि लोडानि

उन्नत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ती मदं जनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ६१ ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु स्वतः पञ्चेषुसायकः ॥ ६२ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रथितविनयोऽप्यात्मबोधोऽपि वाङ्म

संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सङ्गतीनाम् ।

येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती

वामाक्षीणां भवति कुटिला भूलताकुञ्चितेव ॥ ६३ ॥

येषां तथोक्ताः एते धृतिदुषः धैर्यं ध्वंसिनः लीलावलीनां विलासिनीनां
दृष्टिबाणाः कटाक्षधराः हृदि बाधत् न पतन्ति, नरः तावत् सन्मार्गे
शिष्टाचारे आस्ते तिष्ठति, तावदेव इन्द्रियाणां प्रभवति प्रभुर्भवात्,
तावत् लज्जां विधत्ते करोति, तावदेव विनयमपि नञ्चतामपि समा-
लम्बते आश्रयति न त्यजतीति भावः । स्रग्धरादृष्टम् ॥ ६० ॥

उन्नत्तेति । जनाः उन्नतस्य उत्कटस्य प्रेक्षणः संरम्भात् सर्वे-
णात् मदं भक्तताम् अविनयमिति यावत् आरभन्ते कुर्वन्ति, ब्रह्मापि
का कथान्येपाविति भावः तत्र मदारम्भे प्रत्यूहं विघ्नम् आधातुं
जनयितुं कातरः खलु असमर्थ एव । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ६१ ॥

तावदिति । यावत् अङ्गेषु पञ्चेषुसायकः सदनधरः स्वतः आत्मना
न ज्वलति न दीप्यते, तावत् महत्त्वम् औदार्यम्, पाण्डित्यं विद्या-
वत्त्वं, कुलीनत्वं सत्कुलजातत्वं, विवेकिता विज्ञत्वञ्च तिष्ठतीति शेषः ।
कामपीडितस्य मञ्जुत्वादयो नश्यन्तीति भावः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ६२ ॥

शास्त्रज्ञ इति । अस्मिन् संसारे शास्त्रज्ञः अपि प्रथितः प्रख्यातः
विनयः शिष्टाचारः यस्य तादृशोऽपि वाङ्म अत्यर्थम् आत्मबोधः
आत्मज्ञानवानपि विरलः अत्यल्पो जनः सङ्गतीनां सत्प्रदानां भाजनं
पातुं भवति । येन हेतुना एतस्मिन् संसारे निरयनगरद्वारं नरक-

कथः काणः खञ्जः श्वररहितः पुच्छविकलो
 व्रणी पूयक्लिन्नः कमिकुलशतैरावृततनुः ।
 क्षुधाचामो जीर्णः पिठरककलापार्पितगलः
 शुनीमन्वेति श्ला हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ६४ ॥
 स्त्रीमुद्रां भ्रमकेतनस्य जननीं सर्वार्थसम्पत्करीं
 ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याकलान्वेषिणः ।
 ते तेनैव निहन्त्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः ।
 केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ६५ ॥

पुरद्वारम् उद्घाटयन्ती आकुञ्चितेव केनापि बहुोषं नीतेव जटिला
 वामाक्षीणां वामनयनानां भ्रूवता भवति तिष्ठति । वामाक्षीणां
 जटिवन्मूढः कोऽपि निष्कृतिं न लभते इति भावः । मन्दाक्रान्ता-
 दृष्टम् ॥ ६२ ॥

कथ इति । कथः क्षीणः काणः इष्टिहोनः खञ्जः श्वररहितः
 श्वररहितः वधिरः पुच्छविकलः बाहुश्वरहितः व्रणी क्षताङ्गः
 पूयक्लिन्नः श्वरवपूय इत्यर्थः कमिकुलानां क्षुद्रकीटनिचयानां शतैः
 आवृततनुः व्यामदेष्टः, क्षुधाचामः क्षीणः जीर्णः इष्टः पिठरक-
 कलापेन रोगविशेषेणेति भावः अप्रपितगलः बहुकण्ठ इति यावत् न
 कुक्कुरः शुनी कुक्कुरीम् मन्वेति अनुसरति बन्धोगेच्छवेति भावः, क्षतः
 मदनः काणः हतमपि निहन्त्येव । श्लामान्येन विशेषसमर्चनक्षयो-
 ऽर्थात्तरन्यासः । शिखरिणोदृष्टम् ॥ ६४ ॥

स्त्रीमुद्रां भवति । ये मूढाः मूढाः कुधियः कुबुद्धयः मिथ्याकला-
 न्वेषिणः दयायास्त्रानुसन्धायिनः जनाः भ्रमकेतनस्य कामस्य जननीम्
 उद्दीपनीमित्यर्थः आतरन्वेति ध्वनिः सर्वार्थसम्पत्करीं सर्वकार्यसम्पत्ति-
 विधायिनीं स्त्रीमुद्रां स्त्रीरूपं मुद्रां मुद्रो हर्षान् राति ददातीति
 तथोक्तां स्त्रीरत्नमिति भावः प्रविहाय परित्यज्य यान्ति मन्थन्ति न

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
 स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।
 शाल्यन्नं सष्टतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा-
 स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेत् बिभ्यस्तरेत्सागरम् ॥ ६६ ॥

स्त्रीणां परित्यागप्रशंसा ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुट्टपतिभवनद्वारसेवावलम्ब-
 व्यासङ्गव्यस्तधैर्याः कथममलधियो मानसं संविदधुः ।
 यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्मुरभोजनेत्राः
 प्रेङ्गलाञ्चीकलापाः स्तनभरविनमस्यध्यभागास्तरुण्यः ॥ ६७ ॥

आद्वित्यन्ते इति भावः, ते जनाः तेनैव आपन्नोत्तनेनैव निर्देयतरम्
 अतिनिष्ठुरं यथा तथा निहत्य जनन्या अनादरादिति भावः नन्वी-
 कताः विवसनीकताः, सुखिण्यताः कतशिरोसुखिण्यताः । केषित् पञ्च-
 शिखीकताश्च जटिबाश्च जटावन्तश्च, अपरे कापाम्बिका कपालधारिणश्च
 कता इति शेषः । कामशराक्षाः कामभोगसमाप्यैव वैराग्येण तादृशा
 श्रोत्र्येष्टा जाता इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विश्वामित्रेति । ते प्रसिद्धाः वाताम्बुपर्णाशनाः वायुभोजिनः
 जलमात्रपायिनः पत्रमात्राशिनश्च विश्वामित्रपराशरप्रभृतयः महा-
 मुनय इति भावः अपि सुललितम् अतिमनोहरम् स्त्रीणां मुखपङ्कजं
 दृष्ट्वैव मोहं गताः । ये मानवाः सष्टतं पयोदधियुतं दुग्धदधिसंव-
 खितं शाल्यन्नं शालिधान्यसम्भूतमन्नं भुञ्जते, तेषाम् इन्द्रियनिग्रहः
 यदि भवेत् तदा बिभ्यः गिरिरिति शेषः सागरं तरेत् । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे चाररहिते दुःखबहुले इति भावः
 संसारे अमलधियः निर्मलमतयः कुट्टपतेः कुत्तसितस्य प्रभोरिति यावत्
 भवनद्वारस्य सेवावलम्बव्यासङ्गेन सेवावलम्बनसम्पर्केण व्यस्तं विगतं

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरद्वयस्तन्धावगादुदुमे
गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ।
कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो
यद्युत्पस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरास्त्रं स्त्रियः ॥ ६८ ॥
संसार ! तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।

धैर्यं येषां तथाभूताः नितरां विरज्यमानचित्ता इति भावः कथं
केन प्रकारेण मानसं संविदध्युः सम्भारयेयुः क्षणमपि सुखेन कालं
नयेयुरिति भावः, यदि प्रोद्यतः उदयमानस्य इन्द्रोचन्द्रस्य व्युत्तिनिषय-
भूतः कान्तिसमूहधारिण्यः चन्द्रकान्ता इति यावत् अश्लीलनेत्राः
पद्मनयनाः प्रेङ्गन् अन्तस्कारं कुर्वन् काञ्चीकलापः रणनाटम यासां
तथाभूताः स्तनभरेण विनमन् मध्यभागः यासां ताड्यः एताः
तरुण्यः न स्युः न तिष्ठेयुः । गृहे यदि तादृशी तरुणो स्यात् यत्
संशये चित्तं प्रसीदति तदा प्रभुनिकटे दासत्वकेशोऽपि सञ्जाते इति
भावः । स्रग्धराष्टकम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेति । यदि उत्पस्तकुरङ्गशावनयनाः चकितस्तृणशावनेत्राः
स्त्रियः स्मरस्य कामस्य अस्त्रं न स्युः न तिष्ठेयुः, तदा सिद्धैः देव-
योनिविशेषैः तपःसिद्धिं गतेषां अध्यासिता अधिष्ठिता कन्दरा
गुहा यस्य तादृशे हरस्य यो हृषः तस्य स्तम्भेन कञ्जदेति यावत् अव-
गादः उदुषर्षितः द्रुमः तरुः यत्र तथोक्ते गङ्गाया धौतं चाश्रितं
शिलातलं यस्य तथाभूते व्यतिपवित्वे इति भावः हिमवतः हिमाद्रेः
श्रेयसि सर्वोत्कृष्टे स्थाने स्थिते सति कः मनस्वी प्रशस्तमनाः जनः
मानं स्वगौरवं शिरसा प्रणामेन प्रणत्वा मलिनं स्वर्गमित्यर्थः कुर्वीत ?
न कोऽपीत्यर्थः । कामशरात् एव स्त्रीषु प्रणत्वा स्वगौरवं नाशयतीति
भावः स्त्रीनिमित्तं हि प्रभुसेवा ततश्च अपमानस्वीकारः इति भावः ।
शार्दूलविम्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

संसारेति । रे संसार ! तव निस्तारपदवी त्वत्तः प्ररित्वाणमागं

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरक्षणाः ॥ ६६ ॥

यौवनप्रशंसा ।

राजन् ! तृष्णांशुराग्नेर्न हि जगति गतः कश्चिदेवावसानम्
किं वाद्योच्चैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागे ।

गच्छामः सद्य यावद्विकसितमुदेन्दीवराखोकनीनाम्
आक्राम्याक्रम्यरूपं भटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥ ७० ॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसम्प्राप्तिहेतु-

मौहस्योत्पत्तिर्वीजं जलधरपटलं ज्ञानताराक्षिपस्य ।

इत्यर्थः न दवीयसी नातिदूरवर्त्तिनीत्यर्थः, यदि अन्तरा मध्ये मदि-
रेक्षणाः सत्तच्छलनवननाः कामिन्य इति शेषः दुस्तराः अपाराः न
स्युः न भवेयुः । स्त्रीषु प्रणवरहिता एव संसारात् मुच्यन्ते इति
भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६६ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! जगति कश्चिदेव कोऽपीत्यर्थः तृष्णा-
शुराग्नेः वासनासागरस्य अवसानं पारं न हि गतः नैव प्राप्तः ।
स्ववपुषि निजशरीरे सानुरागे यौवने गलिते अष्टे सति तैः प्रभूतैः
प्रचुरैः अर्थैः धनैः किं वा ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यावत्
जरया विकसितं यत् कुसुदम् इन्दीवरं नीलोत्पलञ्च तद्वत् आबो-
कन्ते अवखोकयन्तीति तथोक्तानां प्रेयसीनां कान्तानां रूपं सौन्दर्यं
आक्रम्य आक्रम्य भटिति न लुप्यते न नाशयते तावत् सद्य गृहं
गच्छामः गृहे तिष्ठाम इति भावः । यावत् प्रेयस्याः सम च जरा
न आक्रामति तावत् प्रेयस्या सह सङ्गं करोमीति तात्पर्यम् ।
स्रग्धराष्टकम् ॥ ७० ॥

रागस्येति । अस्मिन् लोके जगति यौवनात् अम्यात् अपरं
रागस्य विषयवासनाया एकमद्वितीयम् अनारं गृहं नरकाणां शतं

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्यष्टदोषप्रबन्धं
लोकेऽस्मिन्नस्मन्नर्थं निजकुलदहनं यौवनादन्यदस्ति ॥७१॥
शृङ्गारद्रुमनारदे बहुतरक्रीडारसस्रोतसि
प्रद्युम्नप्रियवान्धवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ।
तन्वीनेत्रचकोरपारणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ
धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥७२॥
कामिनीगर्हणम् ।

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रीणीभरेत्युत्सुकः

तत्र यत् शृङ्गारदुःखं तस्य सव्याप्तिहेतुः सव्याप्तेः कारणं, नोदस्य सव्याप-
नस्य उत्पत्तिबीजम् उद्भवनिदानं ज्ञानताराधिपस्य ज्ञानचन्द्रमसः
जलधरपटलं मेघवन्द्यम् आवरकमिति यावत्, कन्दर्पस्य कामस्य एकम्
अद्वितीयं बिलं, प्रकटितः प्रकाशितः विविधः बहुप्रकारः स्रोतः
दोषाणां प्रबन्धः निचयः येन यस्मिन् वा तत् निजकुलदहनं स्वयंश-
दहनकारि अनर्थम् अनिष्टसाधनम् वक्ष्यति शेषः न हि अस्ति नैव
विद्यते । स्वधरादृतम् ॥ ७१ ॥

शृङ्गारेति । कोऽपि धन्यः पुण्यवान् जनः शृङ्गारद्रुमस्य
निधुवनवृक्षस्य नीरदे जलदे जलहो यथा द्रव्यं पुष्पाति यौवनं तथा
शृङ्गारमिति भावः, बहुतरा वा क्रीडा विहारः तस्याः रसः स्नादः
तस्य स्रोतसि प्रवाहस्वरूपे इति यावत्, प्रद्युम्नस्य कामस्य प्रियवान्धवे
उद्दीपकत्वादिति भावः, चतुरता रसिकता एव मुक्ताफलानि तेषाम्
उदन्वान् समृद्धः तस्मिन्, तन्वीनां युवतीनां नेत्रचकोरस्य नयनरूप-
चकोरपक्षिणः मारणे सुधापाने विधुः चन्द्रः तस्मिन् सौभाग्यस्य
बाल्यस्य वा लक्ष्मीः श्रीः तस्याः निधौ आश्रये प्राप्ते आगते नवे
यौवने न विक्रियां विकारं कलयति करोति सन्तुष्यतीति भावः ।
रूपकावधारः । शार्दूलविश्रीडितं दृतम् ॥ ७२ ॥

यीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाभोजेति सुभूरिति ।
 दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽतिरमते प्रसूति जानन्नपि
 प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिकां स्त्रियमहो ! मोहस्य दुष्टेष्टितम् ॥ ७३ ॥
 श्रुता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादवर्द्धिनी ।
 स्फुट्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ७४ ॥
 तावदेवान्मृतमयी यावन्नोचनगोचरा
 चक्षुःपथादपगता विषादप्यतिरिच्यते ॥ ७५ ॥

कान्तेति । उत्सुकः कामादर इति भावः जनः स्त्रियं प्रत्यक्षा-
 शुचिपुत्रिकां प्रत्यक्षपरिदृश्यमानाम् अपवित्रपुत्रिकां जानन्नपि
 कान्ता इति उत्पन्नबोचना इन्दीवराक्षो इति विपुलशोभीभरा
 विद्यावनितम्बा इति यीनोत्तुङ्गपयोधरा पीवरोक्षतस्तनी इति सुष्ठु
 सुखाभोजं वदनकमलं यस्यास्तथोक्तेति सुभूरिति दृष्ट्वा बुद्धेति भावः
 माद्यति मत्तो भवति मोदते हृष्यति अतिरमते अतिमानं विहरति
 प्रसूति प्रकर्षेण प्रशंसति अहो आश्चर्यं मोहस्य अप्रानस्य दुष्टेष्टितं
 दुर्विचलितम् । कारणेन कार्यवमर्थनरूपोऽर्थान्तराभासः । शार्दूल-
 चिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

श्रुतेति । सा श्रुता कीर्तितापि नामभवत्वेऽपीत्यर्थः तापाय
 भवति, दृष्ट्वा च व्यवबोकिता च उन्मादवर्द्धिनी भवति, स्फुट्टा हतो
 बोधाव भवति सुखं करोतीति भावः, सा दयिता प्रिया नाम
 कथम् ? देहनिष्ठकारिणीत्वेऽपि प्रियत्वं कुत इति भावः ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७४ ॥

तावदिति । यावत् बोधनगोचरा दृष्टिपथवर्तिनी तावदेव
 अमृतमयी कान्तेति शेषः, चक्षुःपथात् दृष्टिमानात् अपगता अति-
 शान्ता चेदत शेषः विद्यादपि अतिरिच्यते अविज्ञेयकारी भवती-
 त्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७५ ॥

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्ता नितम्बिनीम् ।
 सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्ली ॥ ७६ ॥
 आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
 दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चैत्रमप्रत्ययानाम् ।
 स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरणं
 स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां मोहपाशः ॥ ७७ ॥
 न सत्येन शशाङ्क एष वदनीभूतो नवेन्द्रीवर-
 हन्ते लोचनताडिते न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।

नामृतमिति । एकां केवलां नितम्बिनीं खानां मुक्ता विहाय
 किञ्चित् वस्तु अमृतं न विषञ्च न, सैव नितम्बिन्येव रक्ता अतुरागिणी
 सती अमृतलता, विरक्ता अनतुरक्ता सती विषवल्ली गरलमल्ली
 भवति । अलुप्तवृत्तम् ॥ ७६ ॥

आवर्त्त इति । संशयानां सन्देहानाम् आवर्त्तः भ्रमिविशेषः
 आश्रय इति वाक्, अविनयस्य दुर्धन्यस्य भवनं सृष्टं, साहसानाम्
 अविविधकारितायाः पत्तनं नगरं दोषाणां सन्निधानं निधिरित्यर्थः
 कपटशतमयं बहुधा कपटात्मकम् अप्रत्ययानाम् अविद्यासानाम् चैत्रं
 खानं स्वर्गद्वारस्य वैदिकानुष्ठानस्य विघ्नः प्रलूहः नरकपुरस्य मुखं
 द्वारमित्यर्थः सर्वाणां आशयानां कपटानां करणं प्रेतकं विषं गरलमयम्
 अमृतमयञ्च प्राणिनां मोहपाशः मोहनरज्जुः मोहनायेति पाठा-
 न्नरम् । स्त्रीयन्त्रं केन हेतुना कथं वा केन जनेन वा सृष्टं निर्मितम्,
 स्वर्गद्वारम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ७७ ॥

नेति । एषः वदनीभूतः वदनरूपेणावतीर्णः शशाङ्कः चन्द्रः
 सत्येन तत्पतः न, इन्द्रीवरहन्ते नीलोत्पलसुगले न वा लोचनतां
 नखनखं गते प्राप्ते, अङ्गयष्टिरपि कनकैः न कृता न निर्मिता ।

किन्त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विज्ञानमपि
 त्वङ्मांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ७८ ॥
 लीलावतीनां सहजा विलासास्ता एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
 रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव मुदा षडङ्घ्रिः ॥ ७९ ॥
 यदेतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिवरं
 सुखाञ्जं तन्वङ्ग्राः किल वसति तत्राधरमधु ।
 इदं तावत्पक्वं द्रुमफलमिवातीव विरसं
 व्यतीतेऽस्मिन् काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ८० ॥

किन्तु कविभिः एवम् एतत् प्रतारितमनाः विप्रबुद्धचित्तः मन्दो मूढो
 जनः तत्त्वं याचार्थं विज्ञानमपि विशेषेण बुध्यमानोऽपि मृगदृशां
 त्वङ्मांसास्थिमयं वपुः शरीरं सेवते रमणीयतयेति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

लीलावतीनामिति । लीलावतीनां विज्ञानिनीनां सहजाः
 स्वाभाविकाः ये विलासाः सन्तीति शेषः त एव विलासाः मूढस्य मन्द-
 बुद्धेः हृदि स्फुरन्ति विकाशने । हि तस्याहि नलिन्याः पद्मिन्याः
 रागः विलासः निसर्गसिद्धः स्वभावसिद्धः । षडङ्घ्रिः षट्चरणः
 भ्रमरः मुदा आनन्देन तत्रैव भ्रमति । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
 रूपोऽर्थात्तरम्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७९ ॥

यदिति । यत् एतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरं पूर्णचन्द्रकान्तिहरम् उदारा
 आकृतिर्यस्य तथोक्तं वरं श्रेष्ठं तन्वङ्ग्राः कथाङ्ग्राः सुखाञ्जं सुख-
 कमलम् अस्तीति शेषः तत्र अधरमधु वसति किल तिष्ठत्येव । इदं
 सुखाञ्जं तावत् तापातत इत्यर्थः पक्वं द्रुमफलमिव वृक्षफलमिव
 विरसं सुमधुरम् । अस्मिन् काले व्यतीते अतिक्रान्ते सति विषमिव
 असुखदं भविष्यति । शिखरिणीवृत्तम् । उपमावङ्कारः ॥ ८० ॥

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
 द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुनाकाराम्बुजोज्ञासिनी ।
 कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते
 संसारार्णवमज्जनं यदि जना दूरात् परित्यज्यताम् ॥ ८१ ॥
 जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
 हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ? ॥ ८२ ॥

उन्मीलदिति । हे जनाः ! यदि उन्मीलन्त्यः राजन्त्यः याः
 त्रिवल्यः ता एव तरङ्गाः तेषां निलया आश्रया तद्वतीत्यर्थः प्रोत्तु-
 ङ्गेन अत्युन्नतेन पीनेन स्तनद्वन्द्वेन कुचयुगलेन उद्यतः उदितः
 चक्रवाकमिथुनस्य आकारः यस्या तादृशी अम्बुजवत् कमलवत् उद्-
 भासिनी शोभिनी अम्बुजैरुद्भासिनी च कान्तः रमणीयः आकारः
 तस्य धरतीति धरा पचाद्यव्प्रत्ययः । कान्ताया आकारस्य धरा वा
 अभितः समन्ततः क्रूराशया भीषणान्तःकरणा हिंस्रजलजन्तुभिः
 व्याप्तत्वात् निष्ठुरान्तरा इयं नदी न दृश्यते नाभिनुष्यते, तदा
 संसारार्णवे भवाम्बुधौ मज्जनं दूरात् परित्यज्यताम् । नदीपथेनैव
 लोकाः समुद्रं गच्छन्ति तत्र मज्जन्ति च तत्परित्यागे यथा समुद्रे
 मज्जनाभावः, तथा नारीपरित्यागे निमज्जनाभाव इति भावः ।
 अत्र नायिकायां नदीत्वारीपात् संसारे चार्णवत्वारीपात् रूपकाब-
 हारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

जल्पन्तीति । अन्येन जनेन सार्द्धं सह जल्पन्ति आलपन्ति
 योषित इति शेषः सविभ्रमाः सविभ्रान्ताः सत्यः अन्यं जनं पश्यन्ति ।
 अन्यं जनं हृदये चिन्तयन्ति अतः को जनः योषितां प्रियो नाम
 सम्भावनायाम् । न कोऽपि प्रिय इति सम्भावयामोत्यर्थः । अलु-
 टुवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेनोर्वक्त्रपदार्थत्वे
 काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ८२ ॥

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् ।
 अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥ ८३ ॥
 अपसर सखे ! दूरं तस्मात् कटाक्षविधानलात्
 प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ।
 इतरफणिना दष्टाः शक्याश्चिकित्सितुमीषधै-
 चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८४ ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
 स्त्रीसंग्रितं वडिशमत भवाम्बुराशौ ।

सध्विति । योषितां नारीणां वाचि मधु तिष्ठति, हृदि
 केवलमेव हालाहलं विषं तिष्ठतीति पूर्वेषु सम्बन्धः । अतएव अधरः
 मधुभाजनमिति भावः निपीयते हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते प्रह्विते
 स्तनद्वयं मर्दते इति भावः जनैरिति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 सुन्दरोदृतं विषमे नसजा गुरुः समे सुभराल्गौ यदि सुन्दरो तदेति
 तल्लक्षणात् ॥ ८३ ॥

अपसरेति । हे सखे ! कटाक्ष एव विधानलः गरुडान्निः
 यस्य तथोक्तात् प्रकृतिविषमात् जभावभीषणात् विलासाः विश्रमा
 एव फणाः विभर्त्ततीति तस्मात् तस्मात् योषितेव सर्पः तस्मात् दूरम्
 अपसर अपगच्छ । इतरेण अन्येन फणिना भुजङ्गेन दष्टाः जनाः
 औषधैः चिकित्सितुं शक्याः साध्याः, चतुरा या वनिता काला
 सा एव भोगी सर्पः तेन यस्तं दष्टं कवलितमिति यावत् जनं
 मन्त्रिणः सन्तकृशलाः सदुपदेशिन इति भावः त्यजन्ति हि परिहर-
 त्वेव । रूपकालङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

विस्तारितमिति । मकरकेतनः काम एव धीवरः मत्स्यजीवी
 नैनं मत्स्य भवाम्बुराशौ संसारसागरे स्त्रीति संज्ञा आख्या जायते

येनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य-

मत्स्यान् विक्रथ्य पचतीत्यनुरागवङ्गी । ८५ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।

मा सञ्चर मनःपान्थ ! तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ८६ ॥

आदीर्घेण चलेन चक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाञ्जल्युतिहारिणा वरमहं दृष्टो न तच्चक्षुषा ।

धन्याः सन्ति विजित्तका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
सुगन्धादीन्गन्धीष्वीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यीषधम् ॥ ८७ ॥

अस्मेति तथोक्तं अस्य ज्ञाते इति इतमत्ययः । वडिश सत्स्वधेन-
बन्तं विस्तारितं मनारितम् । येन स्नांसञ्चितेन वडिशेन आचरात्
भटिति तस्य स्त्रीसञ्चितवडिशस्य अधर एव आनिषं भोग्यं वस्तु
तस्मिन् लोलाः सटण्याः सन्त्याः मानवा एव सत्स्नाः तान् विजिष्य
अनुरागः प्रेन एव वङ्गः तस्मिन् इतीत्यं पचति । रूपकावङ्गारः ।
वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

कामिनीति । हे मनःपान्थ ! चित्तपथिक ! कुचा एव पर्वताः
तैः दुर्गमे गन्तुमशक्ये अपारण्ये इति भावः कामिनीनां कायः देह
एव कान्तारः दुर्गमं वनं कान्तारो वल्गुं दुर्गममित्यमरः । तस्मिन् मा
सञ्चर न भ्रम, तत्र कान्तारे स्मर एव काम एव तस्करः चौरः आस्ते
तिष्ठति । स तव सर्वस्वं लुण्ठिष्यतीति भावः । रूपकमवङ्गारः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८६ ॥

आदीर्घेण । आदीर्घेण अत्ययतेन चलेन चक्षुलेन चक्रगतिना
चक्रवत् घूर्णमानेनेति भावः चक्रगतिना कुटिलगांधना तेजस्विना
प्रबलेन कान्तिमता च नीलाञ्जल्य नीलपद्मस्य द्युतिहारिणा कान्ति-
शास्त्रिणा कृष्णवर्णेन च भोगिना सदैव वरम् अहं दृष्टः भवेद्यमिति
शेषः । तस्याः सुगन्धः सुगन्धाः चक्षुषा पूर्वोक्तविशेषशब्दशब्देनेति भावः ।

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽपि
 स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।
 इति हृतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणै-
 रहितकरणदत्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ८८ ॥

न गम्यो मन्वाणां न च भवति भैषज्यविषयो
 न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिशतकैः ।
 भ्रमावेगादङ्गे किमपि विदधद्भव्यमसमः
 क्षरापक्षारोऽयम्भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ८९ ॥

न दष्टः भवेयमिति शेषः । धन्याः पुण्यवन्तः प्रायेण धर्माधिपिनः
 धर्माभिष्ठाधिपणः चिकित्सकाः दिशि दिशि सन्ति ये सर्पदष्टं मां
 चिकित्सित्वा अरोगं कुर्वन्तीति भावः । किन्तु सुगन्धाख्या वाम-
 बोचनया क्षणं वीक्षितस्य निरोक्षितस्य मे मम वैद्यः चिकित्सकः न
 'हि नैव, औषधश्चापि न अस्तीति शेषः । अत्रार्थस्त्वेषः । तदुक्तं दर्पणे,
 शब्दैः स्वभावादेकार्थैः शेषोऽनेकार्थवाचनमिति । शाद्वलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ८७ ॥

इहेति । इह अस्मां कान्तार्या मधुरं गीतम् एतत् नृत्यं रसः
 स्फुरति अपि स्फुरति विकीर्यते, असौ परिमलः विमर्दोऽत्यगन्धः,
 विमर्दोऽत्ये परिमल इत्यमरः । एष स्तनानां स्पर्शः स्पर्शजनितं सुख-
 मित्यर्थः । इति इत्यं हृताः नाशिताः परमार्थाः धर्मादय इति
 यावत् यैः तथाभूतैः भ्राम्यमाणैः विषयेष्विति शेषः मनसोति कर्तृपद-
 मूढम् । अहितकरणेषु कुकार्यानुष्ठानेषु दत्तैः पटुभिः पञ्चभि-
 रिन्द्रियैः श्रोत्रनेत्ररसनानासिकात्वग्भिरिति यावत् वञ्चितः प्रतारितः
 अस्मि । मालिनीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

नेति । अयम् अस्मः अतल्लः क्षरापक्षारः कान्दपापक्षार-
 रोगविशेषः मन्वाणां न गम्यः न प्रतिविधेयः भैषज्यविषयः औषध-

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
 ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय च ।
 यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
 पश्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ ८० ॥
 वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।
 कामिभिर्यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ८१ ॥
 कसुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपङ्कजं मनोघ्नमपि ।

प्रतीकार्यं च न भवति, विविधैः नानाप्रकारैः शान्तिशतकैः उप-
 शासकवस्तुभिः न च प्रध्वंसं क्षयं व्रजति न च नश्यतीत्यर्थः अन्धा-
 नेगात् मोहावेशवशात् अङ्गे देहे किमपि अनिर्वचनीयं भव्यं सुखं
 विदधत् जनयन् भ्रमयति घूर्णयति दृष्टं नेत्रं घूर्णयति च । रूपक-
 मलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

जात्यन्धायोति । लक्ष्मीलवश्रद्धया यत्किञ्चिद्विद्वानाशयेत्यर्थः जात्य-
 न्धाय जन्मान्धाय च दुर्मुखाय कटुभाषिणे च जरया जीर्णम् अखिलं
 समस्तम् अङ्गं यस्य तादृशाय च ग्रामीणाय अविदग्धायेत्यर्थः दुष्कु-
 लाय च अकुलजाताय च गलता कुष्ठेन अभिभूताय आक्रान्ताय च
 मनोहरं निर्जं स्त्रीषु शरीरं यच्छन्तीषु अपयन्तीषु विवेकः सदसद-
 ज्ञानमेव कल्पलतिका कल्पतरुः तस्याः शस्त्रीषु सञ्चारिणीत्वमिति भावः
 पश्यस्त्रीषु वेश्यासु को जनः रज्येत ? अक्षरज्ञो भवति ? न कोऽपी-
 त्यर्थः । शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ८० ॥

वेश्येति । अथौ वेश्या रूपमेव इन्धनं काष्ठं तेन समेधिता
 संवर्द्धिता मदनज्वाला भटनान्निशिखेत्यर्थः । यत्र अग्निशिखायां
 कामिभिः यौवनानि धनानि च ह्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते । रूपकमलङ्कारः ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

क इति । कः कुलपुरुषः सत्कुलोद्भवः मानयः मनोघ्नमपि

चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ८२ ॥

सुचरितप्रशंसा ।

धन्यास्त एव तरलायतलोचनानां

तारुण्यपूर्णघनपीनघयोधराणाम् ।

क्षामोदरोधरिलसत्त्विलीलतानां

दृष्टाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ८३ ॥

बाले ! लीलामुकुलितममी सुन्दरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष अमस्ते ।

सम्प्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते

क्षान्ती मोहस्तृणमिव जगज्जालमास्त्रोकयामः ॥ ८४ ॥

चाराणां किङ्कुरविशेषाणां भटानां सैनिकानां चौराणां तस्कराणां
चेटकानां नीचजातीयविशेषाणां विटानां लम्पटानां निष्ठीवनस्य
सुखप्रतिप्रलेप्यः शरावं भाजनविशेषभूतं देशावाः अधरपङ्क्तं
चुस्वति ? न कोऽपीदृशः । रूपकाबङ्गारः । आख्यातम् ॥ ८२ ॥

धन्या इति । येषां मनः तरलायतलोचनानां चञ्चलविशाल-
नेत्राणां तारुण्येन पूर्णौ घनौ निविडौ पीनौ पीनरौ ययोधरौ
क्षमौ यासां तथोक्तानां क्षामस्य क्षीणस्य उदरस्य उपरि लसन्तः
राजन्यः क्षिप्यन्ते एव लता यासां तथाभूतानां क्षान्तानामिति शेषः
व्याकृतिं दृष्ट्वा विकृतिं विकारम् एति प्राप्नोति, त एव धन्याः पुण्य-
वन्तः । वसन्ततिथकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

बाले इति । हे बाले ! सुन्दर ! खिलया विश्वमेव सुकृशितं
यथा तथा अमी सुन्दराः चारवः दृष्टिपाताः किं कथं क्षिप्यन्ते ?
विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व एष ते तव अमः व्यर्थः निरर्थकः ।
सम्प्रति वयम् अन्ये अपरे, बाल्यं शैशवम् उपरतं विनष्टम् । वनान्ते

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्द्रीवरदल-
 प्रभाचौरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
 भती मोहोऽस्माकं स्मरसमरबाणव्यतिकर-
 ज्वरज्वालाः शान्तास्तदपि न वराकी विरमति ॥ ८५ ॥
 शुभ्रं सद्भ्रसविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला
 लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्मृति शुभे कर्मणि ।
 विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्पुटत्तु किं
 मुक्ताजालमिव प्रयाति भटिति भ्रश्यद्दृशो दृश्यताम् ॥ ८६ ॥

वनयोमायाम् आस्था बलः, मोहः ज्ञानः निवृत्तः । जगज्जालं
 दृश्यमिव आलोकयामः पश्यामः सन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८४ ॥

इयमिति । इयं बाला मां प्रति अनवरतम् इन्द्रीवराणां
 प्रभाचौरं कान्तिहरं चक्षुः क्षिपति, अनया बालया किम् अभिप्रेतम्
 इदम् ? अस्माकं मोहः मृतः नष्टः, स्मरस्य कामस्य समरे बाण-
 व्यतिकरस्य शरनिपातस्य ज्वरज्वालाः शान्तापशिक्षाः शान्ताः निवृत्ताः,
 तदपि तथापि वराकी तपस्विनी इयमिति शेषः न विरमति न
 निवर्त्तते अनुरागं दर्शयतीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । उपमा-
 बह्वारः ॥ ८५ ॥

शुभमिति । शुभ्रा गौरवर्णाः सद्भ्रसविभ्रमाः सन् रसेन रागेन
 विभ्रमः विन्नासः येषां तादृश्यः सुष्ठु रसवत्त्व इत्यर्थः युवतयः तरुण्यः
 शुभे कर्मणि कर्मजनिता मूर्खे इति भावः स्मृते प्रवृत्ते सति श्वेतात-
 पत्रेण उज्ज्वला लक्ष्मीरिति स्थिरमिव अनुभूयते प्रतीयते । विच्छिन्ने
 अवसिते तस्मिन् शुभे कर्मणीति शेषः तत् स्थिरलक्ष्मीवत् युवति-
 मण्डलमिति शेषः अनङ्गकलहे या क्रीडा तया पुटत् वेदं नष्टम्
 मुक्ताजालमिव नितरां व्यतिशयेन भ्रश्यद् अपमच्छद् भटिति इयः

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो-

रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति यमिनस्तस्य किमु तैः ।

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः

सनिश्वासामोदैः सकुचकलशास्त्रेषसुरतैः ॥ ८७ ॥

किं कन्दर्प ! करं कदर्थयसि ? किङ्कोदण्डभङ्गारितम् ?

रे रे कोकिल ! कोमलङ्गलरवङ्गित्वं वृथा भाषसे ?

सुग्ध ! स्निग्धविदग्धमधुरैर्लीलैः कटाक्षैरलं ?

चेतः सम्प्रति चन्द्रचूडचरणध्यानान्मृते वर्त्तते ॥ ८८ ॥

अदृश्यतां प्रयाति किम् ? यावत् शुभादृशसद्भावः तावत् तादृश-
लक्ष्मीसदृशप्रेयसीसम्भोगः स्यात् असति शुभादृशे तत्सम्भोगो नैव
भवतीति भावः । शादूलविक्रोडितं वृत्तम् । उपमाबद्धारः ॥ ८६ ॥

वदेति । सदा सततं योगाभ्यासव्यसनेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं
सोऽहमिति भावनमिति भावः योगः तस्य अभ्यासे पुनःपुनरनु-
शीलने यत् व्यसनम् आसक्तिः तेन वशयोः वशं गतयोः आत्ममनसोः
जीवचित्तयोः अविच्छिन्ना अनवरता मैत्री यस्य यमिनः जितेन्द्रियस्य
स्फुरति विकाशते, तस्य तैः प्रियाणां कान्तानाम् आलापैः मधुरै-
रिति शेषः अधरमधुभिः वक्त्रविधुभिः सुखचन्द्रैः सुष्ठु निश्वासामोदैः
निश्वाससौरभैः तथा सकुचकलशास्त्रेष सुरतैः सनमर्दनपूर्वकविहारै-
रित्यर्थः किमु ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रियाणामालापैः तं
तं न विचालयन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८७ ॥

किमिति । हे कन्दर्प ! किं कोदण्डेन कुत्सितधनुषा भङ्गा-
रितम् आस्फुरितं करं किं कथं कदर्थयसि क्लेशवधि ? रे रे कोकिल !
त्वं वृथा कोमलं कलरवं मधुररवं किं कथं भाषसे ? हे सुग्धे
स्निग्धे ! स्निग्धविदग्धमधुरैः समणवचनरमणैः कटाक्षैः अलं

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं
तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगद्भूत् ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनदृशां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ८८ ॥
यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जनं स जनीऽन्यरक्तः ।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिकं ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥ १०० ॥
इति श्रीभर्तृहरिविरचितं शृङ्गारशतकं समाप्तम् ।

न किमपि प्रयोजनं मयात शेषः, यतः चेतः मनः मदीयमिति
शेषः चन्द्रचङ्गस्य हरस्य चरणध्यानमेव चान्तं तस्मिन् तत्पाने इति
भावः वर्तते तिष्ठति । इदानीं युष्मत्परतन्त्रो नाहमिति भावः ।
यादूर्ध्वविक्रीडितं दृष्टम् ॥ ८८ ॥

यदेति । यदा स्मरः काम एव तिमिरम् अन्वकारः तस्य सञ्चारेण
आदिर्भावेन जनितम् अज्ञानं मोहः आसीत् तदा इदं सर्वम् अशेषं
जगत् नारीमयम् अभूत् । इदानीं पटुतरः विशुद्धतरः विवेकः ज्ञानमेव
अञ्जनं दृशोर्नयनयोर्येषां तथाभूतानाम् अस्माकं समीभूता दृष्टिः सर्वत्र
समदृष्टिरित्यर्थः त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते पश्यति । शिखरिणोदृतम् ॥ ८८ ॥

यामिति । यां सततं चिन्तयामि भावयामि, सा मयि विरक्ता
सा च मञ्चिन्तितेति शेषः अन्यं जनम् इच्छति, स तट्टितो जनः
अन्यस्यां नाय्यां रक्तः अलुरागवान् । काचित् अन्या नारी अस्मात्-
कृतेऽपि मर्त्यमपि परितुष्यति, परिचिन्तयतीति पाठान्तरम् । अतः
ताञ्च नारीं तञ्च पुरुषं मदनञ्च इमाञ्च माञ्च धिक् । संसारोऽयं
धिककार्य इति भावः वसन्ततिलकं दृष्टम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपनिषद्धारिणा श्रीजीवानन्दविद्यानागरभट्टाचार्येण

विरचिता शृङ्गारशतकव्याख्या समाप्ता ।

दृष्टान्तशतकम् ।

शिवस्मरणमेवैकं संसारान्तकनाशनम् ।

घनीवो घोरदावाग्निनिर्वापणपटुर्भवेत् ॥ १ ॥

साधुरेव प्रवीणः स्यात् सदगुणामृतवर्णने ।

नवधूताङ्कुराखादकुशलः कोकिलः किल ॥ २ ॥

दुर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगणं क्षणात् ।

मलिनीकुरुते धूमः सर्वथा विमलास्वरम् ॥ ३ ॥

यथा दोषो विभात्यस्य जनस्य न तथा गुणः ।

प्रायः कलङ्क एवेन्द्रोः प्रकटो न प्रसन्नता ॥ ४ ॥

शिवेति । एकं शिवस्य स्मरणमेव ध्यात्वा संसार एव अन्तः
कालः तस्य नाशनं नाशकृतः । घनानां मेघानां ओषः समूहः
घोरस्य उत्कटस्य दावाग्नेर्वनानलस्य निर्वापणे भस्मीकरणे पटुः
समर्थः भवेत् । दृष्टान्तालङ्कारः । तद्वत्, दृष्टान्तस्तु कथमेव वस्तुनः
प्रतिबिम्बनमिति । अलुप्तवृत्तम् । पादेष्वेकस्मिन्नेव बोध्यम् ॥ १. ॥

साधुरिति । साधुरेव सदा गुणवानां गुणा एव अमृतानि
तेषां वर्णने कान्तने प्रवीणः निपुणः स्यात् नान्य इति शेषः ।
कोकिलः किल पिक एव नवः वः चूनाङ्कुरः तस्य आखादे कुशलः
पटुः नान्य इति शेषः ॥ २ ॥

दुर्जन इति । दुर्जनः क्षणात् क्षणमात्रेण सतां साधूनां
गुणगणं गुणराशिं दूषयत्येव । धूमः विमलं निर्मलम् अस्वरम्
आकाशं वस्तु वा सर्वथा मलिनीकुरुते मलिनयति ॥ ३ ॥

यथेति । अस्य जनस्य प्राणिनः यथा दोषः विभाति प्रकाशते,

विवेक एव व्यसनं पुंसां क्षययितुं क्षमः ।
 अपहर्तुं समर्थोऽसौ रविरेव निशातमः ॥ ५ ॥
 प्रायः सन्त्युपदेशार्हा धीमन्तो न जडाशयाः ।
 तिलाः कुसुमसौगन्धवाहिनो न यवाः क्वचित् ॥ ६ ॥
 चिन्त्यते नय एवादावमन्दं समुपेप्सुभिः ।
 विनश्य पूर्वं सिंहोऽपि हन्ति हस्तिनमोजसा ॥ ७ ॥
 संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्फुटम् ।
 दग्धस्यागुरुखण्डस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥ ८ ॥

तथा गुणो न । इन्द्राद्यन्धस्य कलङ्क एव प्रायः प्रस्फुटः सुव्यक्तः,
 प्रसन्नता निर्मलता न ॥ ४ ॥

विवेक इति । विवेकः ज्ञानमेव पुंसां व्यसनं विषदं क्षययितुं
 नाशयितुं क्षमः योग्यः । असौ रविः सूर्य एव निशातमः रात्रि-
 तिमिरस्य अपहर्तुं नाशयितुं समर्थः ॥ ५ ॥

प्राय इति । धीमन्तः बुद्धिमन्तः जनाः प्रायः उपदेशार्हाः
 उपदेशयोग्याः सन्ति भवन्ति, जडाशयाः निर्बोधा न । तिलाः
 कुसुमाना सौमन्ध्यं वहन्तीति तथाभूताः, यवाः क्वचित् कुत्रापि न
 लभ्येति शेषः ॥ ६ ॥

चिन्त्यते इति । अमन्दम् अनपायमित्यर्थः समुपेप्सुभिः सम्प्राप्नु-
 मिच्छुभिः जनैः आदौ अपनः नय एव नीतिरेव चिन्त्यते केन नयेन
 वर्तितव्यमिति भाव्यते । सिंहोऽपि पशुरपीति भावः का कथा
 मानवानामित्यभिगच्छार्थः । पूर्वम् अग्रतः विनश्य विनतो भूत्वा
 ओजसा बलेन हस्तिनं हन्ति नाशयति ॥ ७ ॥

संस्थितस्येति । प्रायः बाहुल्येनेत्यर्थः संस्थितस्य स्फुटस्य जनस्य
 गुणानां उत्कर्षः स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा प्रस्फुरति प्रकाशते ।

मनस्विहृदयं धत्ते रोषेणैव प्रसन्नताम् ।
 भस्मना ज्वलदङ्गारः प्रसादं लभतेतराम् ॥ ९ ॥
 उत्तमः क्लेशविक्षोभं क्षमः सोढुं न हीतरः ।
 मणिरिव महाशाणवर्षणं न तु सृत्कणः ॥ १० ॥
 सजातीयं विना वैरी न जय्यः स्यात् कदाचन ।
 विना वज्रमणिं मुक्तामणिर्भेद्यः कथं भवेत् ॥ ११ ॥
 सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
 पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु मारुतः ॥ १२ ॥

दग्धस्य अगुरुखण्डस्य चन्दनविशेषखण्डस्य सौरभं सौगन्ध्यं स्फारी-
 भवति विस्तारं गच्छति ॥ ८ ॥

मनस्विहृदयमिति । मनस्विनां प्रशस्तमनसां जनानां हृदयं
 रोषेणैव क्रोधेनैव प्रसन्नतां धत्ते व्याश्रयति क्षयं रोषाकुलमपि शीघ्रं
 प्रसीदतीत्यर्थः । ज्वलदङ्गारः ज्वलन्नल इति यावत् भस्मना प्रसादं
 शीघ्रतां शीतलतां लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उत्तम इति । उत्तमः महान् जनः क्लेशस्य विक्षोभं विशेषा-
 क्रमणं सोढुं क्षमः शक्तः, इतरः क्षुद्रः जनः न हि नैव क्षम इति
 शेषः । मणिरिव रत्नमेव महाशाणेन वर्षणं सोढुं क्षम इति शेषः,
 सृत्कणः सृत्तिकाकणः न ॥ १० ॥

सजातीयमिति । सजातीयं विना वैरी शत्रुः कदाचन न जय्यः
 जेतुं शक्यः स्यात् । वज्रमणिं हीरकप्रस्तरं विना मुक्तामणिः कथं
 भेद्यः भवेत् नैव भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सज्जना इति । सज्जनाः साधव एव साधूनां गुणोत्करं गुण-
 निषयं प्रथयन्ति विस्तारयन्ति । मारुतः वायुः प्रायः पुष्पाणां
 सौरभं दिक्षु तनुते विस्तारयति ॥ १२ ॥

उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।

प्रायः कूपस्तृषां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ १३ ॥

सति शीले गुणा भान्ति पुंसां शौर्यादयो यथा ।

यौवने सदलङ्काराः शोभास्विभ्रति सुश्रुवः ॥ १४ ॥

जड़ः प्रभवति प्रायो दुःखं विभ्रति साधवः ।

शीतांशावुदितं पद्माः सङ्कोचं यान्ति वारिणि ॥ १५ ॥

गुणेन स्पृहणीयः स्थानं रूपेण युतो नरः ।

सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १६ ॥

उपकर्तुमिति । स्वल्पः सामान्य इत्यर्थः जनः यथा उपकर्तुं समर्थे, महान् जनः तथा न । कूपः प्रायः बाहुल्येन सततं तृषां पिपासा हन्ति, वारिधिः समुद्रः न तु नैवेत्यर्थः । यथा वारिधे-
र्जल लवणमयत्वात् लोकैर्न पीयते, कूपजलन्तु मधुरत्वात् शीतल-
त्वाच्च पीयते, तथा सामान्यजनेन स्वल्पे कोनापि अल्पपकारे कृते दुःखं
जानता लोकस्य अपकारः क्रियते, मज्जता तु परेषु क्रियमाणसुप-
कारमनाकाङ्क्षता प्रायेण उपकर्तुं नेष्यते इत्यतः सामान्यजनस्य
यत्रतः क्रियमाणसुपकारं सर्वं व्याह्रियते मज्जतस्तु कथञ्चित् अयत्नेन
क्रियमाणसुपकारं न वञ्च मन्वते इति भावः ॥ १३ ॥

सतीति । शीले सौजन्ये सति पुंसां शौर्यादयः गुणाः यथा
भान्ति शोभन्ते, यौवने सति सुश्रुवा नारीणां सदलङ्काराः उत्तम-
भूषणानि तथा शोभा विभ्रति धारयन्ति ॥ १४ ॥

जड़ इति । जड़ः मूर्तः प्रायः बाहुल्येन प्रभवति प्रभुर्भवती-
त्यर्थः साधवस्तु दुःखं विभ्रति भजन्ते न प्रभावं प्राप्नुवन्तीति भावः ।
शीतांशौ चन्द्रे जड़मये इति भावः उदिते सति वारिणि जले पद्माः
कमलानि सङ्कोचं यान्ति निमीलन्ति ॥ १५ ॥

गुणेनेति । जनः गुणेन युतः स्पृहणीयः प्रशंसनीय इति भावः

कश्चित् कस्यचिदेव स्यात् सुहृद्विश्वम्भभाजनम् ।
 पद्मं विकासयत्यर्कः सङ्कोचयति कैरवम् ॥ १७ ॥
 ईश्वराः पिशुनान् शश्वद् विशन्तीति किमद्भुतम् ।
 प्रायो निधय एवाहीन् द्विजिह्वान् दधतेतराम् ॥ १८ ॥
 सम्पद्यास्ते परैः साकं विपदि स्वजनैर्जडः ।
 जृम्भत्यभोरुहं भृङ्गैः शुथत्युदकशैवलैः ॥ १९ ॥

स्यात्, रूपेण युतः रूपवानित्यर्थः न । कश्चित् कुत्रापि कालमपि
 रसणीयमपि दुष्पं सौगन्ध्येन हीनं वर्जितं न आदेयं न याज्ञं
 नादरणीयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

कश्चिदिति । कश्चित् जनः कस्यचिदेव जनस्य विश्वम्भभाजनं
 विश्वासपात्रं सुहृत् सखा स्यात् । अर्कः सूर्यः पद्मं विकासयति
 प्रस्फोटयति किन्तु कैरवं कुसुदं सङ्कोचयति निमीलयति ॥ १७ ॥

ईश्वरा इति । ईश्वराः धनिन इति यावत् शश्वत् सततं 'पिशु-
 नान् दुर्जनान् विशन्ति आश्रयन्ति इति एतत् किम् अद्भुतम्
 आश्चर्यम् ? प्रायः बाह्येन निधयः रत्नानि द्विजिह्वान् अहीन्
 सर्पानेव दधतेतराम् अतिशयेन अवलम्बन्ते तेषां शिरःसु तिष्ठन्तीति
 भावः ॥ १८ ॥

सम्पदोति । जडः अज्ञः जनः सम्पदि परैः साकं सार्द्धम् आस्ते
 तिष्ठति परान् सम्पत्सु सुखभान् जनानाश्रयतीत्यर्थः । विपदि
 स्वजनैः साकम् आस्ते तिष्ठति विपत्काले सम्पत्सुखभैर्जनैः परि-
 त्यक्तत्वात् अनन्यगत्वा स्वजनमाश्रयतीति भावः । अमोरुहं पद्मं
 भृङ्गैः सङ्गं जृम्भति विजृम्भते विकसितं सत् भृङ्गैः सङ्गं सङ्गच्छते
 इति यावत् किन्तु उदकशैवलैः उदकैः शैवलैश्च सङ्गं शुष्यति शोधं
 प्राप्नोति । तदानीं भृङ्गा न दृश्यन्ते इति भावः ॥ १९ ॥

नीचावमानमलिनां प्रभुङ्क्ते सम्पदं पुमान् ।

लशुनाक्तां सकर्पूरचर्चां वितनुते तनौ ॥ २० ॥

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।

काषायरसमास्वादय स्वादतीवास्वु विन्द्यते ॥ २१ ॥

गुणानामन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः ।

मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम् ॥ २२ ॥

प्रभूतवयसः पुंसो धियः पाकः प्रवर्तते ।

जीर्णस्य चन्दनतरोरामोद उपजायते ॥ २३ ॥

नीचेति । पुमान् भिक्षुः विहङ्गो वेति भावः नीचानां क्षुद्राणां दातॄणां प्रभूणां वेति भावः व्यसनेन अनादरेण मलिनां दृष्टिता-
मित्यर्थः सम्पदं प्रभुङ्क्ते प्रकर्षेण भुङ्क्ते । तथाहि तनौ शरीरे लशु-
नाक्तां लशुनमिश्रितां सकर्पूरचर्चां कर्पूराक्षविलेपनं वितनुते करोति
जन इति शेषः ॥ २० ॥

व्यसनेति । व्यसनानन्तरं विपदपगमात् परं स्वल्पमपि सौख्यम्
अधिकं भवेत् अधिकमिव प्रतीयते इति भावः । काषायरसं हरी-
तक्यादिरसमिति भावः आस्वादय अस्वु जलम् अतीव अतिमालं स्वाद-
मधुरं विन्द्यते बुध्यते ॥ २१ ॥

गुणानामिति । तज्ज्ञः गुणज्ञ इत्यर्थः गुणानाम् अन्तरं
प्रभेदं प्रायः बाहुल्येन जानाति, इतरः अगुणज्ञः न । घ्राणं
नासिका मालतीमल्लिकयोः आमोदं वेत्ति अवबुध्यते बोधनं नेत्रं
न ॥ २२ ॥

प्रभूतेति । प्रभूतवयसः अधिकवयस्कश्च पुंसः पुरुषश्च धियः
बुद्धेः पाकः परिणामः प्रवर्तते भवति । जीर्णस्य प्राचीनस्य सारवत
इति भावः चन्दनतरोः आमोदः सौरभातिशय इति यावत् उप-
जायते प्रसरति ॥ २३ ॥

कामाद्य लुहयत्यात्मा संयतोऽपि मनीषिणः ।

वीथीनियमितोऽप्युक्षा शष्पमासाद्य धावति ॥ २४ ॥

धनागमेऽधिकं पुंसां लोभमभ्येति मानसम् ।

निदाघकाले प्राणैः प्रायः शैत्यं वहत्यलम् ॥ २५ ॥

सहजोऽपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते ।

कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥ २६ ॥

निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ ।

खे धूलिं यस्य जेदुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतत् ॥ २७ ॥

कामायेति । मनीषिणः विदुषः संयतोऽपि विषयेभ्यः निवृत्तौ-
तोऽपि आत्मा अन्तःकरणं कामाद्य विषयसम्भोगावेत्यर्थः स्मृयति
आकाङ्क्षति । वीथीनियमितः दृष्टिनिबद्धोऽपि उक्षा दृषः शष्पं
नवत्यम् कामाद्य समीपे दृष्टेत्यर्थः धावति अभियति ॥ २४ ॥

धनागमे इति । पुंसां मानसं धनागमे अर्थोपार्जने अधिकं
लोभम् अभ्येति प्राप्नोति । निदाघकाले शीघ्रे प्राणैः शिरः
प्रायः बाहुल्येन अलम् अल्पं शैत्यं शीतत्वं वहति आश्रयति ॥ २५ ॥

सहज इति । पुंसां सहजोऽपि स्वाभाविकोऽपि गुणः साधु-
वादेन प्रशंसयेत्यर्थः वर्धते वृद्धिं गच्छति । काञ्चनं अर्णं सुरसलेपेन
सुहृत्संसर्गेन औज्ज्वल्यकारकद्रव्यसंयोगेनेत्यर्थः कामं सत्यं कान्तिं
दीप्तिं वहति आश्रयति ॥ २६ ॥

निन्दति । यः साधोः निन्दां कुरुते, अथैव जनः स्वं
आत्मानं तथा तेनैव साधुनिन्दनेनैव दूषयति दूषितं करोति, सर्वो
जनः साधोर्निन्दकमेव दूषयति न तु साधुमिति भावः । यः खे
आकाशे धूलिं त्यजेत् ना धूलिः तस्यैव मूर्ध्नि शिरसि उच्चैरतिशयेन
पतत्, तेन आकाशस्य न काचित् हानिरिति भावः ॥ २७ ॥

स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।
 न त्यजन्ति कृतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ २८ ॥
 सम्पत्तौ कर्कशं चित्तं खलस्यापटि कोमलम् ।
 शीतलं कठिनं प्रायस्तप्तं मृदु भवत्ययः ॥ २९ ॥
 प्रायः प्रकुप्यतितरां प्रीत्यैव प्रखलो जनः ।
 नयनं स्नेहसम्पर्काकालुष्यं समुपेत्यलम् ॥ ३० ॥
 शुभं वाप्यशुभं कर्म फलकालमुपेक्षते ।
 शरद्यैव फलत्याशु शालिनं सुरभौ क्वचित् ॥ ३१ ॥

स्वभावमिति । सन्तः साधवः असतां संसर्गतः सङ्गात् स्वभावं
 निजं भावं नैव मुञ्चन्ति नैव त्यजन्ति । पिकाः कोकिवाः काकानां
 सम्पर्कतः सङ्गेन मञ्जु मनोहरं कृतं रवं न त्यजन्ति ॥ २८ ॥

सम्पत्तादिति । खलस्य दुर्जनस्य चित्तं सम्पत्तौ सम्पत्काले कर्कशं
 कठिनं लोकपोद्गमनत्वादिति भावः, आपटि कोमलं मृदु भवति
 अक्षयत्वादिति भावः । अयः जौहः प्रायः बाहुल्येन शीतलं सत्
 कठिनं भवति तथा तप्तम् अग्निसंयुक्तं सत् मृदु कोमलं भवति
 द्रवत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

प्राय इति । प्रखलः प्रकटः खलो जनः प्रायः बाहुल्येन
 प्रीत्यैव प्रणयेनैव प्रकुप्यतितराम् अतिशयेन कप्यतीत्यर्थः । नयनं नेत्रं
 स्नेहस्य तेजस्य सम्पर्कात् अलम् अत्यर्थं कालुष्यम् आविर्बलं वसुपैति
 प्राप्नोति ॥ ३० ॥

शुभमिति । शुभं वा अशुभं वा कर्म फलकालम् अपेक्षते प्रती-
 क्षते काले शुभकर्म अशुभकर्म वा फलतीत्यर्थः । शालिः धान्य-
 विशेषः शरद्दि शरत्काल एव आशु शीघ्रं फलति, क्वचित् शुभापि
 सुरभौ वसन्ते न फलतीति शेषः ॥ ३१ ॥

भोगेच्छा नोपभोगेन भोगिनां जातु शम्यति ।
 लवणेनान्तरालेन तृष्णा प्रत्युत जायते ॥ ३२ ॥
 दुर्लभोऽप्युत्तमः प्रायः सजातीयेन लभ्यते ।
 कर्णकोटरगं वारि वारिणैवावकृष्यते ॥ ३३ ॥
 जन्तोर्निरूपभोगस्य दृश्यते भुवि रूक्षता ।
 वाताग्निनो द्विजिह्वत्वं विहितं पश्य वेधसा ॥ ३४ ॥
 अर्जितं सज्जनं दृष्ट्वा वेष्टि नीचः पुनः पुनः ।
 कवलीकुरुते स्वस्थं विधुं दिवि विधुः सुदः ॥ ३५ ॥
 न लभ्यते विनोद्योगं जन्तवः सम्यग्दां पदम् ।

भोगेच्छेति । भोगिनां विषयभोगरतानां भोगेच्छा विषयनम्भोग-
 वाचना उपभोगेन विषयनम्भोगेन जातु कदाचित् न शम्यति न
 निवर्त्तते । अन्तरालेन अन्तःस्थितेन लवणेन जलस्येति भावः प्रत्युत
 वैपरीत्ये पिपासाङ्कुरण दूरे तिष्ठति भावः तृष्णा पिपासा जायते
 उद्भवति । लवणजलदाने तृष्णानिवृत्तिर्न स्यात् प्रत्युत तृष्णाष्टङ्गि-
 रेव स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

दुर्लभ इति । दुर्लभः दुष्प्राप्तोऽपि उत्तमः नष्टान् जनः प्रायः
 बाह्येन सजातीयेन तल्लज्जातीयेनैव नञ्जतेति भावः लभ्यते आकृष्यते
 इत्यर्थः । कर्णकोटरगं कर्णविवरगतं वारि जलं वारिणैव जलेनैव
 अवकृष्यते आकृष्य वञ्चनीयते इति यावत् ॥ ३३ ॥

जन्तोरिति । भुवि पृथिव्यां निरूपभोगस्य निराहारस्य जन्तोः
 प्राणिनः रूक्षता कर्कशता दृश्यते । वाताग्निनः वायुमात्रभोजिनः
 अन्यत् किमपि भक्ष्यमलभमानस्येति भावः भुजङ्गस्येति शेषः
 द्विजिह्वत्वं विषधरत्वमिति यावत् वेधसा विधाता विहितं पश्य अश-
 लोकाय ॥ ३४ ॥

अर्जितमिति । नीचः क्षुद्रो जनः अर्जितम् अभ्युदितमित्यर्थः

सुराः क्षीरोद्विचोभमनुभूयान्तं पपुः ॥ ३६ ॥

सम्पत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।

सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात्कठिनं शुचौ ॥ ३७ ॥

आकरः कारणं जन्तोर्दौर्जन्यस्य न जायते ।

कालकूटः सुधासिन्धोः प्राणिनां प्राणहारकः ॥ ३८ ॥

गुणदीपाववाप्येते पुसां संशीलनाद् बुधैः ।

लेभातेऽमृतगरले मन्यनादब्धुधेः सुरैः ॥ ३९ ॥

सञ्जनं सधुं दृष्ट्वा पुनः पुनः द्वेष्टि निन्दति । विधुन्तुदः राक्षः
दिवि व्याकाशे स्वस्यं प्रकृतौ स्थितं ज्वलेज्ज्वा दीप्यमानमिति भावः
विधुं चन्द्रं कवलीकुरुते यनति ॥ ३५ ॥

नेति । जन्तवः प्राणिनः उदुयोगं पदिस्रलं विना सम्पदां यदं
न लभन्ते न प्राप्नुवन्ति । सुराः देवाः क्षीरोदस्य विचोभं विबोद्धुन-
दुःखम् अनुभूय अमृतं पपुः पीतवन्तः ॥ ३६ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ सम्पत्काले साधोः चित्तं कोमलं
लोकोपकारकरणोत्सुकमिति भावः, आपदि कर्कशं कठिनं तदक्षम-
त्वादिति भावः । तरोर्द्वयस्य पत्रं मधौ वसन्ते सुकुमारं सुकोमलं,
शुचौ यौग्रे कठिनं स्यात् ॥ ३७ ॥

आकर इति । आकरः उत्पत्तिस्थानं जन्तोः प्राणिनः दौर्ज-
न्यस्य कारणं न जायते न भवति । सुधासिन्धोः अमृतनिधेः सस्रस्य
क्षीरसागरस्येत्यर्थः कालकूटः हलाहलं प्राणिनां प्राणहारकः
जीवननाशकः भवतीति शेषः ॥ ३८ ॥

गुणेति । बुधैर्विद्वद्भिः संशीलनात् सम्यगनुशीलनात् पुसां गुण-
दोषौ अवाप्येते ज्ञायेते इति भावः । सुरैः देवैः अम्बुधेः सस्रस्य
मन्यनात् विबोद्धुनात् अमृतगरले अमृतहलाहले लेभाते ॥ ३९ ॥

स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्रुतोऽपि सन् ।
 कर्पूरः पावकस्यष्टः सौरभं लभतेतराम् ॥ ४० ॥
 न व्याप्तिरेषा गुणिनी गुणवान् जायते ध्रुवम् ।
 चन्दनेऽनलसन्दग्धे न भस्म सुरभि क्वचित् ॥ ४१ ॥
 अप्यापत्समयः साधोः प्रयाति श्लाघनीयताम् ।
 विधोर्विधुन्तुदास्कन्दविपत्कालोऽपि सुन्दरः ॥ ४२ ॥
 विना परीक्षां नो तत्त्वं प्रसिद्धं ज्ञायते सतः ।
 सुवर्णबन्धानो शुद्धिर्ज्ञायते कर्मणं विना ॥ ४३ ॥

स्वभावमिति । साधुर्जनः आपद्रुगतोऽपि सन् स्वभावं निजं
 भावं साधत्वमित्यर्थः न जहात्येव न त्यजत्येव । कर्पूरः पावकेन
 अग्निना सृष्टोऽपि सौरभं लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नेति । गुणिनः गुणवतः जनात् गुणवान् जायते ध्रुवं निश्चि-
 तम् यथा व्याप्तिः सिद्धान्तः न । चन्दने व्यनलेन अग्निना सन्दग्धे
 सस्यक् दग्धे सति भस्म तदीयमिति शेषः क्वचित् कुत्रापि न सुरभि
 न सुगन्धं स्यादिति शेषः । गुणवतोऽपि चन्दनात् जातं भस्म न
 सुरभीति कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति व्याप्तिर्न सर्वत्र प्रसर-
 तोति भावः ॥ ४१ ॥

अपीति । साधोः सुजनस्य आपत्समयः अपि श्लाघनीयतां
 प्रशंसनीयतां प्रयाति गच्छति आपद्यपि साधुः श्लाघ्यं कर्म करोतीति
 भावः । विधोश्चन्द्रस्य विधुन्तुदेन राक्षसा आस्कन्दः आक्रमणमेव
 विपत् तस्याः कालोऽपि सुन्दरः लोकोपकारकत्वात् सत्कार्यानुष्ठाने-
 नेति भावः ॥ ४२ ॥

विनेति । परीक्षां परिदर्शनं विना सतः साधोः प्रसिद्धं
 प्रख्यातं तत्त्वं वाच्यार्थं नो ज्ञायते नावबुध्यते । कर्मणं कर्मणप्रसारे

प्राप्य वित्तं जङ्घास्तूर्णं निर्वृतिं यान्ति नान्यथा ।
 तोयमासाद्य गर्जन्ति न रिक्तास्तनयित्वः ॥ ४४ ॥
 कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् ।
 लोभार्थी शौण्डिकः शष्यैर्मेषं पुष्पाति पेशलैः ॥ ४५ ॥
 दुर्जनो जीयते युक्त्या निग्रहेण न धीमता ।
 निपात्यते महावृक्षस्तत्समीपक्षितिचयात् ॥ ४६ ॥

धर्म्यं विना सुवर्णस्य बन्धात् कटककुण्डलादिनिर्माणात् युद्धिः
 नैर्मल्यं न ज्ञायते ॥ ४३ ॥

प्राप्येति । जङ्घाः मूर्खाः जङ्घाभावा वा वित्तं धनं प्राप्य
 तूर्णं शीघ्रं निर्वृतिं सन्तोषं यान्ति प्राप्नुवन्ति अन्यथा धनाप्राप्ता-
 विति भावः न । स्तनयित्वः मेघाः तोयं जलम् आसाद्य गर्जन्ति
 रिक्ताः जलरहिता इत्यर्थः न । दुर्जनानां पूर्णतैव औद्धत्यहेतुरिति
 भावः ॥ ४४ ॥

कार्यापेक्षी इति । कार्यसंपेक्षते आकाङ्क्षतीति तथोक्तः कार्या-
 र्थीत्यर्थः जनः प्रायः प्राचुर्येण अलम् अत्यर्थं प्रीतिम् आविष्करोति
 प्रकटयति, स्वकार्यसाधनायेति भावः । लोभार्थी लुब्धः सांसे इति
 वृः । सांसार्यीति पाठान्तरं समीचीनम् । शौण्डिकः सांसजीवीत्यर्थः
 पेशलैः कोमलैः शष्यैः नवहृद्यैः मेषं पुष्पाति पालयति ॥ ४५ ॥

दुर्जन इति । धीमता बुद्धिमता जनेन दुर्जनः युक्तरा योगेन
 उपायेन जीयते जेतुं शक्यते, निग्रहेण शासनेन न । तस्य महा-
 वृक्षस्य समीपे तलक्षणे इति यावत् या क्षितिः भूमिः तस्याः चयात्
 खननादिनेति भावः महावृक्षः निपात्यते अधः क्रियते । महावृक्षस्य
 अन्येन केनापि शाखादिच्छेदनेन यथा न पातनं तथा दुर्जनस्य
 अपमान- इभिर्ने शान्तिः । विशिष्टोपायेन तलखननेन वृक्षस्यैव
 दुर्जनस्य निपातनं कार्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

सुखदुःखे समे स्यातां जन्तूनां क्लेशहेतुके ।
 मूर्ध्नि स्थितानां केशानां भवेतां स्नेहच्छेदने ॥ ४७ ॥
 दुष्टदुर्जनदौरात्मैः सज्जने रज्यते जनः ।
 आरुह्य पर्वतं पान्थः सानौ निर्वृतिमेत्यलम् ॥ ४८ ॥
 स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते ।
 सुक्तारत्नस्य शाणास्त्रघर्षणं नोपयुज्यते ॥ ४९ ॥
 शोभते विदुषां मध्ये नैव निर्गुणमानसः ।
 अन्तरे तमसान्दीपः शोभते नार्कतेजसाम् ॥ ५० ॥

सुखदुःखे इति । जन्तूनां प्राणिनां सुखदुःखे सुखजनकदुःख-
 जनकवस्तुनी समे तल्ये क्लेशहेतुके क्लेशकारणे स्याताम् । तथाहि
 मूर्ध्नि शिरसि स्थितानां केशानां स्नेहच्छेदने क्लेशहेतुके भवेताम् ।
 क्लेशेषु सति स्नेहे शिरःपीडया क्लेशः, स्नेहत्यागेन छेदने च मनो-
 दुःखं तच्चाव वस्तुमात्रं सुखदं दुःखदञ्चेति भावः ॥ ४७ ॥

दुष्टेति । दुष्टानाम् अनृतां दुर्जनानां खलानां दौरात्मैः उप-
 द्रवैरित्यर्थः जनः सज्जने साधुजने रज्यते चतुरक्तो भवति । पान्थः
 प्रथिकः पर्वतं दुरारोहं विविधहिंसादिजन्तुसदृभावादिति भावः
 आरुह्य सानौ तदोद्ये प्रस्यदेशे अलम् अत्यर्थं निर्वृतिं विभ्रामसुख-
 मित्यर्थः एति प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

स्वभावेति । स्वभावेन प्रकृत्वा सुन्दरं मनोरमं वस्तु संस्कारं न
 अपेक्षते, न शोधनसहतीत्यर्थः । सुक्तारत्नस्य शाणास्त्रेण घर्षणं न
 उपयुज्यते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । सामान्यं
 वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च
 समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति दर्पणकारः
 ॥ ४९ ॥

शोभते इति । निर्गुणं गुणरहितं मानसं यस्य तथाभूतो जनः

शुक्ला परोक्षं बाधेत विपक्षक्षपणक्षमः ।

शोषयत्यचिरेणैव प्रान्तरस्थमलं पयः ॥ ५१ ॥

दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शूरोऽभ्येति पराभवम् ।

गाढपङ्कनिमग्नाङ्गी मातङ्गीऽप्यवसीदति ॥ ५२ ॥

नयेनाङ्कुरितं शौर्यं जयाय न तु केवलम् ।

अन्ययुक्तं विषं भुक्तं पथ्यं स्यादन्यथा मृतिः ॥ ५३ ॥

मृदुभिर्बहुभिः शूरः पुम्भिरैको न बाध्यते ।

विदुषां पण्डितानां मध्ये नैव शोभते । दीपः तमसास् अन्धकारा-
णास् अन्तरे मध्ये शोभते, अर्कतेजसां सौररश्मीनाम् अन्तरे न
शोभते इति शेषः ॥ ५० ॥

युक्तेति । विप्रक्षाणां शत्रूणां क्षपणे निराकरणे क्षमः शक्तः
युक्ता उपायेन परोक्षम् अप्रत्यक्षं गृह्णति भावः बाधेत पीडयेत्
शत्रुमिति शेषः । तथाहि प्रान्तरस्थं क्षेममध्यस्थं पयः जलम्
अचिरेणैव शीघ्रमेव अलम् अतिशयेन शोषयति रविरिति शेषः ॥ ५१ ॥

दुर्गेति । शूरः प्रबलः जनः दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शत्रुदुर्गमस्थान-
स्थितोऽपि पराभवम् अभ्येति लभते । मातङ्गः हस्ती अपि गाढे
घने पङ्के कर्दमे निमग्नं प्रविष्टम् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् अवसी-
दति अवसादं प्राप्नोति विनश्यतीत्यर्थः उत्थातुमसामर्थ्यादिति भावः ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

नयेनेति । नयेन नीत्वा अङ्कुरितं प्रयुक्तमिति यावत् शौर्यं
बलं जयाय जयसाधनाय भवतीति शेषः केवलं शौर्यं न तु नैव
जयायेति शेषः । अन्येन द्रव्येण युक्तं मिश्रितं विषं भुक्तं भक्षितं
पथ्यं हितं स्यात्, अन्यथा कुफलमक्षणे इति भावः मृतिः क्षरणं
स्यादिति शेषः ॥ ५३ ॥

मृदुभिरिति । एकः शूरः बलवान् जनः बहुभिः मृदुभिः

कपोतपोतकैरेकः श्येनो जातु न बाध्यते ॥ ५४ ॥

येनात्मा पण्यतां नीतः स एवान्विध्यते जनैः ।

हस्ती हेमसहस्रेण क्रियते न मृगाधिपः ॥ ५५ ॥

गुणो गुणान्तरापेक्षी स्वरूपख्यातिहेतवे ।

स्वभावरम्यं लावण्यं तारुण्येन मनोहरम् ॥ ५६ ॥

सुलभं वस्तु सर्वस्य न यात्यादरणीयताम् ।

स्वदारपरिहारेण परदारार्थिनो जनाः ॥ ५७ ॥

विक्रीतं निजमात्मानं वस्त्रैः संस्क्रुते जडः ।

दुर्बलैरित्वर्थः पुंभिः न बाध्यते न पराजीयते इत्यर्थः । जातु कदा-
चित् कपोतपोतकैः पारावतशिशुभिः एकः श्येनः पक्षिविशेषः न
बाध्यते न ताड्यते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
॥ ५४ ॥

येनेति । येन आत्मा पण्यतां विक्रीयतां नीतः विक्रयार्थं प्रयुक्तः,
स एव जनैः अन्विध्यते मृग्यते । हस्ती हेमसहस्रेण सहस्रसुवर्ण-
सङ्ख्या क्रियते, मृगाधिपः सिंहः न क्रियते इति शेषः । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

गुण इति । गुणः गुणान्तरम् अपेक्षते इति तथोक्तः गुणान्तर-
सङ्गत इति भावः स्वरूपस्य ख्यातिहेतवे प्रशंसाकारणाय भवतीति
शेषः । स्वभावेन रम्यं लावण्यं तारुण्येन नवयौवनगुणेन मनो-
हरम् ॥ ५६ ॥

सुलभमिति । सुलभम् अनायासलभ्यं वस्तु सर्वस्य जनस्य आदर-
णीयतां न याति न प्राप्नोति । तथाहि जनाः स्वदारपरिहारेण
निजमाख्यापरित्यागेन परदारार्थिनः परस्त्रोलोभुपाः भवन्तीति शेषः ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

विक्रीतमिति । जडः मूर्खः जनः विक्रीतं निजम् आत्मानं

परेभ्यः स्वशरीरस्य के वा भूषां वितन्वते ॥ ५८ ॥

क्षणक्षयिणि सापाये भोगे रज्यन्ति नोत्तमाः ।

सन्त्यज्याभोजकिञ्चल्कं न प्रार्थयति शैवलम् ॥ ५९ ॥

असम्भवगुणस्तुत्या जायते स्वात्मनस्त्रया ।

कर्णिकारं सुगन्धीति वदन् को नोपहस्यते ॥ ६० ॥

धनाशया खलीकारः कस्य नाम न जायते ।

दूरादामिषलोभेन बध्यते खे वरः खगः ॥ ६१ ॥

स्वदेहमित्यर्थः वस्त्रैः वसनैः संस्कारैः भूषयतीत्यर्थः विक्रीतदेहस्य भूषा केति भावः । के वा जनाः परेभ्यः परेषां लुब्धयमिति भावः स्वशरीरस्य भूषाम् अलङ्कारं वितन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्षणेति । उत्तमाः महान्तः क्षणक्षयिणि क्षणविनश्वरे सापाये सविभे भोगे न रज्यन्ति न संसृता भवन्तीत्यर्थः । अभ्योजानां पद्मानां किञ्चल्कं केशरं सर्वदा सुलभमिति भावः सन्त्यज्य शैवलं जलनीलीम् अल्पकालस्यायिनीमिति भावः न प्रार्थयति नाकाङ्क्षति हंस इति शेषः प्रार्थयति इति परस्मैपदप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५९ ॥

असम्भवेति । असम्भवानां गुणानां परकीयाणामिति भावः स्तुत्या प्रशंसया स्वस्य आत्मनः तपा लज्जा जायते । तथाहि कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमं सुगन्धीति वदन् को जनः न उपहस्यते न उपहासास्पदं भवति ? सर्व एव भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६० ॥

धनाशयेति । धनाशया अर्थलोभेन कस्य जनस्य खलीकारः निर्भक्ष्येनमिति भावः न जायते नाम, सर्वस्यैव तदर्थं महान् क्लेशः स्यादिति सम्भावयामि । सम्भावनायां नाशब्दः । तथाहि दूरात् आमिषं भोग्यवस्तु तस्य लोभेन खे आकाशे व्यागच्छति शेषः वरः श्रेष्ठः महानित्यर्थः खगः पक्षी बध्यते निपात्यते व्याधैरिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तटस्थैः ख्यापिताश्चेतो विशन्ति गुणिनां गुणाः ।

उत्कीर्षितानां पद्मानां गन्धो वायुभिराहृतः ॥ ६२ ॥

निजाशयवदाभाति पुंसां चित्ते पराशयः ।

प्रतिमा सुखचन्द्राभे कृपाणे याति दीर्घताम् ॥ ६३ ॥

अधमं बाधते भूयो दुःखवेगो न तूत्तमम् ।

पादद्वयं व्रजत्याशु शीतस्पर्शो न चक्षुषी ॥ ६४ ॥

गुणवान् सुचिरस्थायी देवोऽपि नाभिजायते ।

तिष्ठत्येकां निशाञ्चन्द्रः श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६५ ॥

तटस्थैरिति । गुणिनां गुणवतां गुणाः दयादाक्षिण्यादयः
तटस्थैः उदासीनैः तत्सम्बन्धवर्जितैरिति यावत् ख्यापिताः कीर्तिताः
न तु स्वेन स्वकीयैर्वैति भावः चेतः लोकानामिति शेषः विशन्ति
हृदयङ्गमा भवन्तीत्यर्थः । तथाहि उत्कीर्षितानां विकसितानां
पद्मानां वायुभिराहृतः गन्धः लोकानां हृदयं प्रविश्य आनन्दयतीति
शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६२ ॥

निजेति । पुंसां नराणां चित्ते मनसि पराशयः परस्य आशयः
मानसो भावः निजाशयवत् स्वकीय आशय इव आभाति प्रकाशते ।
सुखचन्द्राभे सुखचन्द्रस्येव प्रभाशालिनि कृपाणे खड्गे प्रतिमा प्रति-
विम्बं सुखचन्द्रस्येति शेषः दीर्घताम् आयतत्वं याति गच्छति कृपाणस्य
दीर्घावयवत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

अधममिति । दुःखानां शोकचोभादीनां वेगः अधमं नीचं जनं
भूयः अत्यन्तं बाधते उत्तमं महान्तं जनं न तु नैव बाधते इति
शेषः । शीतस्पर्शः पादद्वयं चरणयुगलम् आशु शीघ्रं व्रजति
गच्छति, चक्षुषी नेत्रे न व्रजतीति शेषः ॥ ६४ ॥

गुणवानिति । गुणवान् देवोऽपि सुचिरस्थायी दीर्घकालजीवी
न अभिजायते । तथाहि श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः चन्द्रः एकां निशां

यत एवागतो दोषस्तत एव निवर्त्तते ।

अग्निदग्धस्य विस्फोटशान्तिः स्यादग्निना ध्रुवम् ॥ ६६ ॥

स्वधियो निश्चयो नास्ति यस्य स भ्रमते स्वयम् ।

प्रवातबालपत्रस्थः पटस्तत्र निदर्शनम् ॥ ६७ ॥

कथाप्रबन्धे बन्धुऽपि कश्चिदेवानुरज्यते ।

प्रायः श्वासादपत्यस्य श्वसन्निजकलेवरे ॥ ६८ ॥

बुद्धिमत्त्वाभिमानो को भवेत् प्राज्ञोपजीविनाम् ।

अन्यदेयैरलङ्कारैर्नाहङ्कारो विभूषणे ॥ ६९ ॥

रात्रिं व्याप्तेत्यर्थः, व्याप्तौ द्वितीया । तिष्ठति । विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

यत इति । दोषः यत एव यस्मादेव आगतः उत्पन्नः, तत
एव निवर्त्तते शक्यति । तथाहि अग्निदग्धस्य अग्निना ध्रुवम्
अग्निनैव विस्फोटानां प्रणानां शान्तिः स्यात् । विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

स्वधिय इति । यस्य स्वधियः निजबुद्धेः निश्चयः स्थिरता नास्ति
स स्वयं भ्रमते घूर्णते किमपि कर्तुं न निश्चिनोतीत्यर्थः । तत्र विषये
प्रकटो वातो वायुर्यत्र तादृशे बालपत्रे नवपत्रे तिष्ठतीति तथोक्तः
पटः वसनं निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

कथाप्रबन्धे इति । कथाप्रबन्धे बन्धुऽपि कश्चिदेव जनः अतु-
रज्यते अनुरक्तो भवति । प्रायः प्रायेत्येत्वर्थः अपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः
श्वासात् जीवनात् निजकलेवरे स्वशरीरे श्वसन् जीवन् अनुरज्यते
इति शेषः ॥ ६८ ॥

बुद्धिमत्त्वेति । प्राज्ञोपजीविनां पण्डितसेविनां मध्ये को जनः
बुद्धिमत्त्वाभिमानो बुद्धिशालित्वाहङ्कारो भवेत् । अन्येन देयैः

उत्तमोऽप्यधमस्य स्याद् याज्जानम्वकरः क्वचित् ।
 कौस्तुभादीनि रत्नानि ययाचे हरिरम्बुधिम् ॥ ७० ॥
 प्रयत्ने समके केचिदेव स्युः फलभागिनः ।
 क्षीरोदमथनाद्देवैरमृतं प्रापि नासुरैः ॥ ७१ ॥
 गुणैः पूजा भवेत् पुंसां नैकस्माज्जायते कुलात् ।
 चूडारत्नं शशी शम्भोः यानमुच्चैःश्रवा हरिः ॥ ७२ ॥

भिज्जानञ्चैरिति भावः न तु स्वसामर्थ्येन प्राप्नैरिति भावः अलङ्कारैः
 विभूषण्ये स्वदेहालङ्कारणे अलङ्कारी न कर्तव्य इति शेषः ॥ ६९ ॥

उत्तम इति । क्वचित् उत्तमोऽपि नञ्ज्ञानपि अधमस्य नीचस्य
 निकटे इति शेषः याचज्जया नञ्चौ करौ यस्य तथाभूतः स्यात् ।
 तथाहि हरिर्नारायणः कौस्तुभादीनि रत्नानि अम्बुधिं समुद्रं ययाचे
 प्रार्थयामास । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७० ॥

प्रयत्ने इति । प्रयत्ने प्रयासे समके तुल्ये, अपिरत्नाध्याहार्यः ।
 केचिदेव न तु सर्वे इति भावः फलभागिनः स्युः भवेयुः । तथाहि
 देवैः क्षीरोदस्य मथनात् अमृतं प्रापि प्राप्सुः असुरैः तुल्यप्रयासे-
 रप्रीति भावः न प्राप्नोति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

गुणैरिति । गुणैः पुंसां पूजा भवेत् गुणाः पूजास्थानं गुणिषु
 न च लिङ्गं न च वय इति प्रयोगज्ञात सास्येनोचनीयः । एक-
 स्मात् केवलात् कुलात् सहंशात् न जायते । सत्कुलजातत्वमेव
 न पूजास्थानमिति भावः । शशी चन्द्रः शम्भोः हरस्य चूडारत्नं
 शिरोमणिः, उच्चैःश्रवाः तदाख्यः अश्वः हरेरिन्द्रस्य यानं वाहनं
 जातः चन्द्रस्य गुणाधिक्यात् हरभौलौ व्यवस्थानं तथा एकस्थान-
 जातस्यापि उच्चैःश्रवः गुणाप्रकर्षात् इन्द्रस्य वाहनत्वं सञ्जातम् ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

भोगः परोपतापेन पुंसां दुःखाय न स्थिरः ।
 पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपीडायै जलौकसाम् ॥ ७३ ॥
 नोपभोगपरानर्थान् कोऽपि सञ्चिनुते चिरम् ।
 आखवः किमलङ्कारानात्मन्यादृत्य कुर्वते ॥ ७४ ॥
 विवर्णवचनैर्मन्युर्गूढोऽप्यन्तः प्रकाशते ।
 इन्धनान्तरसंस्थैश्च ज्वलत्यग्निः पयःकणैः ॥ ७५ ॥
 निकटस्थं गरीयांसमपि लोको न मन्यते ।
 पवित्रामपि यन्मर्त्या न नमस्यन्ति जाङ्गवीम् ॥ ७६ ॥

भोग इति । परोपतापेन परं पीडयित्वेति भावः पुंसां भोगः
 वषट्सम्भोगः दुःखाय परिणताविति शेषः भवति, अतः असौ न
 स्थिरः न परिणतिं सृष्टे इति भावः । जलौकसाम् असृजः रक्तस्य
 परकीयस्येति शेषः पानमपि क्षिप्रं शीघ्रं स्वपीडायै आत्मपीडायै
 भवतीति शेषः । परिपाकं न कर्तुं शक्नुवन्तीति भावः । विशेषेण
 समान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

नेति । कोऽपि जमः उपभोगपरान् उपभोग्यानित्यर्थः अर्थान्
 परिच्छेदादीनि भावः चिरं न सञ्चिनुते न अर्थसञ्चयं करोतीत्यर्थः ।
 तथाहि आखवः उन्दुरवः आत्मनि आदृत्य अलङ्कारान् भूषणानि
 किं कुर्वते नैव कुर्वते इत्यर्थः । खोदरपूरणाद्यर्थसञ्चयं जनाः
 कुर्वन्ति न तु भूषणादर्थमिति भावः ॥ ७४ ॥

विवर्णेत । अन्तः गूढोऽपि मन्युः क्रोधः शोको वा विवर्णयचनैः
 विवर्णवचनैरिति यावत्, विवर्णवदनैरित्यपि पाठः । प्रकाशते । अग्निः
 इन्धनान्तरसंस्थैः काष्ठाभ्यन्तरस्थितैः पयसां जलानां कणैः अग्निः
 ज्वलति दीप्यते ॥ ७५ ॥

निकटस्थमिति । लोकः निकटस्थं सञ्ज्ञितं गरीयांसमपि
 जनं न मन्यते नाद्रियते, यत् यस्मात् मर्त्याः मानवाः पवित्रां पाप-

स्वजनः स्वात्मवज्जन्तुर्ज्ञायते गुणवान् परैः ।
 गोपैर्गोपवद्ज्ञायि हरिर्देवैर्जगत्पतिः ॥ ७७ ॥
 उत्तमस्तोषमायाति तदङ्गं पोष्यते यदि ।
 वृक्षः प्रसीदति प्रायः पादाभ्यङ्गेन न स्वयम् ॥ ७८ ॥
 सर्वत्र गुणवानिव चकास्ति प्रथिते नरे ।
 मणिर्मूर्ध्नि गले बाह्वौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ७९ ॥
 उत्तमं सुचिरं नैव विपदोऽभिवन्धयलम् ।
 राहुग्रसनसम्भूता क्षणं विच्छाद्ययेद्विधुम् ॥ ८० ॥

चारिणीमपि जाङ्गवीं गङ्गां निकटस्थानिति शेषः न नमस्यन्ति ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

स्वजन इति । गुणवान् स्वजनः स्वजनैः इति शेषः स्वात्मवत्
 जन्तुः प्राणी ज्ञायते निश्चायते तथा परैः स्वजनभिन्नैः जनैः
 गुणवान् एव ज्ञायते । तथाहि गोपैः हरिः कृष्णः गोपवत् गोप
 इव, देवैः जगता पतिः अज्ञायि ज्ञातः । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

उत्तम इति । उत्तमः ज्ञान् जनः तोषम् आयाति मनुष्य-
 तीत्यर्थः यदि तस्य अङ्गं छ्यते सेव्यते । वृक्षः पादाभ्यङ्गेन
 चरणे तैलदानेनेत्यर्थः मूले जलदानेनेति भावः प्रायः प्रसीदति
 प्रसादं गच्छति पोषं गच्छतीति भावः स्वयम् स्वात्मना न प्रसीदती-
 त्यर्थः ॥ ७८ ॥

सर्वत्रेति । गुणवान् जनः सर्वत्र प्रथिते विख्याते साधुत्वे-
 नेति भावः नरे नरसमीपे इत्यर्थः एव चकास्ति शोभते । तथाहि
 मणिः मूर्ध्नि शिरसि गले कण्ठे बाह्वौ पादपीठेऽपि शोभते
 ॥ ७९ ॥

उत्तममिति । विपदः उत्तमं जनं सुचिरं दीर्घकालं नैव

प्रायः स्वभावं मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।

चण्डाः कामानलात् पादा हिमांशोरमृतमृजः ॥ ८१ ॥

तुल्यं परोपतापित्वं क्रुद्धयोः साधुनीचयोः ।

न दाहे ज्वलतोभिन्नचन्दनेभ्यनयोः क्वचित् ॥ ८२ ॥

न भाति वाञ्छा वैजात्ये न देवा भान्ति वादिनि ।

अञ्जनं दूषणं वक्त्रे भूषणं किल लोचने ॥ ८३ ॥

अलम् अत्यर्थम् अभिभवन्ति । तथाहि राज्ञ्यसने सम्भूता सज्जाता विप्रदिशि शेषः । विधुं चन्द्रं क्षणं क्षणकाल व्याप्य विच्छाद्ययेत् मलिनवेत् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

प्राय इति । सन्तः साधवः असता संसर्गतः सङ्गात् स्वभावं निजं भावं प्रायः बाहुल्येन मुञ्चन्ति त्यजन्ति । तथाहि अमृतमृजः अमृतवर्षिणः हिमांशोः चन्द्रस्य पादाः क्षिरिणाः कामानलात् कामजन्यसन्तापात् चण्डाः उष्माः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८१ ॥

तुल्यमिति । क्रुद्धयोः क्षुपितयोः साधुनीचयोः परोपतापित्वं परपोषकत्वं तुल्यं समम् । क्वचित् कुत्रापि ज्वलतोः चन्दनेभ्यनयोः चन्दनकाष्ठतदन्यकाष्ठयोः दाहे दहनकार्ये न भिन्नं न प्रभेदोऽस्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

नेति । वैजात्ये विजातीये वस्तुनीति शेषः अयोग्ये वस्तुनीति भावः वाञ्छा अभिलाषः न भाति न शोभते, देवाः वादिनि तर्क-वादरते नास्तिके इति भावः न भान्ति न शोभन्ते नाद्ध्यन्ते । तथाहि वक्त्रे वदने अञ्जनं कज्जलं दूषणं लोचने किल नयने एव भूषणम् अलङ्कारः शोभाधायकमिति भावः ॥ ८३ ॥

दुर्भगः स्यात् प्रकृत्या यो विभूत्यापि स तादृशः ।
 गोमये श्रीनिवासोऽस्ति न तथापि मनोहरम् ॥ ८४ ॥
 गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित् ।
 स्फाटिकं भजनं भग्नं काकिन्यापि न गृह्यते ॥ ८५ ॥
 आगच्छन्नुत्सवो भाति यथैव न तथा गतः ।
 हिमांशोरुदयः सायं चकास्ति न तथोषसि ॥ ८६ ॥
 मनस्विनो न मन्यन्ते परतः प्राप्य जीवनम् ।
 वल्लिभुग्भ्यो न काकेभ्यः स्पृहयन्ति हि कोकिलाः ॥ ८७ ॥

दुर्भग इति । यः प्रकृत्या स्वभावेन दुर्भगः क्षमनोद्धर इत्यर्थः
 स विभूत्यापि सम्पदापि तादृशः दुर्भग एवेत्यर्थः सम्पन्नोऽपि सुभग-
 त्वेन नाद्रियते इति भावः । तथापि गोमये श्रिया लक्ष्म्या
 निवासो अस्ति भवति, तथापि मनोहरं न । विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

गुणानर्ति । जन्तूनां गुणान् अर्चन्ति पूजयन्ति जना इति
 शेषः । गुणाः पूजास्थानमिति पूर्वमुक्तम् । केवलां जातिं सत्कुल-
 जातत्वं क्वचिदपि न अर्चन्तीति शेषः । तथाहि भग्नं स्फाटिकं
 भजनं स्फाटिकपात्रं काकिन्या विंशतिवराट्कयापि, वराट्कानां
 दशकद्वयं यत् सा काकिनोति लीलावती । न गृह्यते न क्रीयते
 जनैरिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८५ ॥

आगच्छदिति । आगच्छन् उत्सवः यथैव भाति राजते,
 गतः क्षतीतः तथा न । तथाहि सायं हिमांशोश्चन्द्रस्य उदयः यथा
 अकास्ति शोभते, तथा उषसि प्रभाते न । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८६ ॥

मनस्विन इति । मनस्विनः अभिमानिन इति यावत् परतः
 अन्यस्मात् जीवनं प्राप्य न मन्यन्ते न कृतघ्नतया तत् स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ।

सन्तोषक्षतये पुंसामाकस्त्रिकधनाममः ।

सप्तसांसेतुभेदाय वर्षौषः स च न स्थितः ॥ ८८ ॥

जीयत भूगतोऽप्यात्मा कालेनात्मापि स्वर्गतः ।

भवेत् श्मशानमुद्यानमुद्यानञ्च श्मशानभम् ॥ ८९ ॥

उच्चशेखरगं वस्तु शुभं स्यात्सुखकारणम् ।

उपशामयते बाधां यथैवास्त्वतसंस्कृतम् ॥ ९० ॥

इति तथाहि कोकिलाः वलिभुग्भ्यः गृहमेधितपूजाभोजिभ्यः
क्राक्तेभ्यः स्वपोषकेभ्य इति भावः न स्मृहयन्ति न तान् पोषकान्
मन्यन्ते इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
॥ ८७ ॥

सन्तोषेति । पुंसाम् आकस्त्रिकधनाममः सप्तसा धनलाभः
सन्तोषस्य लालसाराहित्येन स्थितेरिति यावत् क्षतये नाशाय
भवतीति शेषः उत्तरोत्तरं धनाशया वर्जनादिति भावः । वर्षौषः
ष्टष्टिजलप्रवाहः सप्तसां सरोवराणां सेतुभेदाय भवति, स च वर्षौषः
न स्थितः न स्थायीत्वर्थः सेतुभेदेन तद्वक्षणादेव निःसरतीति तादृशं
धनञ्च न नष्टकालं तिष्ठतीति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८८ ॥

जीयते इति । भूगतः पृथिवीस्थोऽपि आत्मा जीयते शत्रूभिः
धराभूयते । कालेन च आत्मापि स्वर्गतः स्वर्गस्थः भवतीति शेषः ।
श्मशानम् उद्यानम् उपवनम्, उद्यानञ्च उपवनञ्च श्मशानम् श्मशा-
नतुल्यं भवेत् कालेनेति शेषः । कदा कावस्था भवेदिति न केनापि
ज्ञायते इति भावः ॥ ८९ ॥

उच्चैति । उच्चशेखरगम् उच्चतशिरोभूषणस्थितम् उत्कृष्ट-
सुकुटस्थमित्यर्थः वस्तु रत्नादिकमिति भावः सुखकारणं सुखहेतुः
शोभावर्जनेन सन्तोषप्रदमिति भावः शुभं मङ्गलकरञ्च स्यात् । यथा

सन्तुष्यत्युत्तमः सुत्या धनेन महताधमः ।

प्रसीदन्ति जयैर्देवा बलिभिर्भूतविग्रहाः ॥ ६१ ॥

स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम् ।

श्येनो विहङ्गमानेव हिनस्ति न भुजङ्गमान् ॥ ६२ ॥

गुरुप्रयोजनोद्देशादर्चयन्ति न भक्तितः ।

दुग्धदात्रीति गौर्गेहे पोष्यते न तु धर्मतः ॥ ६३ ॥

महतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनीजसः ।

तथाहीत्यर्थः अमृतेन विभातक्या सङ्कतं परिपक्वं वस्तु इति शेषः
औषधमिति यावत् बाधां पोडाम् उपशमयते नाशयतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

सन्तुष्यतीति । उत्तमः साधुः सुत्या स्तुतिवचसा सन्तुष्यति,
अधमः नीचः महता धनेन सन्तुष्यतीति शेषः । देवाः जयैः जय-
कीर्त्तनैः, जय देव जगन्नाथ इत्यादिभिरिति भावः प्रसीदन्ति प्रसन्ना
भवन्ति । भूतविग्रहाः भूतानां वेताणादीनां विग्रहाः मूर्त्तयः
बलिभिः साधभक्तादिभिरिति भावः प्रसीदन्तीति शेषः ॥ ६१ ॥

स्वजातीयेति । नृणां प्राणिनामिति भावः स्वजातीयविघाताय
स्वजातीयध्वंसाय माहात्म्यं प्राबल्यं सामर्थ्यमिति यावत् दृश्यते ।
तथाहि श्येनः पक्षिविशेषः विहङ्गमान् क्षुद्रपक्षिण एव हिनस्ति,
न भुजङ्गमान् न सर्पान् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति । गुरुणः महतः प्रयोजनस्य कार्यस्य उद्देशात् प्रत्या-
शयेत्यर्थः अर्चयन्ति पूजयन्ति सेवन्ते इत्यर्थः जनानिति जना इति च
शेषः, न भक्तितः अर्चयन्तीति शेषः । तथाहि गौः दुग्धदात्री
इति हेतोः गेहे पोष्यते पाल्यते, धर्मतः गोसेवायां धर्मो भवेदिति
बुद्धौत्यर्थः न पोष्यते इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६३ ॥

महतामिति । महतां जनानां तादृशं तेजः प्रताप इति

अतं यान्ति प्रकाशेन तारका हि विवस्वतः ॥ ८४ ॥

दाता दानस्यान्तरा स्यात् पृथिव्यां

गेहे गेहे याचकानां समूहः ।

चिन्तारत्नस्यास्ति सत्त्वे विवादो

मार्गे मार्गे प्रार्थकाः सन्त्यसंख्याः ॥ ८५ ॥

चारुता अप्यपसदे पदार्थे धैर्येण तदनुवादिगुणत्वात् ।

वेणुगो भवति मञ्जुरसो यन्त्रगो हि सुखदः कृतशब्दः ॥ ८६ ॥

नराः संस्कारार्हा जगति किल केचित् सुकृतिनः

यावत् अस्तीति शेषः, यत् तेजवि सति अनौजसः निस्तेजसः जनाः
शस्यन्ति न विराजन्ते इति भावः । हि तद्योहि तारकाः नक्षत्राणि
विवस्वतः सूर्यस्य प्रकाशेन तेजसेत्यर्थः अस्तम् अदर्शनं यान्ति ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

दातेति । पृथिव्याम् अन्तरा मध्ये इत्यर्थः दानस्य देयवस्तुनः
दाता स्यात् विरल इति शेषः । किन्तु गेहे गेहे प्रतिगृहं यन्त्रकानां
भिन्नूणां समूहः आगच्छतीति भावः । तद्योहि चिन्तारत्नस्य चिन्ता-
मयेः सत्त्वे अस्तित्वे विवादः अस्ति कोऽपि वदति चिन्तामणिनां
किमपि रत्नमस्ति, को तथा न स्वीकरोतीति भावः, किन्तु मार्गे मार्गे
प्रतिपथम् असंख्याः अगणयाः प्रार्थकाः सन्ति । शाबिनीवृक्षम् ॥ ८५ ॥

चारुतेति । अपसदे अधमे पदार्थे वस्तुनि अपि धैर्येण गाम्भी-
र्येण स्मर्येति शेषः तदनुवादिगुणत्वात् गाम्भीर्यानुसारिगुणयोगात्
चारुताः मनोहरत्वादयः गुणा इति शेषः सन्तीति शेषः । हि
तद्योहि यन्त्रगः धोणादियन्त्रगतः कृतशब्दः उच्चारितशब्दः वेणुगः
अधमवशगत इति यावत् मञ्जुरसः मनोहरास्वादः भवति वेणु-
गाम्भीर्यादिति भावः ॥ ८६ ॥

नरा इति । जगति केचित् सुकृतिनः पुण्यवन्तः परधियः उच्च-

समानायां जात्यामपि वयसि सत्यां परधियः ।

अयं दृष्टान्तोऽत्र यत् स्फुटकरणतोऽभ्यसनतः

शुकः श्लोकान् वक्तुं प्रभवति न काकः कचिदपि ॥ ८७ ॥

धनमपि परदत्तं दुःखमौचित्यभाजां

भवति हृदि तदेवानन्दकारीतरेषाम् ।

मलयजरसवृक्षो वर्द्धते नो हि तोयैः

जगति च रसलाभादेवमन्यो यथा स्यात् ॥ ८८ ॥

कालक्रमेण परिणामवशाद्धि भव्या

भावा भवन्ति खलु पूर्वमतीवतुच्छाः ।

कष्टमतयः नराः समानायां जात्यायां जात्यामपि वयसि समाने-
ऽपीति शेषः संस्कारार्हाः संस्कृतमतय इति यावत् विशुद्धचरिता
इति भावः भवन्ति । अत्र अयं दृष्टान्तः निदर्शनं, यत् स्फुटकरणतः
स्फुटेन्द्रियसङ्गावेऽपीत्यर्थः । उभयोरिति भावः अभ्यसनतः अभ्यास-
वशात् शुकः श्लोकान् वक्तुम् उच्चारितुं प्रभवति शक्नोति कचिदपि
काको न प्रभवतीति शेषः । । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । शिखरिणीवृक्षम् । रसैरुद्भूतैश्च यमनसमन्तातः शिख-
रिणीति तल्लक्षणात् ॥ ८७ ॥

धनमिति । परदत्तम् अन्येन अर्पितं धनम् औचित्यभाजा
मानिनानिति यावत् दुःखं दुःखदमिति भावः परदत्तधनस्य भिक्षा-
लक्ष्यतया हेतुत्वार्थमिति भावः । तदेव परदत्तं धनम् इतरेषां नीचानां
हृदि आनन्दकारि सन्तोषदं भवति । जगति पृथिव्यां मलयजरसवृक्षः
चन्दनवृक्षः तोयैः नो हि वर्द्धते न वृक्षं गच्छति यथा अन्यो वृक्ष इति
शेषः रसलाभात् जलप्राप्त्या स्यात् वर्द्धते इति शेषः । साविनीवृक्षम् ।
ननमयययुतेयं साविनी भोगलोकेति तल्लक्षणात् ॥ ८८ ॥

कालक्रमेणेति । पूर्वं प्राक् अतीवतुच्छाः भावाः पदार्थाः काळ-

सुक्तामणिर्जलदतोयकश्चोऽप्यणीयान्
सम्पद्यते च चिरकीचकरन्मध्ये ॥ ९९ ॥
इयं कुसुमदेवेन कविनैकेन निर्मिता ।
दृष्टान्तकलिका नाम जृम्भतां कविमानसे ॥ १०० ॥
इति कुसुमदेवरचितं दृष्टान्तशतकं सम्पूर्णम् ।

नीतिशतकम् ।

अन्नः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यतेऽशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रक्षयति ॥ १ ॥

क्रमेण हि परिणामवशात् भव्याः सुन्दरा भवन्ति खलु भवन्त्येव ।
तथाहि अणीयान् अतिक्षुद्रः जलदस्य मेघस्य तोयकणः जलविन्दुः
विरं कीचकरन्मध्ये वेणुविशेषशुभिरमध्ये स्थित इति शेषः । सुक्ता-
मणिः शौक्तिकरत्नं सम्पद्यते जायते । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिब्बकं दृष्टम् । ज्ञेयं वसन्ततिब्बकं
तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ९९ ॥

इयमिति । एकेन केशलेन वा सुखेन कविना कुसुमदेवेन
निर्मिता इयं दृष्टान्तकलिका दृष्टान्ताङ्कुरः दृष्टान्तशतिकेति पाठान्तरं
कवीनां मानसे जृम्भतां प्रकाशतां नाम सम्भावनायां कवय इमां
मनसा धारयेयुरिति सम्भावयामीत्यर्थः ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपार्धधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यामानरभट्टाचार्येण
विरचितं दृष्टान्तशतकव्याख्या समाप्ता ।

अन्न इति । अन्नः सुखेः इत्यर्थः सुखं यथा तथा आराध्यः

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
 पिबेच्च मृगट्ष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषायमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥
 प्रसह्य मणिसुहृन्मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात्
 समुद्रमपि सन्तरेत् चपलमूर्धिमालाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ३ ॥

सेव्यः । अशेषतः विघ्न इत्यर्थः सुखतरम् अर्थात् सुखेनेत्यर्थः आराध्यते
 सेव्यते । किन्तु ज्ञानरूपेण यत्किञ्चिज्ज्ञानेन द्विविदग्धं वितण्डा-
 चतुरसि भावः नरं ब्रह्मापि चतुर्मुखोऽपि न रञ्जयति न तोषयति
 ॥ १ ॥

लभेतेति । यत्नतः यत्नेन पीडयन् सिकतासु वालुकासु अपि
 मध्ये इति शेषः तैलं लभेत प्राप्नुयात् । पिपासार्दितः तृषार्तः
 मृगट्ष्णिकासु मरीचिकासु अपि सलिलं पिबेच्च, तथा पर्यटन्
 परितो भ्रमन् कदाचिदपि शशविषायं शशकमृगशृङ्गम् आसादयेत्
 लभेत, जन इति शेषः असम्भवमपि सम्भवेदिति भावः, तु किन्तु
 प्रतिनिविष्टस्य प्रतिवेशिनः मूर्खजनस्य दुर्जनस्येति भावः चित्तं न
 आराधयेत् न तोषयितुं शक्नुयादिति भावः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ २ ॥

प्रसह्येति । प्रसह्य बलात् मकरस्य वक्त्रे वदने यः दंष्ट्राङ्कुरः
 दशनकुलिका तस्मात् मणिं रत्नम् उद्धरेत् उत्पाटयेत्, कर्म-
 भागाभिः तरङ्गानिचयैः व्याकुलं चपलं समुद्रमपि सन्तरेत्, कोपितं
 भुजङ्गमपि द्विजिह्वमपि शिरसि मस्तके पुष्पवत् पुष्पमालामिवेति
 भावः धारयेत्, तु किन्तु प्रतिनिष्टेत्यादि । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३ ॥

शशी दिवसधूपरो गलितयौवना कामिनी
 सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
 प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
 नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४ ॥
 मणिः शाखाखीदः समरविजयी हैतिनिहतो
 मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यामपुलिनाः ।
 कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
 न निम्नाः शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु जनाः ॥ ५ ॥
 परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये
 स पश्चात् सम्पूर्णं गणयति धरित्रीं तृणसमाम् ।

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूपरः मलिनः, कामिनी गलित-
 यौवना भ्रष्टयौवना, सरः सरोवरं विगतवारिजं कनकमूल्यं, स्वाकृतेः
 सुन्दरावयवस्य पुरुषस्य मुखम् अनक्षरं वाक्मूल्यं, प्रभुः स्वामी राजे-
 त्वर्थः धनपरायणः धर्मलुब्धः, सज्जनः सततदुर्गतः सततदुःस्थः, खलः
 दुर्जनः नृपाङ्गनगतः राजसभास्थितः, एतानि सप्त मन मनसि
 शल्यानि । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ४ ॥

मणिरिति । शाखेन शाखाख्ययन्त्रेण खाखीदः ध्वस्तः मणिः,
 समरविजयी संप्राप्तजयी हैतिनिहतः अस्त्रनिहतः, नागः हस्ती
 मदेन मदजलस्त्रावेण क्षीणः कशः, शरदि शरत्काले श्यामपुलिनाः
 श्यामसैकताः सरितः नद्यः, कलाशेषः कलाभातावशिष्टः चन्द्रः, सुरतेन
 मृदिता क्लान्तिं नीता बालवनिता बाला स्त्री, धर्मेषु याचकेषु गलि-
 तविभवाः वितीर्णसम्पदः निम्नाः लघुतां प्राप्ताः जनाः न शोभन्ते ।
 शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्गैश्चन्द्रा समनसमन्तातः शिखरिणीति तल्लज-
 यात् ॥ ५ ॥

परिक्षीण इति । परिक्षीणः दरिद्रः कश्चित् जनः यवानां

अतश्चानेकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिनाम्
 अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥ ६ ॥
 शास्त्रीपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाद्यं वसुधाधिपस्य सुधियो ह्यर्थं विनापीश्वराः
 कुत्सा तद्धि परीचकस्य मणयो यद्व्यर्थतः पातिताः ॥ ७ ॥

प्रकृतये अङ्गीकृतिपरिमाणाय सृजयति व्याकाङ्क्षति । सः परिचीणः
 पञ्चात् सम्पूर्णः धनसम्पदा युक्त इति यावत् धरित्रीं पृथिवीं तृण-
 समं तृणतुल्यां गणयति मन्यते । अतः अस्मात् कारणाच्च धनिनाम्
 अर्थेषु गुरुलघुतया गौरवजाघववशात् अनेकान्ता बहुविधा अवस्था
 वस्तूनि पदार्थान् प्रथयति च सङ्कोचयति च । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण
 विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
 साधर्म्येतेतरेनार्थान्तरन्यासोऽप्युपपाद्यत इति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

शास्त्रेति । शास्त्रेण व्याकरणादिना उपस्कृतः व्युत्पन्नः शब्दः
 वास्तु तथाविधाः सुन्दर्यः मनोज्ञारिण्यः मिरः वाचः येषां तथोक्ताः
 तथा शिष्येभ्यः प्रदेयः आगमः शास्त्रं यैः तथाविधाः, विशेषणद्वये-
 नाध्ययनाध्यापने सूचिते । किन्तु निर्धनाः दरिद्राः विख्याताः कवयः
 यस्य प्रभोः राज्ञः विषये जनप्रदे वसन्ति, तत् तादृशकवेर्विषयेषु
 वासकरणमित्यर्थः वसुधाधिपस्य तस्येति शेषः जाड्यं मूर्खत्वम् ।
 हि यतः सुधियः कवयः अर्थं विनापि धनाभावेऽपीत्यर्थः ईश्वराः
 प्रभवः संसारनिर्वहणसमर्था इत्यर्थः । तत् परीचकस्य कुत्सा
 नाम यदि हि बहुमूल्या मणयः रत्नानि अर्थतः यथार्थमूल्यात्
 पातिता लघूकता भवन्ति इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूत्र्या-
 न्वैर्यदि सः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
 सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ८ ॥
 निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
 लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
 अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
 न्याय्यात्यथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ९ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि सम्पुण्याति यत्तर्वदा-
 प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

विपदीति । विपदि विपत्काले धैर्यम्, अथ विपदनन्तरम्
 अभ्युदये सम्पदि क्षमा जनापराधसहनं, सदसि सभायां वाक्पटुता
 वाग्मिता, युधि युद्धे विक्रमः पराक्रमः, यशसि यशःसाधने
 कर्मणीत्यर्थः अभिरुचिः अभिनिवेशः, तथा श्रुतौ वेदार्थज्ञाने व्यसनम्
 व्यासक्तिः, इदं सर्वं महात्मना महापुरुषाणां प्रकृतिसिद्धं नैसर्गिकम्
 ॥ ८ ॥

निन्दन्ति । नीतिनिपुणाः नवकुशलाः निन्दन्तु निन्दं
 कुर्वन्तु, यदि वा किंवा स्तुवन्तु प्रशंसन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु प्रविशतु
 गच्छति शेषः, वा यथेष्टं यथाकामं गच्छतु । अद्यैव मरणम् अस्तु
 भवतु युगान्तरे वा मरणमस्ति शेषः, किन्तु धीराः महान्तः
 न्याय्यात् पथः युक्तिमार्गादित्यर्थः पदम् एकमपीति शेषः न प्रवि-
 चलन्ति न प्रवक्ष्यन्ति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तं, शेषं वसन्ततिष्ठकं तमजा
 जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ९ ॥

हर्तुरिति । येषां विदुषामित्यर्थः यत् किमपि अनिर्वचनीयम्

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्यास्त्रमन्तर्धनं
 येषां तान् प्रति मानसच्छति नृपः कस्तेन संस्पर्धते ॥ १० ॥
 अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्मावसंस्था-
 स्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।
 अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
 न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ ११ ॥

अन्तर्धनम् अन्तःसारमिति यावत् विद्यास्त्रं विद्यारूपं धनं हर्तुः
 तस्करस्य गोचरं न याति तस्करेण हर्तुं न शक्यते इत्यर्थः, सर्वदा
 सर्वस्मिन् समये संपुष्पाति सम्यक् पुष्टिं गच्छति अतुशीलनेनेति भावः,
 अग्निशं सततम् अग्निभ्यः वाचकेभ्यः शिष्येभ्य इति यावत् प्रतिपाद्य-
 मानमपि दीयमानमपि परां महतीं वृद्धिं प्राप्नोति, तथा कल्पान्तेषु
 प्रलयेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति नापगच्छतीत्यर्थः, तान् सुधियः
 प्रति यः नृपः मानम् ऋच्छति ददाति तेन नृपेण सहेत्यर्थः कः
 संस्पर्धते सम्यक् स्पर्द्धां करोति न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १० ॥

अधिगतेति । अधिगतः विदितः परमार्थः परमं तत्त्वं यैः
 तान् पण्डितान् विदुषः सा अवसंस्थाः न अवजानीहि, तृणमिव
 लघुलक्ष्मीः क्षुद्रा सम्पद् तान् विदुषः नैव संरुणद्धि न हि व्याहृ-
 णोति सामान्यधनलोभेन ते तव वशवर्तिनो न भविष्यन्तीति भावः ।
 अभिनवया मदलेखया मदजलरेखया श्यामं मलिनं गण्डस्थलं येषां
 तथाभूतानां वारणानां हस्तिनां वारणं बन्धनकारणं विसतन्तुः
 मृणालसूत्रं न भवति । मृणालसूत्रेण हस्तिनो न बध्यन्ते इत्यर्थः ।
 मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लज-
 यात् । दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तु नः
 प्रतिविम्बनमिति ॥ ११ ॥

क्षुत्क्षामोऽपि जराक्षयोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टान्दशा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

उन्मत्तेभविभिन्नकुम्भकवलयासैकवद्वस्यहः

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केशरी ॥ ११ ॥

असन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः क्षयधनः

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् ।

विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयञ्च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १२ ॥

क्षुत्क्षान इति । क्षुधा क्षामोऽपि क्षांशोऽपि जरया वार्द्ध-
क्येन क्षयोऽपि दुर्बलोऽपि शिथिलप्राणोऽपि लघुबलोऽपि कष्टां दशाम्
अवस्थान् आपन्नोऽपि प्राप्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि निस्तेजा अपि
उन्मत्तानां सदोद्धतानाम् इमानां हस्तिनां विभिन्नाः विदारिताः कुम्भा
एव कवलाः यस्मिन्नाववस्तूनि तेषां यासै बद्धा स्थिता स्मृता आकाङ्क्षा
वस्य तथाविधः मानमहतां मानोद्धतानाम् अप्येसरः अपणीः
केशरी सिंहः प्राणेषु नश्यत्सु नाशं गच्छत्सु अपि आहाराभावा-
दिति भावः जीर्णं तृणं किम् अस्ति किं खादति ? नैवेत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीङ्कितं वृक्षम् । अत्राप्यस्तुतेन सिंहेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य महतः
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । क्वचिद् विशेषः सामा-
न्यात्सावान्यं वा विशप्रतः । कार्यार्द्धिमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्
समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यादिति ॥ १२ ॥

असन्त इति । असन्तः असाधवः न अभ्यर्थ्याः न प्रार्थनीयाः,
क्षयधनः स्वल्पधनः सुहृदपि बन्धुरपि न याच्यः न अभ्यर्थनीयः ।
प्रिया प्रीतिकरी न्याय्या न्यायादनपेता वृत्तिः जीवनोपायः असुभ-
ङ्गेऽपि प्राणान्तेऽपि मलिनं पापम् असुकरं नैव कार्यमित्यर्थः ।

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिभुवनमुपकारिष्येऽस्मिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणुं पर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि बिकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ १४ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विधाम्

इतश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्निः शेरते ।

इतश्च वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः

अहो ! विततमूर्जितम्बरसहस्रं सिन्धोर्वपुः ॥ १५ ॥

विपदि उच्चैः उन्नततयेत्यर्थः स्थेयं धैर्याद्व्यवनमित्यर्थः महतां पदम्
अलुविधेयम् अलुसरणीयं, सतां साधनाम् इदं विषमं दुर्वृत्तमित्यर्थः
असिधाराव्रतम् असिधारोपरिस्थितावपि तत्र पटास्त्रलनरूपमिति
भावः केन उद्दिष्टम् उपादिष्टम् ? शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

मनसोति । मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषेण सुकृतामृतेन
पूर्णाः उपकारिष्येऽस्मिभिः उपकारपरम्पराभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः
नित्यं सततं परेषां गुणपरमाणुं गुणलेशमिति भावः पर्वतीकृत्य
राशीकृत्य निजहृदि विकसन्तः उल्लसन्तः कियन्तः अल्पा इत्यर्थः सन्तः
साधवः सन्ति विद्वान्ते । सालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

इत इति । केशवः नारायणः इतः अस्मिन् स्थाने स्वपिति
निद्राति, इतः अस्मिन् प्रदेशे तदीयद्विधाम् अलुराणामित्यर्थः कुलं
समूहः निवसतीति शेषः । इतश्च अस्मिन् स्थाने शरणार्थिनः
त्राणार्थिनः इन्द्रकर्तृकपञ्चच्छेदनादिति भावः शिखरिपत्निः पञ्च-
वन्तः पर्वता इत्यर्थः मैनाकादय इति शेषः शेरते तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
इतश्च अस्मिन् देशे च समस्तैः संवर्तकैः तदाख्यैर्भेषैः सह वडवा-
नलः अस्तीति शेषः । अहो आश्चर्यं सिन्धोः सद्यस्त्रय वपुः शरीरं
विततं विस्तृतम् अज्जितं महाबलं भरसहस्रं भारसहनक्षमम् ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः
 सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमो विजयताम् ॥ १६ ॥
 कचिद् भूमौ शय्या कचिदपि च पर्यङ्कशयनः
 कचिच्छाकाहारः कचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
 कचित् कन्याधारी कचिदपि च दिव्याम्बरधरो
 मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ १७ ॥

पात्रार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
 काव्यलिङ्गं निगद्यत इति । पृथ्वीपुत्रम् ॥ १५ ॥

उदन्वदिति । भूः पृथिवी उदन्वता बहुदूरेषु क्षिप्त्वा परिच्छेदं
 नीता वेष्टितेत्यर्थः । स च अपां निधिः समुद्रः योजनशतं व्याप्य
 तिष्ठतीति शेषः । पान्थः पथिकः पूषा सूर्यः सदा गगनस्थ आका-
 शस्थ परिमाणं परिच्छेदं कलयति प्रदक्षिण्यो करोतीति भावः ।
 इतोत्यं भावाः पदार्थाः प्रायः बाहुल्येन स्फुरन्त्या प्रसरन्त्या अव-
 धिसुद्रया सीमानेष्टनेन सुकुलिताः परिच्छिन्नाः । पुनः किन्तु सतां
 साधूनाम् अयं प्रज्ञोन्मेषः बुद्धिविकासः असौमः अपरिमितः अतएव
 विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । शिखरिणीपुत्रम् । अत्र व्यतिरेका-
 लङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ १६ ॥

कचिदिति । कचित् कुतश्चित् प्रदेशे भूमौ भूतलं शय्या यस्य
 तथोक्तः कचिदपि पर्यङ्कः सुप्ता शयनं शय्या यस्य तादृशः कचित्
 शाकाहारः शाकमात्रभोजी, कचिदपि शाल्योदने शालिधान्यसम्भवे
 अक्षे रुचिरमिवापो यस्य तथाविधः कचित् कन्याधारी स्कन्धनि-
 ष्ठितकन्यः कचिदपि दिव्याम्बरधरः उत्कृष्टवसनपरिधारी कार्यार्थी
 कार्यसाधनपरः मनस्वी धीरः दुःखं न सुखञ्च गणयति नैव विचार-

ये सन्तोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदी
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न दृष्टा हता ।
 इत्थं कस्य कृते क्षतः स विधिना तादृक् पदं सम्यदां
 स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १८ ॥
 नमस्यामी देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
 विधिवन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
 फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किञ्च विधिना
 नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ १९ ॥

यत्रि । कार्यं वा साधयितव्यं शरीरं वा पातयितव्यमिति भावः ।
 शिखरिणीदृक् ॥ १७ ॥

ये इति । ये जनाः सन्तोषेण यः सुखस्य प्रमोदः विकासः
 तेन मुदिताः हृष्टाः तेषां मुदः आनन्दाः न भिन्नाः न विच्छिन्नाः
 ते सततानन्दमग्ना इति भावः । ये तु अन्ये अपरे धनलोभेन
 संकुलधियः समाच्छन्नमतयः, तेषां दृष्टा न हता नापगत्यर्थः ।
 इत्थं सन्तोषेण सुखम् असन्तोषेण दुःखमेव स्थिताविति भावः कस्य
 कृते किंनिमित्तमित्यर्थः विधिना विधात्वा तादृक् सम्यदां पदं स्थानं
 मेरुः सुमेरुमिरिः कृतः सृष्टः ? यः स्वात्मन्येव निजस्वरूपे एवं
 न तु अन्यप्रयोजनार्थमिति भावः समाप्तः अवसितः हेम्नां काञ्चनानां
 महिमा मौरवं यस्य तथाभूतः स्वसौन्दर्यमात्मफल इति यावत्
 मे मह्यं न रोचते न प्रीतिं जनयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १८ ॥

नमस्याम इति । देवान् नमस्यामः नमस्कुरुः, किन्तु तेऽपि
 देवाः हतविधेः दुर्दैवस्य वश्याः ननु वशवर्तिन एव, अतस्तेषां
 नमस्कारस्य निरर्थकमिति भावः । विधिः दैवं वन्द्यः नमस्तार्थः
 किन्तु सोऽपि विधिरपि प्रतिनियतं प्रत्यवधारितं यत् कर्म सुकृतं

दौर्मन्त्यान्मृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
क्रीमद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयात्
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्वनम् ॥ २० ॥
रक्तत्वं कमलानां सुपुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असताञ्च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ २१ ॥
जाड्यं क्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

दुष्कृतं वा तस्य एकं केवलं फलं ददातीति तथोक्तः अतस्तद्वन्दनं
निरर्थकमिति भावः । यदि फलं कर्मायत्तं कर्माधीनं ततः अम-
रगणैः देवगणैः नमस्कृतैरिति भावः किम् ? विधिना वन्दितेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मभ्यः नमः,
येभ्यः कर्मभ्यः विधिरपि दैवमपि न प्रभवति । कर्मापेक्षया विधेर्न
प्राबल्यमिति कर्मैव शुभाशुभसाधने समर्थतया कर्तव्यमिति भावः ।
शिखरिणीष्टम् ॥ १६ ॥

दौर्मन्त्यादिति । नृपतिः राजा दौर्मन्त्यात् दुष्टमन्त्रणात्,
यतिः सन्यासी सङ्गात् पुत्रकुलत्वादीनामिति भावः, सुतः सुतः
लालनात् व्यादरात्, विप्रः ब्राह्मणः अनध्ययनात् पठनाभावात्, कुलं
वंशः कुतनयात् कुपुत्रात्, शीलं चरितं खलञ्च दुर्जनस्य उपासनात्
सेवनात् संवर्गादिति यावत्, ह्रीर्बल्ल्या मद्यात् सुरापानात्, कृषिः
क्षेत्रकर्म अनवेक्षणात् अदर्शनात्, स्नेहः वाञ्छितं प्रवासाश्रयात्
भिन्नदेशावस्थानात्, मैत्री बन्धुता अप्रणयात् अमदुभावात्, समृद्धिः
सम्पदु अनयात् दुर्नयात् दुर्ज्ञेयतादिति यावत्, धनं त्यागात् अप-
रिमितव्ययात् प्रमादात् अनवधानाच्च विनश्यति नाशं गच्छति ।
शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ॥ २० ॥

रक्तत्वमिति । कमलानां पङ्कजानां रक्तत्वं लोकरङ्गनत्वं

तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे
 तत् को नाम गुणो भवेत् सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः २२
 जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
 शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वङ्गिना ।
 शौर्यं वैरिणि वज्रनिरस्तमस्तु च तथाप्यर्थस्तु नः केवलं
 येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ २३ ॥

सुपुरुषाणां साधूनां परोपकारित्वम् अमतां दुर्जनानां निर्दयत्वञ्च
 एतत् त्रिषु एतेष्विति शेषः स्वभावसिद्धं स्वभावविक्रम् ॥ २१ ॥

जाद्यमिति । ह्रीमति लज्जाशीले जाद्यम् अथ स्वभावो जड
 इति, व्रतश्चौ चान्द्रायणादिव्रताभिर्वाषिणि दम्भः प्रतारणपरत्वं,
 शुचौ पूततयावस्यायिनीति यावत् कैतवं कपटं, शूरे वीरे निर्दयता
 निर्दयता, अजो हरले विमतिता बुद्धिहीनता, प्रियालापिनि
 प्रियभाषिणि दैन्यं कातरता, तेजस्विनि तेजःप्रकाशिनि अवशिष्टता
 मर्जिता, वक्तरि वावटूके मुखरता वाचाज्जता, स्थिरे तूष्णीं स्थिते
 अशक्तिः असामर्थ्यं गण्यते लोकैरिति शेषः, तत् तस्मात् सुगुणिनां
 शोभनगुणवतां को नाम गुणः भवेत् अस्तीत्यर्थः यः गुणः दुर्जनैः
 न अङ्कितः न कलङ्कितः न दूषित इत्यर्थः गुणवतां सर्व एव गुणा
 दुर्जनेर्दूष्यन्ते इति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

जातिरिति । जातिः सत्कुले प्रसूतिरित्यर्थः रसातलं पातालं
 यातु गच्छतु, गुणगणः दयादाक्षिण्यादिः तस्यापि रसातलस्यापि
 अधः गच्छतु, शीलं सुचरितं शैलतटात् पततु चूर्णीभवत्वित्यर्थः,
 अभिजनः वंशः वङ्गिना सन्दह्यतां सत्यम् अस्तीक्रियतां, शौर्यं बलं
 अज्जेष कुबिधेन निरस्तं वृत्तम् अस्तु च तथापि नः अस्माकम् अर्थस्तु
 केवलम् अस्त्विति शेषः येन एकेन केवलेन अर्थेन विना समस्ता इमे
 गुणाः जात्यादयः तृणलवप्रायाः तृणविन्दुतुल्याः भवन्तीति शेषः न
 गण्यन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्ज्ञानेन्द्रियस्य क्षुधा
 क्त्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं सुखे भोगिनः ।
 तप्तस्तत्प्रिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
 स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ चये कारणम् ॥ २४
 पतितोऽपि कराघातैस्तत्पतत्येव कन्दुकः ।
 प्रायेण साधुवृत्तीनामस्यायिन्यो विपत्तयः ॥ २५ ॥
 प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

भग्नाशस्येति । आखुर्मूषिकः स्वयं विवरं गतं क्त्वा भग्ना
 आशा जीवनस्येति भावः यस्य तादृशस्य करण्डेन समुद्रकेन
 पीडिता क्लिष्टा तनुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य क्षुधा ज्ञाने-
 न्द्रियस्य असमर्थाङ्गस्येत्यर्थः भोगिनः मुजङ्गस्य सुखे नक्तं रात्रौ
 निपतितः । असौ भोगी सत्वरं शीघ्रं तस्य आखोः मूषिकस्य
 प्रिशितेन सांसेन तप्तः परिहृष्टिं गतः सन् तेनैव पथा आखुवृत्तेनेति
 भावः यातः गतः । अतः स्वस्थाः निश्चिन्ताः तिष्ठत यूयमिति शेषः
 दैवमेव नृणां प्राप्तिनां वृद्धौ अभ्युदये च ये च कारणं हेतुः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पतित इति । पतितोऽपि कन्दुकः कन्दुकः कराघातैः क्लृप्त-
 प्रहारैः क्षतपतत्येव । अतः साधुवृत्तानां सद्वृत्तानां सुष्ठुगोला-
 वृत्तीनाञ्चेति ध्वनिः कन्दुकस्य गोलाकारित्वादिति भावः । विपत्तयः
 आपदः अस्यायिन्यः न धिरं तिष्ठन्तीति यावद् । असुष्ठुवृत्तम् ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यश्च कारणेनेदं
 कार्येण च सन्नर्थते । साधुवृत्तेतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत्र
 इति ॥ २५ ॥

प्राय इति । आर्यः साधुः पतन्नपि अथो गच्छन्नपि प्रायः

तद्या त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ २६ ॥
 प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
 यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ।
 तन्मित्रमापदि सुखे च समं प्रयाति
 एतन्नयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ २७ ॥
 सम्पत्सु महतां चित्तभवेदुत्पलकोमलम् ।
 आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ २८ ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययापि समन्वितः ।
 मणिनालङ्कृतः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ २९ ॥

वाङ्मत्येन कन्दुकपातेन कन्दुकपतनन्यायेन उत्पतति उन्नतिं गच्छ-
 तोत्यर्थः । त्वं किन्तु अनार्यः दुर्जनः मृत्पिण्डपतनं यथा मृत्-
 पिण्डः यथा पतति न पुनरुन्नतिं लभते इत्यर्थः तथा पतति न पुन-
 रन्नतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमाबद्धारः । अलुष्टुवृत्तम् ॥ २६ ॥

प्रीणातीति । यः सुचरितैः पितरं प्रीणाति आनन्दयति, स
 पुत्रः, यत् भर्तुरेव स्वातिन एव नत्वपरपुरुषश्चेति भावः । हितं सेवा-
 मित्यर्थः इच्छति तत् कलत्रं पत्नी, यत् आपदि दुःखे सुखे च समं
 प्रयाति मच्छति समभावेन तिष्ठतीति भावः तत् मित्रम् । जगति
 पुण्यकृतः पुण्यवान् एतन्नयं पुत्रादित्यं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सम्पत्स्थिति । सम्पत्सु महतां चित्तम् उत्पलवत् कुसुदमिव
 कोमलं मृदुलं भवेत् परोपकारकत्वादिति भावः । आपत्सु च
 महाशैलस्य शिलासङ्घातवत् प्रस्तरनिचय इव कर्कशं कठिनम् अचल-
 मिति यावत् । आपत्तिवारणार्थं धैर्यं स्थावश्यकत्वादिति भावः ।
 अलुष्टुवृत्तम् ॥ २८ ॥

दुर्जन इति । विद्ययापि समन्वितः युक्तः विद्याबालङ्कृतोऽपि

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कथानी हुतः ।
गन्तुं पावकमुत्सनी यदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तत्तु तदेव सम्प्रति सतां मैत्री पुनस्तादृशी ॥ ३० ॥
या साधून् हि खलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय शङ्करीश्वरगवतीन्दारीं फलं वाञ्छितं
हे साधो ! त्वमतो गुणेषु विफलेष्वास्थां वृथा मा कथाः ॥ ३१ ॥

सन्निति पाठान्तरम् । दुर्जनः परिहर्तव्यः त्यक्तव्यः । मणिना
रत्नेन व्यलङ्कृतः भूषित इति पाठान्तरम् असौ सर्पः किं भवङ्करो न ?
अपि तु भयङ्कर एवेत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २६ ॥

क्षीरेणेति । क्षीरेण दुग्धेन आत्मगतोदकाय आत्मनिष्ठसन्धि-
काय पुरा ते अखिलाः गुणाः समपाः श्वैत्यादयः दत्ता हि दत्ता
एव । ते इत्यत्र स्त्री इति पाठो युक्तः । तेन पयसा जलेन क्षीरे
तापं अवेक्ष्य दृष्ट्वा कथानी अग्नौ आत्मा हुतः हि हुत एव । तत् क्षीरं
मित्रस्य सुहृदः जलस्य आपदं दृष्ट्वा मम्यति पावकं गन्तुम् उत्सनीः
उत्सुकं यत् त्वं अभवत् तत् त्वं युक्तम् एव उचितमेव, सता साधूनां
पुनः मैत्री तादृशी भवतोत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

येति । हे साधो ! त्वं या साधून् खलान् वा खलान् साधून्
विदूषः पण्डितान् मूर्खान् वा मूर्खान् विदुषः, हितान् बन्धून् द्वेषि-
णः वा द्वेषिणः शत्रून् हितान्, प्रत्यक्षं चक्षुर्गोचरं परोक्षं दृष्टिपथा-
तीतं वा परोक्षं प्रत्यक्षम् अमृतं हालाहलं विषं वा हालाहलम्
अमृतं तत्क्षणात् क्षणमात्रेण करोति हि करोत्येष, तां वाञ्छितं
फलं दारीं दानशीलां भगवतीं शङ्करीम् आराधय, अतः अस्मात्
शङ्क्या आराधनात् अन्ये त्विदं शेषः विफलेषु निरर्थकेषु गुणेषु सत्-

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन् नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य विशङ्कते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ॥३२॥
 स्वल्पं स्नायुवशावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
 श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
 सिंही जम्बुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
 सर्वः कच्छुगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ३३

क्रियासु आस्थां यत्नं दृष्ट्वा सा ज्ञयाः न कुरु । शार्दूलविभीषितं
 दृष्टम् ॥ ३१ ॥

कमीति । श्वा कुक्कुरः कृमिकुलैः चितं ध्याप्तं लालाक्लिन्नं
 विगन्धि दुर्गन्धं जुगुप्सितं दृष्टितं निरामिषं निर्मांसं नरास्थि नर-
 कङ्कालं निरुपमप्रीत्या परमोपादेयज्ञानेनेति भावः खादन् भक्षयन्
 पार्श्वस्थं सुरपतिमिन्द्रमपि विलोक्य विशङ्कते मदीयमेवदपहरतोति
 धियेति भावः । हि तथाहि क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहस्य परधनग्रह-
 णस्य फलगुताम् अचरित्वं हेतुत्वमिति भावः न गणयति न विचा-
 रयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थस्वरन्यासः । हरिणोदृष्टम् ।
 नरभरजा षड् वेदैर्हयेर्हरिणो मतेति तल्लक्षणात् ॥ ३२ ॥

स्वल्पमिति । श्वा कुक्कुरः स्वल्पं यत्किञ्चिदित्यर्थः स्नायवः
 शिराः वसा मेदांनि अवशेषो यस्य तथोक्तञ्च तत् मलिनं मलपूर्ण-
 ज्ञेति तथोक्तं निर्मांसं मांसशून्यम् अपि अस्थिकं कङ्कालखण्डं लब्ध्वा
 प्राप्य परितोषम् एति प्राप्नोति, किन्तु तत् तस्य क्षुधाशान्तये क्षुद्धि-
 दृष्टत्वे न च नैव भवतोत्तर्यः । सिंहः अङ्गु क्रोडम् आगतमपि
 जम्बुकं शृगालं त्यक्त्वा द्विपं हस्तिनं निहन्ति नाशयति । तथाहि
 सर्वो जनः कच्छुगतोऽपि कटाक्षस्या प्राप्नोऽपि सत्त्वानुरूपं स्वबलादु-

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपन्नतच्च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३४ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ३५ ॥
सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रे स्थितं राजते ।

रूपं कलं वाञ्छति अभिषयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्वाहः । शार्दूलविद्रोहितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

पापादिति । यत् पापाद् निवारयति, हिताय योजयते
घटयति, गुह्यानि रहस्यानि गूहति गोपायति, गुणान् प्रकटी-
करोति प्रकाशयति, आपन्नतं विपन्नं न जहाति न त्यजति,
काले दुःसमये ददाति अर्थेन उपकरोतीत्यर्थः, सन्तः साधवः इदं
सन्मित्रस्य लक्षणं चिह्नं प्रवदन्ति । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

मृगेति । लुब्धकाः व्याधाः धीवराः सत्सज्जजीविनः पिशुनाः
खलाः जगति संसारे तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनां तृणजीविनां
जलजीविनां सन्तोषवृत्तीनां यथाक्रमं मृगाणां मीनानां सत्सानां
सज्जनानाञ्च निष्कारणवैरिणः अकारणशत्रवः भवन्तीति शेषः ।
यथासङ्क्षमजङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां
क्रमेण यदिति । आख्यां वृत्तम् । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा-
स्तथा तृतीयेऽति अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धंति तच्च-
त्वारः ॥ ३५ ॥

सन्तप्तेति । सन्तप्तम् अयः . लौहः तस्मिन् संस्थितस्य पयसः
जलस्य नामापि न ज्ञायते प्रतनमात्र एव शुष्कत्वादिति भावः तदेव

स्वात्मां सागरशुक्तिमध्यपतितं सुक्ताफलं जायते
 प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते । ३६ ॥
 ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाग्णोदरे
 विष्णुर्येन दशावतारगह्वने क्षिप्तो महासङ्घटे ।
 रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिच्चाटनङ्कारितः
 सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ३७ ॥
 कुसुमस्तवकस्येव हे वृत्ती तु मनस्विनः ।
 सर्वलोकस्य वा मूर्ध्नि विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ३८ ॥

पयः नखिनीपले स्थितं सुक्ताकारतया राजते शोभते । स्वात्मां
 स्वातिनक्षत्रे सागरस्य शुक्तिमध्ये पतितं सत् सुक्ताफलं जायते ।
 अतः संसर्गतः प्रायेण अधममध्यमोत्तमगुणः अधमसङ्गात् अधमगुणः,
 मध्यमसङ्गात् मध्यमगुणः उत्तमसङ्गात् उत्तमगुण इत्यर्थः जायते ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरम्यासः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्मेति । येन ब्रह्मा कुलालवत् कुम्भकार इव ब्रह्माण्डभाग्णो-
 दरे ब्रह्माण्डरूपभाजनाभ्यन्तरे नियमितः नियोजितः । येन विष्णुः
 महासङ्घटे अतिक्लेशकरे इत्यर्थः दशावतारगह्वने सीनादिदशाव-
 तारकानने क्षिप्तः व्यापारितः । येन रुद्रः हरः कपालं नरशिरः
 पाणिपुटके अञ्जुयै यस्य तथाभूतः भिच्चाटनं भिच्चायं भ्रमणं
 कारितः । येन च व्यापारित इति शेषः सूर्यः नित्यमेव गगने
 भ्राम्यति । तस्मै कर्मणे सुकृतदुष्कृतरूपाय नमः । शार्दूलविक्री-
 डितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

कुसुमेति । मनस्विनः मानिनः कुसुमस्तवकस्येव पुष्पगुच्छस्ये
 हे वृत्ती गनी इत्यर्थः सर्वलोकस्य मूर्ध्नि शिरसि, अथवा वने विशी-

मौनात्कूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
ज्ञान्त्वा भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।

ष्टष्टः पार्श्वे स भवति जनो दूरतश्चाप्रगल्भः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३६ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः

स्वार्थान् सम्पादयन्तो विनतपृथुतरारम्भयन्तः परार्थे ।

ज्ञान्येवाक्षेपरूढाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः

सन्तः साक्षर्यचर्या जगति बहुमता कस्य नाभ्यर्थनीयाः ॥ ४० ॥

येत स्वीयेत एताभ्यामिति शेषः । अलुष्टवृत्तम् । उपमाबहुवारः
॥ ३८ ॥

मौनादिति । मौनात् तूष्णीम्भावात् मूकः वर्णाक्षुच्चारकः,
प्रवचने प्रकटाबाधे पटुः समर्थः बाहुबः वायुप्लुतः जल्पकः वाचाखो
वा, ज्ञान्त्वा ज्ञानागुणेन भीरुः काठरः, यदि न सहते न ज्ञसते तदा
प्रायशः बाहुल्येन न अभिजातः न सदुद्दीर्घः । पार्श्वे भवति
वसति चेदिति शेषः ष्टष्टः प्रगल्भः असम्य इति यावत्, दूरतश्च दूरे
वसति चेदिति भावः अप्रगल्भः अक्षरः । सर्वत्र भृत्य इति
शेषः । अतः सेवाधर्मः भृत्यत्वव्यवहारः परमगहनः अतिदुर्बोधः
योगिनामपि अगम्यः दुर्बोधः । सन्दाक्रान्ताष्टवृत्तम् । सन्दाक्रान्ता-
न्बुधिरसनगौ भो भनौ तौ नयुष्मसिति तल्लक्षणात् । काव्यलिङ्ग-
सङ्गहारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतुर्वाक्यप्रदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निग-
द्यते इति ॥ ३६ ॥

नम्रत्वेनेति । नम्रत्वेन विनयेन उन्नमन्तः उन्नतिं लभमानाः,
परेषां गुणस्तुतिभिः गुणस्तवनैः स्वान् निजान् गुणान् ख्यापयन्तः
प्रकाशयन्तः परार्थे परकार्ये विनतः विनयसम्पन्नः पृथुतरः विस्तृ-
ततरः यः चारम्भः उद्योगः तदन्तः सन्तः स्वार्थान् स्वानि कार्याणी-

लोभश्चास्ति गुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किम्पातकैः ?
 सत्यञ्चेत्तपसा च किं ? शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
 सौजन्यं यदि किन्निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति किम्भण्डनैः
 सद्विद्या यदि किं ? धनैरपयगो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥४१॥

त्वष्टः सम्पादयन्तः समादधतः चान्त्येव क्षमागुणेनैव आक्षेपेण कटू-
 क्ता रुचाणि यानि अक्षराणि वचांसि तैः सुखराणि वाचाञ्जानि
 सुखानि येषां तान् दुर्घृष्टान् दुर्जनान् दूषयन्तः कलङ्कयन्तः अतएव
 सास्त्रार्थं अङ्गुता चर्यां आचरणं येषां तादृशाः सन्तः साधवः जगति
 कस्य जनस्य बलमता बद्धादरणीयाः अभ्यर्थनीयाः स्मृणीयाश्च
 न भवन्तीति शेषः अपि तु सर्वेष्टैवेत्यर्थः । स्रग्धराष्टकम् । स्रग्ध्रे-
 यानां त्वयेण त्विच्छनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तिर्तेयमिति तल्लक्षणात् ।
 काव्यविष्णुसङ्ग्रहः ॥ ४० ॥

लोभ इति । लोभश्च अस्ति तदा परेण शत्रुणा स्थितेनेति
 शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः लोभस्यैव परमशत्रुत्वा-
 दिति भावः । यदि पिशुनता दोर्जन्यम् अस्ति, तदा पातकैः
 प्रापाचरणैः किम् ? पिशुनतैव यथेष्टं पातकमिति भावः । सत्यं
 सत्यवचनं चेत् यदि अस्तीति शेषः तदा तपसा चान्द्रायणादिना
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सत्यस्यैव तपस्वादिति भावः ।
 यदि मनः शुचि विशुद्धं अस्ति, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनादिना
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तीर्थवासायाः मनः शुद्धि-
 हेतुत्वमात्रं प्रयोजनं तत्तु सिद्धमेवेति कथं तत् प्रयास इति भावः ।
 यदि सौजन्यं सज्जनत्वम् अस्तीति शेषः तदा निजैः आत्मीयैः
 बन्धुभिरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सौजन्यात् परं
 बन्धुर्नास्तीति भावः । यदि स्वस्य महिमा औदार्यं दातृत्वं वा
 अस्ति, तदा भण्डनैः भूषणैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 महिमेव पुरुषं भूषयतीति भावः । यदि सद्विद्या उत्तमा विद्या

अभोजिनीवननिवासविलासहेतुं

हंसस्य हन्तुमपरामपि तां विधाता ।

नो तस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रशस्तां

वैदग्ध्यकीर्तिमयहन्तुमसौ समर्थः ॥ ४२ ॥

खल्लाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके

वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्विलस्य मूलङ्गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यावत्पापदः ॥ ४३ ॥

अस्ति तदा धनैः किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः सद्धियग्या, एव परम-
घनत्वादिति भावः । यदि अपयशः अकीर्तिः अस्ति तदा नृत्त्यना
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः अपयशस एव नृत्त्यत्वादिति
भावः । बोधश्चास्ति गुणेन किमिति प्रमादपाठः । शार्दूलविक्षी-
डितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अभोजिनीति । विधाता हंसस्य अभोजिनीवनेषु पद्मिनी-
विपिनेषु निवासे यो विवासः विक्रीडनं च एव हेतुः कारणं यस्याः
तथोक्तां पद्मिनीवनविहारनिबन्धनामिति यावत् अपरां तां क्रीत्तिं
हन्तुं नाशयितुं समर्थः, स्वेच्छया तद्वनविबोधे तदभावप्रसङ्गादिति
भावः । किन्तु असौ विधाता तस्य हंसस्य दुग्धजलयोर्भेदविधौ
प्रशस्तं नो समर्थः वैदग्ध्यकीर्तिं चातय्य स्वातिम् अपहन्तुं नाश-
यितुं नो समर्थ इति पूर्वशान्भवः । अत्र कस्यचित् विदुषः आश्रय-
भङ्गो वैरिणा साध्यः किन्तु तदीयविद्यावत्तया स्वातिभङ्गो नेति
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

खल्लाट इति । खल्लाटः टेको इति प्रसिद्धो जनः दिवसेश्वरस्य
अर्यस्य किरणैः मस्तके सन्तापिते सति अनातपम् आतपरहितं देशं
वाञ्छन् विधिवशात् दैवात् विलस्य मूलं वनं गतः । तत्रापि मूले

नवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
 विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
 भाग्यानि पूर्वतपसा किल सञ्चितानि
 काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
 ज्ञानस्योपशमः शमस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
 अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
 सर्वेषामपि सर्वकालनियतं शीलम्परं भूषणम् ॥ ४५ ॥

मतता सहाफलेन विल्लफलेन अस्य शिरः सशब्दं यथा तथा भग्नम् ।
 अतः भाग्यराहितः अभाग्यः यत्न गच्छति, प्रायः तत्रैव आपदः
 यान्ति गच्छन्ति । सामान्येन विशेषसमर्पेण रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

नेति । आकृतिः सुन्दरावयव इत्यर्थः न वा नैव, कुलं सहंशः
 नैव, शीलं सुचरितं न, विद्यापि नैव, यत्नकृता यत्नेन निष्पादिता
 सेवा शुश्रूषा प्रभोरिति शेषः न च फलति न फलं जनयतीत्यर्थः ।
 पूर्वतपसा प्रागनुष्ठितेन तपसा सञ्चितानि साधितानि पुरुषस्य
 भाग्यानि किल अदृष्टान्येव वृक्षाः यथैव तरव इव काले फलन्ति फलं
 जनयन्ति । उपमाबङ्गारः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्यस्योपशमः । सुजनता साधुता ऐश्वर्यस्य, वाक्संयमः प्रिय-
 वार्तात्वमिति भावः शौर्यस्य वीर्यस्य, उपशमः शान्तिः ज्ञानस्य,
 विनयः नम्रता शमस्य शान्तेः, पात्रे योग्ये इति शेषः व्ययः दानं
 वित्तस्य धनस्य, अक्रोधः क्रोधराहित्यं तपसः, क्षमा परदोषसहिष्णुता
 प्रभवितुः प्रभोः, निर्व्याजता अकापञ्चं धर्मस्य विभूषणम् अलङ्कारः ।
 किञ्च सर्वेषामपि सर्वकालेषु नियतं शीलं सुचरितं परं भूषणं परमो-
 ऽलङ्कारः । आदूर्वाविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ४५ ॥

ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ४६ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्त्तिं

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे गुणिगणे प्रीतिगुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।

ते इति । ये जनाः स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटकाः परकार्य-
साधकाः, ते ते सत्पुरुषाः श्रेष्ठाः पुमांसः । ये स्वार्थाविरोधेन
स्वकार्यसाधनकालेत्थः परार्थं परकार्यार्थम् उद्यमभृतः यत्नवन्तः,
ते सामान्यास्तु साधारणा एवेत्यर्थः मध्यमा इति यावत् । ये स्वार्थाय
स्वकार्यार्थं परेषां हितं विघ्नन्ति नाशयन्ति, ते अमी मानुषेषु
राक्षसाः नरराक्षसा इत्यर्थः । ये तु निरर्थकं स्वपरार्थं विनेति
भात्रः परेषां हितं घ्नन्ति नाशयन्ति, ते के, न जानीमहे । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

जाड्यमिति । पुंसां नराणां सत्सङ्गतिः सज्जनसङ्गः किं न
करोति ? कथय, सर्वमेव करोतीत्यर्थः । तथाहि धियः बुद्धेः जाड्यं
जडतां मान्द्यमित्यर्थः हरति नाशयति, वाचि सत्यं सिञ्चति निदधाति,
मानोन्नतिं मानवृद्धिं दिशति जनयति, पापं दुष्कृतम् क्षपाकरोति
निरस्यति, चेतः मनः प्रसादयति विकासयति, दिक्षु कीर्त्तिं यशः
तनोति विस्तारयति । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छेति । सज्जनैः साधुभिः सङ्गमे संसर्गे वाञ्छा अभिलाषः,

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
 एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्त्रीभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ४८ ॥
 अग्राह्यं हृदयं तथैव वदनं यद् दर्पणान्तर्गतं
 भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते ।
 चित्तं पुष्करपत्रतोयतरलं विदङ्गिराशंसितं
 नारी नाम विषाङ्गुरैरिव लता दोषैः समं वर्जिता ॥ ४९ ॥
 तृष्णां क्षिप्ति भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कथाः
 सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विदज्जनान् ।

गुह्यगणे मीतिः प्रणयः, गुरो गुह्यजने नन्वता, विद्यायां व्यसनम्
 आशक्तिः, स्रयोषिति निजकलत्रे रतिः अहुरागः, लोकापवादात्
 लोकनिन्दातः भयं, शूलिनि हरे भक्तिः, आत्मनः मनसः दमने वशी-
 करणे शक्तिः सामर्थ्यं, खले दुर्जने संसर्गमुक्तिः संसर्गत्यागः, एते निर्मे-
 लगुणाः विशुद्धगुणाः यत्र येषु वसन्ति, तेभ्यः नरेभ्यः नमः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अप्राज्ञमिति । दर्पणान्तर्गतम् आदर्शमध्यप्रतिबिम्बितं वदनं
 मुखं, यत् यथा अप्राज्ञं स्त्रीणां हृदयं तथैव अप्राज्ञमिति शेषः ।
 पर्वतसूक्ष्ममार्गवत् विषमः दुर्घट्य इति यावत् भावः आशयः
 न विज्ञायते, स्त्रियाश्चित्तं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो
 मनुष्या इति कविसम्प्रदायः । चित्तं मनः पुष्करपत्रे स्थितमिति
 भावः तोयमिव जलमिव तरलं चञ्चलं विदङ्गिः विज्ञेः जनैः आशंसितं
 कथितं निर्णीतमिति यावत् । अतः नारी लता विषाङ्गुरैरिव
 दोषैः समं वर्जिता तृप्तिं नीता, निर्मितेति पाठान्तरम् । नाम बन्धा-
 वनायाम् एतत् सम्भावयामीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

तृष्णामिति । तृष्णां लोभमित्यर्थः क्षिप्ति नाशय, क्षमां भज
 सेवस्व, मदं मत्तताम् औद्धत्यमित्यर्थः जहि नाशय, पापे दुष्कृता-

मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम् ॥ ५० ॥

गुणवद्गुणवद् वा कुर्वता कार्यजातं

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसक्तानां कर्मणामाविपत्तेः

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५१ ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

चरणे रतिम् अतुरागं सा लयाः न कुरु, सत्यं ब्रूहि वद, साधूनां
पदवीं मार्गम् अतुयाहि अतुसर, विद्वज्जनान् पण्डितात् सेवस्व,
मान्यान् गुरुजनान् इत्यर्थः मानय, विद्विषोऽपि शत्रून्पि अनुनय
सन्तोषय, स्वान् गुणान् प्रच्छादय मोपनं कुरु कीर्त्तिं यशः पालय रक्ष,
दुःखिते जने दयां कुरु, एतत् सर्वं सतां साधूनां चेष्टितं कार्य-
मित्यर्थः । शार्दूलबिक्रीडितं दत्तम् ॥ ५० ॥

गुणवदिति । गुणवत् सगुणम् उत्कृष्टमित्यर्थः अगुणवत्
संदोषं वा कार्यजातं कार्यसमूहं कुर्वता पण्डितेन विदुषा यत्नतः
यत्नेन परिणतिः परिणामः तत्तत्कार्यस्थेति शेषः अवधार्या
निर्णयेया प्राप्तिरिति शेषः । अतिरभयेन सक्तमित्यर्थः परिणतिसजा-
तोऽप्येति भावः कृतानां कर्मणाम् आ विपत्तेः विपत्तिपर्यन्तं मरण-
पर्यन्तमिति यावत् हृदयदाही शल्यतुल्यः शल्यवद्वधः विपाकः
परिणामः भवति । कार्यं य कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
साक्षिनोऽनं, ननमयययुतेयं साक्षिनी भोगिबोकैरिति तल्लक्षणात्
॥ ५१ ॥

एक इति । केशवो वा शिवो वा एकः एकमात्रः अद्वितीय
इत्यर्थः देवः आराध्य इति भावः । भूपतिः राजा वा यतिः सन्त्यासी

एको वासः पत्तने वा वने वा
 एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५२ ॥
 वने रणे शत्रुजलाम्निमध्ये
 महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
 सुप्तं प्रसन्नं विषमस्थितं वा
 रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ५३ ॥
 भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
 सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
 कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
 यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ ५४ ॥

वा एकम् अद्वितीयं भित्तम् कर्त्तव्यमिति शेषः । पत्तने नगरे वा
 वने वा एकः अद्वितीयस्यानस्य इति भावः वासः कर्त्तव्य इति
 शेषः । सुन्दरी वा दरी पर्वतगुहा वा एका अद्वितीया भार्या
 आश्रयणीयेति शेषः ॥ ५० ॥

वने इति । पुरा कृतानि प्राक्तनानि पुण्यानि वने रणे शत्रु-
 जलाम्निमध्ये शत्रुमध्ये जलमध्ये अग्निमध्ये च महार्णवे महा-
 खण्डे पर्वतमस्तके शैलशृङ्गे वा स्थितमिति शेषः सुप्तं निद्रितं मत्तं
 विषमस्थितम् अनवधानवर्त्तिनमित्यर्थः जनमिति शेषः रक्षन्ति ।
 उपरक्षन्ति, आदिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उभेन्द्रवज्रा
 प्रयथाचरे लघाविति, अनन्वरोदोरितलब्धभाजौ पादौ यदीवावुप-
 जातयस्ता इति ॥ ५३ ॥

भीममिति । यस्य नरस्य विपुलं सङ्घत् पूर्वसुकृतं प्राक्तनं पुण्यम्
 आस्ति, तस्य भीमं भयावहं वनं प्रधानं अष्टं पुरं नगरं भवति, तस्य
 सर्वो जनः सुजनतां सौजन्यम् उपयाति गच्छति, किं नङ्गना तस्य

यन्नागा मदभिन्नकण्ठकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा
 द्वारे हेमविभूषणाश्च तुरगा वलान्ति यद्वर्षिताः ।
 वीणावेणुसदङ्गशङ्खपटहैः सुप्तस्तु यद् बोध्यते
 तत्सर्वं सुरलोकदेवसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ ५३ ॥
 मज्जत्वन्मसि यातु मेरुशिखरं शत्रुञ्जयत्वाहवे
 बाणिज्यं क्षपिसेवनादिसकला विद्याकलाः शिञ्चतु ।
 आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत् कृत्वा प्रयत्नं परं
 नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ५४ ॥

कृत्स्ना सप्तमा भूः पृथिवी जलुभिः निधिभिः रत्नैश्च पूर्या भवति ।
 वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ ५४ ॥

यदिति । सदेन भिन्नौ तिलकावित्यर्थः कण्ठकरटौ गलकपोलौ
 द्वेषां तथोक्ताः सदोक्ता इत्यर्थः नागाः कृत्स्नः निद्रया मदजनि-
 तया इति भावः अलसाः मन्दराः सन्तः द्वारे तिष्ठन्तीति यत्, हेमः
 विभूषणम् अलङ्कारः यत् ताडयन् आस्यं सुखं येषां तथाभूताः
 अर्च्यभूषिता इति भावः तुरगाः अश्वाः वर्षिताः सन्तः द्वारे वलान्ति
 चपलाः तिष्ठन्तीत्यर्थः इति यत् सुप्तः निद्रितः वीणावेणुसदङ्गशङ्ख-
 पटहैः वादितैरिति शेषः बोध्यते जागर्यते इति यत्, सुरलोके
 स्वर्गे देवानां सदृशं तत् सर्वं धर्मस्य सुकृतस्य विस्फूर्जितं विवक्षितम् ।
 पुण्यपरिपाकोऽयमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ५५ ॥

मज्जत्विति । यत्त्वामि जले मज्जतु प्रविशतु, मेरुशिखरं सुमेरु-
 शृङ्गं यातु, आकाशं युद्धं गतु जयतु, बाणिज्यं क्षपिसेवनादिसकलाः
 विद्याकलाः विद्याविमानान् शिञ्चतु अभ्यस्यतु, खगवत् पक्षिवत् परं
 सह्यं प्रयत्नं कृत्वा निद्रितं सुप्तम् आकाशं प्रयातु गच्छतु जन इति
 शेषः, किन्तु न कदा जलं मेरुशिखरं सुकृतस्य तवशात् अभाव्यम्

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
 प्रहारैरुन्नच्छेदबहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।
 तुषाराद्रेः सूनीरहह पितरि क्लेशविवशे
 न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ५७ ॥
 नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
 स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरैरेरावतो वाहनम् ।
 इत्यैश्वर्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे
 तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग् धिग् वृथा पौरुषम् ॥ ५८ ॥

अभावनीयं न भवति, भाष्यस्य अवश्यत्वाविनश्य कृतः नाशः ? नैव
 कदाचित् नाशो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

वरमिति । उद्गच्छतः बहुलस्य महतः दहनस्य ध्वम्नः उद्ग-
 नारेण उदयेन गुरुभिः मज्जदुभिः समदः साहङ्कारः यः मघवान्
 इन्द्रः तेन मुक्तस्य निजिप्रस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहारैः पक्षयोः
 छेदः घातनं वर मनाक् प्रियः, बृहह खेदे, पितरि हिमवति क्लेश-
 विवशे शत्रुमुक्तपक्षच्छेदेन पुत्रविरहेण च क्लेशमनुभवति सति तुषाराद्रेः
 हिमवतः सूनीः सैनाकस्य पयसां पत्युः नसुद्रस्य पयसि असौ सम्पातः
 निमज्जनं पितरं त्यक्त्वा आत्मरक्षार्थमिति भावः न च उचितः ।
 शिखरिणीवृत्तम् । अत्रापस्तुतमैनाकर्षणेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य पित्र-
 त्वामेनात्मरक्षणः प्रतीतेरप्रस्तुतपशंवालङ्कारः ॥ ५७ ॥

नेतेति । यस्य बृहस्पतिः देवगुरुः नेता सन्तो, वज्रं कुलिशं
 प्रहरणम् अस्त्रं, सुराः देवाः सैनिकाः योङ्गपुरुषाः, स्वर्गः दुर्गं शत्रु-
 दुर्गमस्यानमित्यर्थः, हरैर्विष्णोः अनुग्रहः साहाय्यं खलु साहाय्यमस्ये-
 वेति व्यापत्, ऐरावतः वाहनं यानम् । इत्यस्यैव ऐश्वर्यसमन्वितोऽपि
 बलभिद् इन्द्रः सङ्गरे युद्धे परैः शत्रुभिर्देवदानवैरिति शेषः भग्नः
 निर्जितः, तस्मात् दैवमेव शरणं सहायः युक्तं ननु युक्तमेव, वृथा

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
 तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ५८ ॥
 आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
 नास्त्यद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ६० ॥
 वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
 न मूर्खजनसंसर्गः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ६१ ॥
 दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
 यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ६२ ॥

निरर्थकं पौरुषं दृढपकारं धिक् धिक् पुनः पुनर्निन्दामोत्तर्यः ।
 धिङ्निर्भर्तृवननिन्दयोरित्यमरः । कारयेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थो-
 न्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

कर्मेति । पुंसां फलम् अर्थसिद्धिः कर्मायत्तं कर्मजन्यादृष्टाधीन-
 मित्यर्थः, बुद्धिः कर्मानुसारिणी तत्तत्सुकृतदुष्कृतजनितादृष्टानुसारेण
 प्रवर्तते इत्यर्थः । तथापि कर्मणः अतुल्यकुलीयत्वेऽपीत्यर्थः सुधिया
 विदुषा सुविचार्यैव सुविविच्यैव कुर्वता कार्यमिति शेषः भाव्यम् ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५८ ॥

आलस्यमिति । आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुर्हि
 महान् शत्रुरेव । उद्यमेन उद्योगेन यमः बन्धुः नास्ति, यम् उद्यमं
 कृत्वा न अवसीदति न जीयते जन इति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६० ॥

वरमिति । गहनदुर्गेषु दुर्गमेषु वनेषु वनचरैः व्याधेः सह
 भ्रान्तं भ्रमणं वरं सनाक्प्रियं, सुरेन्द्रभवनेषु अमरावतीषु अपि मूर्ख-
 जनैः संसर्गः न वर इति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६१ ॥

दानमिति । वित्तस्य धनस्य दानं भोगः नाशः क्षयः एताः
 तिस्रः गतयः भवन्ति, यः जनः न ददाति, न च भुङ्क्ते, तस्य
 तृतीया गतिः धनस्य नाश एवेत्यर्थः भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ६२ ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः

स एव वक्ता स च दर्शनीयः ।

स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ६३ ॥

रत्नैर्महाहैस्तुषुर्न देवाः

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

विनिश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ६४ ॥

सन्त्यन्येऽपि वृहस्यतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषा-

स्तान् प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

अस्येति । यस्य नरस्य वित्तं धनम् अस्ति, स नरः कुलीनः
महावंशप्रसूत इत्यर्थः धनेन कुलमिति वैयाकरणाः, स एव नरः
वक्ता मिष्टभाषो, स च दर्शनीयः सुश्रोत्रित्वर्थः, स पण्डितः विद्वान्,
स श्रुतवान् वेदवित्, गुणज्ञश्च । तथाहि सर्वे गुणाः कौलीन्यादवः
काञ्चनं धनमिति यावत् आश्रयन्ति । कारणेन कार्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६३ ॥

रत्नैरिति । देवाः महाहैः महामूल्यैः रत्नैः समुद्रदत्तैरिति
भावः न तद्वृषः न सन्तोषं प्रापुः । भीमविषेण भयङ्करहृत्वाहणेन
समुद्रोत्थितेनेति भावः भीतिं भयं न भेजिरे न प्रापुः । सुधाम्
अमृतं विना विरामं निश्चितं न प्रययुः न प्रापुः । तथाहि धीराः
सन्तः विनिश्चितार्थात् विशेषेण सिद्धार्थात्, यवर्थे पञ्चमी । सिद्धं कार्यं
प्राप्येत्यर्थः विरमन्ति निवर्तन्ते । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

सन्तीति । हे स्मृतः । अन्येऽपि वृहस्यतिप्रभृतयः सम्भाविताः
पञ्चषाः पञ्च षट् सुरा इति शेषः सन्ति, एषः विशेषविक्रमे रुचिरभि-

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ
 भ्रातः ! पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ६५ ॥
 इत्येतस्मिन् वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेको मग्नां यद्यमवहन्तमुकुलैः
 शिरःशेषः शत्रुर्निगिलति परं सन्त्यजति च ॥ ६६ ॥
 श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
 दानेन पाणिर्न च कङ्कणेन ।
 आभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६७ ॥

बाणो यस्य तादृशः राहुः तान् सुरान् प्रति न वैरायते न विद्वेष्टि ।
 भास्वरौ दीप्यमानो दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव
 शीर्षावशेषीकृतः शिरोमात्रावशिष्टः दानवपतिः राहुः पर्वणि पौर्ण-
 मास्याम् अमावास्यायाञ्च यथाक्रमं ग्रसते कवलयति । पश्य अवशो-
 कय । शार्दूलविक्राडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इत्यतीति । इत्यति एतत्परिभाष्ये एतस्मिन् वा निरवधि-
 चमत्कृत्यतिशये अशेषाश्चर्यातिशये जगतीति शेषः वराहो वा
 राहुर्वा चमत्कारस्य आश्चर्यस्य विषयः अतीवप्राक्तमिति भावः
 प्रभवति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । यत् यतः अयम् एकः वराह
 इत्यर्थः मग्नां प्रलयपथोधाविति भावः दन्तमुकुलैः अवहन्, अपरः
 शिरःशेषः शीर्षावशिष्टः शत्रुः राहुरिति भावः परं शत्रुं सूर्यं
 चन्द्रं वा निगिलति अस्मिन् सन्त्यजति च उद्विगिरति च । शिखरि-
 णीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं कर्णविवरं श्रुतेन वेदवाक्येन कुण्डलेन न,
 पाणिः भुजः दानेन न कङ्कणेन, करुणापराणां दयाद्वीपां कायः

जयन्ति ते सुकृतिनो रसवैद्याः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजन्मभीः ॥ ६८ ॥

यद्वात्मा निजभासपट्टलिखितं स्तोकं महदा फलं

तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियतं मेरौ च नातोऽधिकम् ।

तद्दीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटा गृह्णन्ति तुल्यञ्जलम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनञ्च ।

शरीरं परोपकारेण न चन्दनेन, आभाति शोभते । उपजातिवृत्तम् ॥ ६७ ॥

जयन्तीति । ते सुकृतिनः पुण्यवान् रसवैद्याः रसिकाः कवीश्वराः श्रेष्ठाः कथयः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । येषां कवीश्वराणां यशःकाये यशःशरीरे काव्यरूपे इति भावः जरा वाङ्मयं मरणं जन्म तेभ्यः भीः भय नास्ति । तत् शरीरं जरादीनां त्रयं वदं न भवतीति भावः । अलुप्तवृत्तम् ॥ ६८ ॥

वादिति । धात्वा विधात्वा निजभासपट्टे कवीश्वराणां लिखितं यत् स्तोकम् अल्पं वा महत् फलं, तत् मरुस्थलेऽपि मरुभूमावपि मेरौ सुमेरुपर्वते च प्राप्नोति जन इति शेषः, अतः अस्मात् विधात्वालिखितात् अधिकम् अल्पं वेति शेषः न प्राप्नोतीति शेषः । तत् तथात् धीरो भव सुस्थिरो भव, वित्तवत्सु धनिषु वृथा निष्फलं कृपणां दीनां वृत्तिं याच्ञासित्यर्थः मा कृथाः न कुर । पश्य अवलोक्य कूपे पयोनिधावपि घटाः कलसाः तुल्यं जलं गृह्णन्ति चमन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलेति । आ कुक्कुरः लाङ्गूलचालनं पुच्छकम्पनं पिच्छदस्य अक्षदातः अक्षः चरणद्वयाः अक्षपात पतनं भूमौ निपत्य वदनो-

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवसु
 धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ७० ॥
 राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां
 तेनाथ वत्समिव लोकमिमं पुष्याथ ।
 तस्मिंश्च सम्यगनिशम्परिपोष्यमाणे
 नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ७१ ॥
 सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
 हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
 नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
 वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ७२ ॥

हरयोः सुखजठरयोः दर्शनं प्रदर्शनं कुरुते । तं किन्तु गजपुङ्गवः
 गजराजः धीरं गम्भीरं यथा तथा विलोकयति, चाटुशतैः बड-
 यत्नैरिति भावः भुङ्क्ते भक्षयति च । यथाद्योम्यमाचरति लोक इति
 भावः । वचनतिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

राजक्षिति । हे राजन् ! यदि एतां क्षितिधेनुं पृथिवीरूपां
 गां दुधुक्षसि दोग्धुमिच्छसि, तेन तदेत्वर्थः अद्य इदानीं वत्समिव
 इमं लोकं पुष्याथ पालय, यथा प्रथमं वत्सः स्वमातृधेनोः स्तन्यं
 पिबति ततस्तत्पात्रकस्य दुग्धप्राप्तिः तथा अल्पतः भूशब्देन प्रजां
 रक्षित्वा पश्चात् भूस्त्रासिनः करपङ्कथं कर्त्तव्यमिति भावः । तस्मिंश्च
 लोके नानाफलैः अनिशं चततं सम्यक् परिपोष्यमाणे पाल्यमाने सति
 भूमिः कल्पलतेव फलति अभीष्टम् उत्पादयति । उपमाबहुवारः ।
 वचनतिलकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

सत्यानृतेति । नृपनीतिः राजनीतिः वाराङ्गनेव वेश्येव सत्या
 सत्यवाद्वाती अमृता मिथ्यावाती च, परुषा निष्ठुरा प्रियवादिनी च,
 हिंसा हिंसाशीला दयालुरपि, अर्थपरा धनलोभुषा वदान्या दान-

न कश्चिच्चण्डकोपानामाक्षीयो नाम भूभुजाम् ।
 होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्ट्ये दहति पावकः ॥ ७३ ॥
 विपदि महताभैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे
 विरम विरमायासादस्माद् दुरध्यवसायतः ।
 अपि जलनिधेः कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमात्
 कुलमिखरिणः क्षुद्रा नैते न चापि जङ्गाशयाः ॥ ७४ ॥

शीला च, नित्यं सततं व्ययः यस्यां यस्या वा तथोक्ता तथा प्रचुरः
 प्रभृतः नित्यं भूनागमः यस्यां यस्या वा तथाविधा अनेक अनेकरूपा
 बहुविधा । उपमानाङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

नेति । काचित् कोऽपि जनः चण्डकोपानां प्रचण्डक्रोधानां
 भूभुजाम् आक्षीयः न अक्षीति शेषः नाम सम्भावनायाम् एतत्
 सम्भावयामोत्यर्थः । तथाहि पावकः अग्निः स्पृष्टः सन् पटादिनेति
 भावः जुह्वन्तम् आत्मनि हव्यं प्रक्षिपन्तं होतारमपि दहति भक्षो-
 करोति । प्रचण्डानां स्वपरविवेको नास्तीति भावः । विशेषेण
 सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अलुप्तवृत्तम् ॥ ७३ ॥

विपदीति । यदि चेत् विपदि सज्जतां वैर्यध्वंसं ईक्षितुं द्रष्टुम्
 देहसे चेष्टसे दहसीति यावत् तदा दुरध्यवसायतः दुष्टात् अध्य-
 वसावात् दुष्टादितात् अस्मात् आनासाद् होशात् विरम विरम
 अत्यर्थं निवर्त्तस्व । कल्पापाये प्रलये जलनिधेः क्षुद्रात् उल्लयो-
 रैक्यात् जलनिधेः निक्षेष्टकात् क्षुद्रात् अग्नि एषः धैर्यध्वंसः
 सम्भवति व्यपेतः विगतः निजक्रमः स्वीया स्थितिर्यस्य तस्मात् कुल-
 मिखरिणः कुलपर्वतात् च एषः धैर्यध्वंसः सम्भवति । परन्तु एते
 सज्जन्तः कुलपर्वता इव क्षुद्राः न चापि क्षुद्रा इव जङ्गाशयाः । प्रलये
 पर्वतानां सागराणाञ्च यथावयं स्थितिभङ्गो यदि स्यात् तथापि सज्जतां
 कदापि धैर्यध्वंसो न स्यादिति निष्कर्षः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७४ ॥

अकर्णत्वंकारणविग्रहः परधनाय रतिः परयोषिति ।

सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ७४

कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकशानुतापः ।

कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशा

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स वीरः ॥ ७६ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना ह्यायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ७७

अकर्णत्वमिति । अकर्णत्वं निर्देयत्वम्, अकारणविग्रहः
निष्कारणकलङ्कः, परधनाय परयोषिति परकलत्रे च रतिः लोभः,
सुजनेषु बन्धुजनेषु च असहिष्णुता, इदं सर्वं दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धं
स्वभावनियतम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

कान्तेति । कान्तायाः कटाक्षविशिखाः कटाक्षशराः यस्य चित्तं
न खनन्ति न विध्यन्ति, कोपकशानुतापः कोपान्निसन्तापः यस्य चित्तं
न निर्दहति, भूरिविषयाः बहुविषयाः लोभपाशाश्च लोभरज्जवश्च यस्य
चित्तं न कर्षन्ति, स वीरः कृत्स्नं समयम् इदं लोकत्रयं जयति ।
रूपकमलङ्कारः । वसन्तिवृत्तं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

आरम्भेति । खलसज्जनानां खलानां दुर्जनानां साधूनां मैत्री
आरम्भे उपक्रमे गुर्वी भवती, क्रमेण क्षयिणी अस्थायिनी, पुरा
प्राक् आरम्भे इत्यर्थः लघ्वी अल्पमात्रा, पश्चात् वृद्धिमती च, अतः
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः भिन्ना पृथग्पूपा दिनस्य पूर्वार्द्धे आरम्भ-
गुर्वी ततः क्रमेण क्षयिणी, परार्द्धे आरम्भलघ्वी पश्चात् वृद्धिमतीति
भावः ह्यायेव भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्रदानमिति । प्रच्छन्नं गूढम् अप्रकाशमित्यर्थः प्रदानं, गृहम्
उपगते गृहागते जने इति शेषः सम्भ्रमविधिः सम्भ्रान्तम्, प्रियं

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनञ्चाप्युपकृतेः ।
 अनुत्प्रेक्षी लक्ष्म्या निरभिभवसाराः परकथाः
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥७८॥
 क्षिप्तोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
 इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥७९॥
 भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
 नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ८० ॥

कृत्वा लोकस्येति शेषः मौनं तृष्णीभावः स्नाघाराहित्यमित्यर्थः,
 सदसि सभायाम् उपकृतेः परकथाया इति शेषः कथनं प्रकटनं,
 लक्ष्म्या सम्पदा अतृप्तिकः अगर्वः, निरभिभवसाराः निरवमानाः
 परकथाः परेषां कथासु अवमाननाराहित्यमिति भावः सतां साधूनाम्
 इदं विषमं दुष्करमित्यर्थः असिधाराव्रतम् असिधारायां स्थितावपि
 असिना न शरीरकर्त्तॄन् स्नादित्वेव व्रतं केन उद्दिष्टम् उपदिष्टम् ।
 सर्वथा दुष्करं साधुव्रतमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

क्षिप्त इति । तरुः वृक्षः क्षिप्तोऽपि रोहति पुनर्वर्द्धते, चन्द्रः
 क्षीणोऽपि कलाभावावशेषोऽपि पुनरुपचीयते पुनर्वर्द्धते । इति
 विमृशन्तः विचारयन्तः पश्यन्त इति यावत् ते प्रसिद्धाः सन्तः साधवः
 विपदा न सन्तप्यन्ते पुनरुद्धतिवाञ्छयेति भावः । व्याख्यावृत्तम् ॥ ७९ ॥

भवन्तीति । तरवः कलानाम् उदुगमैः उदयैः नम्राः विनताः
 भवन्ति । घनाः सेधाः नवाम्बुभिः नवजलैः दूरात् विलम्बिनः अव-
 नमन्तीत्यर्थः । सत्पुरुषाः साधवः समृद्धिभिः अनुद्धताः न औदत्यं
 गताः प्रत्युत विनता एवेति भावः । परोपकारिणाम् एषः रीदृशः

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः

बुद्धेर्विनाश न हि शङ्कनीयः ।

अधःकृतस्यापि तनूनपातो

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८१ ॥

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाच्चैः स्वदारपरितुष्टैः ।

परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित् ह्यचिन्मण्डिता वसुधा ॥ ८२ ॥

पद्माकरन्दिनकरो विक्रपीकरोति

चन्द्रो विकासयति कौरवचक्रबालम् ।

स्वभाव एव । सामान्येन विशेषणमर्थान्तरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वंशस्य-
विच्छेदं वृत्तं, दृढं वंशस्यविच्छेदं कृतो जराविति वक्ष्यमात् ॥ ८० ॥

कदर्थितस्येति । कदर्थितस्य क्लेशितस्यापि धैर्यवृत्तेः भारव्य-
बुद्धेर्विनाशः विपर्यय इति यावत् धैर्यव्युत्तिरिति भावः न शङ्क-
नीयः सम्भावनीयः । अधःकृतस्यापि अधस्तत्र स्थापितस्यापीत्यर्थः
न्यक्कृतस्यापीति भावः तनूनपातः अग्नेः शिखा कदाचिदेव न अधः
याति कर्जमेव उत्तिष्ठतीति यावत्, प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुज इति
भावः । विशेषेण सामान्यवसुधेतन्मण्डितोऽर्थान्तरन्यासः उपजाति-
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अप्रियेति । अप्रियवचनेषु दरिद्रैः अप्रियवचनबुद्धिभिरित्यर्थः
प्रियवचनेन वार्त्तैः युक्तैः प्रियवादिभिरित्यर्थः स्वदारेषु निजपत्न्यां
सन्तुष्टैः परस्त्रीविमुखैरिति भावः परपरिवादनिवृत्तैः लोकानां नि-
न्दास्यः निरनैरित्यर्थः साधुभिरिति शेषः क्वचित् क्वचित् न तु सर्वत्रोति
भावः वक्ष्यमा वृत्ती मण्डिता वक्ष्यमा । क्वचित् क्वचित् प्रदेशे
साधवः सन्ति न तु सर्वत्रोति भावः । व्याख्यावृत्तम् ॥ ८२ ॥

पद्माकर इति । दिग्गजः सूर्यः पद्माकरं सरोजनिकथं सरो-

नाभ्यर्थितोऽपि जलदः सलिलन्ददाति

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ ८३ ॥

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं क्षमातलम् ।

क्रियते भास्करेणैव स्फारं स्फुरिततेजसा ॥ ८४ ॥

वरं तुङ्गाच्छृङ्गाद् गुरुशिखरिणः कापि पुलिने

पतित्वायङ्गायः कठिनदृष्टदन्तर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने

वरं वङ्गौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ८५ ॥

वरं वा विकचो करोति विकासयति । चन्द्रः कैरवचक्रवालं कुहदध्नुं
विकासयति । जलदः मेघः नाभ्यर्थितः अपि अयाचितोऽपि सलिलं
ददाति । सन्तः साधवः परेषां हितेषु स्वयं कृताभियोगाः कृत-
प्रयत्नाः भवन्तीति शेषः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

एकेनेति । एकेनापि शूरेण वीरेण स्फुरिततेजसा दीप्ततेजसा
भास्करेणैव स्फारं विस्तृतं क्षमातलं पृथिवीतलं पादाक्रान्तं मयूखाभि-
भूतं वरणाक्रान्तमिति ध्वनिः क्रियते हि क्रियत एव । अत्रापस्तुतेन
भास्करेण कर्णाच्चत् प्रस्तुतस्य वीरपुरुषस्य प्रतीतेरपस्तुतप्रशंसाबङ्गारः ।
अष्टष्टुष्टुष्टम् ॥ ८४ ॥

वरमिति । गुरुशिखरिणः महादेः शृङ्गात् उन्नतात् शृङ्गात्
कापि पुलिने सैकतदेशे पतित्वा अयं कायः शरीरं कठिनदृष्टदं दृष्ट-
शिलानाम् अन्तर्मध्ये विदलितः चूर्णितः वरं मनाक्प्रियः, तीव्रदशने
तीक्ष्णदन्ते फणिपतिमुखे मुजङ्गवदने हस्तः न्यस्तः अर्पितः वरं मनाक्
प्रियः, वङ्गौ अग्नौ पातः पतनं वरं मनाक् प्रियः, तदपि तथापि
शीलविलयः सुचरितध्वंसः न कृतः मज्जतेति शेषः । महाशूलः
वरणेऽपि शीलं न त्यजन्तीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

वङ्गिस्तस्य जलायते जलनिधिः कूपायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्याली माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८६ ॥
यदचेतनोऽपि पादैः सृष्टः प्रज्वलति सवितूरविकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतं कथं सङ्गते ॥ ८७ ॥

आज्ञा कीर्त्तिः पालनं ब्राह्मणानां
दानभोगो मितसंरक्षणञ्च ।

वङ्गिरिति । यस्य जनस्य चङ्गे शरीरे अखिललोकानां सर्व-
जनानां वल्लभतमम् अतिप्रियं शीलं सुचरितं सत्सङ्गोत्ति सस्यक
प्रकाशते, तस्य वङ्गिः जलायते जलवत् शीतलो भवतीत्यर्थः, जलनिधिः
समुद्रः तत्क्षणात् तद्दर्शनमात्रेणेत्यर्थः कूपायते कूपवदाचरति, मेरुः
सुमेरुगिरिः स्वल्पशिलायते क्षुद्रशिलावत् आचरति, मृगपतिः सिंहः
सद्यः तत्क्षणं कुरङ्गायते मृगवदाचरति, व्याली सर्पः माल्यगुणायते
हाररञ्जुरिवाचरति, विषरसः विषास्रावः पीयूषवर्षायते अमृतास्राव
इव आचरति । शीलवतः सर्वत्रैव सुखं न क्वचिदपि दुःखं स्यादिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

यदिति । अचेतनोऽपि रविकान्तः सूर्यकान्तमणिरित्यर्थः
सवितुः सूर्यस्य पादैः किरणैः चरणैरिति ध्वनिः । सृष्टः आक्रान्तः
आहत इति ध्वनिः, यत् अदेत्यर्थः प्रज्वलति प्रकर्षेण दीप्यते तेजः
प्रकाशयतीत्यर्थः, तत् तदा तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतम् अन्यकृतभव-
मानं कथं सङ्गते ? नैव सङ्गते इत्यर्थः । सामान्येन विशेषवचनार्थ-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः आर्याष्टकम् ॥ ८७ ॥

आज्ञेति । आज्ञा आदेशः कीर्त्तिः यशः सुखातिरित्यर्थः
ब्राह्मणानां पालनं दानं भोगः मित्राणां संरक्षणञ्च सस्यक पालनञ्च

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः

कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ८८ ॥

व्यालम्बालम्बणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते

भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नहति ।

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते

नेतुं वाञ्छति यः सतां पथि खलान् सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ८९

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा

विनिर्मितं छादयन्क्षमायाः ।

एते षट् गुणाः येषां न प्रवृत्ताः न चलिताः, तेषां पार्थिवोपाश्रयेण राजाश्रयेण कोऽर्थः ? किं प्रयोजनं ? न किमप्यर्थः । राजसे-
विनो यदि उक्तं गुणषट्कं न लभन्ते तदा तेषां तत्सेवनं न कार्य-
मिति भावः शालिकोष्ठम् ॥ ८८ ॥

व्यालमिति । यः सुधास्यन्दिभिः अमृतवर्षिभिः सूक्तैः शोभन-
वचनैः खलान् दुर्जनान् मतां बाधूनां पथि नेतुं वाञ्छति चेष्टते इत्यर्थः,
असौ बालम्बणालतन्तुभिः अभिनवविमसूक्तैः व्यालं सर्पं रोद्धुं बभूवुं
समुज्जृम्भते अस्यक् प्रवतते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन शिरीषपुष्पापेण
वज्रमणिं हीरकं भेत्तुं वेद्धुं सन्नहति उदयुङ्क्ते, तथा मधुविन्दुना
क्षाराम्बुधेः लवणसागरस्य माधुर्यं मिष्टतां रचयितुं कर्तुम् ईहते
चेष्टते । खलानां सत्पथे नयनसम्भवमिति भावः । स्वायत्तस्य
धर्मं कथमन्यो वहतिविति खलानां सत्पथे नयनस्य मृणालतन्तुना
व्यालवन्धनस्य शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रभेदनस्य मधुविन्दुना लवणो-
दधेर्माधुर्यमस्मादनस्य च विन्मप्रतिपिबन्भावप्रतीतेर्निदर्शनालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे, सन्मदन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्बन्धन् वापि कुतश्चित् । यत्
विस्वानुविश्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । आदूर्ध्वविष्क्रोडितं
उत्तम् ॥ ८९ ॥

स्वायत्तमिति । स्वायत्तं स्वाधीनम् एकान्तहितम् अतिहित-

विशेषतः सर्वविदां समाजे

विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ८० ॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवासविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ८१ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तम्वनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

जनकं विधात्रा विधिना विनिर्मितं कृतं दैवकृतमित्यर्थः अक्षमायाः
अक्षमताया इति यावत् छादनं गोपकमित्यर्थः अक्षमोऽयं वक्तुमिति
लोकानामवज्ञाया आवरकमिति भावः अपण्डितानाम् अविदुषां
मौनं तूष्णीम्भावः सर्वविदां सर्वज्ञानां विचक्षणानामिति भावः समाजे
विशेषतः विभूषणम् अलङ्कारः । विज्ञसंबद्धि अपण्डितैर्मौनमाश्रय-
णीयं तथा सति केऽपि तं नितरां मूर्खं नावबुध्यन्ते इति भावः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

उद्भासितेति । उद्भासिताः उल्लेखिताः अखिलाः समस्ताः
खलाः दुर्जनाः येन तथोक्तस्य दुर्जनान् स्पृश्यत इति यावत् विशृङ्खलस्य
अव्यवस्थितस्येत्यर्थः प्राग्जातेन पूर्वभूतेन प्राक्कृतेनेति भावः विस्मृतेन
निजेन स्वकीयेन अधमेन नीचेन कर्मणा वृत्तिः जीविका यस्य तथा-
विषस्य पूर्वमतिनीचकर्मणा जीविका कृतेति विस्मरत इत्यर्थः दैवात्
अवासविभवस्य प्राप्त्यस्यदः गुणद्विषः गुणविरोधिनः नीचस्य अधमस्य
जनस्य गोचरगतैः दृष्टिपथवृत्तिभिः कैः साधुभिरिति शेषः सुखम्
प्राप्नोते ? सुखं स्थीयते ? न कैरपीत्यर्थः । दुर्जनगोचराः केऽपि
न सुखिनो भवन्तीति भावः । वदन्तिलोकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

विद्येति । विद्या नाम नरस्य मानवस्य अधिकम् अङ्गबौन्दर्या-

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परन्दैवतं
 विद्या राजसु पूजिता शुचि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥६२॥
 दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शायं सदा दुर्जने
 प्रीतिः साधुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्त्तता ।
 शौर्यं शत्रुजने स्त्रियः खलजने विद्वज्जने चार्जवं
 ये त्वेवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकः स्थितः ॥६३॥

करे ज्ञाप्यस्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
 मुखे सत्या वाणी विजयभुजयोर्वीर्यमनुलम् ।

इतिरिक्तं रूपं चोन्द्ध्यं, प्रच्छन्नशुभ्रं निवृत्तगूढं धनं यत् केनापि
 हर्त्तुं न शक्यते इति भावः । विद्या भोगकरी सुखसन्भोगसाधनी
 यशसा कीर्त्तिसञ्चारेण सुखकरी आनन्दविधायिनी, विद्या गुरुणां
 गुरुः पुच्छेति भावः । विद्या विदेशगमने बन्धुजनः विदेशे बन्धु-
 हितस्य कारणत्वादिति भावः । विद्या परं सत्त्वं दैवतम् आराध्यमिति
 भावः । विद्या राजसु नृपतिषु पूजिता राजानो विद्वान् पूजयन्तीति
 भावः विद्या शुचि पवित्रं निर्दोषं ह्यर्थ्यत्वादितोपरहितमिति भावः
 धनं, तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः पशुवत् गण्यते इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

दाक्षिण्यमिति । सदा स्वजने बन्धुजने दाक्षिण्यम् आनुकूल्यं
 परिजने परिवारे शत्रुवर्गे इत्यर्थः दया, दुर्जने शयं शठता, साधु-
 जने प्रीतिः प्रणयः, गुरुजने क्षमा दोषाग्रहणं, नारीजने धूर्त्तता
 चातुर्यं, शत्रुजने शौर्यं विक्रमः, खलजने स्त्रियः उपहासः गर्वी वा,
 विद्वज्जने च अर्जवं सारल्यं, ये तु पुरुषाः एवम् इत्यं कलासु व्यव-
 हारेष्वित्यर्थः कुशलाः निपुणाः, तेषु पुरुषेषु एव लोकः संसारः
 स्थितः । ईदृशा एवं संसारं सुखेन नयन्तीति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

करे इति । करे हस्ते ज्ञाप्यः प्रशंसनीयः त्वागः सत्यत्वम्

हृदि स्वेच्छावृत्तिः श्रुतमधिगतञ्च श्रवणयोः
 विनायैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ८४ ॥
 वहति भुवनश्रेणीं फणी फणाफलकस्थितां
 कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते ।
 तमपि कुरुते क्रीडाधानं पयोनिधिरनादरात्
 अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ८५ ॥
 स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरबालकरहृदीर्णम् ।
 विजयश्रीवीराणां मत्तप्रौढवनितेव सदा ॥ ८६ ॥

दानमिति भावः, शिरसि गुरुपादप्रस्थयिता गुरुजनचरणेषु अवनति-
 रिति भावः, सुखे सत्त्वा पाणी वाक्, विजयभुजयोः विजयार्थं शत्रू-
 णामिति शेषः भुजयोः बाह्वोः अतुलं वीर्यं, हृदि ननवि स्वेच्छवा
 निजेच्छवा वृत्तिः व्यवहारः, श्रवणयोः कर्णयोः श्रुतं शास्त्रम् अधि-
 गतञ्च, इदं सर्वं प्रकृतिमहता प्रकृत्वा स्वभावेन सज्जान्तः तेषाम्
 ऐश्वर्येण सम्पदा विनापि प्रभूतसम्पत्तिराहित्येऽपीति भावः मण्डनं
 भूषणम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

वहतीति । फणी नागराजः फणाफलकस्थितां फणमण्डन-
 वृत्तिर्नीं भुवनश्रेणीं भुवनसमूहं वहति । कमठपतिना कूर्मराजेन मध्ये
 पृष्ठं पृष्ठमध्ये स च फणी सदा निरन्तरं धार्यते । पयोधिः सत्तद्गः
 तमपि कमठपतिम् अनादरात् क्रीडाधानं क्रीडनकं द्रव्यमिति भावः
 कुरुते । अहह आश्चर्य्यम् महता चरित्रविभूतयः सुचरितसम्पदः
 निःसीमानः सीसारहिताः अनन्ता इत्यर्थः । सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । हरिणीवृत्तम् । नमसरसबागः षड्-
 वेदेर्हृदेर्हरिणी मतेति तद्वृत्तत्वात् ॥ ८५ ॥

स्पृहयतीति । विजयश्रीः जयवज्रप्रीः मत्ता प्रौढा प्रमत्तभा-
 ष्कृतेव नारीव सदा वीराणाम् आयतनं करबाबल्लूपेण कररुहेण

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्त्तिनि संसारे नृतः को वा न जायते ॥८७॥

लज्जां गुणौघजननीं जननीमिव स्त्रां

अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्त्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥८८॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मद्मलिनकपोलभित्तिषु ।

प्रकृतिरियं सत्ववतां न खलु वयस्तेजसी हेतुः ॥८९॥

नखरेण दीर्घं विदीर्घं भुजयोरन्तरं वज्रस्थलं स्मृहयति कामवते ।

उपमाबद्धारः ॥ ८६ ॥

स इति । येन जातेन उत्पन्नेन पुत्रेणेति शेषः वंशः समु-
न्नतिम् अभ्युदयं याति प्राप्नोति स जातः, तस्यैव जननं सार्थकमिति
भावः । परिवर्त्तिनि परिवर्त्तिनीये संसारे नृतः सन् को वा जनः
न जायते, सर्व एव जनः कृत्वा कृत्वा पुनः पुनर्जायते इत्यर्थः ।
अनुवृत्तम् ॥ ८७ ॥

लज्जाभित्ति । सत्यव्रते व्यसनिनः समासक्ता इत्यर्थः तेजस्विनः
प्रतापवन्तः स्त्रां जननीमिव सागरमिव गुणौघजननीं गुणराशि-
वर्द्धिनीमित्यर्थः अत्यन्तं शुद्धं पवित्रं हृदयं यस्याः तादृशीं लज्जाम्
अनुवर्त्तमानाः प्रतिज्ञात्यागे लज्जावन्त इति भावः अष्टान् प्राप्नानपि
सन्त्यजन्ति, प्रतिज्ञां न पुनः नैव सन्त्यजन्तीत्यर्थः । उपमाबद्धारः ।
वसन्तिबद्धं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

सिंह इति । सिंहः शिशुरपि मदेन मलिना कपोलभित्तिः
गच्छदेशः येषां तेषु मद्मल्लेष्विति यावत् गच्छेन्नेष्विति शेषः निप-
तति आक्रामतीत्यर्थः । सत्ववतां वसोत्साहवताम् इयं प्रकृतिः
जभावः, वयः तेजसः प्रतापस्य हेतुः कारणं न खलु नैव । सामा-
न्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः आख्यावृत्तम् ॥ ८९ ॥

किं कूर्मस्य भ्रव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
 किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
 किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
 निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोतव्रतम् ॥१००॥
 दूरादर्थं घटयति नवन्दूरतश्चापशब्दं
 त्यक्त्वा भूयो भवति नियतं सत्सभारञ्जनेषु ।
 मन्दमन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या
 कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १०१ ॥

किमिति । कूर्मस्य कमठपतेः वपुषि शरीरे भ्रव्यथा भारवह-
 नञ्छ्लेशः किं न स्यादिति शेषः अपि तु स्यादेवेत्यर्थः, यत् एषः कूर्मः
 क्ष्मां पृथिवीं न क्षिपति शिरसः न पातयतीत्यर्थः । दिनपतेः सूर्यस्य
 परिश्रमः किं न अस्ति न विद्यते ? अपि तु अस्येवेत्यर्थः, यत् निश्चलः
 स्थिरः न व्याप्ते न तिष्ठति सततं अमतीत्यर्थः । किन्तु श्लाघ्यो
 महान् जनः अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातम् उत्सृजन् त्यजन् मनसा न लज्जते
 अपि तु लज्जते एव, हि यतः प्रतिपन्नवस्तुषु प्रतिज्ञातविषयेषु निर्वाहः
 सम्पादनं मतं गोतव्रतं कुलनियमः एतत् । अङ्गीकृतं सुकृतिनः
 परिपालयन्तीति कविसम्प्रदायः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ॥ १०० ॥

दूरादिति । मन्त्री सचिवः कविरिव सदा खेदभारैः आयासा-
 तिशयैः असक्तः अलक्तः आयासशील इत्यर्थः सन् कामं सम्यक् दूरात्
 दूरदेशात् वार्धं पशुमी दूरदेशमाश्रित्येत्यर्थः नवं नूतनम् अर्थं कार्य-
 जातं सन्धिविग्रहादिरूपमिति भावः पक्षे दूरात् लज्जयाव्यञ्जनादि-
 श्रुतिमाश्रित्येति भावः, नवं नूतनम् अन्येन असुदुभावितामिति यावत्
 अर्थं श्रुतानामिति शेषः घटयति निष्पादयति पक्षे आविष्करोति
 दूरतः कार्त्तप्रेनेति भावः अपशब्दम् अपभ्रंशवाचं पक्षे असंस्थ

दैवेन प्रमुणा स्वयञ्जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
 तत्तत्सोपनयेन्ननागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।
 सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
 सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥१०२॥
 अभिसुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।
 उभयबलसाधुवादः श्रवणसुखस्यैव तात्पर्यम् ॥ १०३ ॥

वाचं लब्ध्वा नियतं सततं सतां साधूनां बभारङ्गनेषु भूयः प्रासुख्येण
 भवति यत्रवानिति शेषः तथा लोकोक्तिस्तुष्ट्या कस्य कीदृशं चित्तं
 कः केन पथा सञ्चति इत्यं लोकव्यवहारदर्शनेनेति यावत् तद्दर्शनार्थ-
 मिति भावः, पक्षे लोकानाम् व्याश्रयात्सरण्येन सन्दं सन्दं शनैः शनैः
 पक्षे ऋदु ऋदु पदं चरणनिक्षेपं पक्षे सुप्तिङन्तरूपं शब्दं रचयति
 करोति पक्षे विन्यस्यति । उपमाबह्वारः । सन्दाक्राष्टं, सन्दा-
 क्रान्ताखुधिरसनगैर्नो भनौ तौ नयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १०१ ॥

दैवेनेति । प्रमुणा सर्वशक्तिमता दैवेन विधिना स्वयं जगति
 बध्य यत् प्रमाणीकृतं बध्यत्वेन सिद्धान्तितं, तस्य तत् उपनयेत् बध्यं भदे-
 दित्यर्थः, सज्जान् व्याश्रयः सनागपि अत्यमपि आरण्यं नैव भवतीति
 शेषः । दृष्टत्सङ्कावः कार्यान्तिं लोदीयानपि गच्छतीति कविवचन-
 सञ्जीकमिति भावः । तथाहि सर्वांशायाः सर्वकामस्य परिपूरके जल-
 धरे प्रत्यहं वर्षति अपि चातकस्य मुखे सूक्ष्माः द्वित्रा एव पयो-
 विन्दवः जलकणाः द्रुतन्ति न ततोऽधिकमिति शेषः । विशेषेण
 सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलबावक्रोडितं वृत्तम् ॥१०२॥

अभिसुखेति अभिसुखे निहतस्य समक्षं युध्यमानस्येति भावः
 सतः जयः अथवा स्वर्गः तिष्ठतु तावत्, कृतो वा प्राप्नुयसि स्वर्गं
 जित्वा वा प्राप्नुयसे मष्टेति भगवद्गीता । उभयबलयोः साधु-
 वादः साधु साधु सत्यक् युध्यसे इति धन्यवादः श्रवणसुखस्यैव तात्पर्य-

की न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
 मृदङ्गी मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १०४ ॥
 केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
 न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
 वाण्येका समलङ्करोति कतिनं या संस्कृता धार्यते
 क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १०५ ॥
 यदि नाम देवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अर्थम् अभिवाचः । योधाः जयपराजययोर्निरुत्तुकाः साधुवादप्राप्ता-
 शयैव युध्यन्ते इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १०३ ॥

क इति । को जनः मुखे पिण्डेन अन्नेन पूरितः अन्नदानेन
 संवर्द्धित इति भावः लोके जगति वशं न याति न गच्छति ? सर्व
 एव वशं गच्छतीत्यर्थः । तथाहि मृदङ्गः अचेतनोऽपीति भावः मुख-
 लेपेन मुखे लेपनविशेषेण मधुरध्वनिं करोति, का कथान्येषामिति
 भावः । विशेषेण सासान्वसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अलुप्तवृत्तम्
 ॥ १०४ ॥

केयूरा इति । केयूराः अङ्गदाख्यालङ्कारविशेषाः न, चन्द्रो-
 ज्ज्वलाः चन्द्रवत्प्रकाशाः हाराः सौक्तिकस्रजः न, स्नानं न, विलेपनम्
 अङ्गरागः न, कुसुमं पुष्पं न, अलङ्कृताः सुसज्जिताः मूर्धजाः
 केशाः न, कुकुसुमेनालङ्कृता मूर्धजा इति पाठान्तरम् । विभूषयन्ति
 शोभयन्ति । या संस्कृता संस्कारपूता धार्यते मृदयते, सा एका केवला
 वाणी सुसंस्कृता वागित्यर्थः कतिनं विद्वांसं पुरुषं समलङ्करोति सम्यक्
 भूषयति, भूषणानि अन्यानीति शेषः सततं क्षीयन्ते क्षयं गच्छन्ति,
 वागेव भूषणं भूषणम् अन्यभूषणभ्यो विवक्ष्यमाणं भूषणमित्यर्थः ।
 अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०५ ॥

यदेति । यदि नाम कदाचित् जगत् देवगत्या असरोजं कमल-

अवकरनिकरं विकिरति तत्किङ्कवाकुरिव हंसः ॥ १०६ ॥
 परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न च सदुपदेशम् ।
 यास्त्वेषां खैरं ताः कथा एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०७ ॥
 कमठकुलाचलदिग्गजफण्डिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् ।
 प्रतिपन्नममलमनसां न टलति पुंसां युगान्तेऽपि ॥ १०८ ॥
 इति श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकं समाप्तम् ।

— — —

रहितं जातं स्थादिति शेषः, तत् तदा हंसः ककवाकुरिव तावच्चूड
 इव अवकरनिकरं मलपुञ्जं विकिरति विजिपति किम् ? नैव विकि-
 रतीत्यर्थः । मज्जान् कदापि दृष्टितं काव्ये न करोतीति भावः ।
 यत्नामस्तुतेन हंसेन सहितः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाबद्धः । आर्यावृत्तम्
 ॥ १०६ ॥

परिचरितव्या इति । सन्तः साधवः यद्यपि सदुपदेशं न कथ-
 यन्ति तथापि परिचरितव्याः सेव्याः । एषा सतां यास्तु खैरं कथाः
 स्थाभाविक्कालापाः, ता एव शास्त्राणि भवन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ १०७ ॥

कमठेति । इयं वसुधा पृथिवी कमठेन कूर्मराजेन कुलाचलेः
 कुलपर्वतैः महेन्द्रादिभिः, महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान् मल्लपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपातश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ इति प्रमाणम् । दिग्गजैरे-
 रावतादिभिः फण्डिपतिना नागराजेन अनन्तेन विधृतापि विशेषेणाव-
 लम्बितापि चलति कम्पते । किन्तु अमलमनसां निमलमतोनां पुंसां
 प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं युगान्तेऽपि न टलति न विधृते । अङ्गीकृतं
 सुकृतिः सर्वथैव पालयन्तीति भावः ॥ १०८ ॥ अस्य अन्यस्य नीति-
 शतकाख्या पञ्चाशदिति बोध्यम् ।

इति वि, ए उपनिषद्वारिणा प्रसिद्धकुलपतिना श्रीजीवानन्दवि-
 द्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता नीतिशतकव्याख्या समाप्ता ।

— — —

वैराग्यशतकम् ।

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो
लीलादग्धविलीलकामश्लभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन्
चेतःसद्गानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

तृष्णादूषणम् ।

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताद्यान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

चूडेति । चूडायाम् उत्तंसिता भूषणोक्तता चारुर्मेनोहारिणी
या चन्द्रकलिका चन्द्रकला तथा चञ्चल्या स्फुरन्त्या शिखया भासुरः
दीपमानः, लीलया अवहेलया दग्धः भस्मीकृतः काम एव श्लभः
सुद्रकोटविशेषः येन तथाभूतः, श्रेयोदशायाः सङ्कलरूपायाः दशायाः
वर्त्तः स्वस्थायाश्च अप्ये स्फुरन् ज्वलन् अन्तः ज्ञानवानामन्तःकरणे
इत्यर्थः स्फूर्जतः प्रसरतः अपारस्य अशेषस्य मोहरूपस्य तिमिरस्य तमसः
प्राग्भारम् अतिशयम् उच्चाटयन् खण्डयन् ज्ञानप्रदीपः हरः शम्भुः
योगिनां चेतःसद्गानि मनोमन्दिरे विजयते सर्वैर्लक्ष्येण वृत्तते ॥
रूपकमलपुष्पः । तदुक्तं दर्पणे । रूपं रूपितारोपाद् विपत्रे
निरपङ्गे इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । स्वरूपद्वैत्येति मः
सजौ सततभाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

बोद्ध इति । बोद्धारः बोधकुशलाः मत्सरग्रस्ताः विद्वेषप-
रायणाः, प्रभवः सञ्चालः अयेन गर्वेण दूषिताः अङ्गदृता इति
यावत् अन्ये जनाः अबोधेन अज्ञानेन उपहताः बोद्धुमशक्या इत्यर्थः ॥
तस्मात् सुभाषितं मनेति शेषः अङ्गे जीर्णे विलयं गतमित्यर्थः ॥

न संसारोत्पन्ने विषयमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्यौघैश्चिरमपि गृहीताश्च विषया
 महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३ ॥
 भ्रान्त्वा देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलं
 त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
 भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकवत्
 दृष्ट्वा ! जृम्भसि पापकर्मपिशुने ! नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥ ४ ॥

सङ्चितमिदं बोद्धारः सत्सरेण दूषयन्ति, प्रभवः किमेतत् बाल-
 करचितं पश्याम इति अहङ्कारेणैव न गणयन्ति, अन्येषां बोध-
 यन्तिः नास्तीति समैव अङ्गेन सह नष्टमिति निष्कर्षः । अतुष्टु-
 वृत्तम् ॥ २ ॥

नेति । संसारे उत्पन्ने जाते इव्ये कुशलं शुभं विषयं न पश्यामि,
 पुण्यानां विपाकः परिणामः विमृशतः इत्यं विचारयतः मे सम भयं
 जनयति । महद्भिः पुण्यौघैः पुण्यचयैः चिरं गृहीताः बन्धाः महान्तः
 विषया, भोग्यवस्तूनि विषयिणां भोगिनां व्यसनमिव विषममिव, व्यसनं
 विषमिदं अर्थे दोषे कामजकोपजे इत्यमरः । दातुं जायन्ते ! संसारे-
 ऽस्मिन् किमपि शुभं नास्ति, सम्पत्तिस्तु केवलं महतां विपत्तेरुति
 भावः । शिखरिणीदत्तं, रसैरुद्देश्यिक्त्वा व्यसनसमभागः शिखरिणीति
 तत्तज्जयात् ॥ २ ॥

भ्रान्तेति । पापकर्मपिशुने पापकार्यप्रबोधिनि दृष्ट्वा !
 अनेकदुर्गविषमं विविधदुर्गदारुणं देशं भ्रान्त्वा पर्यटित्वा किञ्चिदपि
 फलं धनमिति यावत् न प्राप्तम्, उचितं जातिकुलाभिमानं त्यक्त्वा
 निष्फला सेवा कृता प्रभोरिति शेषः, परगृहेषु आशङ्कया भयेन
 काकवत् मानविवर्जितं जतमानं यथा तथा भुक्तं, तथापि त्वं जृम्भसि

उत्खातं निधिश्ङ्कया चितितलं ध्याता गिरेर्धातवो
 निस्तीर्णः सरिताम्पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
 मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
 प्राप्तः काण्वराटकोऽपि न मया दृष्टोऽधुना मुञ्च माम् ॥५॥
 खलोक्तापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः
 निगृह्यान्तर्वाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
 त्वमाशे ! मोघाशे ! किमु परमतो नर्त्तयसि माम् ॥६॥

स्फुरसि, अद्यापि इदानीमपि न मनुष्यसि न विरमस्योत्यर्थः ।
 शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ४ ॥

उत्खातमिति । हे दृष्टो ! निधिश्ङ्कया अत्र निधिरस्तीति
 अमेण चितितलं भूतलम् उत्खातं खनित्रेण विदारितमित्यर्थः, गिरेः
 पर्वतस्य धातवः गैरिकादयः ध्याताश्चिन्तिताः आनयनार्थं यतिता इति
 भावः, सरिताम्पतिः ससृष्टः निस्तीर्णः, नृपतयः राजानः यत्नेन सन्तो-
 षिताः । मन्त्रेण आराधनं देवताया इति भावः तत्र तत्परेण
 रतेन मनसा श्मशाने निशाः नीताः अतिवाहिताः मयेति शेषः, किन्तु
 मया काण्वराटकोऽपि न प्राप्तः, अतः अधुना न सं मुञ्च त्वज ।
 शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ५ ॥

खलोक्तापा इति । तेषां खलानाम् आराधनपरैः सेवापरायणैः
 सङ्घिः कथमपि खलानाम् उक्तापाः वाक्यानि सोढाः, अन्तर्भनसि
 वाष्पम् अमृजलं निगृह्य शून्येन मनसा हसितमपि हास्यञ्च कृत-
 मित्यर्थः, चित्तस्य मनसः स्तम्भः स्थैर्यं कृतः, प्रतिहता विम्रिता
 धीर्थैस्तेषां सम बुद्धिप्रतिघातिनामित्यर्थः अञ्जलिरपि कृत इति
 शेषः । अपराधो मे जातः क्षम्यतामिति वञ्चाञ्जलिना भूतमिति
 भावः । हे मोघाशे विफलाशे आशे दृष्टो ! अतः परम् एतादृश-

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
 कृते किन्नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
 यदाध्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंघ्नमनसां
 कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ७ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
 कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ८

न्यकरणात् परमपीत्यर्थः किञ्च कथं मां नर्त्तयसि ? शिखरिणीवृत्तम्
 ॥ ६ ॥

अमीषामिति । तुलितं समीकृतं विसिनीपत्रस्य पयः जलं
 वैः तथाभूतानां क्षयस्थायिनामित्यर्थः अमीषां प्राणानां कृते निमित्तं
 विगलितः विनष्टः विवेको येषां तथाभूतैः अस्माभिः किं न व्यवसितम्
 उद्युक्तं कृतमिति यावत् सर्वमेव नीचकार्यं कृतमित्यर्थः । यत् यतः
 द्रविणमदेन धनमदेन निःसंघ्नं संस्मारहितं निर्विवेकमित्यर्थः मनो
 येषां तादृशानाम् आद्यानां धनिनाम् अग्रे समीपे वीतव्रीडैः निर्लज्जैः
 सदुभिः निजगुणकथां स्वगुणकीर्तनमेव अहं विविधविद्यापारदर्शी
 नास्ति मत्तमो विद्वान् कार्यदक्षश्चेत्यादिरूपं पातकं तत् कृतम् ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

भोगा इति । भुज्यन्ते इति भोगाः विषयाः स्रक्चन्दनवनि-
 तादयः न भुक्ताः नास्मादिताः अस्माभिरिति शेषः, वयमेव भुक्ताः
 कालेनेति शेषः, तपः चान्द्रायणादिकं न तप्तं न चरितं, वयमेव
 तप्ताः सन्नामं गताः, कालः न वातः सदैव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव
 याताः गताः जीवनान्तमिति शेषः, दृष्ट्वा वासना न जीर्णा न
 क्षीणा समा एव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव जीर्णाः जरां प्राप्ताः । उप-
 जातिवृत्तं, स्यादित्द्रवज्जा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्जा प्रथमे
 बभौ सेति, अन्तरोदोरितलक्ष्मभाजौ षादौ यदीयावुपजातयस्ता
 इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
 गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णाका तरुणायते ॥ ९ ॥
 निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः
 समानाः स्वयांताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
 शनैर्यश्नुत्यानं घनतिमिररुद्धे च नयने
 अहो दुष्टः कायस्तदपि सरणोपायचकितः ॥ १० ॥
 आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
 रागग्राहवती वितर्कविहगा धर्मद्रुमध्वंसिनी ।

बलिभिरिति । बलिभिः मासमङ्कोचजनितरेखाभिः मुखम्
 व्याक्रान्तं व्याप्तं, पलितैः जराजनितशैक्लेयैः शिरः अङ्कितं चिह्नितं
 कलङ्कितमित्यर्थः, गात्राणि शिथिलायन्ते शिथिलानीवाचरन्ति, एका
 केवला तृष्णा तरुणायते युववदाचरति तृष्णैव मे प्रवला वर्तते
 इत्यर्थः । उपसालङ्कारः । असुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

निवृत्तेति । भोगेच्छा विषयभोगवासना निवृत्ता विनष्टा,
 पुरुषेषु बहुमानोऽपि गलितः नष्टः इदानीं पुरुषं मां न कोऽपि
 गणयतीति भावः । जीवितसमाः प्राणतुल्याः समानाः समवयस
 इत्यर्थः सुहृदः बन्धवः सपदि भ्रष्टास्ति स्वयांताः कृता इति यावत्,
 शनैः सन्दं सन्दं यज्या दण्डावलम्बनेनेति भावः उत्थानं स्वतो
 नास्तीति भावः, नयने घनैः सान्द्रैः दुरपनेयैरिति भावः तिमिरैः
 अन्धकारैः रुद्धे व्यावृत्ते अन्धोऽव्योतिरिति भावः । अहो आश्चर्यं दुष्टः
 कायः देष्टुः तदपि तथापि एवमवस्थायामप्येत्यर्थः सरणोपायात्
 क्लृप्ताघनात् रोगादेरिति भावः चकितः शङ्कितः ? इदानीमपि
 जीवितमिच्छामि इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

आशेति । मनोरथः अभिलाष एव जलं यस्याः तथोक्ता, तृष्णा

मोहावर्त्तमुदुस्तरातिमहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ११ ॥
विषयपरित्यागविडम्बना ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत् स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वाच्छन्द्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयन्त्यक्तास्वेते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १२ ॥

एव तरङ्गाः तैः आकुलाः आकीर्णाः रागः विषयानुराग एव पाङ्कः
जलजन्तुविशेषः, तद्वतो वितर्काः विविधतर्का एव विह्वलाः हंसवकादि-
जलचरपक्षिणः यस्यां तादृशी, धर्म एव द्रुमः पृष्ठः तस्य ध्वंसिनो
उद्घाटनो, मोहः अज्ञानमेव आवर्त्तः भूमिविशेषः तेन मुदुस्तरा
तर्तुमशक्या, अतिगहना अतिगभीरा, प्रोत्तुङ्गा अत्युन्नता चिन्ता एव
तटी यस्याः तथाभूता आशा नाम नदी अस्तीति शेषः, तस्याः आशा-
नद्याः पारगताः विशुद्धमनसः पूतचित्ताः योगीश्वराः श्रेष्ठा योगिनः
नन्दन्ति सुखेन कालं मयन्तीत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्री-
डितं पृष्ठम् ॥ ११ ॥

अवश्यमिति । विषयाः भोग्यवस्तूनि स्रक्चन्दनवनितादयः
चिरतरं दीर्घकालम् उषित्वापि स्थित्वापि अवश्यं यातारः विनशि-
ष्यन्तीत्यर्थः । वियोगे विच्छेदे भेदः विशेषः कः ? न कोऽपीत्यर्थः,
यत् जनः स्वयम् अमून् विषयान् न त्यजन्ति विषयाणां स्मृतौ
गमनात् वियोगः स्वयं परित्यागे च वियोगः ततश्च वियोगदुःखमुभ-
यतः समानमिति भावः । किन्तु आच्छन्द्यात् स्मृत इत्यर्थः व्रजन्तः
गच्छन्तः विनश्यन्त इति यावत् मनसः चित्तस्य अतुलपरितापाय
अवीमसन्तापाय भवन्तीति शेषः । स्वयं निजेष्वप्युक्त्या, एते अनन्तं
शमसुखं शान्तिजनितमानन्दं विदधति जनयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
विषयाः सर्वथा परित्यक्तव्या इति भावः । शिखरिणीपृष्ठम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।
न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्यया
वाञ्छामात्रपरिग्रहाख्यपि परित्यक्तुं शक्ता वयम् ॥ १३ ॥
धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायताम्
आनन्दाश्रुकणान् पिवन्ति शकुना निःशङ्कमङ्कशयाः ।
अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकलुषामायुः परं चीयते ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकः वैराग्यं तेन निर्मला धीर्येषां
तथोक्ताः अतएव एकान्ततः नितरां निःस्पृहाः सन्तः उपभोगभाञ्ज्य
उपभोग्यानि धनान्यपि यत् सृजन्ति त्यजन्ति तदहो आश्चर्यं दुष्करम्
अन्यैः कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति । अस्माभिस्तु पुरा पूर्वं न प्राप्तानि,
सम्प्रति दृष्टानि वर्त्तमाने इति भावः न प्राप्यन्ते इति शेषः प्राप्तौ
च भाविन्यामिति शेषः न च दृढप्रत्ययाः सम्पूर्णविश्वासाः सन्तीति
शेषः । वाञ्छामात्रेण आशामात्रेण परिग्रहो येषां तानि अपि
धनानीति शेषः परित्यक्तुं वयं न शक्ताः न समर्थाः । शार्दूलविक्री-
डितं दृत्तम् ॥ १३ ॥

धन्यानामिति । शकुनाः पक्षिणः धन्यानां दुःखवतां गिरि-
कन्दरेषु पर्वतगुहासु वसतां परं ज्योतिः परमात्मानसिन्धुर्धः ध्यायतां
योगिनामिति शेषः अङ्कशयाः क्रीडवर्त्तिनः सन्तः निःशङ्कं यथा
तथा आनन्दाश्रुकणान् पिवन्ति । अस्माकन्तु मनोरथेन उपरचितानि
कल्पितानि प्रासादाः राजसवनानि वापीतटानि क्रीडाकाननानि
उद्यानानि तेषु केलिकौतुकं क्रीडानन्दं लुपन्ति सेवन्ते इति तथो-
क्तानां सतां परं केवलम् आयुः चीयते अयं मच्छति । शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ॥ १४ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ
 मुखं श्लेष्मामारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
 स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्यर्द्धिं जघनं
 मुहुर्निन्द्यं रूपं कविवरविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ १५ ॥
 भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
 शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
 वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमलीनकन्या
 हाहा ! तथापि विषयान् परित्यजन्ति ॥ १६ ॥

स्तनानिति । मांसग्रन्थौ मांसपिण्डौ स्तनौ कनककलशौ इति
 उपमितौ तुलितौ, मुखं श्लेष्मामारं श्लेष्मपूषेमिति यावत् तदपि शशा-
 ङ्केन चन्द्रेण तुलितं समीकृतम् । स्रवता सरता मूत्रेण क्लिन्नं क्लेदयुक्तं
 जघनं कटिपुरोभागः करिवरस्य गजेन्द्रस्य करस्यर्द्धिं शुण्डादण्डनिभम्
 इत्थं सुष्ठुः पुनः पुनः निन्द्यं कुत्सनीयं रूपं कविवरविशेषैः अष्ट-
 कविभिः गुरु मञ्जव् कृतम् । शिखरिणीष्टम् ॥ १५ ॥

भिक्षाशनमिति । भिक्षया अशनं भोजनं तदपि अशनं नीरसं
 विखादम् अनुत्तमत्वादिति भावः, एकवारस्य न तु पुनरिच्छया प्राप्यते
 स्तनत्वादिति भावः । भूः पृथिवी शय्या पातनीयकटादेरभावादिति
 भावः । परिजनः परिवारः निजदेहमात्रं न तु पुत्रकलत्रादिकमिति
 भावः । जीर्णं शतखण्डा यत् तत् एवंभूतं वस्त्रं तथा अलीना क्लिन्ना
 कन्या, वा जीर्णा अतएव शतखण्डा, मलीना लण्डवर्णा कन्यैव वक्ष्यम् ।
 हा हा खेदे तथापि विषयान् भोगान् व्याशास्यान् न तु स्थितानिति
 भावः न परित्यजन्ति जना इति शेषः । वसन्ततिवकं वृत्तम् । अत्र
 त्यागहेतौ सत्यपि न त्यागः । भोगहेतुं विनापि भोगाभिवाप्त्येति
 विभावनाविशेषोक्तोः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे । सति हेतौ फला-
 भावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति, विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्ति-
 र्यदुष्यते इति च ॥ १६ ॥

अजानन्नाहात्म्यम्यतति शलभस्तीव्रदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानादङ्घ्रिशयुतमश्नाति पिशितम् ।
 विजानन्तो ह्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १७ ॥
 तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः सम्पद-
 कल्याणी दयिता वयश्च जवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
 मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकाराभ्यङ्गे
 संदृश्य चणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु सव्यस्यति ॥ १८ ॥

अजानन्निति । शलभः पतङ्गः साहात्म्यं दास्यतामिति भावः ।
 तीव्रदहनस्येति शेषः अजानन् तीव्रदहने व्यतनने पतति, न
 मीनोऽपि मत्स्योऽपि अज्ञानात् । इशयुतं पिशितम् चासिद्धम्
 अश्नाति भुङ्क्ते । किन्तु एते वयम् इह संसारे विपज्जालेन जटि-
 लान् युतान् काम्यन्ते इति कामान् विषयान् विजानन्तः विशेषेण
 जानन्तः अपि न मुञ्चामः न त्यजामः, अहह आश्चर्यं मोहस्य
 महिमा साहात्म्यं गहनः निविडः दुर्बोध इति यावत् । अतः त्याग-
 कारणज्ञानेऽपि न त्याग इति विशेषोक्तिः काव्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 ज्ञोत्सवोः संसृष्टिः । तुङ्गं दर्पणे । मिथोनपेक्षयैतेषां स्थितिः
 संसृष्टिरुच्यते इति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

सङ्गमिति । तुङ्गम् उन्नतं वेश्म गृहं, सुताः पुत्राः, सतां
 साधूनाम् अभिमताः प्रिया इति भावः सम्पदः धनान् संख्यातिगोः
 असंख्या बहुव इति यावत्, दयिता कान्ता कल्याणी शुभहरी, वयश्च
 नवं यौवनमिति अज्ञानेन मूढो निर्विवेको जनः विश्वं जगत् अग-
 न्तरं स्थिरं मत्वा बुद्ध्वा संसारकाराभ्यङ्गे निविशते समासजतिः ।
 धन्यस्तु पुण्यवांस्तु तत् अखिलं गृहादिकं चणभङ्गुरं संदृश्य धन्य-
 स्यति मग्नजतिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

याञ्जादेव्यदूषणम् ।

दीनादीनमुखैः स्वकीयशिशुकैराकृष्टजीर्णम्बरां

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नजठरां पश्येन्न चेन्नेहिनीम् ।

याञ्जामङ्गभयेन गद्गदग्लोन्नच्छदिलीनाक्षरं

को देहीति वदेत् स्वदम्बजठरस्यार्थं मनस्वी पुमान् ॥ १८ ॥

अभिमतमहामानशब्दप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाभोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विपुलविलसन्नञ्जावल्लीविदारकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २० ॥

दीनेति । दीनादीनमुखैः विषसुखैः अविषसुखैश्च क्रोशद्भिः
क्षीवृकुर्वद्भिः क्षुधितैः स्वकीयशिशुकैः स्वकीयबालकैः आकृष्टं जीर्णम्
अम्बरं वसनं वस्त्राः तथाभूता निरन्नजठरां अन्नशून्योदरां नेहिनीं
चेत् यदि न पश्येत् तदा कः मनस्वी पुमान् याच्ञामङ्गभयेन
गद्गदं यथा तथा गङ्गात् कण्ठात् उद्गच्छत् उच्चरत् विलीनं
विशीर्णम् अक्षरं यस्मिन् तत् यथा तथा अदम्बजठरस्य अर्थं
निमित्तं देहीति वदेत् न कोऽपीत्यर्थः । केवलं तादृशपुलकलत-
भरणार्थमेव जना भिक्षया जीवन्ति न तु स्वदेहपोषणार्थमिति
निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

अभिमतमिति । अभिमतः अभिष्टः यः महामानः महान् सम्भ्रमः
तस्य सम्यक् प्रभेदे प्रकर्षेण भेदे विध्वंसने इति यावत् पटीयसी
व्यतिनिपुणा, गुरुतराः व्यतिमहानः ये गुणग्रामाः गुणराशयः
ते एव अश्लोकाणि पद्यानि तेषु स्फुटा सप्ता भेदादिभिरनाष्टा
इति भावः अतएव उज्ज्वला चन्द्रिका ज्योत्स्ना चन्द्रिकायां पद्यानि
सङ्कुचन्तीति प्रसिद्धिः । विपुला महती विलसन्ती वा अञ्जावल्ली
तस्याः विदारो छेदने कुठारिका अस्त्रविशेषः इयं दुष्पूरा केनापि

पुण्यग्रामे वने वा महति सितपटच्छेदपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूमोपकण्डम् ।
द्वारं द्वारं प्रविष्टी वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधातीं
मानी प्राणी धनार्थं न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२१॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

पूरयितुमशक्येति यावत् जठरपिठरी उदरस्याखी विडम्बनां वञ्चनं
करोति । माननाशिन्या गुणविरोधिन्या लज्जाध्वंसिन्या जठर-
स्याख्या कते लोकः केवलं विप्रलभ्यते इति निष्कर्षः । हरिणी-
हृतम् । नसमरसखा गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात्
॥ २० ॥

पुण्यग्रामे इति । मानी प्राणी जीवः क्षुधातः क्षुत्पीडितः
सन् उदरदरी जठरगुहा तस्याः पूरणाय सहति पुण्यग्रामे
प्रवित्ते नगरे वने वा सितपटच्छेदस्य शुभ्रवसनखण्डस्य पाषाणीं
ब्रान्तम् अञ्जलमिति यावत् कपालीं कर्पूरं भिक्षापात्रविशेषमिति
यावत् वा मादाय न्यायगर्भः न्यायपथवर्तिनः सदाचारपरा-
यणा इति यावत् ये द्विजाः ब्राह्मणाः तैः हृतः हव्येन अर्चितः
यो हृतभुक् अग्निः तस्य धूमेन धूमं श्यामलम् उपकण्डं,
साक्षिध्वं यस्य तादृशं द्वारं द्वारं प्रविष्टः वरं मनाक्प्रियः,
धनार्थं धनयाच्चायं तुल्यकुल्येषु समकक्षेषु जनेष्विति शेषः
ज्ञातिष्विति भावः अनुदिनं प्रत्यहं दीनः कातरः याच्जयेति भावः
न पुनः वरमिति शेषः । स्रग्धराष्टतत् । अन्धैर्यानां त्वयेषु तिसृनि-
यतियुता स्रग्धरा कीर्तितेवमिति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

गङ्गेति । गङ्गायाः तरङ्गकणानाम् कर्मनिबद्धानां शीकरैः
लज्जकण्यैः, शीकरोऽम्बुकणः स्फुट इत्यमरः । शीतलानि तापहराणीति

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि ?

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ २२ ॥

किं कन्दाः कन्द्रेभ्यः प्रलयमुपगताः ? निर्भरा वा गिरिभ्यः ?

पध्वस्ताः किं महीजाः सरसफलभृता वल्कलिन्यश्च शाखाः ? ।

वीक्ष्यन्ते किं मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां ?

दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशान्नर्तितभ्रूलतानि ॥ २३ ॥

भावः, विद्याधरैः देवयोनिविशेषैः व्यधुषितानि व्यधिष्ठितानि चारुणि
मनोहराणि शिलातलानि येषां तानि, हिमवतः हिमाद्रेः स्थानानि
प्रदेशाः प्रलयं विध्वंसं गतानि किम् ? न सन्ति किमित्यर्थः, यत्
यतः मनुष्याः सावमाने अवज्ञादत्ते इत्यर्थः परपिण्डे रताः भव-
न्तीति शेषः । यदि तादृशं हृदयविनोदनं स्थानं न स्यात् तदा
देदृशः क्रोधः सृज्यते, सति तादृशे स्थाने कथं मनुष्यैरोदृक् निकासः
सृज्यते इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । श्रेयं वसन्ततिलकं तम
जा जगौ स इति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

किञ्चित् । कन्द्रेभ्यः पर्वतगुहाभ्यः कन्दाः मूलविशेषाः वा
गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः निर्भराः किं प्रलयं प्रध्वंसम् उपगताः ? पर्वतगुहासु
पर्वतेषु भक्षणीयमूलविशेषपानीयनिर्भरवारिणोरभावः किं जात
इति भावः । सरसानि खादूनि फलानि बिभ्रतीति तथोक्ताः
महीजाः वृक्षाः वल्कलिन्यः शाखाश्च याभिर्वसनाच्छादनानि सम्प-
द्यन्ते इति भावः किं पध्वस्ताः पक्षीणाः, न सन्ति किमित्यर्थः ?
नन्वेवेत्यर्थः । तर्हि प्रारभं सहसा उपगतः उपस्थितः प्रश्रयः
अद्वा देवान् अतिशयेन अद्वावतामित्यर्थः खलानां दुर्जनानां दुःखेन
उपात्तम् उपार्जितम् यत् अल्पं यत्किञ्चिदित्यर्थः वित्तं धनं तेन
यः स्मयः गर्व एव पवनः वायुः तद्वशात् नर्तितं कम्पिता भ्रूलता
त्रेषु तादृशानि मुखानि किं वीक्ष्यन्ते ? भिन्नार्थं तादृशजनं कथम्
उपाक्ष्यन्ते इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २३ ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रियैश्च सलिलैर्वृत्तिं कुरुष्वधुना
भूश्यां नवपल्लवैर्वितनुतामुत्तिष्ठ यामो वनम् ।
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां तत्रे खराणां सदा
वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २४ ॥
फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २५ ॥

पुण्यै रित । अधुना पुण्यैः पवित्रैः मूलफलैः प्रियैः सुरसै-
रित्यर्थः सलिलैर्निर्भरवारिभिरिति यावत् वृत्तिं जीवनयात्रां कुरुष्व,
नवपल्लवैः भुवि शय्या वितनुता भवानिति शेषः, उत्तिष्ठ, वनं यामः
गच्छासः । तत्र वने अविवेकेन मूढं मनो येषां तादृशानां वित्त-
व्याधिना धनरोगेण यो विकारः तेन विह्वला विकृता गिरो वाचः
देषा तथाभूतानां क्षुद्राणां नीचाशयानाम् ईश्वराणां धनिनां नामापि
न श्रूयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

फलमिति । प्रतिवनं वने वने क्षितिरुहां वृक्षाणां फलम्
अखेदं विना व्यायासमित्यर्थः स्वेच्छया लभ्यं प्राप्यम् । स्थाने स्थाने
पुण्यसरितां पवित्रनदीनां शिशिरमधुरं शीतलसुरसं पयः जलं
स्वेच्छालभ्यमित्यनेनान्वयः । सुललितलतायाः पल्लवमयी अतएव
मृदुः कोमलः स्पर्शा यस्याः तथाभूता शय्या स्वेच्छालभ्येति लिङ्ग-
व्यत्ययेनान्वयः । तदपि तथापि कृपणाः दीना जनाः धनिनां द्वारि
सन्तापं याच्जाडुःखं सहन्ते ? अत्र सन्तापहेतोरभावेऽपि हेतौ
तद्भाषः, सति सन्तापकारणेऽपि तत्परित्यागाभावरूपकार्योत्पत्ति-
रिति च विशेषोक्तिविभावमयोः शङ्करः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

ये वदन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
 ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।
 तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
 ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषस्यः ॥ २६ ॥
 भिक्षाहारमदैन्ध्रमप्रतिहतं भीतिच्छिद्रं सर्वदा
 दुर्मत्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।
 सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
 शम्भोः सत्तमवार्थ्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ २७ ॥

ये इति । ये वासराः धनपतीनां धनिनां पुरः अग्रतः प्रार्थ-
 नादुःखं याच्ञादुःखं भजन्ते इति तथोक्ताः सन्तः वदन्ते वृद्धिं
 गच्छन्ति, ये च वासराः विषयाणाम् आक्षेपेण आकर्षणेन पर्यस्ता
 विकृता बुद्धिर्यस्य तादृशस्य जनस्य अल्पत्वं दधति च शीघ्रं गच्छ-
 तीति भावः, अहं ध्यानच्छेदे ईश्वरध्यानविरामे सति शिखरिणः
 शिखरे कुहरे गुहायां ग्रावशय्यायां शिलाशयने निषस्यः सन् तेषां
 वासराणां दिवसानाम् अन्तः स्फुरितं हसितं यत् तत् यथा तथा
 स्मरेयं दैन्यकष्टेन दिनं दीर्घमिव, विषयभोगेन च स्वल्पमिव प्रतीयते
 इति स्मरामीति निष्कर्षः । मन्दाक्रान्ताष्टसम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
 रमनैर्भौ भनौ तौ गद्युग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

भिन्नेति । योगेश्वराः योगिप्रतराः भिक्षया आहारो यत्
 तथोक्तम् अदैन्ध्रं दीनतारहितम् अप्रतिहतं निर्विघ्नं भीतिच्छिद्रं
 संसारमयहरं दुर्मत्सर्यस्य मदस्य अभिमानस्य च मथनं नाशनं
 दुःखौघाणां तापसमूहानां विध्वंसनं सर्वत्र सर्वत्रिषु प्रदेशेषु अन्वहं
 सत्तमदिनम् अप्रयत्नेन अनायासेन सुलभं सुप्रापं सुसाध्यमित्यर्थः
 साधूनां प्रियं प्रीतिकरं पावनम् आत्मशुद्धिजनकम् अवार्थ्यम् अनि-
 श्वरणीयं केनापीति शेषः शम्भोः सत्त्वं यच्च शिवार्चनमिति यावत्

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गयं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्गयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ २८ ॥
आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा यात्युत्तमं यौवनं
सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः ।

अक्षयनिधिं क्षयरङ्गतं धनं सर्वदा शंसन्ति कथयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणामिति शेषः रोगभयं समधिक-
विषयसन्धोगात् रोगोत्पत्तिरिति भावः । कुले च्युतिभयं धन-
भयं कुक्रियादिनेति भावः । वित्ते धने नृपालात् राज्ञः भयं
वित्तलोभेन राजोपद्रवसम्भवादिति भावः । माने सन्धौ दैन्यात्
दारिद्र्यात् भयं दरिद्रतायां तस्य क्षयः स्वादिति भावः । बले
शौर्ये रिपोः शत्रोः भयं बलिनं प्रति शत्रोर्विद्वेषः स्वादिति भावः ।
रूपे सौन्दर्ये तरुण्याः युवत्वाः भयं युवत्वं रूपवन्ममार्कषन्तीति भावः ।
शास्त्रे शास्त्रज्ञाने वादिनः प्रतिपक्षात् भयं पराजयशङ्कयेति भावः ।
गुणे दयादाक्षिण्यादौ खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जनां गुणिनं विद्विष-
न्तीति भावः । काये शरीरे कृतान्तात् यमात् भयं मृत्युभयमिति
यावत् कदा कृतान्तो मां नेष्यतीति धियेति भावः । अतः सर्वं वस्तु
भयान्वितं समग्रं, भुवि पृथिव्यां नृणां मानवानां वैराग्यमेव संसारेषु
वीतसृजत्वमेव अभयम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २८ ॥

आक्रान्तमिति । जन्म मरणेन आक्रान्तं कवलितं जातस्य च
ध्रुवो मृत्युरिति भगवद्गीता । उत्तमं यौवनं जरसा वार्द्धकेन
याति क्षीयते । धनलिप्सया धनलोभेन सन्तोषः, प्रौढानां प्रगल्भ-

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः
 अस्थैर्य्येण विभूतयोऽप्युपहता यस्तं न किङ्केन वा ॥२९॥
 आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
 लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव ह्यापदः ।
 आयुर्यातमवश्यमाशु विवशं सृत्युः करोत्यात्मसात्
 तत् किं केन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुखिरम् ? ॥३०॥
 भोगानुङ्गतरङ्गतुल्यचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः
 स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखं स्फूर्तिः क्रियासु स्थिता ।

भानासु अङ्गनानां नारीणां बिभ्रमैः विजामैः शमसुखं यातीत्यनेना-
 नयः । मत्सरिभिः विद्वेषकैः लोकैः गुणाः, व्यालैः हिंजन्तुभिः
 श्वापदादिभिः वनभुवः काननभूमयः, दुर्जनैः नृपाः राजानः,
 अस्थैर्य्येण अव्ययस्यत्या विभूतयः सम्पदः अपि उपहताः क्षयं बीताः,
 अतः केन वस्तुना किं वस्तु न यस्तं न कवचितम् ? सर्वमेव जगति
 विघ्नैर्दृश्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

अधीति । जनस्य लोकस्य विविधैर्नाप्रकारैः आधीनां मन-
 ज्ञापानां व्याधीनां रोगाणाञ्च शतैः आरोग्यं स्वास्थ्यम् उन्मूल्यते
 विजयते । तत्र लक्ष्मीः दिव्यते इति शेषः तत्र आपदः विवृतद्वारा
 इव प्रकटितद्वारा इव पतन्ति हि पतन्त्येव । आयुः जीवनकालः
 अवश्यं यातं गतं, सृत्युरन्तकः विवशम् आधिव्याधिविह्वलमिति
 यावत् आत्मसात् करोति यमति । तस्मात् तेन निरङ्कुशेन निर्वाधेन
 विधिना यत् निर्मितं सुखं तत् वस्तु किं सुखिरं सुखेन तिष्ठति ?
 नैवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

भोगा इति । भुञ्जन्ते इति भोगाः विषयाः तङ्गैरुच्यतेस्तरङ्गै-
 स्तुल्याः चपलाश्चक्षुषा अस्थाविन इत्यर्थः, तङ्गतरङ्गेति पाठान्तरम् ।
 प्राणाः क्षणध्वंसिनः क्षणविनश्वराः, स्तोकान्येव अल्पानि, व्याधिशे

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्धा बुधा ! बोधका !
 लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ ३१ ॥
 भोगा मेघवितानमध्यविलक्ष्मीदामिनीचञ्चला
 आयुर्वायुविघटिताभ्रपटलोच्छिन्नाम्बुवद्भङ्गुरम् ।
 लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
 योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदहं बुधाः ! ॥ ३२ ॥
 आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः
 अर्थाः सङ्कल्पकल्या घनसमयतडिदिभ्रमा भोगपूगाः ।

द्वितीया । यौवनसुखं तथा क्रियासु भोग्यवस्तुविषयिणीव्रति भावः
 स्फूर्तिः उत्साहः स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । हे बोधकाः ! बुद्धिमत्तः
 बुधाः ! तत् तस्मात् निखिलं संसारम् असारमेव बुद्धा बोधानां
 प्राणिनाम् अनुग्रहे अनुकम्पायां पेशलेन कोमलेन मनसा यत्नः
 प्रयासः संनारेषु चेष्टितमिति भावः समाधीयतां क्रियवामित्यर्थः ।
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यबिङ्गमलङ्कारः । हेतोर्गोक्ष्यपदार्थत्वे काव्यबिङ्गं
 निगद्यते इति दर्पणः । शार्दूलबिम्बोद्भितं दृष्टम् ॥ ३१ ॥

भोगा इति । तनुभृतां देहिनां भोगाः विषयाः मेघवितानानां
 जलदृष्टानानां मध्ये विलसन्ती या सौदामिनी विद्युत् तद्वत् चञ्चलाः
 व्यस्थिराः, आयुः जीवनकालः वायुविघटितेन पवनचाबितेन अश्व-
 पटलेन मेघदृष्टेन उच्छिन्नं दृष्टमिति यावत् यत् अम्बु जलं तद्वत्
 भङ्गुरं क्षणिकमित्यर्थः । यौवनलालसाः तारुण्यकामाः बोधाश्च-
 ञ्चलाः हे बुधाः विद्वांसः ! इति, आकलय्य शिचार्यं धैर्यसमाधिना
 धैर्यविलम्बनेन वा सिद्धिः तथा सुलभे सुप्रापे योगे बुद्धिं मतिं द्रुतं
 शीघ्रं विदहं कुर्वत । काव्यबिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलबिम्बोद्भितं
 दृष्टम् ॥ ३२ ॥

आयुरिति । आयुर्जीवनं कल्लोललोलं तरङ्गचपलं, यौवनश्रीः

कण्ठाश्लेषोऽपगूढं तदपि च न चिरं यत् प्रियाभिः प्रणीतं
 ब्रह्मस्यासक्तचित्ता भवत भवभयाभ्योधिपारं तरन्तः ॥३३॥
 कच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे
 कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने चोपभोगः ।
 वामाक्षीणामवघ्राविहसितघसतिर्हृद्भावोऽप्यसाधुः
 संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥३४॥

कतिपयदिवस्पाविनो, कथाः धनानि बहुल्यमावाः मनोरथमूला
 इत्यर्थः न यास्तवा इति भावः, भोगपुगाः मोक्षवस्तूनि वनसमये
 नैकायमे वा तद्वित् विद्युत् वस्या इव विभ्रमः स्फुरणं येषां तदा-
 भूताः अतोव चक्षुषा इति यावत्, प्रियाभिः कान्ताभिः प्रणीतं
 कृतं यत् कण्ठाश्लेषेण उपगूढम् आनिष्ठुनं तदपि अतिमुक्तमपीति
 भावः न चिरं न दीर्घकालस्यायीत्यर्थः स्वल्पं कथं तत्सुखमिति
 भावः । तस्मात् भवभयाभ्योधिपारं संसारभीतिरूपसमुद्धारं तरन्तः
 गच्छन्तः सन्तः ब्रह्मणि परमात्मनि आसक्तचित्ताः समाहितमनसः
 भवत यूयमिति शेषः । काव्यसिङ्गमसङ्कारः । स्रग्धराष्टकम् ॥३३॥

कच्छ्रेणेति । अमेध्यम् अपवित्रं मूत्रपुरीषादि मध्ये यस्य
 तादृशे गर्भवासे मातुः कुञ्जिरूपवामस्थाने नियमिततनुभिः सङ्कुचित-
 शरीरैः सङ्कीर्णत्वादिति भावः कच्छ्रेण अतिक्लेशेन स्थीयते प्राणि-
 भिरिति शेषः । कान्तायाः प्रियायाः विश्लेषेण विश्लेदेन यो दुःख-
 व्यतिकरः सन्तापनिषयः तेन विषमे दारुणे यौवने च उपभोगः ।
 वामाक्षीणां याममयनानाम् आश्रया अक्षयोऽयमस्मात्स्वित्त्वभावेन यत्
 विडम्बितं विशिष्टो जातः तस्य वसतिः आश्रयः दृढभावोऽपि असिद्धः
 अन्तर्भीषीतः । अतः रे मनुष्याः ! संसारे यदि स्वल्पमपि किञ्चित्
 क्षणम् अस्ति, तत् वदत कथयत । स्रग्धराष्टकम् । काव्यसिङ्गमसङ्-
 कारः ॥ ३४ ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
 रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहे ।
 आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाभ्यो
 लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३५ ॥
 भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायम्भवः
 तत्कस्येह कृते परिभ्रमत हे लोकाः ! कृतं चेष्टितम् ।
 आशापाशयतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
 काम्योत्पत्तिवशे स्वधामनि यदि श्रेयसमस्रद्वचः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणांस्तृणगणान् यत्र स्थितो मन्यते

व्याघ्रीति । जरा बाह्यं व्याघ्रीव परितर्जयन्ती भीषकणी
 तिष्ठति देहे इति शेषः, रोगाश्च शत्रव इव देहे प्रहरन्ति ताडयन्ति,
 भिन्नघटाद् क्षिप्रतत्त्वसात् अन्ध इव आयुः परिस्रवति यतः स्रवति,
 तथापि लोकः अहितम् आचरतीति चित्रम् आश्चर्यम् । उपमा-
 लङ्कारः । वसन्तिवचं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

भोगा इति । बहुविधा विविधाः भङ्गुरवृत्तयः क्षणिकस्यभावाः
 भोगाः तैः भोगैरेव च अयं भवः संसारः पूर्ण इति शेषः । तत् तस्मात्
 हे लोकाः ! कस्य कृते किं निमित्तम् इह भवे परिभ्रमत पर्यटत ?
 चेष्टितं कृतम् अत्र संसारे नाभाषेष्टा कृतत्वर्थः अथवा चेष्टितं कृतम्
 अत्र व्यर्थमित्यर्थः । यदि अस्माकं वचः श्रेयं विद्मसीत्यं युष्माक-
 मिति शेषः तदा आशा एव पाशयतानि रज्जुयतानि तेषाम् उप-
 शान्त्या निराशयेति भावः विशदं स्वच्छं निर्मलमित्यर्थः चेतः कास्मानां
 भोगानाम् उत्पत्तिः आसक्तिः वशोऽप्येवो वस्तु तादृशे निस्पृहे
 इत्यर्थः स्वधामनि निजनिर्जिते व्याघ्रीति भावः समाधीयतां दक्षि-
 नेत्यर्थः । आहंलदिक्तीक्ष्णं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

यच्छापाहिरसा भवन्ति विविधास्त्रैलोक्यराज्यादयः ।
 बोधः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
 भोः साधो ! क्षणभङ्गुरे तदितरे भोगे रतिं मा कथाः ॥३०॥
 सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः सामन्तचक्रञ्च तत्
 पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः ।
 उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः
 सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥३१॥
 यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
 यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।

ब्रह्मेति । हे साधो ! यत्र स्थितः ब्रह्मेन्द्रादिसद्गुणान्
 ब्रह्मादिदेवानित्यर्थः । तृणगणान् तृणचयान् मन्वते गणयति जन
 इति शेषः, यस्य शापात् विद्वेषादिति भावः विविधाः त्रैलोक्यरा-
 ज्यादयः विरसाः विस्त्राटाः ज्ञेया इति भावः भवन्ति, स एक एव
 कोऽपि परमो बोधः परमार्थज्ञानं नित्योदितः सततोद्भूतः सन्
 जृम्भते स्फुरति, तत् तस्मात् क्षणभङ्गुरे इतरे नीचे भोगे रतिम्
 क्षत्ररामं मा कथाः न कुरु । काव्यबिङ्गमबङ्गारः । शार्दूलविक्री-
 डितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

सुति । सा प्रसिद्धा रम्या समोहना नगरी, स महान् नृपतिः
 तच्च सामन्तचक्रम् अधीश्वरमण्डलं, तस्य पार्श्वे सद्गुणे इत्यर्थः सा
 विदग्धपरिषत् विद्वत्सभा, ताः चन्द्रविम्बाननाः चन्द्रमुख्यः कालाः,
 स च उन्मत्तः मदमत्तः राजपुत्रनिवहः राजपुत्रसङ्घः, ते वन्दिनः
 वैतालिकाः, ताः कथाः आलापाः सरसा इति भावः, एतत् सर्वं
 यस्य वशात् स्मृतपथम् अगात् तस्मै कालाय नमः सर्वं वस्तु कालेन
 कवलीयते इति अमारमेवेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३१॥

यत्रेति । यत्र कचिदपि गृहे अनेकः परिजनः आसीदिति

इत्येवमौ रजनिदिवसौ दोलयन् हाविवाची
 कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारैः ॥ ३९ ॥
 आदित्यस्य गतागतैरहरहः सङ्गीयते जीवनं
 व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
 दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नीत्यद्यते
 पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतञ्जगत् ॥ ४० ॥
 रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो
 धावन्युद्यमिनस्तथैव निश्चतं प्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।

शेषः अथ कियद्दिनानन्तरं तत्र एकः तिष्ठति अन्धो मृता इति
 भावः । यत्नापि मृष्टे एकः आसीदिति शेषः तत्र बहवः सञ्चति
 विद्यान्ते इति शेषः, किन्तु अन्ते चरमे एको न स्वास्त्वतीति शेषः ।
 इत्यमुं अनेन प्रकारेण कालः काल्या प्रकृत्वा सह द्वौ अचाविश पाशः-
 विव इमौ रजनिदिवसौ दोलयन् कल्पयन् चाक्षय्यमिति शेषः भुवनं
 जगत् फलकमिव क्रीडाधार इव तस्मिन् प्राणिनः जीवाः सारा इव
 गुटिका इव तैः क्रीडति विहरति । उपमाबह्वारः । मन्दाक्रान्ता-
 यत्नम् ॥ ३९ ॥

आदित्यस्येति । आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैः अहरहः प्रति-
 दिनं जीवनं सञ्चीयते सञ्चयं गच्छति । बहुकार्यभारेण गुरुभि-
 र्बहुदुभिः व्यापारैः क्रियाभिः कालः गच्छति शेषः न विज्ञायते
 न प्रतीयते । जन्मजराविपत्तिमरणं दृष्ट्वा त्रासश्च भयञ्च न उत्पद्यते
 न जायते । अतः मोहमयीं प्रमादमदिराम् अनवधानसुरां पीत्वा
 जगत् उन्मत्तभूतं क्षिप्तं दृश्यते इति शेषः । अत्र त्रासहेतोः सत्यापि
 तदभावात् विशेषोक्तिः काव्यलिङ्गश्लेषभयोः संसृष्टिः । शार्दूल-
 विक्लीडितं यत्नम् ॥ ४० ॥

रात्रिरिति । सैव रात्रिः पुनरागतेति शेषः, स च दिवसः

व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरित्यविधेनामुना
 संसारेण कर्द्धिता वयमहो मोहं न जानीमहे ॥ ४१ ॥
 न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये
 स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
 नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
 मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४२ ॥
 नाभ्यस्ता भुवि वादिहन्दमनी विद्या विनीतोचिता
 खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदमनैर्नाकं न नीतं यथाः ।

पुनरागत इति सत्त्वा जन्तवः लोकाः सुधा तथा उद्यमिनः उद्युक्ताः,
 तथैव पूर्ववदेव प्रारब्धाः उपक्रान्ताः तत्तत्क्रियाः यैः तथाभूताः बन्तः
 निवृत्तं निवृत्तं स्वं स्वं गन्धर्वस्थानमिति शेषः धायन्ति गच्छन्ति ।
 इत्यभूतेन एव रूपेण व्यसृजना संसारेण पुनरुक्तभूताः पुनःपुनर्भूता इति
 यावत् विषयाः तेषां तादृशैः व्यापारैः क्रियाभिः कर्द्धिताः क्लेशिताः
 वयं मोहं मायां न जानीमहे अहो आश्चर्यम् । काव्यचिह्न-
 लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

नेति । संसारविच्छिन्नये संसारव्यापारस्य विघ्नो मा भूदिति
 धिवेति भावः ईश्वरस्य पदं विधिवत् यथाविधि न ध्यातं न चिन्तितम्
 अज्ञाभिरिति शेषः । स्वर्गद्वारस्य यत् कपाटम् चापरस्यमिति यावत्
 तत्पाटनपटुः उद्घाटनक्षमः धर्मोऽपि न उपार्जितः न प्राप्तः न
 सेवित इति यावत् । नारीणां कान्तानां पीनपयोधरयोः ऊर्वोरु-
 युगलं स्वप्नेऽपि न आलिङ्गितम् अर्थसाध्यस्य स्त्रीरन्ध्रोगस्य अर्था-
 भावेनाभावादिति भावः । अर्थकामधर्ममोक्षोपायास्त्वितर एवास्माकं
 न सन्तीति भावः । वयं केवलमेव मातृयौवनवनच्छेदे कुठाराः जाता
 इति शेषः । रूपकाचङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

नाभ्यस्तेति । भुवि पृथिव्यां वादिहन्दानां विचारेण जवाः

क्रान्ताकीमलपद्मवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
 तारुण्यद्गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४३ ॥
 विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तञ्च नोपाजितं
 शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ।
 आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः
 कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेषितः ॥ ४४ ॥
 वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
 समा येषां वृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

धिनामित्यर्थः दमनी जेती विनीता विनयसम्पादिनी उचिता अतः
 कृपा विद्या न अभ्यस्ता न शिक्षिता, करिकुम्भानां पीठदमनैः पीठ-
 दमनैरित्यर्थः खड्गायैः अविधाराभिरित्यर्थः यशः कीर्तिः नाकं स्वर्गं
 न नीतं शत्रूजयेनेति भावः, तथा चन्द्रोदये क्रान्तायाः कोमलः
 पद्मवत् यः अधरः तस्य रसः न पीतः । अहो खेदे शून्यालये
 दीपवत् तारुण्यं यौवनम् अस्माकमिति शेषः निष्फलम् निरर्थकं गत-
 मेव । काव्यलिङ्गलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

विद्येति । कलङ्करहिता निर्मलेत्यर्थः विद्या नाधिगता नोपा-
 जिता, वित्तञ्च धनञ्च नोपाजितं, समाहितेन सम्यक् अवहितेन मनसा
 चेतसा पित्रोः मातापित्रोः शुश्रूषा सेवापि न सम्पादिता न कृता,
 तथा स्वप्नेऽपि आलोले चञ्चले आवते विद्याले श्लोचने नयने यासां
 ताः युवतयः न आलिङ्गिताः न भुङ्क्ता इति यावत् । अयं कालः
 परपिण्डेषु पराक्षेपे लोलुपतया लुब्धतया काकैरिव अस्माभिरिति
 शेषः प्रेषितः अतिवाहितः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४४ ॥

वयमिति । वयं येभ्यः मातापितृभ्य इति शेषः जाताः उत्-
 पन्नाः, ते खलु चिरपरिगता एव दीर्घकालं गता एव मृता इति

इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमापन्नपतना
 गता सुत्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४५ ॥
 आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तद्वत् गतं
 तस्यार्द्धस्य परस्य चार्द्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
 शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
 जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ ४६ ॥
 क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
 क्षणं विज्ञैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।

यावत् । येषां समाः दुल्लयवयवः वयमिति शेषः, ते अपि वृद्धाः सन्तः
 स्मृतिविषयतां गमिताः कालेनेति शेषः तेषां नृता इति भावः ।
 इदानीम् एते वयमिति शेषः प्रतिदिवसम् आपन्नम् उपस्थितं घतनं
 येषां तथाविधाः सन्तः सिकतिलं सैकतपूर्णं यत् नदीतीरं तस्य
 तरुभिः दुल्लयावस्थां गताः स्मः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५ ॥

आयुरिति । नृणाम् आयुः जीवनकालः वर्षशतं शतायुर्वै
 पुरुष इति श्रुतेः । परिमितं परिमाणेन निर्णीतम् । तद्वत् पञ्चा-
 शद्वर्षमिति यावत् रात्रौ गतं निद्रयेति भावः, तस्य परस्य अर्द्धस्य
 अपरम् अर्द्धं पञ्चविंशतिवर्षमिति भावः बालत्ववृद्धत्वयोः बाल्यवार्द्ध-
 कयोः गतमिति शेषः, शेषम् अवशिष्टं पञ्चविंशतिवर्षं व्याधिः रोगः
 वियोगः प्रियविच्छेदः तथोर्यत् दुःखं तेन सहितं सेवादिभिः दास्य-
 वृत्त्यादिभिः नीयते अतिमाह्वते जनैरिति शेषः । अतः वारितरङ्ग-
 वत् चञ्चलतरे अतिक्षणिके इति यावत् जीवे जीवने प्राणिनां कुतः
 सौख्यं नैव सुखमस्त्योत्तर्यः । अत्र वारितरङ्गचञ्चलतरे इत्युपमया
 अत्रप्राणितं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

क्षणमिति । नरः क्षणं बालः शिशुः, क्षणमपि कामरसिकः
 भोगचतुरः युवा, क्षणं विज्ञैर्हीनः दरिद्रः, क्षणमपि सम्पूर्ण-

जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव बलीमण्डिततनुः

नरः संसारान्ते विंशति यमधानीयवनिकाम् ॥ ४७ ॥

यतिनृपतिसंवादः ।

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानीव्रताः

स्यातस्त्वं विभवैर्यथांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ॥ ४८ ॥

अही वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणी वा लोङ्गे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।

दृष्टे वा स्त्रिष्टे वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः

कचित्पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥ ४९ ॥

विभवः धनसम्पन्न इत्यर्थः भूत्वा जराया वाङ्मयेन जीर्णैः अङ्गैः उप-
बस्यते तृताया, बलीभिः मांसशैथिल्यनग्भूतरेखाभिः मण्डिततनुः
शूषितशरीरः सन् संसारान्ते नट इव यमधानीयवनिकां यमनसदन-
तिरस्करिणो विंशति । उपनाबद्धारः । शिखरिणीयुक्तम् ॥ ४७ ॥

त्यनिति । त्वं राजा भूपतिः, वयमपि उपासिता गुरुवः यैः
तद्दृष्टाः शिक्षितविद्या इति अतएव प्रज्ञया प्रतिभया यत् अभिमानं
गौरवं तेन उन्नताः महान् इत्यर्थः । त्वं विभवैः सम्पदभिः स्यातः
प्रसिद्धिं गतः, कवयः विद्वांसः दिक्षु नः अस्माकं यथांसि प्रतन्वन्ति
प्रकर्षेण विस्तारयन्ति । इत्थम् एवंरूपेण उभयोरपि आवयोः
अन्तरं प्रभेदः मानधनाभ्याम् अतिदूरम् अत्यन्तमित्यर्थः । एवं
नतऽपि त्वं यदि अस्मासु पराङ्मुखोऽसि विमुखः भवसि, तदीयवै-
मपि एकान्ततः सन्त्यक् निस्पृहाः त्वदानुकूल्यं न प्रार्थयाम इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं युक्तम् ॥ ४८ ॥

एकाकी निस्पृहः शान्तः पाणिपातो दिग्म्बरः ।

कदा शम्भो ! भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ५० ॥

पाणिं पातयतां निसर्गशुचिना भैक्ष्येण सन्तुष्यतां

यत्र कापि निषीदतां बहुदृष्टं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्थहां

मर्त्यैः कोऽपि शिवप्रसादमुलभः सम्पत्स्यते योगिनाम् ॥ ५१ ॥

अष्टाविति । अहौ अपि वा हारे मौक्तिकभासायां वा, बलवति प्रबले रिपौ शत्रौ वा सुहृदि मित्रे वा, मणौ रत्ने वा लोष्ट्रे अस्त्र-
पिण्डे वा, कुसुमशयने पुष्पशय्यायां वा दृषदि शिलायां वा, तृष्ये वा
क्षेत्रे स्त्रोसमूहे वा, समदृशः समदर्शिनः सम कश्चित् पुण्ये विमुक्तौ
अरण्ये कानने शिवशिवशिवेति प्रसूयतः सतः दिवसाः यान्तु
नच्छन्तु । शार्दूलविष्णोद्धितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

एकाकीति । हे शम्भो ! कदाहम् एकाकी निःसङ्गः निस्पृहः
वीतरागः शान्तः संयतेन्द्रियः पाणिपातः करमात्रभाजनः दिग्म्बरः
नम्र इति यावत् सन् कर्मणां सुखतदुष्कृतानां निर्मूलने विध्वंसने
क्षमः समर्थः भविष्यामि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुयामीति भावः । अष्टाष्टु-
वृत्तम् ॥ ५० ॥

पाणिमिति । पाणिं पातयतां पात्राविचारवतां करमात्र-
भाजनानामिति यावत् निसर्गशुचिना अभावशुद्धेन भैक्ष्येण भिक्षाक्षेण
सन्तुष्यतां यत्र कापि निषीदताम् अन्धहृत्स्थानामिति यावत् विश्वं
जगत् बहुदृष्टं दृष्टपूर्वम् असारमिति यावत् सुखः पुनः पुनः
पश्यतां तनोः शरीरस्य अत्यागेऽपि अखण्डः सम्पूर्णः यः परमानन्दः
परमात्मा तस्य अवबोधः ज्ञानं तं स्पृशन्तीति तथोक्तानां ब्रह्मज्ञान-
वतामित्यर्थः योगिनां मध्ये कोऽपि मर्त्यैः शिवस्य प्रसादः सुलभः
सुप्राप्यः यस्य तथाभूतः सम्पत्स्यते भविष्यति न सर्वो जनः शिवप्रसादं
प्राप्नुयतीति भावः । शार्दूलविष्णोद्धितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीशमहे यावदर्थं
 शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरश्मनविधावच्चयं पाटवं मे ।
 सेवन्ते त्वां धनाद्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
 मय्यप्यास्था न ते चेत्त्वयि मम नितरामेव राजन् गतासीत् ५२
 वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
 सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥ ५३ ॥

अर्थानामिति । हे राजन् ! त्वम् अर्थानाम् ईशिषे प्रभवसि,
 ब्रह्मधनोऽसीति यावत्, वयमपि यावदर्थं गिरां वाचाम् ईशमहे
 प्रभवामः विद्यावान्तो वयमिति भावः । त्वं शूरः बलवान्, मे सम
 वादिनां शास्त्रवादयनां दर्पज्वरस्य श्मनविधौ निराकरणव्यापारे
 अक्षयं सम्यग्गतिं यावत् पाटवं नैपुण्यम् अस्तीति शेषः । धनाद्याः
 धनिनः धनार्थिनो वा त्वां सेवन्ते आराधयन्ति, श्रोतुकामाः सदुप-
 देशयेति शेषः जनाः मतेः बुद्धेः मत्तस्य दोषस्य हृतये शान्तये मामपि
 सेवन्ते इति शेषः । चेत् यदि ते तव मयि आस्था यत्नः अज्ञा वा
 न स्यादिति शेषः तदा मामपि त्वयि आस्था नितरामेव गता आसीत्
 त्वामपि अहं न अद्ध्ये इति भावः । शार्दूलविज्रीडितं वृक्षम् ॥ ५२ ॥

वयमिति । इह जगति ययं वल्कलैः तरुत्वग्भिः परितुष्टाः
 परितोषं गताः, मं दुकूलैः पट्टास्त्रैः परितुष्ट इति शेषः । इह
 अस्मिन् परिधानविषये इति भावः समः तल्यः परितोषः तव सम
 चेति भावः विशेषः परितोषगतवैलक्षण्यमित्यर्थः निर्विशेषः अस्मिन्
 इत्यर्थः नास्तीति भावः । यस्य तृष्णा विषमस्यृष्टा विशाला मङ्गती,
 स तु स एव दरिद्रो भवतु, मनसि परितुष्टे सति अर्थवान् धनी कः

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
 शयनमवनिपृष्ठे वाससी वल्कले च ।
 धनलवमधुपानभ्रामिसर्वेन्द्रियाणा-
 मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥
 अग्नीमहि वयं भिक्षामाश्रावासो वसीमहि ।
 शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥
 न नटा न विटा न गायका न च तथ्येतरवादतत्पराः ।
 नृपसंसदि नाम के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ ५६ ॥

दरिद्र्य कः ? धनिदरिद्र्योर्विशेषो नास्तीति भावः । माहिनीपृष्ठं,
 ननमयवयुतेयं सालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

फलमिति । फलम् अशनाय भोजनाय अलं पर्याप्तम्, अलं
 व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । स्वादु सुरसं तोयं जलं पानाय स्थितमिति
 शेषः, अवनिपृष्ठे भूतले शयनं वल्कले वाससी वसने च स्त इति शेषः
 अस्माकमिति शेषः । अतः धनलवः यत्किञ्चिद्वनमेष मधु तस्य
 पानेन भ्रमन्तीति तथोक्तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि येषां तथाभूतानां
 दुर्जनानाम् अविनयम् अत्याचारम् अनुमन्तुं शोढुमिति भावः न
 उत्सहे नेच्छामित्यर्थः । माहिनीपृष्ठम् ॥ ५४ ॥

अग्नीमहीति । वयं भिक्षां भिक्षालब्धमन्नमित्यर्थः अग्नीमहि
 भक्षयामः, आश्रावासः दिग्वसनं वसीमहि आच्छादयामः दिगम्बराः
 स्म इति भावः, महीपृष्ठे भूतले शयीमहि शयनं कुर्वीमः । अतः
 ईश्वरैः धनिभिः किं कुर्वीमहि तेव किञ्चिदित्यर्थः । काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारः । अतुष्टवृत्तम् ॥ ५५ ॥

नेति । वयं नटाः नर्तकाः न, विटाः लम्पटाः न, गायकाः
 न, तथ्येतरस्य अन्यस्य वादे तत्पराः न मिथ्यावादिनो नेत्यर्थः,
 स्तनभारेण अवनमिताः योषितः कान्ताश्च न अतः नृपसंसदि न

विपुलहृदयैरीशैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विष्टतमंपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य दृष्टं यथा ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्त्राय्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ ५७ ॥
अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः
भुवस्तस्या लाभे क इह बहुमानः क्षितिभृताम् ।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेखेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ ५८ ॥

केऽपि नाम, राजसभायोग्या न वयमिति राक्षसवाक्कासु कथं
मीतिर्भवत्यिति भावः ॥ ५६ ॥

विपुलेति । पुरा पूर्वं विपुलहृदयैः महामनोभिः कैश्चित् देवैः
ब्रह्मादिभिरिति भावः जगत् जनितम् उत्पादितम् । अपरैः अनन्ता-
दिभिरिति भावः विष्टतं शिरसा अवलम्बितम् । अन्यैः परशुरामा-
दिभिरिति भावः विजित्य दृष्टमिव क्षतिस्तुच्छबोधेनेति भावः दत्तं
कक्षपायेति शेषः । अन्ये धीराः सुविचक्षणाः महान्तः इन्द्रादय
इति भावः इह संसारे चतुर्दश भुवनानि भुञ्जते । कतिपयपुराणां
स्त्राय्ये व्याधिपत्ये सति पुंसां एष मदज्वरः अहङ्कारसन्तापः कः ?
हरिणीष्टतं, नक्षत्ररसैः षड्वेदैर्हयैर्हंरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ५७ ॥

अभुक्तावामिति । यस्याम् अभुक्तायां सत्यां नृपशतैः क्षणमपि
न यातं नातिवाञ्छितं क्षणमात्रमपि यस्या भोगे क्रियमाणे यतं यतं
नृपा गता इति भावः तस्याः भुवः पृथिव्याः लाभे क्षितिभृतां राज्ञाम्
इह संसारे बहुमानः महान् मदः कः ? नैव कर्तव्य इति भावः ।
जडाः निर्वीधा जनाः तस्याः भुवः अंशस्यापि अंशे तस्य अंशस्य
अवयवलेखेऽपि पतयः स्वामित्वं जहमाना इति यावत् सन्तः विषादे
कथं ममेदंशं भूक्षस्यं जातम् एतद्गर्णे मम सुकृतं सर्वेष्वेव विलुप्यत

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
 प्रसादं किञ्चेतुं दिशसि हृदय ! क्लेशमफलम् ।
 प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
 विविक्ते सङ्कल्पे किमभिलषितं पुथ्यति न ते ॥ ५६ ॥
 परिभ्रमसि किं वृथा कचन चित्तं विश्राम्यतां
 स्वयम्भवति यद्यथा भवति नान्यथा तत्तथा ।
 अतीतमपि न स्मरन्नापि च भाव्यं सङ्कल्पयन्
 अतर्कितगमाममाननुभवस्व भोगानिह ॥ ६० ॥

इत्येवं शोभे कर्तव्ये प्रत्युत वैपरीत्येन सदम् आनन्दं विदधति कुर्वन्ति ।
 छरिणीष्टम् ॥ ५८ ॥

परेषामिति । हे हृदय ! प्रतिदिवसं परेषां धनिनामित्यर्थः
 चेतांसि अनासि बहुधा विविधोपायेनेत्यर्थः आराध्य सेवित्वा प्रसादं
 नेतुं किं कथम् अफलं निरर्थकं क्लेशं दिशसि भुङ्क्ते, प्रसन्ने त्वयि अन्तः
 स्वयम् उदितः चिन्तामणेः परमात्मनः गुणः खञ्जन् तादृशे विविक्ते
 निशुक्ले सङ्कल्पे वासनायां ते तव अभिलषितं किं न पुथ्यति न पोषं
 गच्छति ? उचितं तवात्मप्रसादसुखं त्वय्यिति भावः । शिखरिणी-
 ष्टम् ॥ ५९ ॥

परिभ्रमसीति । किं कथं वृथा निरर्थकं परिभ्रमसि, कचन
 कुत्रापि चित्तं मनः विश्राम्यतां स्थिरीकृतं भवानिति शेषः, स्वयं
 यत् यथा भवति, तत् अन्यथा अन्येन प्रकारेण तथा न भवति,
 अतीतं नतं अपि वस्तु इति शेषः न स्मरन् भाव्यञ्च भविष्यञ्च सङ्कल्पयन्
 चिन्तयन् सन् इह संसारे अतर्कितगमाममानं सङ्कषा गत्वानित्यर्थः
 भोगान् विषयान् अनुभवस्व चिन्तय, सर्वं क्षणिकमिति भावयेत्यर्थः ।
 हे जीवेति सम्बोधनपदमष्टम् । शिखरिणीष्टम् ॥ ६० ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रयात्
 श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदत्तं क्षणात् ।
 आत्मीभावमुपैहि सन्त्यज निजां कल्लोललोलां मतिं
 मा भूयो भज भङ्गुराश्ववरतिं चेतः ! प्रसीदाधुना ॥ ६१ ॥
 मोहं मार्जय तामुपाश्रय रतिं चन्द्रार्द्धचूडामणौ
 चेतः ! स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवि व्यासङ्गमङ्गीकुरु ।
 को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च श्रीषु च
 यानाशेषु च पद्मगेषु च सरिद्वर्गेषु च प्रत्ययः ॥ ६२ ॥
 चेतश्चिन्तय मा रमां सक्कदिमामस्यायिनीमास्थया
 भूपालभ्रुकुटीकुटीरविहरव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

एतस्मादिति । हे चेतः ! एतस्मात् इन्द्रियार्थैः भोग्यविषयैः
 गहनात् निविड्वात् व्यायासकात् क्लेशकरात् आश्रयात् संसारादिति
 भावः विरम निवर्त्तस्व, क्षणात् क्षणमात्रेण अशेषदुःखशमनव्यापारे
 दत्तं निपुणं श्रेयोमार्गं शुभवर्त्त आत्मीभावं ब्रह्मभावम् उपैहि प्राप्तुं हि
 निजां आत्मीयां कल्लोललोलां तरङ्गचपलां मतिं सन्त्यज, भङ्गुरां क्षण-
 स्थायिनीं भवरतिं संसारसुखं भूयः पुनः सा भज न गृहाण, अधुना
 इदानीं प्रसीद । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् । उपमाबह्वारः ॥ ६१ ॥

मोहमिति । हे चेतः ! मोहं मार्जय शोधय परित्यजेति यावत्
 चन्द्रार्द्धचूडामणौ हरे तां प्रसिद्धामित्यर्थः रतिम् उपाश्रये कुरु, स्वर्ग-
 तरङ्गिण्याः गङ्गायाः तटभुवि वीरदेशे व्यासङ्गं विशेषासक्तिं अङ्ग-
 कुरु, वीचिषु तरङ्गेषु, बुद्बुदेषु जलस्फोटेषु, तडिल्लेखासु विद्युद्दामसु,
 श्रीषु सम्पत्सु च, यानाशेषु हस्त्यादिवाहनाशेषु, पद्मगेषु सर्पेषु च,
 सरिद्वर्गेषु खेतःसमूहेषु च को वा प्रत्ययः विश्वासः ? नैव विश्वास
 इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ६२ ॥

चेत इति । हे चेतः ! अस्यायिनी अस्त्रिकामित्यर्थः भूपालानं

कन्याकञ्चुकिताः प्रविश्य भवनद्वारे च वाराणसी
 रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥६३॥
 अग्रे गीतं सप्तसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः
 पश्चात्तोलालयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।
 यद्यस्त्वेवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं
 नोचेत्तेतः ! प्रविश्य सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६४ ॥
 प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किं ?
 न्यस्तं पदं शिरसि विविषतां ततः किम् ? ।
 सम्पादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं ?
 कल्पं स्थितास्तनुभृतान्तनवस्ततः किम् ? ॥ ६५ ॥

राज्ञां भ्रुकुटी एव कुटीरं जुष्टमहं तत्र विहरव्यापारे क्रीडाविधौ
 पय्याङ्गनां वारनारोम् इमां रमां लक्ष्मीम् आस्यवा अनुरागेण मा
 चिन्तय सम्पदं चिन्तां न कुर्वित्यर्थः । वाराणसीरथ्यापङ्क्तिषु काशी-
 मार्गश्रेणीषु कन्याकञ्चुकिताः कन्यावृत्ता इति यावत् सन्तः भवनद्वारे
 नृजस्थानामिति शेषः प्रविश्य पाणिपात्रे पतितां भिक्षाम् अपेक्षामहे
 आशांस्तु इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अप्ये इति । हे चेतः ! अप्ये सम्मुखे गीतं सङ्गीतव्यापारः,
 पार्श्वयोः दाक्षिणात्याः दाक्षिणदेशभवाः सरसाः कवयः, पश्चात् भागे
 इति शेषः चामरग्राहिणीनां चामरान्दोलनपराणामित्यर्थः वेश्याना-
 मिति शेषः तोलया बलयकण्ठितं करभूषणरहितम्, एवम् इत्यम्
 ऐश्वर्यमिति शेषः, यदि अस्ति तवेति शेषः तदा भवत्यसंसारस्य रसा-
 स्वादने लम्पटत्वं लुब्धत्वं कुरु, नोचेत् अन्यथा सहसा अविलम्बमित्यर्थः
 निर्विकल्पे निःसङ्गे समाधौ ब्रह्मचिन्तने प्रविश्य । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥६४॥

प्राप्ता इति । सकलकामदुष्वाः सर्वमनोरथसम्पादन्य इति यावत्
 त्रियः सम्पदः प्राप्ताः अधिगताः, ततः श्रीभिदित्यर्थः किम् ? न

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
 स्नेहो न बन्धुषु च मन्मथजा विकाराः ।
 संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
 वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६६ ॥
 तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
 तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।
 यस्यानुषङ्गिन इमे भुवनाधिपत्य-
 भोगादयः क्षपणलोकमता भवन्ति ॥ ६७ ॥

न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विद्विषतां शत्रूणां शिरसि पदं न्यस्तम्
 अर्पितं शत्रवः एवाजिता इति भावः ततः शत्रुजयादिति भावः
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रस्थयिनः स्त्रजनाः विनयेः
 शम्भानिताः हन्तोषिताः ततः स्त्रजनसम्माननेन किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः । तनुधृतां प्राणिनां तनवः शरीराणि कल्पम् व्याप-
 न्वस्यमिति यावत् स्थिताः, ततः व्यापनव्यजीवनादित्यर्थः किम् ? न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यथा पुनर्नान्मस्यते तथा प्रवर्त्तितव्यमिति
 भावः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

भक्तिरिति । भवे हरे भक्तिः, हृदिस्थं मरणजन्मभयं न
 अस्तीति शेषः, बन्धुपुत्रकन्यादिषु स्नेहः न अस्तीति शेषः, मन्मथजाः
 कामजनिताः विकाराश्च न हन्तीति शेषः, संसर्गदोषरहिताः असम्भव-
 सकृदोषा इति यावत् विजनाः जनरहिताः वनान्ताः वनसीमानः
 आश्रया इति शेषः, अतः परम् अर्थनीयं वैराग्यं किम् अस्ति ? नैव
 विश्विदर्शनीयमित्यर्थः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् अतुल्यजिनः अतुल्यज्ञोद्भवाः व्यासक्तिवन्मथा
 इत्यर्थः, इमे भुवनाधिपत्यभोगादयः यस्य सकाये क्षपणलोकमताः
 निरुद्धलोकमिताः भवन्ति, तत् अनन्तम् अजरं परमं विकासि विक-

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
 दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन ।
 भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
 न ब्रह्म संस्मरसि निर्द्वैतिमेषि केन ॥ ६८ ॥

नित्यानित्यविचारः ।

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
 स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ? ।
 मुक्तौ कं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
 स्वात्मानन्दपदप्रकाशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ ६९ ॥

स्वरं ब्रह्म चिन्त्य, एभिः अस्मिन्नस्थितैः विकल्पैः प्रपञ्चैः किम् ? न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

पातालमिति । हे मानस ! पातालम् अविशसि गच्छसि, नभः
 आकाशं विलङ्घ्य यतिक्रम्य यासि गच्छसि, चापलेन दिशं मण्डलं
 भ्रमसि पर्यटसि, भ्रान्त्यापि भ्रमेणापि जातु कदाचित् आत्मनीनम्
 आत्मने हितं विफलं विशुद्धं ब्रह्म न स्मरसि ? अतः केन कथं
 निर्द्वैतिं सन्तोषम् अपि प्राप्नोषि ? केनेत्यत्र येनेति पठे येन निर्द्वैतिम्
 अपि तद् मुक्त्येत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

किमिति । वेदैः वेदपाठैः स्मृतिभिः संहितापाठैरित्यर्थः पुराण-
 पठनैः महाविस्तरैः शास्त्रैः तथा स्वर्ग एव ग्रामः तस्य कुस्थां कुटीरे
 निवास एव फलं तत् ददतीति तथोक्तैः कर्मक्रियाविभ्रमैः स्वर्गसाधन-
 वानादिव्यापारैरिति यावत् किम् ? न किञ्चित् प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
 एकं केवलं भवदुःखभारस्य सांसारिकसन्तापातिशयस्य या रचना
 प्रसारः तस्याः विध्वंसे विनाशने कालानलः कल्याणाग्निः तं स्वस्य
 आत्मनि परमात्मनि यः आनन्दः तस्य पदप्रकाशः मार्गविकासः तस्य
 कलनं करणमित्यर्थः तत् मुक्ता विहाय शेषाः अवशिष्टा व्यापारा इति

गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावली
दृष्टिर्नश्यति वर्द्धते वधिरता वक्त्रञ्च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ७० ॥

वर्णं सितं समववीक्ष्य शिरोरुहाणां
स्थानं जरापरिभवस्य तदेव पुंसां ।
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७१ ॥

शेषः बणिजां वृत्तयः व्यवहाराः । यथा बणिजः किञ्चित् स्वल्पमूल्यं
वस्तु विक्रीय बहुधनमर्जयन्ति तथा वेदपाठादिव्यापारेण स्वल्पकेश-
करेण व्यापारेण किञ्चित्कालसुखं स्वर्गमर्जयन्ति लोका इति भावः ।
तस्मात् अपुनरावृत्तये स्वात्मानन्दे निमज्जन्तेति निष्कर्षः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

गात्रमिति । हा कष्टं जीर्णवयसः स्थविरस्त्वर्थः पुरुषस्य गात्रं
सङ्कुचितं शिथिलतां गतं, गतिः गमनशक्तिः विगलिता भ्रष्टा, दन्ता-
वली दर्शनपङ्क्तयः भ्रष्टाः पतिताः, दृष्टिः दर्शनशक्तिः नश्यति, वधिरता
श्रवणशक्तिहीनत्वं वर्द्धते दृष्टिं मच्छति, वक्त्रं वदनं लालायते चाण्ड-
सुन्निरति च । बान्धवजनश्च वाक्यं न आद्रियते नादरेण शृणोती-
त्यर्थः, भार्या न शुश्रूषते न सेवते, पुत्रोऽपि का कथान्धेषामित्यपि-
शब्दार्थः अमित्रायते शत्रुरिवाचरतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७० ॥

वर्णमिति । तरुण्यः युवत्यः शिरोरुहाणां केशानां सितं शुभ्रं,
वर्णं समववीक्ष्य समेक्ष्य आरोपितानि अप्रतिमानि अस्थिशकलानि
कङ्कालखण्डाः यत्र तथाभूतं चाण्डालकूपमिव पुंसां जरापरिभवस्य

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 सन्दीप्ति भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७२ ॥
 तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
 गुणोदारान्दारानुत परिचरामः सविषयान् ।
 पिबामः शास्त्रोषानुत विविधकाव्यामृततरसान्
 न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ७३ ॥

तदेव स्थानं परिहृत्य परित्यज्य दूरतरं यान्ति न तादृशपुण्यसङ्गं
 कुर्वन्तीति भावः । उपमाबहुवारः । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

यावदिति । यावत् इदं शरीरं अरुजं नीरोगम् अतएव स्वस्थं
 प्रकृतस्थं, यावत् जरा बाहुकं दूरतः दूरे स्थितमिति शेषः जराया
 विह्वलोऽस्तीति भावः, यावत् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिः साम-
 र्थ्यम् अप्रतिहता अविभुक्तेत्यर्थः, यावत् आयुषः क्षयः अवसानं न,
 तावदेव विदुषा विशेषेण आत्मनः श्रेयसि सङ्गुले महान् प्रयत्नः कार्यः
 विधेयः । भवने नृदे सन्दीप्ते सम्यक् प्रज्वलिते सति कूपखननं कूपं
 खनित्वा तस्मिन्वाप्यायं जलानयनमिति भावः प्रति पद्यमः उद्द्योगः
 कीदृशः ? न फलद इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तपस्यन्त इति । तपस्यन्तः तपश्चरन्तः सन्तः सुरनदीं किम् अधि-
 निवसामः अधितिष्ठामः ? सविषयान् वसम्पदः गुणोदारान् गुण-
 सम्पन्नान् दारान् कवलाणि उत किं परिचरामः सेवामहे ?
 शास्त्रोषान् वेदादिशास्त्राणि उत किं विविधकाव्यामृततरसान् पिबामः ।
 जने कतिपयनिमेषम् अल्पदिनस्थायीत्यर्थः आयुः यस्य तादृशे सति किं
 कुर्मः ? न विद्मः न जानीमः । शिङ्खरिणीवृत्तम् ॥ ७३ ॥

दुराराध्यः स्वामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो
 वयञ्च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बद्धमनसः ।
 जरा देहे मृत्युर्हरति द्रवितं जीवितमिदं
 सखे ! नायच्छ्रेयो जगति विदुषामत्र तपसः ॥ ७४ ॥
 रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये आव्यं न गेयादिकं
 किं वा प्राणसमासमागममुखं नैवाधिकप्रीतये ।
 किन्तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवन्व्यालीलदीपाङ्कुर-
 ष्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्ती वनान्तङ्गताः ॥ ७५ ॥
 शिवार्चनपद्धतिः ।

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ! तादृक्
 नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ।

दुराराध्य इति । स्वामी दुराराध्यः दुःसेव्यः, क्षितिभुजः राजानः
 तुरगवत् चलं चपलं चित्तं येषां तादृशाः । वयञ्च सुमहति पदे बद्धं
 मानसं येः तथोक्ताः अतएव स्थूलेच्छाः दुराकाङ्क्षा इत्यर्थः । देहे
 जरा वार्द्धिकं तिष्ठतीत्यर्थः, मृत्युः द्रवितं द्रव्यम् इदं जीवितं हरति ।
 हे सखे ! अत्र जगति विदुषां तपसः तपश्चर्यायाः अन्यत् श्रेयः मङ्गलं
 न अस्तीति शेषः । शिखरिणीष्टम् ॥ ७४ ॥

रम्यमिति । रम्यं मनोहरं हर्म्यतलं वसतये वासाय किम् ?
 गेयादिकं मङ्गीतादिकं न आव्यं किम् ? प्राणसमायाः कान्तायाः समा-
 गममुखं किं वा अधिकप्रीतये नैव ? अपि तु अधिकप्रीतये एवेत्यर्थः ।
 किन्तु भ्रान्तस्य भ्रमतः पतङ्गस्य पक्षिणः पक्षपवनेन पञ्चवातेन
 व्यालीलः यो दीपाङ्कुरः कुङ्कुमदीपः तस्य छायावत् चञ्चलं क्षणस्थायि
 सकलं वास्तुति शेषः आकलय्य विविच्य सन्तः साधवः वनान्तं गताः
 प्राप्ताः । काव्यचिह्नसङ्ग्रहः । शार्दूलविक्रीडितं ८३म् ॥ ७५ ॥

आसंसारमिति । हे तात ! आसंसारम् आजन्मैति यावत् इदं

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढगूढाभिमान-
 जीवस्त्वान्तःकरणकरिणः संयमालानवीलाम् ॥ ७६ ॥
 जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातश्च तद्यौवनं
 हन्ताङ्घ्रिषु गुणाश्च बन्ध्यफलतां याता गुणत्रैविनी ।
 किं युक्तं सहसाम्युपैति बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी
 न ध्यातं मदनान्तकाङ्क्षियुगलं मुक्तेषु नान्या गतिः ॥ ७७ ॥
 महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
 न वस्तुतो मे प्रतिपत्तिरस्ति तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ७८ ॥

त्रिभुवनं चिन्मतां पश्यतामिति यावत् नः अस्माकं नयनपटवीं दृष्टि-
 पथं श्रोत्रमार्गं वा गतः तादृक् पदार्थ इति शेषः नैव अस्तीति शेषः,
 यः अयं पदार्थः विषयकरिण्यां विषयहस्तिन्यां नादः प्रबलः सः गूढः
 अभिमानः स्नेहः तेन जीवस्य सत्तस्य अन्तःकरणकरिणः मानस-
 हस्तिनः संयमे बन्धने आलानवीलाः स्तम्भविभ्रमं धत्ते दधाति । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ७६ ॥

जीर्णा इति । हृदये मनसि मनोरथाः अभिभाषाः जीर्णाः जरां
 गता एव न कामा भुक्ता इति भावः, तत् यौवनं यातश्च, हन्त खेदे,
 गुणत्रैविनी गुणज्ञानामभावादित्यर्थः गुणाश्च विद्यादयश्च अङ्गेषु
 बन्ध्यफलतां नैष्कल्यमिति यावत् याताः प्राप्ताः । किं युक्तं कर्त्तव्य-
 मिदानीमिति शेषः ? बलवान् कालः जीवनकाल इत्यर्थः सहसा
 व्यभ्युपैति गच्छति, कृतान्तः संहारकः कालः अक्षमी असङ्गः कालं
 क्षल्यमपि न प्रतोचते इति भावः । मदनान्तकस्य शम्भोः अङ्क्षियुगलं
 परब्रह्म न ध्यातं न चिन्तितं, तत् अतएव मुक्तेः निस्तारस्य अन्या गतिः
 उपायः न अस्तीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

महेश्वरे इति । जगतामधीश्वरे महेश्वरे वा जगतामन्तरात्मनि
 परमात्मनि जनार्दने नारायणे वा वस्तुतः वास्तवी मे मम प्रतिपत्तिः

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोन्मग्नाः शिवाशिवशिवेत्युच्चवचसः
कदा गास्वामोऽन्तर्गतबहुलवाष्पाकुलदृशः ॥ ७६ ॥
वितीर्णं सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदया-
स्तरन्तः संसारं विरसपरिणामावधिगतम् ।
कदा पुण्यारण्ये परिगतशरच्चन्द्रकिरणा-
स्त्रियामा नेथामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ८० ॥

विशेषः भेटबुद्धिरिति यावत् नास्ति, तथापि अनयोरभेदत्वेऽपि
तरुणेन्दुशेखरे नवचन्द्रचूडे चरे भक्तिः मम अस्तीति शेषः हरमेवेष्ट-
देवमाराधयामीत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरा-
विति तद्वचसात् ॥ ७८ ॥

स्फुरदिति । कदा शान्तध्वनिषु निःशब्दासु रजनीषु स्फुरन्त्या
स्फारया मङ्गत्या ज्योत्स्नया धवलितं तलं यस्य तथाभूते द्युसरितः
मङ्गायाः क्वापि पुलिने सैकते सुखासीनाः सुखोपविष्टाः भवाभोगात्
संसारप्रपञ्चात् उन्मग्नाः उत्तीर्णाः वयं अन्तर्गतेन बहुलेन प्रभूतेन
वाष्मेण आकुलदृशः समाच्छन्नदृश्यः शिवाशिवशिवेति उच्चम् उच्चैः-
स्वरेण उच्चरितं वचो यैः तथाभूताः सन्तः गास्वामः गानं करिष्यामः ।
शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७९ ॥

वितीर्णं इति । तरुणकरुणया प्रवचकपया व्यापूर्णं हृदयं येषां
तथाभूताः अतिदयावन्तः इति यावत् सर्वस्वे सर्वस्मिन् धने वितीर्णं
अर्थिभ्यो दत्ते सति विरसः दुःखदः यः परिणामः अस्त्वधिरिव दुस्तर-
त्वादिति भावः तद्वत् संसारं तरन्तः हरस्य चरणयोः वित्तमेव एकम्
अद्वितीयं शरणम् आश्रयो येषां तादृशाः सन्तः पुण्यारण्ये विशुद्ध-

कदा वाराणस्याममरुतटिनीरोधसि वसन्
 वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
 अग्रे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
 प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८१ ॥
 स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो ! त्वां
 ध्येये ध्यानं निवेश्य क्षितिधरकुहरयावशय्यानिषण्णः ।
 आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात् स्मरारि !
 दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥ ८२ ॥

कानने परिगतः परितः प्रसृतः शरज्जुत्पन्नस्य किरणो यासु तादृशीः
 त्रिधावाः रजनीः नेष्यामः अर्चयित्वा वाङ्मयिष्यामः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८० ॥

कवेति । कदा कश्चित् काले वाराणस्याम् अमरुतटिन्याः
 गङ्गायाः रोधसि तीरे वसन् अधिष्ठित् कौपीनं वसानः आच्छादयन्
 शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः स्थापयन् अग्रे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर !
 शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद प्रसन्नो भव इति क्रोशन् आलपन् दिव-
 सान् निमिषमिव अल्पक्षणमिव नेष्यामि यापयिष्यामि । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८१ ॥

स्नात्वेति । हे विभो ! हे स्मरारे ! मदनात्मक ! गाङ्गैः पयोभिः
 जलैः स्नात्वा शुचिभिः विशुद्धैः कुसुमफलैः त्वां अर्चयित्वा ध्येये
 ध्यातव्ये त्वयोति शेषः ध्यानं निवेश्य गुरुवचनेषु रतः सम्मानितगुरु-
 वचन इति यावत् क्षितिधरस्य परितस्तत्र कुहरे गुहायां यावशय्यायां
 शिवाशयने निषण्णः स्थितः फलाशी फलभोजी तथा आत्मना रमत
 इति तथोक्तः सन् कदा तव प्रसादात् अहं समकरचरणे त्वत्प्रसाद-
 शान्तिनि पुंसि मानये मानवस्त्वर्थः अधिकरणशिवज्ञया सप्तमी
 सेवासमुत्थं ददुःखमिति दुःखं कदा मोक्ष्ये त्वत्प्राप्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

महोशय्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानच्चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
स्फुरन् दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ८३ ॥

अवधूतचर्या ।

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्या पुनस्तादृशी
नैश्चिन्यं निरपेक्षभैक्षमशनं निद्रा श्मशाने वने ।
स्नातन्त्र्येण निरङ्कुशं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा
स्यैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ॥ ८४ ॥

बहोति । महोशय्या भूतवरूपं शयनस्थानं शय्या, भुजलता
बाहुलभा विपुलं मज्जत् उपधानं शिरोरक्षणस्थानम्, आकाशं वितानं
चन्द्रातपः, अनुकूलः कथं अनिलः पवनः व्यजनम् । स्फुरन् विराजन्
चन्द्रः दीपः, विरतिर्विषयनिवृत्तिरेव वनिता कान्ता वन्याः सङ्गेन मुदितः
अतनुर्मज्जती भूतिरिषिमादिसिद्धिः सम्पद् च यस्य तथाभूतः शान्तो
सुनिः नृप इव राजेव सुखं शेते निद्राति । उपमाबह्वारः । शिख-
रिणीवृत्तम् ॥ ८३ ॥

कौपीनमिति । शतखण्डं शतच्छिद्रं जर्जरतरं सुजीर्णमित्यर्थः
कौपीनं कन्या, पुनः तादृशी शतच्छिद्रा जर्जरतरा चेत्यर्थः, नैश्चिन्यं
चिन्ताराहित्यं निरपेक्षम् अपेक्षारहितं यथावत्त्वमिति यावत् भैक्षं
भिक्षाक्षम् अशनम् आहारः, श्मशाने वने कारणे च निद्रा शयन-
विधिः, स्नातन्त्र्येण स्वेच्छया निरङ्कुशं निर्बाधं विहरणं ध्वमणं,
स्वान्तं मनः सदा सततं प्रशान्तं प्रसन्नम्, इत्थं योगमहोत्सवेऽपि
यदि स्यैर्यं चित्तैकाग्र्यं वर्तते इति शेषः त्रैलोक्यराज्येन त्रिभु-
वनाधिपत्येन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शार्दूल-
पिञ्जीदितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कन्दुकः खं वितानं
 दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालव्यसङ्गप्रमोदः ।
 दिक्कान्ताभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः समन्तात्
 भिक्षुः श्रेते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वसृष्टोऽपि ॥ ८५ ॥
 ब्रह्माण्डो मण्डलीमात्रं को लोभोऽयं मनस्विनः ।
 शफरीस्फुरिते नाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८६ ॥
 यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
 तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।

भूरिति । भूः भूमित्वं पर्यङ्कः खट्वा, निजभुजलता स्वबाहु-
 लता कन्दुकम् उपधानं, खम् आकाशं वितानं चन्द्रातपः, चन्द्रः दीपः,
 विरतिरेव वनिता कान्ता तस्याः सङ्गेन लव्यप्रमोदः प्राप्सन्लोपः
 समन्तात् सर्वतः दिग् एव कान्ताः नार्थः ताभिः पवना एव चमराः
 तैः वीज्यमानः संसेव्यमान इति यावत् त्यक्ता सर्वेषु सृष्ट्या येन
 तद्व्योऽपि भिक्षुः भुवि पृथिव्यां नृप इव राजेव श्रेते निद्राति ।
 मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ८५ ॥

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं जगत् मण्डलीमात्रं प्रतिविम्बमात्रं
 कायोपममिति यावत्, मनस्विनः धीरस्य अत्र ब्रह्माण्डे कायोपमे
 क्लीके इति भावः को लोभः ? नैयात्र लोभः सम्भवतोति भावः ।
 शफरीणां स्फुरिते स्फुरणे सञ्चारे इति भावः अब्धेः समुद्रस्य लोभः
 विकारः जातु कदाचित् न जायते नैव भवतीत्यर्थः । ब्रह्माण्डविभ्रम-
 दर्शने मनस्विनां लोभः शफरीस्फुरणे अवेधः लोभ इवेति विम्ब-
 प्रतिविम्बप्रतीतेर्दृष्टान्तावधारः । तदुक्तं दर्पणे, दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बमिति । अनुद्युद्यत्तम् ॥ ८६ ॥

यदेति । यदा स्मरतिमिरस्य कामात्मकारस्य संस्कारेण सञ्चा-
 रेण त्वत्तः जन्तितम् अज्ञानं मोहः आसीत् तदा इदम् अशेषं जगत्

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
 समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ८७ ॥
 रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
 रम्यं साधुसभासमागमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।
 कोपोपाहितवास्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया सुखं
 सर्वं रम्यमनित्यतामधिगतं चित्ते न किञ्चित् पुनः ॥ ८८ ॥
 भिक्षायां जनमध्यसङ्गरहितः स्थायत्तचेष्टः सदा
 हानादानविभिन्नवर्णहितः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
 रथ्याकोर्णविशोर्णजीर्णवसनैरास्यूतकन्याधरो
 निर्मांषो निरहङ्कृतिः शमसुधाभोगैकबद्धस्थलः ॥ ८९ ॥

नारोमयमिति दृष्टम् । इदानीं पटुतरः तीक्ष्णतरः विवेक एव अञ्जनं
 तत् जुषन्ति सेवन्ते इति तथोक्तानाम् अस्माकं समीभूता समदर्शनी
 इष्टिः त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते मन्थते, सर्वं ब्रह्ममयं जगदिति ज्ञानं
 ब्रह्मातमिति भावः । शिखरिणीष्टनम् ॥ ८७ ॥

रम्या इति । चन्द्रमरीचय शार्थकिरणाः रम्याः मनोहराः, तृण-
 वती वनान्तस्थली काननमोक्षप्रदेशः रम्या मनोहारिणी, साधूनां
 सुभा तस्याः समागमसुखं संगमसुखं रम्यं, काव्येषु कथाः काव्यविष-
 यिण्य आलापा इत्यर्थः रम्याः मनोहाराः, कोपेन उपाहिताभिः जनि-
 ताभिः वाष्पविन्दुभिः अशुजलकणैः तरलम् आकीर्णमिति यावत्
 प्रियायाः सुखं रम्यं मनोज्ञम् । पुनः किन्तु अनित्यताम् आधिगतं सर्वं
 रम्यं वस्तु चित्ते मनसि न किञ्चित् किमपि न गम्यते इति शेषः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

भिक्षायाति । भिक्षायां भैक्ष्यभोजनः जनानां मध्ये गङ्गारहितः
 निःप्रदः सदा स्थायत्ता स्वाधीना चेष्टा यस्य तादृशः दानादानयोः
 कलापि किञ्चिद्दाने किञ्चिददाने नेत्यर्थः विभिन्नेन वर्णेन रक्षितः

मातर्मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ज्योतिः ! स्वबन्धो जल !

भ्रातर्व्योम ! निबद्ध एष भवतामग्रे प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातमुक्ततोद्रेकस्फुरन्निर्मल-

ज्वालापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ ८० ॥

स्वादिष्टं मधुनो घृताञ्च रसवद्यत् प्रस्रवत्यक्षरं

दैवीवागमृतात्मनो रसवतस्तेनैव तृप्ता वयम् ।

कुक्षौ यावदिमे भवन्ति घृतये भिक्षाहृताः शक्तवः

तावद्दाम्यक्तार्जनैर्नहि धनैर्वृत्तिं समीहामहे ॥ ८१ ॥

बाभाबाभयोरविकृतचित्त इत्यर्थः रथ्यासु पथिषु आकोर्षैः पारित्यक्तै-
रिति यावत् विशेषैः खिन्नैः जीर्णैः निःसारैरित्यर्थः वसनैः आसृता
वा कन्या तस्या धरः निर्माणः सम्माननिसृष्टः निरहङ्गुतिरह-
ङ्गाररहितः शम एव सुधा तस्याः भोगे आस्रादे एकं केवलं बद्धा
सृष्टा येन तयाभूतः कश्चित् विरक्त इत्यर्थः तपस्वी स्थितः । शार्दूल-
विक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

मातरिति । हे मातः मेदिनि ! पृथिवि ! तात पितः मारुत !
वायो ! सखे ! ज्योतिः ! हे स्वबन्धो जल ! हे भ्रातः व्योम
आकाश ! भवतां पञ्चानां भूतानामिति भावः अग्रे एषः प्रणामा-
ञ्जलिः निबद्धः रचितः कृताञ्जलिर्युष्मान् प्रणमाणीत्यर्थः । युष्माकं
सङ्गवशेन संबर्णहेदना उपजातं सञ्चितं यत् मुक्तं पुण्यं तस्य व
उद्रेकः उदयः तस्य स्फुरन्त्या निर्मलया ज्वालाया अपास्तः विनष्टः
शमस्तः मोहस्य महिमा यथा तादृशोऽहं परे ब्रह्मणि परमात्मनि
लीये लयं गच्छामि । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

स्वादिष्टमिति । मधुनः घृताञ्च स्वादिष्टम् अधिकस्वादं रसवत्
सुरभं रसवतः सरसात् दैवीवागमृतात्मनः सकाशात् यत् अक्षरम्
अक्षररूपं प्रस्रवति प्रस्रोतति वयं तेनैव अक्षरेण तृप्तिं गताः ।

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानो विगलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने
अहो भ्रष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥ ८२ ॥
हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं वायुः कृतो वेधसा
व्यालानां पशवस्तृणाङ्गुरभुजः पुष्टाः स्थलीशायिनः ।
संसारार्णवलङ्घनक्षमधिवां वृत्तिः कृता सा नृणां
व्यामन्वेषयतां प्रयान्ति सहसा सर्वे समान्तिं गुणाः ॥ ८३ ॥

अतः कुक्षौ जठरे रमे भिक्षवा आहृताः बभूवुः शक्रवः वायुः धृतये
सन्तोषाय भवन्ति, तावत् दास्येन सेवया कृतम् अन्नं येषां तैः धनैः
वृत्तिं जीविकां न हि बभौहामहे नैव चेष्टामहे । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

निवृत्ता इति । भोगेच्छा भोगवासना निवृत्ता, पुरुषोऽयमिति
बहुमानः विगलितः, समानाः समवयसः जीवितसमाः प्राणसमाः
सुहृदः सपदि सहसा स्वर्याताः कृता इति शेषः, यनैः मन्दं मन्दं
वष्ट्वा वष्ट्वा बन्धनेन उत्थानं, नयने घनतिमिरेण निविडान्धकारेण
रुद्धे दर्शनशक्तिहीने इति भावः । अहो आश्चर्यं भ्रष्टः नष्टः
तदपि एतादृशवस्थावामपि मरणोपायात् मरणसाधनात् रोगादे-
रिति भावः चकितः शङ्कितः । शिखरिणोवृत्तम् ॥ ८२ ॥

हिंसेति । वेधसा ब्रह्मणा व्यालानां सर्पाणां वायुः हिंसा-
शून्यमयत्नलभ्यम् अशनम् आहारः कृतः । पशवस्तृणाङ्गुरभुजः
स्थलीशायिनः वनभूमिशयनाः पुष्टाः वृद्धिं गताः । संसार एव
अर्थवः तस्य लङ्घने क्षमा धीः येषां तादृशानां नृणां सा वृत्तिर्जीविका
कृता, यां वृत्तिम् अन्वेषयतां नृणां सर्वे गुणाः सहसा समान्तिं
प्रयान्ति गच्छन्ति सर्वगुणक्षयो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

कथः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकली
 व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
 क्षुधाक्षामो जीर्णः बहुलनृकपालादितगलः
 शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्येव मदनः ॥ ८४ ॥
 सृत्पिण्डो जलरेखया बलियतः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 स्वयीकृत्य तमेव संयुगशतैराक्षां गणाः भुञ्जते ।
 दह्यन्ते ददतोऽथवा किमपरे क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्धिक् कापुरुषाधमान् धनलवं तेभ्योऽपि वाञ्छन्ति ये ८५

कथ इति । कथः क्षीणः काणः दृष्टिहीनः खञ्जः श्रवणहीनः
 श्रवणरहितः कर्णेन्द्रियवर्जितः पुच्छविकलः बाङ्गूलहीनः व्रणो क्षत-
 देहः पूयक्लिन्नः गलत्पूयः कृमिकुलशतैः क्षुद्रकोटसङ्घैः आवृततनुः
 आचितकलेवरः क्षुधया क्षामः दुर्बलः जीर्णः स्वविरः बहुलेन
 नृकपालेन अदितः आहतः गणो यस्य तथाभूतः श्वा कुक्कुरः शुनी
 कुक्कुरीम् अन्येति अनुसरति, तथाहि मदनः कामः हतमपि
 निहन्येव नाशयत्येव । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 शिखरिणीष्टम् ॥ ८४ ॥

सृत्पिण्ड इति । सर्वोऽपि अयं सृत्पिण्डः जलरेखया बल-
 यितः वेष्टितः ससृष्टवेष्टिता पृथिवीति भावः अणुः क्षुद्रः ननु
 अतितुच्छ एवेत्यर्थः । राक्षां गणाः नृपतयः संयुगशतैः संप्रामशतैः
 तमेव सृत्पिण्डं स्वीयीकृत्य अलसात्कृत्य भुञ्जते । ददतः एतदिति
 शेषः जनाः दह्यन्ते क्लेशमनुभवन्तीत्यर्थः कर्मकर्त्तरि लट् । अस्य
 सामान्यस्य सृत्पिण्डस्य दाने लोकाः नितरामाक्षां भवन्तीति भावः ।
 अथवा अपरे भृशं क्षुद्रा दरिद्राः किम् ? किं वक्तव्यं क्षुद्राणां
 दरिद्राणामिति भावः वे तेभ्योऽपि दाने कष्टमनुभवदुःखोऽपि धनलवं
 त्वृत्किञ्चिन्नं वाञ्छन्ति तान् कापुरुषाधमान् धिक् धिक् पुनः पुनः

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तः
 वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
 जगति विदितमेतद्दीयते विद्यमानं
 न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥ ८६ ॥
 पुरा विद्वत्तासीदमलिनधियां क्लेशहतये
 गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धौ विषयिणाम् ।
 इदानीं सम्प्रेक्ष्य क्षितिलवभुजः शास्त्रविमुखान्
 अहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ ८७ ॥

निन्दाभीत्यर्थः । धिङ्निर्भन्तुननिन्दयोरित्यमरः । शार्दूलविक्लोडितं
 घृत्तम् ॥ ८५ ॥

ददत्विति । गालिमन्तः कटुवादिनः भवन्तः गालीः ददतु ददतु
 दुर्वाक्र्यानि वदन्तु वदन्त्वित्यर्थः । वयमपि वयन्तु तदभावात् गालि-
 मन्ताभावात् गालिदाने असमर्थाः गालीः न दत्त इत्यर्थः । जगति
 पृथिव्याम् एतत् विदितं ज्ञातं सर्वैर्जनैरिति शेषः यत् विद्यमानं वस्तु
 दीयते न तु अविद्यमानमिति भावः ततश्च गालिवचनस्याविद्यमान-
 त्वात् तद्दानं श्रयेवेति भावः, कोऽपि जनः कस्मै अपि शशकविषाणं
 शशशृङ्गं न हि ददाति दातुं नैव शक्नोतीत्यर्थः तस्याभावादिति
 भावः । गालिनीघृत्तम् ॥ ८६ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वम् अमलिनधियां निर्मलमतीनां क्लेशहतयै
 क्लेशनाशाय विद्वत्ता पाण्डित्यम् आसीत् विद्यामेव क्लेशनाशिनीं
 पूर्वं अमन्यन्तेत्यर्थः, कालेन असौ विद्वत्ता विद्या विषयिणां विषयसुख-
 रतानां तेषां जनानां विषयसुखस्य सिद्धौ सिद्ध्यर्थं गता
 चलिता, विषयसुखार्थमेव न तु आध्यात्मिकादितापत्रयनाशार्थं
 विद्यामिदानीं जना उपार्जयन्तीति भावः । इदानीं क्षितिलवभुजः
 क्षुद्रभूपालान् शास्त्रविमुखान् अगणितशास्त्रानित्यर्थः सम्प्रेक्ष्य इदं
 सापि अर्थकरो विद्यापि प्रतिदिनम् अधः अधः प्रविशति गच्छति ॥

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
 कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।
 नृभिः प्राणतानप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
 नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ ८८ ॥
 यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
 तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
 यदा किञ्चित् किञ्चिद्गुरुजनसकाशादधिगतं
 तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८९ ॥

अहो इति खेदे कष्टम् अतिचोभविषयमेतदिति भावः । शिखरिणी-
 ट्तम् ॥ ८७ ॥

स इति । मदनरिपुणा हरेण अलङ्कारविधये शोभार्थं यस्य
 मूर्ध्नि शिरसि उच्चैः धवलम् अतिशुभ्रं कपालं विनिहितं दत्तं शङ्ख-
 रासक्तमनसो हि कपालं शिरसि निधाय पर्यटनीति भावः, स
 कोऽपि जातः आसीत् तस्यैव जन्म सफलमिति भावः । अधुना
 प्राणानां तान् प्राणेषु प्रवणा मतिर्येषां तादृशैः अतएव नमद्भिः
 प्रणतैः कैश्चित् नृभिः मानयैर्हेतुभिरित्यर्थः पुंसाम् अयम् अतुलो
 नृजान् दर्पज्वरस्य गर्वजनितसन्नापस्य भरः अतिशयः कः ? नराः
 प्राणतानाश्चार्थं सविनयं यान् याचन्ते ते नितरामभिमानिनो भवन्तीति
 भावः । शिखरिणीट्तम् ॥ ८८ ॥

यदेति । यदाहं किञ्चिज्ज्ञः यत्किञ्चिज्ज्ञानसम्पन्नः, तदा
 मदान्धः मदमत्तः द्विप इव, हृत्तोव समभवम् । तदा सर्वज्ञः अस्मि
 इति धियेति शेषः मम मनः अवलिप्तं गर्वितम् अभवत् । ततश्च यदा
 गुरुजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अधिगतं शिक्षितमित्यर्थः तदा
 मूर्खः अस्मीति मे मम मदः ज्वर इव व्यपगतः विनष्टः । शिखरिणी-
 ट्तम् ॥ ८९ ॥

माने स्नाधिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने मते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जङ्गुकन्यापयः-

पूतथावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः कश्चित् ॥ १०० ॥

इति श्रीभर्तृहरिविरचितं वैराग्यशतकं समाप्तम् ।

माने इति । स्नाधिनि गौरवशालिनि माने खण्डिते हीनै
इत्यर्थः, व्यर्थे निरर्थके वसुनि धने अर्थिनि याचके प्रयाते अर्थि-
साङ्गूते इति भावः, बन्धुजने मितवर्गे क्षीणे जयं गते, परिजने पुत्र-
कलत्रादौ गते विनष्टे, शनैः क्रमेण यौवने नष्टे गलिते सति, सुधियां
सुविज्ञानां एतदेव केवलं युक्तम् अचितं यत् कश्चित् जङ्गुकन्यायाः
गङ्गायाः प्रयसः कुलेन पूतः पायित्वीकृताः पावाणः शिवाः यस्य
तथाभूतस्य गिरीन्द्रस्य हिमवतः कन्दरदरीकुञ्जे गुहायां गह्वरवर्ति-
कानने वा निवासः अवस्थानम् । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए, उपधाधिधारिण्या श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वैराग्यशतकव्याख्या समाप्ता ।

सूर्यशतकम् ।

रश्मिवर्णनम् ।

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
 रक्ताः सक्तैरिवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ।
 आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै
 भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः ॥ १ ॥
 भक्तिप्रज्ञाय दातुं सुकुलपुटकुटीकोटरक्रोड्बीनां
 लक्ष्मीमाकर्णुकामा इव कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये ।

जम्भेति । जम्भस्य दैत्यविशेषस्य चरातिः । पात्रुरिन्द्रः तस्य इभः
 इक्षी ऐरावत इत्यर्थः । तस्य कुम्भोद्भवं कुम्भजं सान्द्रं घनं सिन्दूररेणुं
 सिन्दूररजः दधतः इव धारयन्त इव उदयगिरिरुदयाचलस्य तटीषु
 प्रान्तेषु या धातूनां गैरिकादीनां धारा शोथिः तस्याः द्रवस्य निस्स्रा-
 वस्य औघैः समूहैः सक्तैः संबन्धैरिव रक्ताः रक्तवर्णाः तुल्यकालं सम-
 कालम् उदयचलभातमित्वर्थः आयान्त्या आगच्छन्त्या स्फुरन्त्येति
 धावत् कमलवनरुचेव पद्मवनकान्त्येव अरुणाः रक्ताः भुवनं जगत्
 भासयन्तः प्रकाशयन्तः अभिनवाः भानवीयाः सौराः भानवः किरणाः
 वः युष्माकं विभूत्यै भूयासुः भवन्तित्यर्थः । स्रग्धराद्युत्तमस्मिन्
 नन्दर्भे । स्रग्धर्यानां त्वयेष तिस्रिनियतिपुत्रा स्रग्धया कीर्त्तिं तेयमिति
 नन्दचपात् । अत्र चतुर्थपादे एकस्य भकारस्य चमकत् गाम्यात् नवयो-
 रानेकधा अमकत् गाम्याद् वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्तसे ।
 अनेकस्यैकधा साम्यमसकद्वाप्यनेकधा । एकस्य सकदप्येव वृत्त्यनुप्रास
 इत्यते इति ॥ १ ॥

भक्तीति । ये भक्तिप्रज्ञाय भक्तिप्रणताय सुकुलपुटं सुकुलावरणम्

कालाकाराभकाराननपतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः
कल्याणं वः क्रियासुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥२॥
गर्भेष्वभोरुहाणां शिखरिषु च शितायेषु तुल्यं पतन्तः
प्रारम्भे वासरस्य व्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।
निष्पर्यायं पतन्तस्त्रिभुवनभवमप्राङ्गणे पान्तु युष्मान्
उष्माणं सन्तताध्वमजमिव भृशं बिभ्रतो ब्रह्मपादाः ॥३॥
प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विषि तमसि समुदीच्य वीतावृतीन् प्राग्
जन्तूस्तन्तून् यथा यानतनु वितनुते तिरमरोचिर्मरीचीन् ।

एव कुटो लुट्स्वङ्गं तस्याः कोटरस्य अभ्यन्तरस्य क्रोडे उत्पङ्क्ते जीनां
स्थितानिति भावः उच्छ्नीं श्रियं दातुम् आक्रष्टुं पञ्चीतुं कामो येषां
अधःमूला इव कसलानां वनस्य उद्घाटनं कुर्वते कमलवनं विकासय-
न्तीति भावः, कालाकारः दृश्यवर्णाः ये अन्वकाराः तेषाम् आननेषु
सुखेषु पतितस्य अगतः यत् साध्वसं भीतिः, भीतिभीः साध्वसं भय-
मित्यमरः । तस्य ध्वंसे खण्डने कल्याः क्षमाः शक्ता इति यावत्
किसलयरुचयः नवपङ्क्तवप्रभाः ते प्रसिद्धाः भास्करस्य सूर्यस्य कराः
मयूखाः वः युष्माकं कल्याणं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्वितर्धः ॥ २ ॥

गर्भेष्विति । अभोरुहाणां कमलानां गर्भेषु मध्येषु शिखरिषु
पर्वतेषु च शितं तीक्ष्णम् अथ येषां तादृशाः वे इषवः शराः तत्तुल्यं
यथा तथा पतन्तः वासरस्य दिवसस्य प्रारम्भे व्युपरतिसमये अवदान-
समये च तथैव एकरूपाः तुल्यवर्णाः रक्ता इति भावः त्रिभुवनमेव
भवनं गृहं तस्य प्राङ्गणे चतुरे निष्पर्यायम् अक्रमं यथा तथा पतन्तः
मन्ततः अविच्छिन्नः यः अध्वमः तस्मात् जायते इति तथोक्तमिव
भृशम् अत्यर्थम् उष्माणम् उत्तापं बिभ्रतः धारयन्तः ब्रह्मस्य सूर्यस्य
पादाः रश्मयः युष्मान् पान्तु रजन्तु ॥ ३ ॥

प्रभ्रश्यतीति । तिरमरोचिः तीक्ष्णरश्मिः सूर्यः प्राक् पूर्वं जस्य

ते सान्द्रीभूय सद्यः क्रमविशददद्यादादशालीविशालं
 शश्वत्सम्पादयन्तोऽम्बरममलमलं मङ्गलं वो दिशन्तु ॥ ४ ॥
 न्यक्कुर्वन्नोषधीं मुषितरुचि शुचेवोषधीः प्रोषिताभा
 भास्वदुशवोन्नतेन प्रथममिव कृताभ्युदगतिः पावकेन ।
 पचच्छेदव्रणासृक्सुत इव दृषदो दर्शयन् प्रातरद्रेः
 आताम्रस्तीव्रभानोरनभिमतनुदे स्ताम्रभस्त्युद्गमो वः ॥ ५ ॥

उदयमात्र एवेत्यर्थः उत्तरीयत्वमिषि लोकानाम् उत्तरोपवसनमिवाचर-
 तीति यावत् तमसि तिमिरे प्रभृश्वयति विगलति सति वीताष्टतीन्
 आवरणशून्यान् उत्तरीयज्ञोनानिति भावः जलून् प्राणिनः ससु-
 द्वीक्ष्य दृष्ट्वा तलून् यथा स्तूत्राणीव यान् मरीचीन् मयूखान् अतनु
 अधिकं यथा तथा वितनुते विस्तारयति प्राणिनामावरणार्थमिति
 भावः । ते मरीचयः सद्यः क्षणेनैव सान्द्रीभूय घनोभूय क्रमेण विश-
 दानां प्रकटानां दशानाम् आशानाम् दिशां दशभिः आलोभिर्विभागै-
 र्विशालम् विस्तीर्णम् अम्बरम् आकाशम् समलं निर्मलं ससृज्जलमित्यर्थः
 सम्पादयन्तः सन्तः शश्वत् सततं वः युष्माकं मङ्गलम् अलम् अतिशयेन
 दिशन्तु विदधतु । अत्र तृतीयचतुर्थयोः पादयोर्द्वयनुपासः ॥ ४ ॥

न्यगिति । ओषधीं चन्द्रे मुषितरुचि अपहृतकिरणे सति
 शुचेव शोकेनेव पतिवियोगादिति भावः प्रोषिताभाः निष्प्रभा इत्यर्थः
 ओषधीः तृणज्योतिर्वताः याचन्द्रोदये अवलन्तीति भावः । न्यक्कुर्वन्
 अवमानयन्नित्यर्थः भास्वदुपावः स्तूर्यकान्तात् उन्नतेन पावकेन अग्निना
 प्रथमम् आदावेव कृता अभ्युदगतिः अभिनन्दनमिति भावः यस्य तथोक्त
 इव प्रातः प्रातःकाले अद्रेः पर्वतस्य दृषदः शिलाः पचयोः क्तेन
 यो व्रणः क्षतं तस्मात् यानि अदृष्टि रक्तानि निर्गलित्तानीति भावः
 तानि स्रवन्तीति तथाविधाः दर्शयन् आताम्रः अतिरक्तः तीव्रभानोः
 स्तूर्यस्य गमस्तीनाम् उद्गमः प्रकाशः वः युष्माकम् अनभिमतनुदे अम-
 लं नशाय स्तात् भवतु ॥ ५ ॥

शीर्णप्राणाङ्घ्रिपाणीन् घृणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
 दीर्घप्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
 घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेः
 दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातम् ॥ ६ ॥
 बिभ्राणा वामनत्वं प्रथममथ तथैवांशवः प्रांशवो वः
 क्रान्ताकाशान्तरालास्तदनु दश पूरयन्तस्ततोऽपि ।
 ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलितो विश्वमाश्वश्रुवानाः
 कच्छाण्युच्छ्रायहेलावहसितहरयो हारिदश्वा हरन्तु ॥ ७ ॥

शीर्णेति । य एकः शीर्णः क्षयं गताः प्राणं नासिका यङ्घ्रौ
 चरणौ पाणौ हस्तौ च येषां तान् घर्घराः अव्यक्ताः अस्फुटाः घोषाः
 स्ररा येषां तथोक्तान् अघौघैः पापसमूहैः दीर्घम् व्यावर्तयथा तथा
 आप्रातान् आक्रान्तानित्यर्थः जनानिति शेषः, अपघनैः मेघावरण-
 शून्यैः हविर्भिः किरणैः उल्लाघयन् निरुजान् कुर्वन्, उल्लाघो निरुज
 इति वैयाकरणः । पुनरपि घटयति स्वस्थान् करोतीत्यर्थः अन्त-
 र्द्विगुणा घना सान्द्रा या घृणा दया तस्याः निम्ना अधीना दयाद्रौति
 यावत् निर्विघ्ना निरन्तराया घृत्तिर्वर्त्तनं यस्य तथाभूतस्य तस्य घर्मांशोः
 सूर्यस्य सिद्धसङ्घैः देवयोनिविशेषनिचयैः योगिघट्टैर्वा दत्तम् अर्घ्यं
 मेभ्यः तादृशः घृणयः किरणाः शीघ्रम् अङ्घोविघातं दुरितक्षयं विद-
 धतु कुर्वन्तु ॥ ६ ॥

बिभ्राणा इति । प्रथमं वामनत्वं बिभ्राणाः स्वल्पा इति भावः,
 अथ अन्तरं क्रमेणेति भावः प्रांशवः उन्नताः, तथैव तदनु तदनन्तरं
 क्रान्तम् आकाशस्य अन्तरालं मध्यं येः तथाविधाः, ततोऽपि तदनन्तर-
 मपि दश दिशः पूरयन्तः आच्छादयन्तः विश्वं जगत् देवद्विषः असु-
 राश्च बलितः बलिदैत्यादिव ध्वान्तात् अन्धकारात् आच्छिद्य आहृत्य
 आशु शीघ्रं अश्रुवानाः व्याश्रुवानाः उच्छ्रायस्य औन्नत्यस्य हेतुया

उद्गाढेनारुणिम्ना विदधति बहुलं येऽरुणस्यारुणत्वं
 मूर्धोद्धूतो खलीनचतरुधिररुचो ये रथाश्वाननेषु ।
 शैलानां शेखरत्वं श्रितशिखरिशिखास्तन्वते ये दिशन्तु
 प्रेङ्खन्तः खे खरांशोः खचितदिनमुखास्ते मयूखाः सुखं वः ॥८॥
 दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टदृष्टेः पयोभिः
 पूर्वाह्णे तिप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यङ्घ्रि संहारभाजः ।
 दीर्घांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभयोदन्वदुत्तारनावो
 गावो वः पावनास्ताः परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥९॥

अवहृषिताः हरयः अश्वाः यैः तथाभूताः हारिदश्वाः हरिदश्वस्य
 सूर्यस्य रमे इति हारिदश्वाः सौरा इत्यर्थः अश्ववः किरणाः
 कच्छ्राणि क्लेशान् हरन्तु नाशयन्तु । उपमाचङ्कारः ॥ ७ ॥

उद्गाढेनेति । ये उद्गाढेन उत्कटेन अरुणिम्ना सौहित्येन
 अरुणस्य सौरधारथेः बहुलम् अत्यन्तम् अरुणत्वं रक्तत्वं विदधति जन-
 यति, ये रथस्य सूर्यरथस्य अश्वानाम् आननेषु मूर्ध्नां शिरसाम्
 उद्धूतो उन्नमने खलीनचतेषु कविकाजनितव्रणेषु रुधिरस्यैव रुक्-
 प्रभा येषां तथाभूताः, ये श्रिताः आक्रान्ताः शिखरिणां पर्वतानां
 शिखाः यैः यथाभूताः, सन्तः शैलानां पर्वतानां शेखरत्वं शिरोभूष-
 णत्वं तन्वते विस्तारयन्ति खे आकाशे प्रेङ्खन्तः स्फुरन्तः खचितन्
 अवहृतं दिनसुखं दिवसारम्भः यैः तादृशाः खरांशोः तीक्ष्णश्लेः ते
 मयूखाः वः युष्माकं सुखं दिशन्तु ददतु ॥ ८ ॥

दत्तानन्दा इति । समुचिते समये यथासमये इति यावत् आक-
 टानि आहृतानि सञ्चितानोति यावत् ततश्च दृष्टानि तैः पयोभि-
 र्जलेः प्रजानां जनानां दत्तानन्दाः आनन्ददायिनः, आदित्याज्जायते
 दृष्टिर्दृष्टेरक्षं तत्रः प्रजा इति शास्त्रात् । पूर्वाह्णे प्रातः काले दिशि
 दिशि विप्रकीर्णाः विस्मिताः, अङ्घ्रि दिवसे विरमति अपगच्छति इति

बन्धध्वंसेकहेतुं गिरसि नतिवशावदसन्ध्याञ्जलीनां
लोकानां ये प्रबोधं विदधति विपुलाभोजपण्डाशयेव ।
ते युष्माकं स्वचित्तप्रथितपृथुतरप्रार्थनाकल्पवृक्षाः
कल्पन्तां निर्विकल्पं दिनकरकिरणाः केतवः कल्मषस्य ॥ १० ॥
धीरैरायोधनायापदि सपदि करालम्बभूताः प्रपाते
तत्त्वालोकैकदीपास्त्रिदिवपतिपुरः प्रस्थितो वीथ्य एव ।

संहारभाजः सङ्घचक्र इति यावत् दीर्घांगोः सूर्यस्य दीर्घात् दुःखात्
प्रभवतीति तथोक्तं यत् भयं तदेव उदन्वान् सत्तदः तस्मात् उत्तारे
नायः तरण्यः प्रावनाः पवित्रहेतवः ताः प्रसिद्धाः गावः किरणाः,
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रपृष्णिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि
गौरित्यमरः । वः युष्माकं परम् अतोव अपरिमितां प्रीतिम् उत्पाद-
यन्तु जनयन्तु ॥ ९ ॥

बन्धेति । ये विपुलं सङ्घत् यत् अम्भोजपण्डं कमलसकुलं तस्य
आशयेव बोधनेवेति भावः गिरसि नतिवशेन प्रणामवशात् आबद्धः
रचितः सन्ध्यायाम् अञ्जलिर्यैः तेषां लोकानां बन्धध्वंसस्य संसार-
बन्धननिराकरणस्य हेतुं साधनं प्रबोधं जागरणं ज्ञानञ्च विदधति
जनयन्ति, स्वस्य चित्ते प्रथिता विरुता पृथुतरा सङ्गती या प्रार्थना
कामना तस्याः कल्पवृक्षाः पूरका इति भावः कल्मषस्य पापस्य केतवः
उत्पातपहविशेषाः संहारका इति भावः ते दिनकरस्य किरणाः
युष्माकं निर्विकल्पं निःसंशयं ज्ञानमिति शेषः कल्पन्तां विदधन्तु इति
यावत् ॥ १० ॥

धीरैरिति । धीरैः विद्वद्भिरायोधनाय संध्यामाय आपदि
प्रपाते सपदि भट्टिति करालम्बभूताः हस्ताबन्धनभूताः अस्त्रभूता
इति भावः धीरैः सह विद्याविभादे भगवत्स्वर्यारश्मिसादे ज्ञान-
चतुषः सप्तदयादिति भावः । तत्त्वस्य त्रिधादिचतुर्विंशत्वात्कस्य

निर्वाणोद्योगिद्योगिप्रशमनिजतनुहारि वेत्तायमाणा-
 स्त्रायन्तां तीव्रभानोर्दिवसमुखसुखारश्मयः कल्मषादः ॥११॥
 प्राचि प्रागापरन्त्योऽनतिचिरमचले चारुचूडामणित्वं
 कुञ्चन्त्यो रोचनाम्बु प्रचुरमिव दिशामुच्चकैरर्चनाय ।
 चाटूक्कैश्चक्रनाम्नां चतुरमविचलैर्लोचनैरर्च्यमानाः
 चेष्टन्तां चिन्तितानामुचितमचरमाश्चण्डरोषीरुची वः ॥१२॥
 एकं ज्योतिर्दृश्यो द्वे त्रिजगति गदितान्यजजास्यैश्चतुर्भि-
 र्भूतानां पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ।

आलोके दर्शने एकटीपाः अद्वितीयप्रटीपाः त्रिदिवप्रतिपुरः स्वर्गन-
 रस्य प्रस्थितौ प्रस्थाने वीथ्य एव पन्थान एव निर्वाणे सुक्तो उद्यो-
 भिनः ये योगिनः तेषां प्रशमः प्रशान्तिरेव निजा तनुः तस्या हारि
 वेत्तायमाणाः विघ्ननिवारणाच्च दौवारिकहस्तदण्डवदावरन इति
 भावः तीव्रभानोः सूर्यस्य दिवसमुखे प्रातःकाले सुखाः सुखजनकाः
 रश्मयः किरणाः वः युष्मान् कल्मषात् पापात् त्रायन्तां रचन्तु ॥११॥

प्राचीति । प्राक् प्रथमं प्राचि अचले पूर्वपर्वते उदयाचले इति
 यावत् अनतिचिरं तत्क्षणादिति यावत् चारुचूडामणित्वं मनो-
 हरशिरोरत्नवत्त्वम् आचरन्त्यः सम्पादयन्त्यः दिशाम् उच्चकैरतिशयेन
 अर्चनाय पूजनाय प्रचुरं समधिकं रोचनाम्बु गोरोचनारसमिव
 कुञ्चन्त्यः क्षिपन्त्यः चक्रनाम्नां चक्रवाकानां रात्रिविरहेण क्लान्ता-
 नास्मिति भावः चाटूक्कैः प्रियोक्तिषु स्तुतिव्रिति भावः उत्कैः उत्-
 सुकैः अविचलैः धीरैः बोधनैः नेत्रैः चतुरं सुभमं यथय तथा अर्च्य-
 मानाः अचरमाः नवाः चण्डरोचिषः सूर्यस्य रुचः मयूखाः वः
 युष्माकं चिन्तितानाम् अभिव्यक्तितानाम् उचितं चेष्टनाम् अभिव्य-
 तम् पूरयन्त्यत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकमिति । यानि चतुर्भिः अजस्रं नङ्गवः आस्यैर्हृदयैः एकं

युष्माकं तानि सप्तविद्यमुनिनुतान्यष्टदिग्भाञ्जि भानोः
 यान्ति प्राह्णे नवत्वं दश दधतु शिवं दीधितिनां शतानि १३
 आवृत्तिभ्रान्तविद्धाः श्रममिव दधतः शोषिणः स्वोष्णैव
 ग्रीष्मे दावाग्नितप्ता इव रसमसक्तये धरित्रया धयन्ति ।
 ते प्राहृथात्तपानातिशयरुज इवोद्धान्ततोया हिमर्त्तौ
 मार्त्तण्डस्य प्रचण्डाधिरमशुभभिदेऽभीषवो वो भवन्तु ॥ १४ ॥
 तन्वाना दिग्बधूनां समधिकमधुरालोकरम्यामवस्था-
 मारूढप्रौढिलेगोल्कलितकपिलिमालङ्कृतिः केवलैव ।

उच्यते: हे दृश्यौ तथा भूतानां चित्वासीनां पञ्चमं त्रिजगति गदितान
 उक्तानि, षट्सु ऋतुषु हेमनादिषु कालं सम्यक् नानाविधानि विविध-
 रूपाणि सप्तविद्यमुनिभिः सप्तर्षिभिः तुतानि स्तुतानि, सवः स्तोत्रं
 स्तुतिर्बुधिरित्यनरः । अष्टदिग्भाञ्जि अष्टदिक्पूरकाणि प्राह्णे प्रातः
 नवत्वं यान्ति गच्छन्ति तानि भानोः सूर्यस्य दीधितिनां दश शतानि
 सहस्राण्येत्यर्थः युष्माकं शिवं नवत्वं दधतु कुर्वन्तु ॥ १३ ॥

आवृत्तीति । ये आवृत्त्या भ्रमणेन आन्तं प्रदक्षिणीकृतं विश्वं
 जगत् यैः तथोक्ताः अतएव श्रमं दधत इव श्रमार्त्ता इव उष्णैव
 उत्तापेनैव शोषिणः शोषकाः विश्वस्तेति शेषः, तथा दावाग्निना तप्ता
 इव असक्तं पुनः पुनः धरित्र्याः पृथिव्याः रसं धयन्ति पिबन्ति,
 घटपाने इत्यस्मात् षट् । प्राहृषि वर्षाकाले आत्ताः गृहीतपानाति-
 शयेन अधिकपानेन रुजः रोगाः यैः तथाभूता इव उद्धान्ततोयाः
 वृजज्वाः हिमर्त्तौ हेमन्ते प्रचण्डाः ते मार्त्तण्डस्य अभीषवः रश्मयः,
 अभीषुः प्रपहे रश्मावित्यनरः । वः युष्माकं धिरम् अशुभभिदे अम-
 क्कलनाशाय भवन्तु ॥ १४ ॥

तन्वाना इति । दिग् एव बध्नः तासां समधिकमधुरं यथा तथा
 आलोकेन उद्द्योतनं प्रभवेत्यर्थः इत्याम् अवस्थां तन्वाना विस्तारयन्ती

उज्जृम्भाभोजनेत्युतिनि दिनमुखे किञ्चिदुद्भिद्यमाना
 अशुश्रेणीव तासां दिशतु दशशती शर्म धर्मत्विषो वः ॥१५०
 मौलीन्दोर्मैष मोषीदुद्युतिमिति वृषभाङ्गेन यः शङ्किनेव
 प्रत्यगोद्घाटिताभोरुहकुहरगुहासुस्थितेनेव धात्वा ।
 कृष्णेन ध्वान्तकृष्णस्वतनुपरिभवत्सुनेव स्तुतोऽलं
 त्राणाय स्तात्तनीयानपि तिमिररिपोः स त्विषामुद्गमो वः ॥१६
 विस्तीर्णं व्योम दीर्घाः सपदि दश दिशो व्यस्तवेलाभसोऽब्धीन्
 कुर्वन्निर्दृश्यमानां नगनगरगणाभोगपृथ्वीञ्च पृथ्वीम् ।

आरुद्धेन सङ्गातेन प्रौढिषेन देवदुद्यमेन उत्कलिता उत्पादिता
 कपिलिम्बा पाण्डुतया अलङ्कृतिः शोभा यया तादृशी दिग्बधूनां
 विरहजनितपाण्डिमानमातन्वतीति भावः उज्जृम्भाणां विकसताम्
 अभोजानामेव नेत्राणां द्युतिर्यस्मिन् तादृशे दिनमुखे किञ्चित् देवत्
 उद्भिद्यमाना उद्गच्छन्ती तासां दिग्बधूनाम् अशुश्रेणीव धर्मत्विषः
 सूर्यस्य दशशती वः युष्माकं शर्म सुखं दिशत ददात । रूपकमल-
 हारः ॥ १५ ॥

मौलीन्दोरिति । एष मौलीन्दोः शिरःस्थितचन्द्रस्य द्युतिं मा
 मोषीत् न अपहरत इति शङ्किनेव वृषभाङ्गेन हरेण, प्रत्ययम्
 अभिनवं यथा तथा उद्घाटितस्य विकसितस्य अभोरुहस्य कमलस्य
 कुहरमेव अभ्यन्तरमेव गुहा गङ्गारं तत्र सुस्थितेनेव सुखेन तिष्ठते
 धात्वा ब्रह्मणा, तथा कृष्णेन ध्वान्तवत् तिमिररिपे कृष्णं या
 स्वतनुः निजशरीरं तस्याः परिभवात् तस्मिन्ना भीतेनेव ध्वान्तबुद्ध्या
 निजतनुध्वंसशङ्किनेवेति यावत् अलम् अत्यर्थं स्तुतः सः तनीयानपि
 अत्योऽपि तिमिररिपोः सूर्यस्य त्विषां मयूखानामुद्गमः वः युष्माकं
 त्राणाय स्तात् भवत ॥ १६ ॥

विस्तीर्णमिति । ये व्योम आकाशं विस्तीर्णं दश दिशः दीर्घाः,

पद्मिन्मुच्छास्यते यैरुषसि जगदपि ध्वंसयित्वा तमिस्रा-
मुस्रा विस्रंसयन्तु द्रुतमनभिमतं ते सहस्रत्विषो वः ॥१७॥
अस्तव्यस्तत्वशून्यो निजरुचिरनिशानश्वरः कर्तुमीशी
विश्वं वेश्मेव दीपः प्रतिहततिमिरं यः प्रदेशे स्थितोऽपि ।
दिक्कालापेक्षयासौ विभुवनमटतस्तिग्मभानोर्नवाख्यां
यातः शातक्रतव्यां दिशि दिशतु शिवं सोऽच्चिषामुद्रमो वः १८
मागान्स्थानि मृणालीमृदुरिति दययेवाप्रविष्टोऽहिलीकं
लोकालोकस्य पार्श्वं प्रतपति न परं यस्तदाख्यार्थमेव ।

अव्योन् समुद्रान् व्यस्तं विभक्तं वेलाग्मः तटसलिलं येषां तान् नगाः
पर्वताः नगराणि पुराणि तेषां गणानां समूहानाम् आभोगेन पृथ्वीं
विपुलां पृथ्वीञ्च दृश्यमानां कुर्वद्भिः तमिस्रां ताम्रसीं रात्रिं ध्वंसयित्वा
निराकृत्य उषसि प्रभाते पद्मिनी जगदपि उच्छ्वास्यते विकास्यते, ते
सहस्रत्विषः सूर्यस्य उस्ताः गभस्तयः वः युष्माकम् अनभिमतं द्रुतं
शीघ्रं विस्रंसयन्तु नाशयन्तु ॥ १७ ॥

अस्तेति । यः अस्तव्यस्तत्वशून्यः अस्तत्वेन व्यस्तत्वेन च शून्यः
रहितः अतिधीर इत्यर्थः निजरुचिरेण स्तेजसा निशानश्वरः
रजनीनाशकः यदा निजरुचिः स्तेन तेजस्वी, अनिशं सततम् अनश्वरः
अविनाशी सर्वकालस्यायोति यावत् प्रदेशे प्रकटदूरदेशे स्थितोऽपि
वेश्मेव दीपः, विश्वं जगत् प्रतिहततिमिरं निराकृताभ्यकारं कर्तुम्
ईगः शक्रः दिक्कालापेक्षया दिशां कालस्य चातुरोधेन विभुवनम्
अटतः पर्यटतः तिग्मभानोः सूर्यस्य शातक्रतव्याम् ऐन्द्रां पूर्व-
स्यामिति यावत् दिशि नवाख्यां यातः नूतन इत्यर्थः सोऽसौ
अचिषां मयूखानाम् उद्गमः वः युष्माकं शिवं मङ्गलं दिशत
करोतु ॥ १८ ॥

मागादिति । यः मृदुः कोमलाङ्गी मृणाली पद्मिनी स्थानि

ऊर्ध्वं ब्रह्माण्डखण्डस्फुटनभयपरित्यक्तदैर्घ्यो दुसीभि
 स्वेच्छावश्यावकाशावधिरवतु स वस्तापनो रोचिरोचः ॥ १६ ॥
 अश्यामः काल एको न भवति भुवनान्तेऽपि वीतेऽन्वकारे ?
 सद्यः प्रालेयपादो न विलयमचलं चन्द्रमाश्चाभ्युपैति ? ।
 बन्धः सिद्धाञ्जलीनां न हि कुमुदवनस्यापि यतोऽज्जिहाने ?
 तत् प्रातः प्रेक्षणीयं दिशतु दिनपतेर्धाम कामाधिकं वः । २

मागात् न गच्छत इति दययेव अलुकस्येव अहिर्लोकं पातालम्
 अप्रविष्टः व्यगतः, तस्य लोकालोकस्य पर्वतस्य आख्यार्थम् एकस्मिन्
 पार्श्वे लोकः आलोकः उद्द्योतः अपरस्मिन् पार्श्वे अलोकः अतद्-
 द्योत इति अन्वयसंज्ञार्थमेवेत्यर्थः लोकालोकस्य पार्श्वम् एकमिति भावः
 प्रतर्पति आलोकेन पूरयति, न परं पार्श्वमिति शेषः । ऊर्ध्वं दुसीभि
 स्वर्गसीमायां ब्रह्माण्डखण्डस्य स्फुटनं विदारणं तस्मात् भयेन परि-
 त्यक्तं दैर्घ्यं येन तथाभूतः स्वेच्छया निजेच्छया वश्यः वश्यं नतः
 अवकाशस्य स्थानस्य अवधिर्यस्य तादृशः तापनः सौरः रोचिरोचः
 किरणचयः वः युष्मान् अवत रक्षत ॥ १६ ॥

अश्याम इति । यत् अज्जिहाने उद्धच्छति इति भुवनान्तेऽपि
 एकः कालः वीर्यं विगतम् अन्वकारं यस्मिन् तादृशः अतएव अश्यामः
 अक्षयः धबल इत्यर्थः न भवति ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः प्रालेयपादः
 शिशिरकिरणः चन्द्रमाः सद्यः क्षणमात्रेणैवेत्यर्थः विषयम् अचलम्
 अस्तपर्वतमिति यावत् न अभ्युपैति ? अपि तु अभ्युपैत्येवेत्यर्थः । सिद्धानां
 मिहपुरुषाणां ये अङ्गुष्ठयः उपासनविधौ प्रणामार्थं करयोः संयोज-
 विशेषाः तेषां तथा कुमुदवनस्यापि बन्धः सङ्कोचः न हि नैव ? अपि
 तु बन्ध एव स्यादित्यर्थः । प्रातः प्रेक्षणीयं सुदृशेनीयं दिनपतेः स्वर्गस्य
 तत् धाम किरणः वः युष्माकं कामाधिकं कामनाधिकं फलमिति शेषः
 दिशतु ददातु ॥ २० ॥

यत् कान्तिं पङ्कजानां न हरति कुरुते प्रत्युताधिकारस्यां
 नो धत्ते तारकाभां तिरयति नितरामाशु यन्नित्यमेव ।
 कर्तुं नालं निमेषं दिवसमपि परं यत्तदेकं त्रिलोक्याः
 वक्षुः सामान्यचक्षुर्विसदृशमघभिद्भास्वतस्ताम्रहो वः ॥२१॥
 क्ष्मां क्षेपीयः क्षपाश्वःशिशिरतरलस्पर्शतर्षादृतेव
 द्रागाश्या नेतुमाशाद्विरदकरसरःपुष्कराणां विबोधम् ।
 प्रातः प्रोक्ष्य विष्णोः पदमपि घृणये वातिवेगाद्गरीय'
 स्रहामं द्योतमाना दहतु दिनपतेर्दुर्निमित्तं द्युतिर्वः ॥२२॥

यदिति । यत् पङ्कजानां कमलानां कान्तिं न हरति प्रत्युत
 अधिकारस्यां कुरुते, यत् तारकाणां नक्षत्राणाम् आभां कान्तिं नो
 धत्ते न करोति, आशु शीघ्रं नितराम् अत्यर्थं तिरयति आह्वयति
 प्रत्युतेति शेषः यत् दिवसमपि सर्वं दिनं व्याप्यत्यर्थः निमेषं कर्तुं न
 शक्नोति न यत् परं अष्टम् एकम् अद्वितीयम् अतएव सामान्यचक्षुषः
 विसदृशं विचक्षणं त्रिलोक्याः चक्षुः नेत्रभूतमित्यर्थः तत् भास्वतः
 भास्वरस्य मङ्गः तेजः वः युष्माकं नित्यमेव अघभित् पापापहं स्नात्
 भवतु ॥ २१ ॥

क्षामिति । क्षपायाः रात्रेरम्भसां शिशिराशानित्यर्थः शिशिरः
 शीतलः तरलः यः स्पर्शः तस्मिन् तर्षेण जालमया आहतेन आदरवतीर्ष
 यस्तत्सुक्तेति वाच्यं क्षेपीयः क्षतिक्षिप्तं क्ष्मां धृतिश्रीम् आशाद्विर-
 दानां दिग्गजानां कराः शुक्ला एव सरांसि तेषां पुष्कराणां पद्मानां
 विबोधं विकासं नेतुम् आशाः दिवसं तथा अतिवेगात् दृष्टयेव दृष्ट-
 येव अतिगरीयः अतिमहत् विष्णोः पदम् आकाशं, विमदु विष्णुर्विदुः
 मित्यमरः । द्राक् भटिति प्रातः प्रोक्ष्य अतिशय स्रहामन् अत्यर्थ-
 मित्यर्थः द्योतमाना द्योतमाना दिनपतेः द्युतिः वः युष्माकं दुर्निमित्तं
 दहतु भञ्जीकरोतु ॥ २२ ॥

नो कल्पापायवायोरदयरयदलत्क्ष्माधरस्यापि गम्या
 गाढोद्गीर्णाज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
 प्राप्तीत्यतिः पतङ्गान्न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो
 वर्त्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपद्वीपस्य दीप्तिः ॥२३॥
 निःशेषाशावपूरप्रवणगुरुगुणश्लाघनीयस्वरूपा
 पर्याप्ता नोदयादौ दिनगमसमयोपप्लवेऽप्युन्नतैव ।
 अत्यन्तं यानभिज्ञा क्षणमपि तमसा साकमेकत्र वस्तुं
 ब्रध्नस्येडा रुचिर्वो रुचिरिव रुचितस्यास्ये वस्तुनोऽस्तु ॥२४॥

नो इति । या कल्पापाये कल्पान्ते यो वायुः प्रलयप्रवण इत्यर्थः
 तस्य चदयरयेण निर्देयवेगेन दलतः स्वयं भिद्यमानस्य क्ष्माधरस्य
 ध्वस्तस्यापि नो गम्या अपायेत्यर्थः नदानीं सूर्योदयाभावादिति भावः
 कज्जलि दिग्भे गाढं यथा तथा उद्गीर्णा उद्विता उज्ज्वला श्रीः शोभा
 यस्याः तादृशी, तमःकज्जलेन अश्वकाररूपाञ्जनेन न रहिता इति नो
 अपि तु रहिता एव पतङ्गात् सूच्यात् प्राप्ता उत्पत्तिः जन्म यस्याः
 तथोक्ता अन्यस्यान्तु दीपवर्त्तिः पतङ्गास्त्वकीटात् निर्वाणमिति भावः
 दीपं निर्वाणं न पुनरुपगता अतएव अन्यरूपा अन्यदोपविलक्षणेत्यर्थः
 वर्त्तिरिव दृशेव निखिलद्वीपद्वीपस्य सप्रद्वीपद्वीपस्य उष्णत्विषः
 अर्थस्य सा दीप्तिः वः युष्मान् सुखयतु आलोकदानेनेति भावः ॥ २३ ॥

निःशेषेति । या निःशेषं यथा तथा आशानां दिशां कामानाञ्च
 आतुरोः आतुराणो प्रवणाः तत्पराः ये गुरवः सज्जान्तः गुणाः तैः
 प्रानीयं प्रशंसनीयं स्वरूपं यस्याः तथोक्ता उदयादौ उदयात् प्रागि-
 द्युभेः उदयाद्वाविति पाठे उदयाचले इत्यर्थः न पर्याप्ताः न आनं गते-
 र्युभेः यद्वा उदयादौ उदयवर्द्धनादिविधौ न पर्याप्ता नोदतेति भावः
 दिनगमसमयः दिनावसानमेव उपप्लवः विपत् तस्मिन्नापि उन्नतैव ऊर्ध्वं
 गतैव अविषादेन अग्नितर्तवेति च भावः तमसा अश्वकारेण पापि-
 नति क्ष्मिनिः साकं सह एकत्र एकैकान् स्थाने क्षणमपि वस्तुं स्थातुम्

विभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितवलवत्तारकौर्जित्यगुर्वी'
 कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
 आदध्यादन्यकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां
 बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुह्योऽहर्षतेरातपो वः ॥२५॥
 तीव्रं निर्वाणहेतुर्यदपि च विपुलं यत् प्रकर्षेण चाणु
 प्रत्यक्षं यत् परीक्षं यदिह यदपरं नन्दरं शाश्वतञ्च ।
 यत् सर्वस्य प्रसिद्धं जगति कतिपये योगिनी यदिदन्ति
 ज्योतिस्तद्विप्रकारं सवितुरवतु वो वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ॥२६॥

अनभिज्ञा अजानतीत्यर्थः, सा ब्रह्मण्य सूर्यस्य इडा दीप्ता रुचिः
 दीप्तिः रुचिरिव कामनेव वः युष्माकं रुचितस्य लभीष्टस्य वस्तुनः
 आप्रये लाभाय अस्तु भवतु ॥ २४ ॥

विभ्राण इति । प्रशमितेन शान्तिं नीतेन वलवतीनाम् उज्ज्व-
 लानामिति यावत् तारकाणां नक्षत्राणां पक्षे वलवतः प्रबलस्य तदा-
 स्थासुरस्य द्यौर्जित्येन शोभया पक्षे ओद्धत्येनेति यावत् गुर्वीं महतीं
 शक्तिं सामर्थ्यं पक्षे तदास्थमस्तन् आपु शीघ्रं विभ्राणः धारयन्
 लीलया अपहेनया पक्षे विज्ञानेन लसन् स्फुरन् चन्द्रस्येव कान्तः
 रमणीयः अवभासः दीप्तयेन तादृशं पक्षे लवङ्गिः राजङ्गिः चन्द्रकैः
 मेचकैः अन्ते उपरि ज्वलभासः शोभा यस्य तादृशं शिखिनम् अग्निं
 पक्षे मयूरमपि अधः कुर्वाणः पराभवन् स्वतेजसेति भावः पक्षे अधः
 कुर्वाणः आरोहणेन अधोगतं कुर्वन् अन्यकारे तिमिरे पक्षे अन्यकारे
 हरस्य वीक्षणानां नयनानाम् अतिशयिनीं रतिं प्रीतिम् आवहन्
 जनयन् बालः नरः पक्षे शिशुः अतएव अपरो द्वितीयो गुह्य इव
 कान्तिकेय इव अहर्षतेः सूर्यस्य व्यातपः मयूखः वः युष्माकम् अपा-
 शम् अशेषाम् लक्ष्मीं श्रियम् आदध्यात् ददातु । उपप्रेक्षालङ्कारः ॥२५॥
 तीव्रमिति । यत् तीव्रं तीक्ष्णं निर्वाणहेतुर्भक्तिकारणञ्च, यदपि

ज्योत्स्नांशाकृत्सपाण्डुद्युतितिमिरमसीशेषकल्पाधमीषत्
 जृम्भोद्भूतेन पिङ्गं सरसिजरजसा सन्ध्यया शोणशोचिः ।
 प्राप्तः प्रारम्भकाले सकलमिव जगच्चित्रमुन्मीलयन्ती
 कान्तिस्तीक्ष्णत्विषोऽक्ष्णां मुदमुपनयतान्तूलिकेवातुलां वः ॥ २५ ॥
 आयान्ती किं सुमेरोः सरणिररुणिता पाद्मरागैः परागैः ?
 आहोस्वित् स्वस्य माहारजनविरचिता वैजयन्ती रथस्य ? ।
 माञ्जिष्ठी प्रष्ठवाहावलिविधृतशिरश्चामराली नु ? लोकैः
 आशङ्क्यालीकितैवं सवितुरघनुदे स्यात् प्रभाते प्रभा वः ॥ २८ ॥

विपुलं महत् विस्तीर्णमित्यर्थः प्रकर्षेण अणुद्युतिसूक्ष्मज्ञेत्यर्थः, यत्
 प्रत्यक्षम् अक्षिगोचरं परोक्षम् अप्रत्यक्षम् अदृष्टगोचरमित्यर्थः ।
 संसारे यत् नश्वरम् अस्थायि अपरं शाश्वतं नित्यञ्च, यत् सर्वत्र जगति
 प्रसिद्धं विदितं ज्ञातमित्यर्थः, यत् कतिपये न तु सर्वे योमिनः विदन्ति
 जानन्ति, तत् द्विप्रकारं द्विविधं बाह्यं वक्षिःस्थितम् आभ्यन्तरञ्च अन्त-
 र्यन्ति च सवितुः सूर्यस्य ज्योतिः वः युष्मान् अवत रन्त ॥ २६ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नायाः अंशेन अकृत्सपाण्डुद्युतिः अस-
 म्यपाण्डुराभा या तिमिरमसी तस्याः शेषेण कल्पाधं शबलम् ईषत्
 अल्पं यथा तथा जृम्भया विकासेन उद्भूतं तेन सरसिजरजसा
 पद्मपरागेण पिङ्गं कपिशं सन्ध्यया प्रातःकालीनया शोण्य रक्ता शोचिः
 कान्तियस्य तादृशं प्रातः प्रारम्भकाले सकलं सम्पूर्णं चित्रमिव
 आलेख्यमिव उन्मीलयन्ती चित्रयन्ती तीक्ष्णत्विषः सूर्यस्य कान्तिः
 तूलिकेव वः युष्माकम् अतुलाम् अक्ष्णां नेत्राणां मुदम् आनन्दम्
 जनयत । उपमाबद्धारः ॥ २७ ॥

आयान्तीति । पाद्मरागैः पद्मरागसम्बन्धिभिः परागैः रजोभिः
 अरुणिता रञ्जिता सुमेरोः सरणिः पङ्क्तिः आयान्ती आगच्छन्ती
 किम् ? कस्य सवितुरित्यर्थः माहारजनेन काञ्चनेन विरचिता निर्मिता

ध्वान्तध्वंसं विधत्ते न तपति नितरां नातिरूपं व्यनक्ति
न्यक्त्वं नीत्वापि नक्तं न वितरतितरां तावदङ्गस्त्विषं यः
स प्रातर्मा विरंसीदसकलपटिमा पूरयन् युष्मदाशा-
माशाकाशावकाशावतरणतरुणप्रक्रमोऽर्कप्रकाशः ॥ २६ ॥

रत्नानां मण्डनाय प्रभवति नियतोद्देशलब्धावकाशं
वङ्गेर्दावादि दग्धं निजजडिमतया कर्तुमानन्दमिन्दोः ।
यत्तु त्रैलोक्यभूषाविधिरघदहनं ह्लादिवृद्ध्याश्च तदो
बाहुल्योत्पाद्य कार्याधिकतरमवतादेकमेवार्कतेजः ॥ २७ ॥

रथस्य वैजयन्ती पताका आयाली आङ्गोक्षित् किम् ? मञ्जिष्ठी
मञ्जिष्ठारामरञ्जिता प्रष्टाभिः अयगामिनीभिः वाङ्मावलोभिः अश्व-
सङ्गैः विधृता शिरःसु चामराबलो तु किम् ? प्रभाते लोकै-
रेवमाशङ्क्य आङ्गोक्षिता निरोक्षिता सवितुः सूर्य्यस्य प्रभा वः युष्मा-
कम् अद्यानां पापानां बुदे नाशाय स्यात् । सन्देहाबद्धारः । तदुक्तं
दर्पणे, सन्देहः प्रकतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोक्षित इति ॥ २८ ॥

ध्वान्तेति । यः ध्वान्तानां तिमिराणां ध्वंसं विधत्ते करोति,
नितराम् अत्यर्थं न तपति न तापं दटाति, अति अत्यन्तं रूपं घट-
पटादिकं वास्त्विति यावत् न व्यनक्ति न प्रकाशयति, नक्तं रात्रिं
न्यक्त्वं निरवशेषत्वमिति भावः नीत्वापि तावत् साकल्येन अङ्गः
दिवसस्य त्विषं प्रभां न वितरतितरां नातिशयेन वितरतीत्यर्थः अल्प-
प्रकाशत्वादिति भावः प्रातः प्रभाते असकलः असम्पूर्णः मङ्गिमा
माहात्म्यं यस्य तथाभूतः आशानां दिशाम् आकाशस्य च अवकाशे
अवतरणे तरुणः अभिनवः प्रक्रमः उदयोः यस्य तादृशः अर्कप्रकाशः
सूर्य्योदयः युष्माकम् आशां कामनां पूरयन् मा विरंसीत् विरतो न
भवतु पूरयित्वत्यर्थः ॥ २९ ॥

रत्नानामिति । यत्तु यच्च नियतेषु उद्देशेषु स्थानेषु लब्धावकाशं
प्राप्तावसरं सत् रत्नानां मण्डनाय अलङ्करणाय, वङ्गेः अग्नेः

मीलच्चक्षुर्विजिह्वश्रुति जडरसनं विघ्नितप्राणवृत्ति
 स्वव्यापाराक्षमत्वक् परिसुषितमनः श्वासमात्रावशेषम् ।
 विस्त्रस्ताङ्गं पतित्वा स्वपदपहरतादप्रियं वोऽर्कजन्मा
 कालव्यालावलीढं जगदगद इवोत्थापयन् प्राक् प्रतापः ॥३१
 निःशेषं नैशमन्त्रः प्रसभमपनुदन्नश्रुलेशानुकारि
 स्तीकस्तीकापनीतारुणरुचिरचिरादस्तदोष्मानुषङ्गः ।

दावादि वनादिकं दग्धं भस्मीकर्तुं निजजडिमतया स्त्रीयजाद्येन
 उपलक्षितस्य जडमयस्येति भावः इन्द्रोश्चन्द्रस्य आनन्दं कर्तुं जन-
 यितुं प्रभवति शक्नोति, त्रैलोक्यस्य भूषाविधिः अलङ्कारस्वरूप-
 मित्यर्थः अघदहनं पापनाशनं दृष्ट्वा दृष्टिकरणेन ह्लादि जगताम्
 आह्लादकं बाहुल्येन उत्पाद्यैः कार्यैः देवताराधनादिभिः अधिक-
 तरम् अधिकमनोरमं तत् एकमेव अर्कतेजः सौरमयूखः वः युष्मान्
 अवतात् रजत ॥ ३० ॥

मीलदिति । अर्कजन्मा सौरः प्राक् प्रतापः नवोदय इति भावः
 अगद इव औषधमिव मीलन्ति चक्षूषि यस्य तथोक्तं सुदृष्टिनेत्रं
 विजिह्वा विवशा श्रुतिः अश्रुणेन्द्रियं यस्य तथोक्तं जडं मन्यरा
 विवशेति यावत् रमना जिह्वा यस्य तथाभूतं विघ्निता रजिता
 प्राणानां वृत्तिः व्यापारः यस्य तादृशं स्वव्यापारे स्वर्गनक्रियाया-
 मित्यर्थः अक्षमा त्वक् यस्य तथोक्तं परिसुषितम् अपहृतम् मनो यस्य
 तथोक्तं श्वासमात्रम् अवशेषो यस्य तथाविधं विस्त्रस्तानि विगलितानि
 अङ्गानि यस्मिन् तत् यथा तथा पतित्वा स्वपत् निद्रां गच्छत् काल
 एव व्यालः सर्पः तेन अवलीढं यस्तं दृष्टमिति यावत् जगत् उत्था-
 पयन् वः युष्माकम् अप्रियम् अपहरतात् अपहरत । उपमालङ्कारः
 ॥ ३१ ॥

निःशेषमिति । नैशं निशासम्बन्धि अश्रुलेशानुकारि अश्रुविन्दु-

दाता दृष्टिं प्रसन्नां त्रिभुवननयनस्याशु युष्मद्विरुद्धं
बध्याद् ब्रह्मस्य सिद्धाञ्जनविधिरपरः प्राक्तनोऽर्चिःप्रचारः ॥ ३२
भूत्वा जन्मस्य भेत्तुः ककुभि परिभवारम्भभूः शुभ्रभानोः
बिभ्रन्ना वभ्रुभावं प्रसभमभिनवाभोजजृम्भा प्रगल्भा ।
भूषाभूयिष्ठशोभात्रिभुवनभवनस्याशु वैभाकरी प्राग्
विभ्रान्तिभ्राजमाना विभवतु विभवोद्भूतये सा विभा वः ३३

सङ्गमनित्यर्थः अन्धः जलं शैशिरमिति यावत् निःशेषं निरयशेषं यथा
तथा प्रसभं सङ्गमा अपनुदन् अपनयन् सौरभयूखस्पर्शेन शिशिराप-
गमादिति भावः स्लोकस्लोकम् अल्पाल्पं यथा तथा अपनीता स्वरूपा
रक्ता रोचिर्यस्य तादृशः अचिरात् अविलम्बेन व्यस्तः अदगतः
दोषायाः रात्रेः दोषस्य च अनुसङ्गः सम्बन्धः यस्य तथाभूतः त्रिभुवन-
नयनस्य प्रसन्नां दृष्टिं दाता दानशीलः अत्र शास्त्रार्थदृष्ट्ययोगे कर्मणि न
षष्ठौ । अनएव अपरः सिद्धाञ्जन विधिः प्राक्तनः प्राथमिकः नव इत्यर्थः
ब्रह्मस्य सूर्यस्य अर्चिषां प्रचारः उद्गस्तः आशु शीघ्रं युष्माकं विरुद्धम्
अनङ्गलं बध्यात् हन्यात् । अत्रातिशयोक्तिरुल्लङ्घारः । तदुक्तं द्रपणे,
सिद्धत्वेऽभ्युदयायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ३२ ॥

भूत्विति । जन्मस्य भेत्तुः जन्मासुरहन्तुरिन्द्रस्य ककुभि दिशि
पूर्वस्यामिति भावः शुभ्रभानोः शीतगोचन्द्रस्य परिभवस्य सात्त्विक-
स्येत्यर्थः आरम्भभूः उत्पत्तिनिदानं वभ्रु भावं प्राण्डमानं बिभ्रन्ना
धारयन्ती प्रसभं सङ्गमा अभिनवानाद् अस्मोजानां कम्बानां जृम्भायां
विकासे प्रगल्भा पटुतरा त्रिभुवनमेव भवनं गृहं तस्य भूयिष्ठशोभा
समधिकशोभिनी भूषा अलङ्कृतिस्वरूपेत्यर्थः बिभ्रन्त्या बिभ्रन्नेष
स्फुरन्नेनेति यावत् आजमाना शोभमाना प्राक् अभिनवा सा प्रसिद्धा
वैभाकरी विभाकरसम्बन्धिनी विभा प्रभा वः युष्माकं विभवोद्भूतये
सम्पदुर्वनाय विभवतु ॥ ३३ ॥

संसक्तं सितमूलादभिनवभवनोद्यानकौतूहलिन्या
यामिन्या कन्ययेवामृतकरकलशावर्जितेनामृतेन ।
अर्कालोकः क्रियाद्वो मुदमुदयशिरस्रकवालालवालाद्
उद्यन्वालप्रवालप्रतिमरुचिरहःपादपप्राक्प्रवालः ॥ ३४ ॥
भिन्नं भासारुणस्य कचिदभिनवया विद्रुमाणां त्विषेव
भिन्नं मत्तवरत्नद्युतिनिकरकरालान्तरालं कचिच्च ।
अन्तर्निःशेषकृष्णप्रियमुदधिमिव ध्वान्तराशिं पिवंस्ता-
दीर्वः पूर्वोऽप्यपूर्वोऽग्निरिव भवदधुष्टयेऽर्कावभासः ॥ ३५ ॥

संसक्तमिति । अभिनवं भुवनमेव उद्यानम् उपवनं तस्मिन् कूट-
कूलिन्या कौतुकवत्या कन्ययेव यामिन्या रजन्या कन्या एव जलकलसेन
वृत्तं सिञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । अमृतकरश्चन्द्र एव कलशः तेन आवर्जि-
तेन दत्तेन अमृतेन संसक्तम् अविच्छिन्नं यथा तथा सितमूलात्
उदयस्य उदयाचलस्य शिरसां शृङ्गाणां यत् चक्रबालं मण्डलं तदेव
आचबालं मूले जलमेकार्थं गोलाकृतिर्लघुतिविशेषः तस्मात् बाल-
प्रवालस्य नवपल्लवस्य प्रतिभा सदृशो रुचिः प्रभा यस्य तादृशः उद्यन्
उदयं गच्छन् अहरेव पादपः दृढः तस्य प्राक्प्रवालः नवपल्लवः
अर्कालोकः सूर्यमयूखः वः युष्माकं मुदम् आनन्दं क्रियात् करात्
जनयत्वित्यर्थः । रूपकनलद्वारः ॥ ३४ ॥

भिन्नमिति । कचिद् कुत्रचित् प्रदेशे अभिनवया अरुणस्य सूर्य-
सारथेः भासा प्रभया भिन्नं भेदं नीतम् अतएव विद्रुमाणां प्रवालानां
त्विषेव कान्त्येव भिन्नं विदलितं कविञ्च नन्दनारण्येव रत्नाणि तेषां
द्युतिनिकरेण प्रभापुञ्जेन करालं व्याप्तम् अन्तरालम् अन्तरं यस्य तादृशम्
अन्तराभ्यन्तरे निःशेषं सत्यम् यथा तथा कृष्णं श्यामं प्रियं मनोहरञ्च यदा
कृष्णं नारायणस्य प्रियं शयनीयत्वादिति भावः उदधिमिव सद्यश्च

आभ्यर्च्यैव पद्यव्यतिकरितवचो हृद्यमातोद्यवाद्यैः
यो देवो नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनृतो वेदवेद्यैर्विभिद्य ।
आसाद्यापद्यते यं पुनरपि च जगद्यौवनं सद्य उद्यन्
उद्योतो द्योतितद्योद्य तु दिवसकृतोऽसाववद्यानि वोऽद्य ॥३६॥
आरालैश्चन्द्रकान्तैश्च्युततिमिरतया भालयात्तारकाणा
मेणाङ्गालोकलोपादुपहतमहसामोषधीनां लयेन ।
आरादुल्लेख्यमाणा चणमुदयतटान्तर्हितस्याहिमांशोः
आभा प्राभातिकी वोऽवतु नतु नितरान्तावदाविर्भवन्ती ३७

अन्तरागिम् अन्धकारनिचयं पिवन् यमन् अपूर्वः पूर्वः पूर्वदिगुत्थित
इति यावत् सौर्यैः अग्निरिव वाङ्मयानल इव अर्कस्य सूर्यस्य अव-
भासः आलोकः भवतां युष्माकम् अवष्टुष्टये पापदहनाय क्तात्
भवतु । उत्प्रेक्षाङ्गारः । तदुक्तं दर्पणे, भवेत् सम्भावनोपेक्षा
प्रकृतस्य परात्त्वनेति ॥ ३५ ॥

गन्धर्वैरिति । यः देवः गद्यैः चूर्णकैः पद्यैः श्लोकैश्च व्यतिकरितं
विमिश्रितं यत् वचः वाक्यं तेन हृद्यं मनोज्ञं यथा तथा आतोद्य-
वाद्यैः आतोद्यं तदाख्यं वाद्यं येषां तैः गन्धर्वैः देवयोनिविशेषैः
तथा नारदाद्यैः मुनिभिः वेदवाङ्मयैः मुनिमतेन श्रेयैः स्तोत्रविशेषै-
रिति शेषः विभिद्य विशिष्य अभिनृतः अभितः स्तुतः, यच्च देवम्
आसाद्य प्राप्य जगत् पुनरपि यौवनम् आपद्यते प्राप्नोति, सद्यः उद्यन्
जद्यं गच्छन् तस्य दिवसकृतः असौ उद्द्योतिता उद्भासिता द्यौः
आकाशं स्वर्गं वा येन तादृशः उद्द्योतः आलोकः अद्य इदानीं वः
युष्माकम् अवद्यानि अस्तुमानि द्यतु किन्तु, दो यच्छेदे इत्यस्य लोटि
रूपम् ॥ ३६ ॥

आरालैरिति । आरालैः प्रसृतसन्धिलैरिति यावत्, चन्द्रोदयेन
चन्द्रकान्ता मणयः प्रसवन्तीति प्रसिद्धेः । चन्द्रकान्तैः चन्द्रोदयेन दीप्य

सानौ सा नौदयेनारुणितदलपुनर्यौवनानां वनानां
 आलीमालीढपूर्वा परिहृतकुहरोपान्तनिम्नातनिम्ना ।
 भावो भावोपशान्तिं दिशतु दिनपतेर्भासमानासमाना
 राजी राजीवरेणोः समसमयमुदेतीव यस्या वयस्या ॥ ३८ ॥
 उज्जृम्भाभोरुहाणां प्रभवति पयसां या श्रिये चोष्णतायै
 पुष्पात्यालोकमात्रं न तु दिशति दृशां दृश्यमाना विघातम्

मानेरिति भावः च्युततिमिरतया नष्टान्वकारतया भावयात् प्रभाप-
 गमात्, तमस्त्वैव तारकाः स्फुरन्तीति भावः, उपहतमहसां निस्तेज-
 सानित्यर्थः तारकाणां नक्षत्राणां एषाङ्गस्य शशाङ्गस्य व्यालोक-
 कोपाद् उद्द्योतापगमात् उपहतमहसाम् ओषधीनां तृणज्योति-
 र्जितानां लगेन सहेति शेषः आरात् दूरतः, आराद्दूरसमीपयोरित्य-
 मरः । उत्प्रेष्यमाणा उद्धतेन चक्षुषा दृश्यमाना जघनम् अल्पकालम्
 उदयस्य अद्वेः तटान्तर्हितस्य तटकीनस्य अङ्घ्रिमांशोः सूर्यस्य प्राभा-
 तिकी प्रातःकालीना न तु नितराम् आविर्भवन्ती उदयमाना अभा-
 वः युष्मान् तावत् अवत रक्षत ॥ १७ ॥

सानाविति । सानौ पर्वतीयविभागविशेषे आ दीपत् उदयः
 ओदयः तेन अरुणितैः रक्तैः दलैः पत्रैः पुनरागतं यौवनं येषां तादृ-
 शानां वनानाम् आलीं श्रेणीं न आलीढपूर्वा पूर्वम् अस्फुरन्तीत्यर्थः
 तनिम्ना बहुतया परिहृतं परित्यक्तं कुडरं गर्तः उपान्तं प्रान्तदेशः
 निम्नं मतप्रदेशश्च यथा तादृशी भावमाना दीप्यमाना असमाना
 अतल्या वस्त्राः भायाः प्रभायाः वयस्या सखी राजीवानां कमलानां
 रेणोः परागस्य राजी समसमयं समकालम् उदेतीव सा दिनपतेः
 सूर्यस्य भावः युष्माकं भावोपशान्तिं भवः संसारः तत्सम्बन्धिनीम्
 उपशान्तिं दिशतु जनयत ॥ १८ ॥

उज्जृम्भेति । या उज्जृम्भाणां विकसताम् अम्भोरुहाणां
 श्रिये शोभायै पयसां जलानाम् उष्णतायै च प्रभवति, दृश्यमाना वर्ता

पूर्वाद्रेव पूर्वन्दिवमनु च पुनः पावनी दिङ्मुखानां
 एनांस्थेनी विभासी नुदतु नुतिपदैकास्यदम्पाक्तनी वः ॥३६॥
 वाचां वाचस्पतेरप्यचलभिदुचिताचार्यकाणां प्रपञ्चैः
 वैरिञ्चरानां तथोच्चारितरुचिरऋचामाननानां चतुर्णाम् ।
 उच्येताञ्चासु वाच्यच्युति शुचि चरितं यस्य नोच्चैर्विविच्य
 प्राच्यं वचश्चकासच्चिरमुपचिनुतात्तस्य चण्डार्चिषो वः ॥४०॥
 मूङ्गाः पद्रेधातुरागस्तर्षु कसिलयो विद्रुमौघः समुद्रे
 दिङ्मातङ्गोत्तमाङ्गेष्वभिनवनिहितः सान्द्रसिन्दूररेणुः ।
 सीम्नि व्योम्नश्च हिम्नः सुरशिखरिभुवो जायते यः प्रकाशः
 शोणिम्नाऽसौ खरांशोरुषसि दिशतु वः शम्भो शोभैकदेशः ॥४१॥

दृशां चक्षुषाम् आलोकात्मनो दर्शनव्यापारमात्रं पुष्पाति न तद्विषातं
 दिशति ददाति, पूर्वं पूर्वाद्रेः पूर्वाचक्षुषैव पुनः दिवमनु आकाशेन
 मच्च दिङ्मुखानां पावनी शुद्धिविधायिनी नुतिपदानां स्तोत्रपदानाम्
 एकास्यदम् अद्वितीयपात्रं प्राक्तनी अभिनवा असौ ऐषी सौरी विभा
 वः युष्माकम् एनांसि पापानि नुदतु नाशयतु ॥ ३६ ॥

वाचामिति । अचलभिदः इन्द्रस्य उचितम् आचार्यकम् आचार्य-
 कर्म याभिः तथाभूतातां वाचस्पतेरपि दृक्स्पतेरपि वाचां तथा
 उच्चरिता रुचिरा मनोज्ञा ऋक् मन्त्रविशेषो यैः तादृशानां वैरिञ्चरानां
 विधातृसम्बन्धिनं चतुर्णाम् आननानां प्रपञ्चैः इन्द्रेः यस्य अर्चासु
 पूजासु वाच्या अभिधेया च्युतिर्विरामो यत्र तादृशं शुचि विशुद्धं
 चरितं नोच्चैः सन्दं सन्दं यतिभङ्गभयादिति भावः विविच्य विशे-
 षेण चिन्तयित्वेत्यर्थः उच्येत पठ्येत, तस्य चण्डार्चिषः तीक्ष्णतेजसः
 सूर्यस्य चकाशत् विराजत् प्राच्यं प्राक्तनं वचः तेजः वः युष्मान्
 चिरम् उपचिनुतात् बर्द्धयतु ॥ ४० ॥

सूभीति । यः अद्रेः पर्वतस्य मूर्ध्नि शिरशि धातुरागः गैरिक-

अस्ताद्रीशोत्तमाङ्गे श्रितशशिनि तमःकालकूटे निपीते
 याति व्यक्तिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्युषः पारिजाते ।
 उद्यन्त्यारक्तपीताम्बरविशदतरोहीक्षिता तीक्ष्णभानोः
 लक्ष्मीर्लक्ष्मीरिवाम्बु स्फुटकमलपुटीपाश्र्वया श्रेयसे वः ॥४२॥

रागः, तरुषु दृष्टेषु किञ्चिद्वयः नवपञ्चवः, ससुद्धं विदुः साधनं प्रकाशः
 नाम्बोधः समूहः, दिङ्मातङ्गानां दिग्गजानां उत्तमाङ्गेषु शिरः सु
 अभिनवनिहितः अभिनवसमर्पितः सान्द्रः घनः सिन्दूररेणुः, व्योम्नः
 आकाशस्य शीघ्रं सीमायां दुरशिखरिभवः सुमेरुप्रभवस्य हेमः काञ्च-
 नस्य वः प्रकाशः प्रभा जायते शोषिन्ना लोहितेन तादृश इति
 यावत् असौ खरांशोः तिमिराश्लेः सूर्यस्य उषसि प्रभाते शोभैकदेशः
 असमयः आलोक इति यावत् वः युष्माकं शर्म सुखं दिगन्त जन-
 यतु ॥ ४१ ॥

अस्तेति । श्रितः शशी यत्र तादृशे अस्ताद्रीशस्य अस्ताचलेन्द्रस्य
 उत्तमाङ्गे सति, तम एव कालकूटं तांस्तन् निपीते निःशेषेण कव-
 चिते इति यावत् पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः अरुणकिसलये सूर्यसारथि-
 रूपपञ्चवे रक्तपञ्चवे च प्रत्युषः पारिजाते प्राभातिकपारिजाततरो
 व्यक्तिं प्रकाशं याति गच्छति नति एतन्नी एतयमाना आरक्तपीता
 अम्बरे आकाशे विशदतरं स्पष्टतरम् उद्भाविता उच्चैर्निरीक्षिता स्फुटः
 सस्यक् कमलपुटानां पद्मसुकुलानाम् उपाश्र्वयः विकास इति यावत्
 तथा तथोक्ता पक्षे स्फुटं विकसितं यत्र कमलपुटं पद्मसुकुलं तदेव
 उपाश्र्वयः आसनं यस्याः तथोक्ता लक्ष्म्याः पद्मामनस्य शास्त्रीय-
 त्वात् । तथाचोक्तं, पाशाक्षमालिकान्मोजशृण्णिभिर्यस्यमौस्ययोः
 पद्मासनस्यां ध्यायेत्तां श्रियं त्वेनोक्यमातरमिति । तीक्ष्णभानोः
 सूर्यस्य लक्ष्मीः शोभा लक्ष्मीरिव वः युष्माकं श्रेयसे मङ्गलाय अस्य
 यतु । उपमाचक्षुरः ॥ ४२ ॥

नोदन्वान् जन्मभूमिर्न तदुदरभुवो बान्धवाः कौस्तुभाद्या
यस्याः पाणौ न पद्मं न च नरकरिपूरःस्थली वासवेश्म ।
तेजोरूपा परैव त्रिषु भुवनतटेष्वदधाना व्यवस्थां
सा श्रीश्रेयांसि दिश्यादग्निशिरमहसो मण्डलाग्रोद्गता वः॥४॥
अश्ववर्णना ।

रचन्तोऽक्षुस्महेमोपलपटलमलं लाघवादुत्पतन्तः
पातङ्गाः पङ्कवज्राजितपवनजवा वाजिनस्ते जयन्ति ।
येषां वीतान्यचिह्नान्वयमपि वहतां मार्गमाख्याति मेरा-
वुद्यन्नुद्दामदीप्तिद्युमणिमणिशिलावेदिकाजातवेदाः ॥४४॥

नोदन्वानिति । यस्याः उदन्वान् ससृङ्गः जन्मभूमिर्न, तदुदरभुवः
ससृङ्गोदरसम्भवाः कौस्तुभाद्याः बान्धवाः न, पाणौ हस्ते पद्मं न,
नरकरिपोर्नारायणस्य उरःस्थली वक्षःस्थलं वासवेश्म वासगृहं न च,
तेजोरूपा त्रिषु भुवनतटेषु व्यवस्थां व्यापारम् अदधाना जनयन्ती
अग्निशिरमहसः उष्णकिरणस्य मण्डलाग्रात् उद्गता उदिता
अपरैव अन्यविधैव सा श्रीः वः युष्माकं श्रेयांसि दिश्यात् ददातु ॥४॥

रचन्त इति । अक्षम् अन्त्यं लाघवात् द्रुततया उत्पतन्तः
अतएव अक्षुस्मं यथा तथा हेमोपलपटलं काञ्चनशिलासमूहं रचन्तः
पङ्कषु पद्भ्यां न गच्छन्तीति तथोक्तेषु अश्वजया जितः पवनस्य लवो
वेगो येः तथाभूताः पातङ्गाः सौराः ते वाजिनः अश्वाः जयन्ति
सर्वोत्कर्षेण रत्ने । वहतां गच्छतां येषां वाजिनां मेरो वीतान्य-
चिह्नान्वयमपि विगतापरचिह्नसम्बन्धमपि मार्गं गतिमिति यावत्
उद्यन्ती उद्यमाना उद्दामा उद्भूता दीप्तिर्यासां तथाविधा वाः
द्युमणिमणिशिलाः सूर्यकालमणयः तासां वेदिकासु परिष्कृतभूमिषु
जातवेदाः अग्निः सौरकिरणसङ्काज्जात इति भावः आख्याति
कथयति सूचयतीति यावत् ॥ ४४ ॥

पुष्टाः पृष्ठेऽंशुपातैरतिनिकटतया दत्तदाहातिरेकैः
 एकाहाक्रान्तकृतस्त्रिविदिवपथपृथुश्वासशोषाः श्रमेण ।
 तीव्रीदन्यास्त्वरन्तामहितविहतये सप्तयः सप्तसप्ते-
 रभ्यासाकाशगङ्गाजलशबलगलावर्जिताग्रानना वः ॥ ४५ ॥
 मत्वाऽन्यान् पार्श्वतोऽश्वान् स्फटिकतटदृषदृष्टदेहाद्रवन्ती
 व्यस्तीऽहन्त्यस्तसन्ध्येयमिति सृदुपदा पद्मरागोपलेषु ।
 सादृश्यादृश्यमूर्त्तिर्भरकतदृषदि क्लिष्टसूता सुमेरोः
 मूर्धन्यावृत्तिलब्धध्रुवगतिरवतु ब्रध्रवाहावली वः ॥ ४६ ॥

पुष्टा इति । अतिनिकटतया अतिसान्निध्यात् दत्तः दाहाति-
 रेको येः तादृशैः अतिशयेन दाहकैरित्यर्थः अंशुपातैः नयूषप्रतनैः
 पृष्ठे पुष्टाः दग्धाः एकाहेन एकादिवसेन आक्रान्तः भ्रान्तः कृतस्त्रः
 सप्तयः त्रिविदिवपथः देः तथोक्ता अतएव पृथक् वः आयताः श्वाचैः
 शोषाः क्लान्तवः येषां तथाविधाः श्रमेण तीव्रा उत्कटा उदन्या-
 पिपासा येषां तादृशाः अतएव अभ्यासे सन्निधौ वा आकाशगङ्गा
 मन्दाकिनी तस्याः जलेन स्नेतेनेति भावः शबलाः भिन्नवर्णाः खल्व-
 हरिद्वर्णत्वादिति भावः गङ्गाः कण्ठाः येषां तादृशानि आवर्जितानि
 आनमितानि व्यग्राननानि आननाग्र्याणि येः तथाविधाः सप्तसप्तेः
 सप्तयः अष्टाः वः युष्माकम् अर्चितविहतये अमङ्गलनाशाय त्वरन्तां
 सत्परा भवन्तु ॥ ४५ ॥

मत्वा इति । स्फटिकतटेषु साः दृषदः स्फटिकापला इत्यर्थः तासु
 दृष्टः प्रतिफलितत्वादिति भावः देहः यथा तादृशो अतएव पार्श्वतः
 पार्श्वयोरित्यर्थः अन्यान् अश्वान् धावत इति भावः मत्वा द्रवन्ती
 धावन्ती तेषां शोषेति भावः व्यस्ते विपर्यस्ते अहनि अपराह्णे
 इत्यर्थः पद्मरागाणाम् उपलेषु शिखासु अस्तसन्ध्या सायंसन्ध्या इत्य-
 वृत्तं इति शेषः इति धियेति भावः तेषां रक्तत्वात् सन्ध्यासाम्यमिति

हेलालोलं वहन्ती विषधरदमनस्याग्रजेनावकृष्टा
 स्वर्वाहिण्याः सुदूरं जनितजवपयाः स्यन्दनस्य स्यदेन ।
 निर्व्याजं ताप्यमाने हरितिमनि निजे स्फीतफेनाहितश्रीः
 अश्रेयांस्यश्वपङ्क्तिः शमयतु यमुनिवापरा तापनो वः ॥४६॥
 मार्गीपान्ते सुमेरोर्नुवति कृतनतौ नाकधान्नां निकाये
 वीक्ष्य ब्रीडावतीनां प्रतिकुहरमुखं किन्नरीणां मुखानि ।

भावः । मृदुपदा सन्दर्गाभिनी, मरुतदृष्टि मरुतगिलायां स द-
 र्याव् व्यटस्था मूर्तिर्यस्याः तादृशी क्लिष्टः क्लेशं नीतः सूतः सारथिर्यया
 तथोक्ता सुमेरोः मूर्धनि शिरशि व्याष्टिरावर्त्तनं भ्रमणमेव लब्धा
 भ्रवा निश्चिता गतिर्यस्याः तथोक्ता मेरुशिरोऽन्यत्र न गच्छतीति
 भावः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य वाङ्मावली अश्वराजिः वः युष्मान् अवतु
 रक्षतु ॥ ४६ ॥

हेजेति । विषधराणां नागानां दमनः गरुडः तस्य अग्रजेन
 अरुणेन अवकृष्टा आवकृष्टा पक्षे विषधरस्य कालियस्य दमनः कृष्णः
 तस्य अग्रजेन बलदेवेन अवकृष्टा लाङ्गलेनापसारितेत्यर्थः हेलया
 अवक्षया पक्षे विभ्रमेण लोलं चञ्चलं यथा तथा वहन्ती भावन्ती
 स्यन्दनस्य रथस्य पक्षे स्रवणस्य स्रोतस इति यावत् स्यदेन जवेन
 स्वर्वाहिण्याः सन्दाकिन्याः पक्षे भागोरथ्याः सुदूरम् अन्तर्यं यथा
 तथा जनितम् उत्पादितं जवपयः सवेगं जलं यथा तादृशी निजे
 हरितिमनि हरिदृष्टे इति यावत् निर्व्याजं सम्यगित्यर्थः ताप्यमाने
 उत्तापं नीयमाने सति स्फीतैः प्रष्टुः फेनैः व्याहिता जनिता श्रीः
 शोभा यस्याः तादृशी अपरा द्वितीया यद्यनेन तापनी तपनस्य इवम्
 अपत्यं वेति तापनी सौरी अश्वानां पाङ्क्तः वः युष्माकम् अश्रेयांसि
 समङ्गलानि शमयतु नाशयतु । उत्प्रेक्षाचङ्कारः ॥ ४७ ॥

मार्गीपान्ते इति । सुमेरोः मार्गीपान्ते वर्त्मपान्ते कृतनतौ
 केतप्रभासे नाकधान्नां क्षर्गवासिनां निकाये मूढे रुधिरि स्तुवति

सूतेऽस्यत्यपीषज्जङ्गति वहतां कम्भराजैर्वलङ्घिः
 वाहानां व्यस्यतादः सममसमहरेर्ज्ञेयितं कल्मषाणि ॥४८॥
 धुन्वन्ती नीरदालीर्निजरुचिहरिताः पार्श्वयोः पक्षतुल्या-
 स्तालूतानैः खलीनैः खचितमुखरुचः श्वगतता लोहितेन ।
 उड्डीयेव व्रजन्तो वियति गतिवशादकवाहाः क्रियासुः
 जेमं हेमाद्रिहृद्यद्रुमशिखरशिरःश्रेणिशाखांशुका वः ॥४९॥

सति सूर्यमिति शेषः प्रतिकृष्टरुखं गुहासुखेष्टित्वर्थः प्रोडावतीनां
 जज्जावतीनां किन्नरीणाम् अश्वसुखीनामिति यावत् अश्वदर्शनेन तासां
 जज्जाशीलत्वं युक्तमिति भावः उखानि वीक्ष्य दृष्ट्वा सूते वारधौ अरुण
 अस्त्रयति विविषत्यपि बलदुभिः तिर्यग्भावेन चलदुभिः कल्पभाङ्गः
 प्रोवाङ्गैः अश्वसुखीषु साभिजापदर्शनार्थं तिर्यक् चाबितैरिति भावः
 दैष्टव्यं अल्पं जडा मन्यरा नृदोत्वर्थः गतिर्यत्र तद् यथा तथा वहतां
 धावताम् असमहरेः सप्ताश्वस्य सूर्यस्य वाहानाम् अश्वानां हेषितं
 शब्दविशेषः वः युष्माकं कल्मषाणि पापानि व्यस्यतात् निरस्यतु ॥४८॥

धुन्वन् इति । पार्श्वयोः पक्षतुल्याः पतननदृशीः निजया
 रुच्या कान्त्या हरिताः हरिदशीकृता इत्यर्थः नीरदालीः मेघपङ्क्तौः
 धुन्वन्तः चालयन्तः कस्ययन्त इति यावत् जवेनेति भावः ताकुषु
 उत्तानैः चित्तैः खलीनैः कविकुशभिः श्वगतता चरता लोहितेन
 रक्तेन खचिताः रञ्जिताः सुखानां रुचः कान्तयः देषां तथोक्ताः गति-
 वशात् वियति आकाशे उड्डीयेव उत्पतित्वेव व्रजन्तः धावन्तः अत-
 एव हेमाद्रेः सुमेरोः हृद्याः मनोरमाः ये द्रुमाः दृष्ट्वा तेषां
 शिखराण्येव शिरांसि तेषां श्रेणिषु राजिषु याः शाखाः विटपाः
 ताम्रचरन्त इति भावः शुकाः शुकपक्षिणः अर्कस्य सूर्यस्य वाहाः
 अश्वः यः युष्माकं जेमं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्तु । रूपकनलङ्कारः ॥४९॥

सारथिवर्णना ।

प्रातः शैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मीः
विक्षिप्त्वापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ।
यामेष्वङ्गेष्विवाङ्गः कतरुचिषु चतुर्ष्वेव यातः प्रतिष्ठा-
मन्यात् प्रस्तावयन् वो जगदटनमहानाटिकां सूर्यसूतः ॥ ५० ॥
आक्रान्त्या वाह्यमानं पशुमिव हरिणो वाहकोऽग्नौ हरीणां
भ्राम्यन्तं पक्षपाताज्जगति समरुचिः सर्वकर्मैकसाक्षी ।

प्रातरिति । प्रातः प्रलूये पक्षे प्रथमतः, शैलाग्रम् उदयाङ्गः
रङ्ग रङ्ग इव अभिनयस्यानमिव तस्मिन् रजनिः जवनिकेय तिर-
स्कारिणोव तस्याः अपायेन अपसारणेन संलक्ष्या सप्त्यक् दृष्ट्या
लक्ष्मीः श्रौयस्य तथोक्तः अपूर्वः अङ्गतः पुष्पाञ्जलिरिव तम् अपर-
पुष्पाञ्जलिनित्यर्थः उडुनिकरं नक्षत्रचयं विक्षिप्य निरस्य पक्षे शुभ-
जनेभ्यो दत्त्वेति यावत् मङ्गलार्थमिति भावः । सूत्रधारायमाणः
अभिनयविधेः प्रथमसूत्रपातकारी प्रधाननटः सूत्रधारः स इवाचरन्
कतरुचिषु विहितप्रकाशेषु पक्षे जनितादुरागेषु चतुर्ष्वेव अङ्गेष्विव
नाटकपरिच्छेदेष्विव अङ्गः टिवसुश्च यामेषु प्रहरेषु एव प्रतिष्ठा नैपुण्य-
जनितप्रशंसां यातः प्राप्नोति जगत्सु अटनं भ्रमणं महानाटिकेव ताम्
अस्या एव चतुरङ्गविधानात् प्रहरचतुष्टयमास्यमिति भावः । उक्तञ्च
दर्पणे । नाटिका ख्यातयुक्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिकेति । प्रस्तावयन्
कुर्वन् पक्षे सूचयन् सूर्यसूतः अरुणः वः युष्मान् अव्यात् रजत ।
अत्रोपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

आक्रान्त्येति । यः जगति समरुचिः तल्लक्षणानिः समदर्शी च
सर्वेषां कर्मणां सुकृतदुष्कृतानाम् एकः अद्वितीयः साक्षी साक्षात्
द्रष्टा सर्वोपरिवर्त्तमानत्वादिति भावः हरिणां हरितां हरीणाम्
अश्वानाम् अप्यः श्रेष्ठः वाहकः नियन्ता धाम्नां तेजसां निधिः वयसा
ज्येष्ठभावे समेऽपि तल्लेऽपि उभयोरपि युगपत् प्रसूतत्वादिति भावः

सूतेऽस्यत्यपीषज्जगति वहतां कम्बराईर्वलङ्घिः
 वाहानां व्यस्यतादः सममसमहरैर्ज्ञेयं कल्पषाणि ॥४८॥
 धुन्वन्तो नीरदालीर्निजरुचिहरिताः पार्श्वयोः पक्षतुल्या-
 स्तालूतानैः खलीनैः खचितमुखरुचः श्रुतता लोहितेन ।
 उड्डयिव ब्रजन्तो वियति गतिवशादकवाहाः क्रियासुः
 चेमं हेमाद्रिहृद्यदुमशिखरशिरःश्रेणिशाखाशुका वः ॥४९॥

सति सूर्यमिति शेषः प्रतिकुहरस्यं गुहासुखेष्टित्यर्थः प्रोडावतीनां
 लज्जावतीनां किन्नरीणाम् अश्वसुखीनामिति यावत् अश्वदर्शनेन तासां
 लज्जाशीलत्वं युक्तमिति भावः सुखानि वीक्ष्य दृष्ट्वा सूते चारथौ चरुण
 अस्त्रयति विद्विषत्यपि बलदुभिः तिर्यग्भावेन चलदुभिः कल्पषादः
 प्रोडाईः अश्वसुखोष्णं साभिजातदर्शनार्थं तिर्यक् चालितैरिति भावः
 देवत् अल्पं जडा मन्यरा नृद्वीत्यर्थः गतिर्यत् तद् यथा तथा वहतां
 धावताम् असमहरेः सप्ताश्वस्य सूर्यस्य वाहानाम् अश्वानां हेष्टितं
 यन्विशेषः वः युष्माकं कल्पषाणि पापानि व्यस्यतात् निरस्यत ॥४८॥

धुन्वन् इति । पार्श्वयोः पक्षतुल्याः पक्षतनद्वयीः निजया
 रुच्या कान्त्या हरिताः हरिदृशीकता इत्यर्थः नीरदालीः मेघपङ्क्तौः
 धुन्वन्तः चालयन्तः कस्ययन्त इति यावत् जवेनेति भावः ताकुषु
 उत्तानैः चित्तैः खलीनैः कविकुशभिः श्रुतता चरता लोहितेन
 रक्तेन खचिताः रञ्जिताः सुखानां रुचः कान्तयः देवां तथोक्ताः गति-
 वशात् वियति आकाशे उड्डयेव उत्पतित्वेव ब्रजन्तः धावन्तः अत-
 एव हेमाद्रेः समेतोः हृद्याः मनोरमाः ये द्रुमाः दृष्ट्वा तेषां
 शिखराण्येव शिरसि तेषां श्रेणिषु राजिषु याः शाखाः विटपाः
 तःसु चरन्त इति भावः शुकाः शुकपक्षिणः अर्कस्य सूर्यस्य वाहाः
 अश्वः यः युष्माकं चेमं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्तु । रूपकनलङ्कारः ॥४९॥

सारथिवर्णना ।

प्रातः शैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मीः
विचित्रापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ।
यामेष्वङ्गेष्विवाङ्गः कतरुचिषु चतुर्ष्वैव यातः प्रतिष्ठा-
मन्यात् प्रस्तावयन् वो जगदटनमहानाटिकां सूर्यसूतः ॥ ५० ॥
आक्रान्त्या वाह्यमानं पशुमिव हरिणां वाहकोऽग्नौ हरीणां
भ्राम्यन्तं पक्षपाताज्जगति समरुचिः सर्वकर्मैकसाक्षी ।

प्रातरिति । प्रातः प्रत्यूषे पक्षे प्रथमतः, शैलाग्रम् उदयाग्रेः
शृङ्गं रङ्गं इव अभिनयस्यानमिव तस्मिन् रजनिः जवनिकेय तिर-
स्कारिणोव तस्याः अपायेन अपसारणेन संलक्ष्या सभ्यक् दृश्या
लक्ष्मीः शौर्यस्य तथोक्तः अपूर्वः अद्भुतः पुष्पाञ्जलिरिव तम् अपर-
पुष्पाञ्जलिवैत्यर्थः उडुनिकरं नक्षत्रचयं विचित्र्य निरस्य पक्षे गुह्य-
जनेभ्या दत्तेति यावत् मङ्गलार्थमिति भावः । सूत्रधारायमाणः
अभिनयविधेः प्रथमसूत्रपातकारी प्रधाननटः सूत्रधारः स इवाचरन्
कतरुचिषु विहितप्रकाशेषु पक्षे जनितातुरागेषु चतुर्ष्वैव अङ्गेष्विव
नाटकपरिच्छेदेष्विव अङ्गः टिवसस्य यामेषु प्रचरेषु एव प्रतिष्ठा नैपुण्य-
जनितप्रशंसं यातः प्राप्नोति जगत्सु अटनं भ्रमणं महानाटिकेव ताम्
अस्या एव चतुरङ्गविधानात् प्रचरचक्षुष्यसाध्यमिति भावः । उक्तञ्च
दर्पणे । नाटिका ख्यातयत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिकेति । प्रस्तावयन्
कुर्वन् पक्षे सूत्रयन् सूर्यसूतः अरुणः वः युष्मान् अव्यात् रक्षतु ।
अत्रोपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

आक्रान्त्येति । यः जगति समरुचिः तल्लक्ष्मिः समदर्शी च
सर्वेषां कर्मणां सुकृतदुष्कृतानाम् एकः अद्वितीयः साक्षी साक्षात्
द्रष्टा सर्वपरिवर्तमानत्वादिति भावः हरिणां हरितां हरीणाम्
अश्वानाम् अपरः श्रेष्ठः वाहकः नियन्ता धाम्नां तेजसां निधिः वयसा
ज्येष्ठभावे समेऽपि तल्लक्ष्मिऽपि उभयोरपि युगपत् प्रसूतत्वादिति भावः

सूतेऽस्यत्यपीषज्जङ्गमति वहतां कम्भराजैर्वलङ्घिः
 वाहानां व्यस्यतादः सममसमहरेर्ज्ञेयितं कल्मषाणि ॥४८॥
 धुन्वन्तो नीरदालीनिजरुचिहरिताः पार्श्वयोः पक्षतुल्या-
 स्तालूतानैः खलीनैः खचितमुखरुचः श्रुतता लोहितेन ।
 उड्डीयेव व्रजन्तो वियति गतिवशादकवाहाः क्रियासुः
 चेमं हेमाद्रिहृद्यदुमशिखरशिरःश्रेणिशाखाशुका वः ॥४९॥

इति सूर्यमिति शेषः प्रतिकुहरसुखं गुहासुखेष्टित्वर्थः श्रोत्रावतीनां
 जज्जावतीनां किन्नरीणाम् अश्वसुखीनामिति यावत् अश्वदर्शनेन तासां
 जज्जाशीलत्वं युक्तमिति भावः सुखानि वीक्ष्य दृष्ट्वा सूते सारथौ अश्व
 अस्त्रयति विद्विषत्यपि बलदुग्धिः तिर्यग्भावेन चलदुग्धिः कल्पभादः
 प्रोवाङ्मैः अश्वसुखोष्णं साभिलाषदर्शनार्थं तिर्यक् चालितैरिति भावः
 दैष्टव्यं अल्पं जडा मन्यरा नृदोत्वर्थः गतिर्यत् तद् यथा तथा वहतां
 धावताम् अममहरेः सप्ताश्वस्य सूर्यस्य वाहानाम् अश्वानां हेषितं
 शब्दविशेषः वः युष्माकं कल्मषाणि पापानि व्यस्यतात् निरस्यतु ॥४८॥

धुन्वन् इति । पार्श्वयोः पक्षतुल्याः पक्षतनदृशीः निजया
 रुच्या कान्त्या हरिताः हरिदयोकिता इत्यर्थः नीरदालीः मेघपङ्क्त्याः
 धुन्वन्तः चालयन्तः कस्ययन्त इति यावत् जवेनेति भावः ताकुषु
 उत्तानैः चित्तैः खलीनैः कविकुशभिः श्रुतता चरता लोहितेन
 रक्तेन खविताः रञ्जिताः सुखानां रुचः कान्तयः वेषां तथोक्ताः गति-
 वशात् विवर्ति काकाशे उड्डीयेव उत्पतित्वेव व्रजन्तः धावन्तः अत-
 एव हेमाद्रेः सुमेरोः हृद्याः मनोरमाः ये द्रुमाः वृक्षाः तेषां
 शिखराण्येव शिरांसि तेषां श्रेणिषु राजिषु याः शाखाः विटपाः
 तामु चरन्त इति भावः युकाः युक्पक्षिणः अर्कस्य सूर्यस्य वाहाः
 अश्वः यः युष्माकं चेमं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्तु । रूपकनलङ्कारः ॥४९॥

सारथिवर्णना ।

प्रातः शैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलब्धलक्ष्मीः
विचित्रापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ।
यामेष्वङ्गेष्विवाङ्गः कृतरुचिषु चतुर्ष्वैव यातः प्रतिष्ठा-
मन्यात् प्रस्तावयन् वो जगदटनमहानाटिकां सूर्यसूतः ॥ ५० ॥
आक्रान्त्या वाह्यमानं पशुमिव हरिणा वाहकोऽग्नौ हरीणां
भ्राम्यन्तं पक्षपाताज्जगति समरुचिः सर्वकर्मैकसाक्षी ।

प्रातरिति । प्रातः प्रत्यूषे पक्षे प्रथमतः, शैलाग्रम् उदयाद्रेः
शृङ्गं रङ्गं इव अभिनयस्यानमिव तस्मिन् रजनिः जवनिकेय तिर-
स्तरिणोव तस्याः अपायेन अपसारणेन संलक्ष्या सभ्यक् दृष्ट्या
लक्ष्मीः शौर्यस्य तथोक्तः अपूर्वः अद्भुतः पुष्पाञ्जलिरिव तम् अपर-
पुष्पाञ्जलिनित्यर्थः उडुनिकरं नक्षत्रचयं विचित्र्य निरस्य पक्षे गुरु-
जनेभ्या दत्तेति यावत् मङ्गलार्थमिति भावः । सूत्रधारायमाणः
अभिनयविधेः प्रथमसूत्रपातकारी प्रधाननटः सूत्रधारः स इवाचरन्
कृतरुचिषु विहितप्रकाशेषु पक्षे जनितानुरागेषु चतुर्ष्वैव अङ्गेष्विव
नाटकपरिच्छेदेष्विव अङ्गः टिप्पण्य यामेषु प्रचरेषु एव प्रतिष्ठा नैपुण्य-
जनितप्रशंसं यातः प्राप्नोति जगत्सु अटनं भ्रमणं महानाटिकेव ताम्
अस्या एव चतुरङ्गविधानात् प्रचरचक्षुष्यसाध्यमिति भावः । उक्तञ्च
दर्पणे । नाटिका ख्यातयत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिकेति । प्रस्तावयन्
कुर्वन् पक्षे सूचयन् सूर्यं सूतः अरुणः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत ।
अत्रोपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

आक्रान्त्येति । यः जगति समरुचिः तल्लक्ष्मिः समदर्शी च
सर्वेषां कर्मणां सुकृतदुष्कृतानाम् एकः अद्वितीयः साक्षी साक्षात्
द्रष्टा सर्वपरिवर्त्तमानत्वादिति भावः हरिणां हरितां हरीणाम्
अश्वानाम् अपरः श्रेष्ठः वाहकः नियन्ता धाम्नां तेजसां निधिः वयसा
ज्येष्ठभावे समेऽपि तुल्येऽपि उभयोरपि युगपत् प्रसूतत्वादिति भावः

शत्रुं नेत्रश्रुतीनामवजयति वयोज्येष्ठभावे समेऽपि
 धाम्ना धाम्नां निधियः स भवदघनुदे नूतनस्तादनूरुः ॥५१॥
 दत्तार्घ्यैर्दूरनम्रैर्वियति विनयतो वीक्षितः सिद्धसङ्घैः
 सामर्थ्यं सारथिर्वः स दशशतरुचेः सातिरेकं करोतु ।
 आपीय प्रातरेव प्रततहिमपयःस्यन्दिनीरिन्दुभासो
 यः काष्ठादीपनोऽग्रे जडित इव भृशं सेवते पृष्ठतोऽर्कम् ॥५२॥
 मुञ्चन् रश्मीन् दिनादौ दिनगमसमये संहरंश्च स्वतन्त्रः
 स्तोत्रप्रख्यातवीर्यो विरतहरिपदाक्रान्तिबद्धाभियोगः ।

आक्रान्त्या अश्वानां वेगाक्रमणेनेत्यर्थः वाह्यमानं सञ्चाल्यमानं पशुनिव
 पक्षपातात् पक्षपवनाहृत्येति भावः भ्रास्यन्तं घूर्णमानं नेत्रश्रुतीनां
 चक्षुःश्रवसां सर्पाण्यामित्यर्थः शत्रुं गरुडं धाम्ना तेजसा अवजयति
 पराजयते, स नूतनः नवोदितः अनूरुः अरुणः भवतां युष्माकम् अघ-
 नुदे पापनाशनाय स्तात् भवतु ॥ ५१ ॥

दत्तार्घ्यैरिति । काष्ठाः दिशः, दिशस्तु कज्जुभः काष्ठा इत्यमरः ।
 दीपयतीति तथोक्तः यः प्रततहिमपयःस्यन्दिनीः विस्मृतशिशिरजल-
 खाविषीः इन्दोश्चन्द्रस्य भासः मयूखान् आपीय सत्यक् पीत्वा प्रातरेव
 जडित इव शीतार्त इव अग्रे स्थित इति शेषः पृष्ठतः स्थितमिति
 शेषः अर्कं सूर्यं भृशम् अत्यर्थं सेवते भजति वियति आकाशे विन-
 यतः विनयेन दत्तम् अर्घ्यं यैः तथाभूतैः दूरात् तेजःस्यैर्भियेति
 भावः नम्रैः विनतैः सिद्धसङ्घैः देवयोनिविशेषाणां गणैः वीक्षितः
 अवज्जोक्तिः सः दशशतरुचेः सञ्ज्ञकिरणस्य सूर्यस्य सारथिः वः
 युष्माकं सातिरेकम् अत्यन्तं सामर्थ्यं योग्यतां करोतु जनयतु । उत्-
 प्रेच्छालङ्कारः ॥ ५२ ॥

सञ्ज्ञांति । यः दिनादौ प्रातः रश्मीन् मयूखान् मुञ्चन् त्यजन्
 प्रसारयन्नित्यर्थः दिनगमसमये दिनावसानकाले संहरन् सङ्कोचयन्

कालोत्कर्षाद्बुधत्वं प्रसभमधिपतौ योजयन् यो द्विजानां
सेवाप्रीतेन पूष्णा स्वसम इव कृतस्त्रायतां सोऽरुणो वः ॥५२॥
शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यवक्त्रे रिवार्चिः
प्राच्ये वागे ग्रहीतुं ग्रहकुमुदवनं प्रागुदस्तोग्रहस्तः ।
ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरवधिरिव विधातेव विश्वप्रबोधं
वाहानां वो विनेता व्यपनयतु विपन्नाम घामाधिपस्य ॥५३॥
पौरस्यस्तोग्रहर्त्तोः पवन इव पतन् पायकस्येव धूमो

कृततन्त्रः स्वाधीनः स्तोत्रेण स्तवेन प्रख्यातं प्रविष्टं वीर्यं सामर्थ्यं
यस्य तथाभूतः विरतेषु विश्रान्तेषु चरिषु वाहेषु पदाक्रान्त्या चर-
णाभ्यामाक्रमणेन आहत्येत यावत् बद्धः कृतः अभियोमः वाहन-
यत्नः येन तथोक्तः कालोत्कर्षात् कालक्रमात् द्विजानाम् अधिपतौ
चन्द्रमसि, द्विजराजः शशधर इत्यमरः । ब्राह्मणप्रवरो चेति ध्वनिः
प्रसभं सहसा लघुत्वं लाघवं मालिन्यमिति यावत् योजयन् सङ्कुटयन्
सुखया आराधनया प्रीतेन प्रसन्नेन पूष्णा सूर्यस्य स्वस्य आत्मनः सम-
इव कृतः निजप्रतिनिधीकृत इति यावत् सः अरुणः वः युष्मान्
त्वायतां रक्षतु ॥ ५२ ॥

शात इति । श्यामालतायाः श्यामाख्यवृक्षः शातः तीक्ष्णः
परशुरिव कुठार इव तमः तिमिरम् अरण्यमिव तस्य वक्त्रेरग्नेः
आर्चिरिव ज्वालेव अग्ने प्राच्येव पूर्वस्यां दिश्येव यज्ञाः कुमुदवनमिव
तत् पङ्क्तिरुम् आक्रमितुं प्राक् पूर्वम् उदस्ताः प्रसारिताः उद्याः
तीक्ष्णाः हस्ताः कराः येन तथोक्तः द्युभूम्योः द्यावापृथिव्योः
ऐक्यम् ऐक्यभावं तमसि विलीनत्वादिति भावः भिन्दन् व्यपनयन्
विश्वेषां जगतां प्रबोधं विधातेव अर्वाधिरिव सीमेव घामाः पशून् तेज-
सां पशुः सूर्यस्य वाहानाम् अश्वानां विनेता निखन्ता अरुणः रः
युष्माकं विपदां नाशं व्यपनयतु नाशयतु । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ५३ ॥

पौरस्य इति । पौरस्यः पूर्वदिग्भवः तोषदर्त्तोः वर्षर्त्तोः पवन

विश्वस्येवादिर्गर्गः प्रणव इव परं पावनो वेदराशेः ।
 सन्ध्यान्त्योत्सवेच्छीरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः
 सौरस्याग्रे सुखं वो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दनस्य ॥ ५५ ॥
 पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकटस्निष्टशीतेतरांशा-
 वासीदत्स्यन्दनाञ्चानुकृतभरकते पद्मरागायमाणः ।
 यः सोत्कर्षां विभूषां कुरुत इव कुलक्ष्माभदीशस्य मेरोः
 एनांस्यङ्गाय दूरं शमयतु स गुरुः काद्वेदविषो वः ॥ ५६ ॥

इव पतन् आविर्भवन् पावकस्य अग्नेः धूम इव विश्वस्य जगतः आदि-
 र्गर्ग इव प्रथमा सृष्टिरिव परम् अतिमात्रं पावनः वेदराशेः श्रुतिष्वयस्य
 प्रखर इव शोङ्कार इव सन्ध्यायां पूर्वायामिति भावः न्त्योत्सवस्य
 इच्छाः अभिलाषिणः मदनरिपोः चरस्य नन्दिनः किङ्करस्य नान्दी-
 निनाद इव प्रथममङ्गलध्वनिरित्येवार्थः सौरस्य स्यन्दनस्य अग्ने स्थित
 इति शेषः विनतानन्दनः अरुणः वः युष्माकं सुखं वितरतु ददातु ।
 उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५५ ॥

पर्याप्तप्रति । यः स्निष्टः आलिङ्गितः शीतेतरांशुः तिमिरांश-
 येन तादृशे अतएव तप्तचामीकराणि ज्वलत्क्षान्दानि सूर्यकर-
 स्यर्शदिति भावः कटकटानि नितम्बदेशाः यस्य तादृशे आशीर्टाङ्गः
 मञ्चुरङ्गिः स्यन्दनाश्वैः रथाश्वैः अनुकृतानि भरकतानि यस्य तथाविधे
 मेराविति भावः पर्याप्तं सम्यक् यथा तथा पद्मरागायमाणः पद्म-
 राग इवाचरन् कुलक्ष्माभतां कुलाचलानाम् ईशस्य मेरोः सोत्कर्षां
 मङ्गतीमित्यर्थः विभूषाम् अलङ्कृतिं कुरुते इव सम्पादयतीव स काद्वे-
 दभाषां पद्मरागां हिट् शत्रुः तस्य गरुडस्य गुरुः अग्रजः अरुणः
 अङ्गाय अदिति वः युष्माकम् एनांसि पापानि दूरम् अन्त्ये शमयतु
 यानि नयतु । अतोपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५६ ॥

नीत्वाश्चान् सप्तकक्ष्या इव नियमवशं वेत्रकल्पप्रतोद-
 स्तूर्णं ध्वान्तस्य राश्यावितरजन इवोत्सारिते दूरभाजि ।
 पूर्वं प्रष्टो रथस्य क्षितिभृदधिपतीन् दर्शयन्स्त्रायतां व
 स्त्रैलोक्यास्थानदानोद्यतदिवसपतेः प्राक् प्रतीहारपालः ॥१७॥
 वज्रिन् ! जातं विकासीक्षणकमलवनं भासि नो भासि वज्रे !
 तातं नत्वाश्वपार्श्वान्नय यम ! मन्त्रिषं राक्षसा ! वीक्षिताः स्थ !
 सप्तीन् सिञ्च प्रचेतः ! पवन ! भज जवं वित्तपा ! ऽऽवेदितस्त्वं
 बन्देश्वरेति जल्पन् प्रतिदिशमधिपान् पातु पूष्णोऽग्नयीर्वः ५८

नीत्वेति । सप्त अश्वान् कक्ष्या इव प्रकीर्णानि नियमवशं नियमाधीन-
 त्वम् अधिष्ठाताधीनताञ्च नीत्वा वेत्रकल्पः वेत्रसदृशः प्रतोदः शासनवटि-
 विशेषः यस्य तथाभूतः तूर्णं शीघ्रं ध्वान्तस्य राशौ अन्धकारपुञ्जे इतरजन
 इव उत्सारिते अपसारिते अतएव दूरभाजि दूरं गते यत्र रथस्य प्रष्टः
 अद्यगः पूर्वं क्षितिभृतां पर्वतानाम् अधिपतीन् मूढतः पर्वतानित्यर्थः
 दर्शयन् अत्युच्चत्वात्तेषामग्रे दर्शनमिति भावः तैलोक्यमेव आस्थानं
 यथा तत्र दानोद्यतः आनन्ददाने प्रहृष्टस्तेति यावत् दिवसपतेः सूर्यस्य
 प्राक् प्रथमः प्रतीहारपालः दीवारिकः अरुणः वः युष्मान् ज्ञायतां
 रक्षत ॥ १७ ॥

वज्रिन्निति । हे वज्रिन् इन्द्र ! देवस्यान्धेव नेत्राण्येव कम-
 खानि तेषां वनं विकासि विकस्यरं जातं इवेति शेषः सूर्यवरस्यवर्णम्
 कमलविकास इति प्रसिद्धिः । हे वज्रे ! अनय ! त्वं भासि सूर्य-
 प्रभायां नो बाधि न राजसे, हे यम ! तातं पित्ररं सूर्यं नत्वा
 मन्त्रस्य अश्वानां पार्श्वान् मन्त्रिषं नय अपसारय, हे राक्षसाः ! नैर्ऋताः
 वीक्षिताः स्थ दृष्टाः स्थ, हे प्रचेतः ! पवन ! सप्तीन् अश्वान् सिञ्च
 अमापनवनार्घमिति भावः, हे पवन ! जवं वनं भज आश्रय, हे
 वित्तप ! धनपते कुबेर ! त्वम् आवेदितः विद्यापितः, हे शर्व बभ्रो !

प्राशानाशान्तपालादरुण ! वरुणतो मा ग्रहीः प्रग्रहाय
 तृणां कृणस्य चक्रे जहिहि न हि रथो याति मे नैकचक्रः ।
 योक्तुं योग्यं किमुच्चैःश्वसमभिलषस्यष्टमं वृत्रशत्रो-
 स्थक्तान्यापेक्षविश्वोपकृतिरिति रविः शास्ति यं सोऽवतादः ५६
 नोमूर्च्छां क्षिप्रवाक्कः श्वमविवशतनुर्नैव नाप्यास्यशीघ्री
 पान्यः पथ्येतराणि चपयतु भवतां भास्वतोऽग्रेसरः सः ।
 यः संश्रित्य त्रिलोकीमटति पटुतरैस्ताप्यमानो मयूखैः
 आरादारामरेखामिव हरितमणिश्यामलामश्वपङ्क्तिम् ॥ ६० ॥

त्वां वन्दे प्रथमामि, इतीत्यं प्रतिदिशम् अष्टासु प्राच्यादिषु दिक्षु
 अग्निपान् तत्तद्विक्पाबान् जल्पन् आलपन् पूषणः सूर्यस्य अम्बुषीः
 रथापवर्त्ती अरुणः वः युष्मान् पातु रक्षतु ॥ ५८ ॥

प्राशानिति । हे अरुण ! आशान्तपालात् दिगन्तपालकात्
 वरुणतः वरुणात् प्रग्रहायै रश्मिनिर्माणायै प्राशान् रज्जुः मा
 ग्रहीः न गृहाण, कृणस्य नारायणस्य चक्रे तृणां लालसां जहिहि
 त्वज, हि यतः मे मम एकचक्रः रथः न याति न गच्छति इति
 न अपि तु गच्छत्येव । अष्टमं योग्यम् अश्वं योक्तुं रथे इति शेषः किं
 कथं वृत्रशत्रोरिन्द्रस्य उच्चैःश्वसं तदाख्यम् अश्वम् अभिलषसि ? तेन
 न प्रयोजनमिति भावः त्यक्ता अन्येषाम् अपेक्षा साहाय्यं यत् तद्
 यथा तथा विश्वेषां जगताम् उपकृतिरूपकारः कार्य्येति शेषः जग-
 दुपकारकरणे परसाहाय्यं न याह्यं स्वत एव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः
 इतीत्यं रविः सूर्यः यं शास्ति उपदिशति सः अरुणः वः युष्मान्
 अवतात् रक्षतु ॥ ५९ ॥

नो इति । यः पटुतरैः तीक्ष्णतरैः मयूखैः किरणैः ताप्यमानः
 सन् आरात् समीपे आरामस्य उपवनस्य रेखामिव हरितमणि-
 श्यामलां भरकतश्यामाम् अश्वपङ्क्तिं सप्त अश्वान् संश्रित्य त्रिलोकीं

सीदन्तोऽन्तर्निमज्जज्जङ्खुरमुषलाः सैकते नाकनद्याः
 स्कन्दन्तः कन्दरालीः कनकशिखरिणी मेखलासु खलन्तः ।
 दूरं दूर्वास्थलोत्का मरकतदृषदि स्थास्रवो यन्न याताः
 पूष्णोऽश्वाः पूरयन्स्तेस्तदवतु जवनैर्हृङ्गतेनाग्रगो वः ॥ ६१ ॥
 पीनीरः प्रेरिताभ्रैश्चरमखुरपुटायस्थितैः प्रातरद्रा-
 वादोर्षाङ्गैरुदस्तो हरिभिरपगतासङ्गानिःशब्दचक्रः ।

त्रिभुवनम् अटति पर्यटति, स पान्यः पथिकः सतताभ्यग इत्यर्थः
 किन्तु नो मूर्च्छया उत्तापातिशयेन श्रमेण च जनितयेति भावः किंवा
 अपनीता वाञ्छा अभिबाधः सौरसारथ्ये इति भावः यस्य तथोक्तः
 नैव श्रमेण विवशा विह्वला आत्मेति यावत् तदुत्थं तथामृतः नापि
 आश्रयोपी शुष्कसुख इत्यर्थः भासतः सूर्यस्य अपसरः अरुणः
 भवतां पथ्येतराणि अहितानि क्षपयत नाशयत ॥ ६० ॥

सीदन् इति । नाकनद्याः सर्गगङ्गायाः सैकते पुलिने अन्तर्नि-
 मज्जन्तः अतएव जङ्गाः मन्थराः चञ्चनशक्तिहोना इति यावत् खुराः
 सुषला इव येषां तथामृताः अतएव सीदन्तः अवसादं गच्छन्तः कन्द-
 राढोः गङ्गाबलीः स्कन्दन्तः अमलः किन्तु कनकशिखरिणः सुमेरोः
 मेखलासु नितम्बेषु खलन्तः पतन्तः दूरम् अत्यर्थं दूर्वास्थलेषु दूर्वा-
 तणपूरितप्रदेशेषु उत्काः उत्सुकाः तद्भक्षणार्थमिति भावः अतएव
 मरकतदृषदि मरकतशिखायां स्थास्रवः स्थितिमन्तः स्थिता इति शेषः
 दूर्वाभ्रमेणेति भावः यत् यदा न याताः न चलिताः अश्वाः, तत् तदा
 हृङ्गतेन हङ्गारेण जवनैः वेगनामिभिः तैः अश्वैः पूरयन् सखुरन्
 पूष्णः सूर्यस्य अपगः अरुणः वः युष्मान् अवत रजत ॥ ६१ ॥

पीनीर इति । पीनेन पीवरेण उरसा वक्षःस्थलेन प्रेरिता-
 चालिताः अभ्राः मेघाः यैः चरमखुरपुटायाम्नां असम्भुखीनखुरायाम्नां
 स्थितैः दण्डायमानैः आदोर्षाणि अतिदोर्षाणि अङ्गानि येषां तैः
 हरिभिरवाजिभिः प्रातः अद्वौ उदयाचले उदयः उत्क्षिप्य नीतः

उत्तानानूरुमूर्द्धावनतिहठभवद्विप्रतीपप्रयाणः

प्राह्मे श्रेयो विधत्तां सवितुरवतरन् व्योमवीथीं रथो वः ॥ ६२ ॥

उत्कीर्णस्पर्शरेणुद्रुतखुरदलिता पार्श्वयोः शश्वदश्वैः

अग्रान्तभ्रान्तचक्रभ्रमनिखिलमिलन्नेमि निम्ना भरेण ।

मेरोर्मूर्धन्यघं वो विघटयतु रवेरेकवीथी रथस्य

स्वोष्णोदक्ताम्बुरिक्तप्रकटितपुलिनीदूसरा स्वर्धुनी वः ॥ ६३ ॥

ध्वान्तौघध्वंसदीक्षाविधिगुरु वहता प्राक् सहस्रं कराणां

अर्थमूणा वो गरिम्णः पदमतुल्यमुपानीयताध्यासनेन ।

अपमतेन आसङ्गेन कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि अर्थराहित्येनेति भावः

निःशब्दं चक्रं वस्तु तादृशः उत्तानेन उच्चमितेन अनूरोः अरुणस्य मूर्ध्नां

शिरसा या अवनतिः अवनमनं प्रणामः तत्र हठेन सहसा भवत्

विप्रतीपं प्रतिकूलं प्रयाणं गतिः यस्य तथाभूतः तदानोमश्वानां

विशृङ्खलत्वादिति भावः प्राह्मे प्रभाते व्योमवीथीम् आकाशमार्गम्

अवतरन् सवितुः सूर्यस्य रथः वः युष्माकं श्रेयः सकलं विधत्तां

करोतु ॥ ६२ ॥

उत्कीर्णेत । शश्वत् सततम् अश्वैः पार्श्वयोः उत्कीर्णेषु स्पर्श-

रेषु वाहनरजःसु हूतैः क्षिप्रचञ्चितैः खुरैः दलिता क्षुत्सा अग्रा-

नम् अनवरतं ध्वान्तस्य अमतः चक्रस्य ध्वमेष निखिलं सम्यक् यथा

तथा मिलन्ती सङ्गच्छन्ती नेमिः प्रधिः प्रान्तदेशः यत्र तत् यथा तथा

भरेण गौरवातिरेकेण निम्ना नतीभूता स्तेन निज्जेण उच्चया उत्तापेन

उदक्तां शुष्कं यत् अम्बु जलं तेन रिक्तं रक्षितम् अतएव प्रकटितं

वहं पुंजनं सैकतम् तेन उदूसरा धूसरवर्णा स्वर्धुनी नक्का यया

तादृशी मेरोः मूर्ध्नि शिरसि रवेः सूर्यस्य रथस्य एकवीथी एका

वहतिः वः युष्माकम् अघं पापं विघटयतु नाशयतु ॥ ६३ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तौघानाम् अम्यकारनिषयानां ध्वंसे यो दीक्षा-

स श्रान्तानां नितान्तं भरमिव मरुतामक्षमाणां विसीदुं
 स्तम्भात्स्तम्भं व्रजन्वो वृजिनविजितये भास्वतः स्यन्दनोऽसु६४
 योक्तीभूतान् युगस्य ग्रसितुमिव पुरो दन्दशूकान् दधानो
 द्वेधाव्यस्ताम्बुवाहावलिविहितवृहत्पक्षविक्षेपशोभः ।
 सावितः स्यन्दनोऽसौ निरतिशयरयप्रीणितानूरुनः
 क्षेपीयो वो गरुत्मानिव हरतु हरीच्छामंविधेयप्रचारः ॥६५॥
 धुर्ध्वस्ताग्रहाणि ध्वजपटपवनान्दोलितेन्दूनि दूरं

विधिः नियमविधानं तत्र गुरु आचार्यस्वरूपं कराणां किरणानां
 नक्षत्रं वृहता धारयता अर्थमुणा सूर्येण अध्यासनेन अध्यारोहणेन
 यः प्राक् प्रथमं गरिम्णः गौरवस्य अतुलं पदम् उपानीयत पापितः
 अधिकगौरवान् कृत इत्यर्थः सः नितान्तं श्रान्तानाम् अतएव भरं
 विसीदुम् अक्षमाणांमिव मरुतां वायूनां स्तम्भात् स्तम्भं व्रजन्
 भास्वतः सूर्यस्य स्यन्दनः रयः नः युष्माकं वृजिनविजितये पाप-
 ध्वं वायं अस्तु भवतु ॥ ६४ ॥

योक्तीभूतानिति । युगस्य रथापवर्त्तिकाविवेशस्य योक्तीभूतान्
 रज्जुरिति भावः पुरः अग्रतः ग्रसितुमिव दन्दशूकान् पक्षगान् दधानः
 धारयन् द्वेधा व्यस्ताभ्यां विभक्ताभ्याम् उभयोः पार्श्वयोः स्थापि-
 ताभ्यामिति भावः अम्बुवाहावलिभ्यां मेघनिचयाभ्यां विहिता कृता
 वृहतोः पक्षयोः विक्षेपेणैव शोभा यस्य पक्षे विक्षेपस्य शोभा यस्य
 तथाभूतः निरतिशयेन रयेण वेगेन प्रीणितः सन्तोषितः अनूरुः
 सारथिः पक्षे अग्रजः येन तादृशः हरेः सूर्यस्य पक्षे विष्णोः इच्छया
 संविधेयः प्रचारः गतिः यस्य तथोक्तः असौ सावितः सौरः स्यन्दनः
 रयः गरुत्मानिव गरुड इव वः युष्माकम् एनः पापं क्षेपीयः क्षति-
 क्षिप्तं हरतु नाशयतु ॥ ६५ ॥

धुरिति । धुरा अपमानेन ह तायाः खण्डितायाः सहाः क्षीः

राहौ यासाभिभाषादनुसरति पुनर्दत्तचक्रव्यथानि ।

आन्ताश्वशासहेलाधुतविबुधधुनीनिर्भराभ्यांसि भद्रं
देयासुर्वो दवीयो दिवि दिवसपतेः स्यन्दनप्रस्थितानि ॥ ६६ ॥

अक्षे राक्षां निबध्य प्रतिसरवलयेर्योजयन्त्यो युगायं

धुस्तम्भे दत्तधूपाः प्रतिहतसुमनोगोचरे कूबरस्य ।

चर्चाश्चक्रे ददत्यो मलयजरजसा सिद्धसाध्यास्त्रिसन्ध्यं

वदन्ते यं द्युमार्गे स दहतु दुरितान्यंशुमत्स्यन्दनो वः ॥ ६७ ॥

नन्तुं नाकालयानामनिशमुपनता पद्मतौ पङ्क्तिरेव

चोदी नक्षत्रराशेरक्तशरयमिलचक्रपिष्टस्य धूलिः ।

तथोक्तानि ध्वजपटस्य पताकायाः पवनेन आन्दोलितः इन्दुचन्द्रः यैः

तथाभूतानि राहौ यासाभिभाषात् यासेच्छया अनुसरति अनुपतति

वति दूरम् अन्त्यं यथा तथा दत्ता चक्रेण चक्राघातेनेति भावः

व्यथा पीडा यैः तथाभूतानि आन्तानाम् अश्वानां आसात् हेलाया

धुतानि कम्पितानि विबुधधन्याः देवदयाः गङ्गायाः निर्भराभ्यांसि

यैः तथोक्तानि दिवि आकाशे दिवसपतेः सूर्यस्य स्यन्दनप्रस्थितानि

रथगतयः वः युष्माकं दवीयः अतिद्रुतं भद्रं कुशलं देयासुः ददतु ॥ ६६ ॥

अक्षे इति । अक्षे चक्रे रक्षां रक्षार्थं सूत्रं निबध्य बद्ध्वा प्रति-
सरवलयेः सूत्रमण्डलैः युगायं योजयन्त्यः कूबरस्य रथायावयवविशे-

षस्य प्रस्थितानि प्रकर्षेण अर्पितानि सुमनांसि दुष्पाणि यस्मिन्

तादृशे गोचरे सन्निधौ धुस्तम्भे अयस्तम्भे दत्तधूपाः धूपं ददत्यः

चक्रे मलयजरजसा चन्दनपरागेण चर्चाः लेपनानि ददत्यः सिद्धानां

देवयोनिविशेषाणां साध्वयः पवित्रताः स्त्रियः द्युमार्गे आकाशभागे

त्रिसन्ध्यं यं वदन्ते, सः अंशुमतः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः वः युष्माकं

दुरितावि प्रापानि दहतु भस्मीकरोतु ॥ ६७ ॥

नन्तुमिति । यस्य पद्मतौ अनिशम् अजस्रं नन्तुं वन्दितम्

ङ्गेषाङ्गादो हरीणां सुरशिखरिदरीः पूरयन्नेमिनादो
यस्याव्यात्तीव्रभानोः स दिवि भुवि यथा व्यक्तचिह्नो रथो वः ६५
एकाहेनैव दीर्घां त्रिभुवनपदवीं लङ्घयन् यो लघिष्ठः
पृष्ठे मेरोर्गरीयान्दलितमणिदृषत्त्विंषि पिषन् शिरांसि ।
यः सर्वस्योपरिष्ठादथ च पुनरधस्तादिवास्ताद्रिमूर्ध्नि
ब्रह्मस्याव्यात्स एवं दुरधिगमपरिस्पन्दनः स्पन्दनो वः ॥ ६६ ॥
निष्पन्दानां विमानावलिविततदिवां देववन्दारकाणां
वन्दैरानन्दसान्द्रोद्यममपि वहतां विन्द्यते वन्दितुं नो ।

नाकाव्यानां स्वर्गवासिनां पङ्क्तिरेव श्रेणिरेव उपनता । यस्य भूभिः
अक्षयेन सङ्गता रयेण मिलता सङ्गच्छता चक्रेण पिष्टस्य नक्षत्रराशेः
नक्षत्रमण्डलस्य लोदः चूर्णः । यस्य नेमिनादः सुरशिखरिणः सुमेरोः
दरीः गुहाः पूरयन् हरीणां वाजिनां ह्येषाङ्गादः ह्येषितनादः
अन्तरीक्षे चक्रशब्दस्यासम्भवादिति भावः । भुवि पृथिव्यां यथा दिवि
आकाशे अव्यक्तं चिह्नं यस्य तादृशः तीव्रभानोः सूर्यस्य स रथः युष्मान्
अव्यात् रचत ॥ ६८ ॥

एकाहेनेति । यः लघिष्ठः लघुतरः सन् एकाहेनैव एकेन दिवसे-
नैव दीर्घां त्रिभुवनपदवीं त्रिलोकमार्गं लङ्घयन् अतिक्रामन् तथा
नरीयान् अतिशयेन गौरववान् सन् मेरोः पृष्ठे उपरि दक्षिताः परा-
भताः मणिदृषदां रत्नशिलानां, त्विषः कान्तयः येषां तानि शिरांसि
ऽष्टङ्गाणि पिषन् चूर्णयन् यस्य सर्वस्य जगतः उपरिष्ठात् उपरिस्थितः
अथ च पुनरस्ताद्रेस्तावलस्य मूर्ध्नि शिरसि अधस्तादिव अधोवर्त्तिव
एवम् इत्यं दुरधिगमं दुर्ज्ञेयं परिस्पन्दनं गमनं यस्य तादृशः सन्
राजते इति शेषः स ब्रह्मस्य सूर्यस्य स्पन्दनः वः युष्मान् अव्यात्
रचत ॥ ६९ ॥

निष्पन्दानामिति । निष्पन्दानां निश्चलानां विमानावलिभिः देव-

मन्दाकिन्याममन्दः पुलिनभृति मृदुर्मन्दरे मन्दराभे
 मन्दारैर्मण्डितोऽरं दधदपि दिनकृत्यन्दनः स्ताम्बुदे वः ॥७०॥
 चक्री चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्
 अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूवराग्रं कुबेरः ।
 रंजः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य
 स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥७१॥
 नेत्राहीनेन मूले विहितपरिकरः सिद्धसाध्यैर्मरुद्भिः
 पादोपान्ते सुतोऽलं बलिहरिरभसाकर्षणावश्ववेगः ।

यानन्दैः वितता व्याप्ता द्यौः आकाशं यैः तयाभूतानाम् यानन्देन
 चान्द्रः निविडः यः उद्यमः प्रयत्नः त वद्धतामपि देवचन्द्रारकाणां
 सुरसुखानां दन्दैः गणैः वान्दितं नो विन्द्यते लभ्यते य इति शेषः
 रथातिशयेनाप्राप्तावसरत्वादिति भावः । यद्य पुलिनभृति सैकतशालिन्यां
 मन्दाकिन्याम् अमन्दः द्रुतगामी मन्दराभे मन्दरपर्वतनिभे मन्दरे
 तदाख्यवृक्षे मृदुः तत्सौरभजोभादिति भावः अतएव अरं द्रुतगतिं
 दधदपि मन्दारैः मन्दारपुष्पैः मण्डितः अलङ्कृतः, स दिनकृतः सूर्यस्य
 सन्दनः वः युष्माकं सुदे यानन्दाय सःत् भवतु ॥ ७० ॥

चक्रीति । प्रीतिप्रसन्नः यानन्दात्पुष्प इत्यर्थः चक्री विष्णुः
 जगताम् उपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य, चक्रस्य अरपङ्क्तिम् अन्तर्गत-
 दण्डनचयं हरिरपि इन्द्रोऽपि हरीन्, अग्रान् धूर्जटिः हरः धुरि
 अग्ने गिरसीति यावत् स्थितानिति भावः ध्वजाग्रान्, नक्षत्रनाथः
 चन्द्रः अक्षं चक्रं, वरुणः अरुणं सारधिं, कुबेरः कूबरं युगन्धरं काष्ठ-
 मित्यर्थः, सुराणां सङ्घः समूहः रंजः रयं स्तौति प्रशंसति, वः अङ्घ्रि-
 मरुचेः उष्णकिरणस्य सन्दनः रथः वः युष्मान् अन्वहं सततम् अव-
 तात् रजतु ॥ ७१ ॥

नेत्रेति ! नेत्रा नायकेन इनेन हि सूर्येणैव पक्षे नेत्रा रज्जु-

भ्राम्यन् व्योमाम्बुराशावग्निशिरकिरणस्यन्दनः सन्ततं वो
दिश्यान्नक्ष्मीमतुस्थामतुलितमहिमेवापरो मन्दराद्रिः ॥७२॥

मण्डलवर्णनम् ।

यज्जग्रायो वीजमङ्गामपहततिमिरं चक्षुषामञ्जनं यत्
यद्द्वारं मुक्तिभाजां यदखिलभुवनज्योतिषामेकमोकः ।
यद् वृष्ट्यम्भोनिधानं धरणिस्समुधापानपात्रं महद् यद्
दिश्यादीशस्य भासां सततमविकलं मण्डलं मङ्गलं वः ॥७३॥

भूतेन अहीनेन अहिराजेन वासुकिनेत्यर्थः मूले विहितः परिकरः
समारम्भः समुद्रयोग इति यावत् पक्षे बन्धनं यस्य तथोक्तः विष्णु-
साध्यैः विडैः साध्येष देवयोनिभेदैः मरुद्भिर्देवैश्च पादोपान्ते चरणो-
पान्ते अङ्गोपान्ते इति यावत् अक्षस्यैव रथचरणत्वेनाभिहितत्वादिति
भावः पक्षे मूलदेशे अक्षम् अतिशयेन स्तुतः जनस्तवः एव गृहीतः,
बलिभिर्वलवाङ्गैर्हिरिभिर्वीजिभिः पक्षे बलिना बलवता हरिणा नारा-
यणेन रमसेन यत् आकर्ष्य तेन आवडुः जनितः वेगो यस्य तथाभूतः
व्योमाम्बुराशौ आकाशवस्तुद्वे भ्राम्यन् अतुलितमहिमा निरुपमप्रभावः
अग्निशिरकिरणस्य स्यन्दनः रथः अपरो द्वितीयो मन्दराद्रिरिव वः
युष्माकं सन्ततम् अविरतम् अतुल्यां निरुपमां लक्ष्मीं श्रियं पक्षे कमलां
दिश्यात् ददाते । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ७२ ॥

यदिति । यत् अङ्गां दिवसानां ज्यायः श्रेष्ठं बीजं कारण-
मित्यर्थः, यत् अपहततिमिरं तमोहरम् अतएव चक्षुषाम् अञ्जनं
वृष्टिदोषनाशकमौषधविशेषभूतं, यत् मुक्तिभाजां सुसुखीणां द्वारं, यत्
अखिलभुवनानां यानि ज्योतींषि, तेषाम् एकम् अद्वितीयं सुखमित्यर्थः
लोकः स्थानं निदानमित्यर्थः, यत् वृष्ट्यम्भसां वृष्टिजनानां निधानम्
आश्रयः, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्युपपत्तिरुच्यते । आदित्वाज्जायते
वृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजा इति यास्नात् । यत् महत् धरण्याः रथ एव

वेलावर्द्धिष्णुसिन्धोः पय इव खमिवार्द्धीन्नतोग्रग्रहोडुं,
 स्तोकोद्भिन्नखचिह्नप्रसवमिव मधोरास्यमस्यन्महांसि ।
 प्रातः पूष्णोऽशुभानि प्रशमयतु शिरःशेखरीभूतमद्रेः
 पौरस्यस्योन्नमस्ति स्तिमिततममःखण्डनं मण्डलं वः ॥७४॥
 प्रत्युप्तस्तमहेमोज्ज्वलरुचिरचलः पञ्चरागेण येन
 ज्यायः किञ्जल्कपुञ्जं यदलिकुलसितेरम्बरेन्दीवरस्य ।
 कालव्यालस्य चिह्नं महिततममहोमूर्ध्नि रत्नं महद् यत्
 दीप्तांशोः प्रातरव्यात्तदविकलजगन्मण्डनं मङ्गलं वः ॥७५॥

सुधा अमृतं तस्य पानपात्रं, तत् सततम् अविकलम् एकरूपमित्यर्थः
 भासाम् ईशस्य भास्करस्य मण्डलं वः युष्माकं मङ्गलं दिश्यात् ददात्
 ॥ ७३ ॥

वेलेति । वेलासु वर्द्धिष्णोः वृद्ध्या उद्गतास्य सिन्धोः समुद्रस्य
 पय इव अहम् उद्गताः उग्र्याः पृष्ठाः उडवः नक्षत्राणि च यत्र
 तादृशं खमिव आकाशमिव, स्तोके अत्यं यथा तथा उद्भिन्नः
 प्रकटितः खस्य चिह्नप्रसवः लक्षणोदयः यस्मिन् तादृशं मधोर्नसन्तस्य
 आस्यमिव दुखमिव महांसि मयूखान् अस्यत् क्षिपत् वर्षदित्यर्थः
 पौरस्यस्य अद्रेः पूर्वाचक्षस्य शिरसः शेखरीभूतं शिरोभूषणभूतम् उद्-
 गताः गभस्तयः किरणाः यस्य तादृशं स्तिमिततमानाम् अतिनिश्चलानां
 गाढानामित्यर्थः तमसां तिमिराणां खण्डनं नाशनं प्रातः पूष्णः
 सूर्यस्य मण्डलं वः युष्माकम् अशुभानि प्रशमयतु नाशयतु ॥ ७४ ॥

प्रत्युप्त इति । येन तप्तहेमभिः तप्तकाञ्चनैः उज्ज्वला रुचिर्यस्य
 तादृशः अचलः सुमेरुः पद्मानां रागेण विकासजनितबौद्धिबोद्धेनेति
 यावत् प्रत्युप्तः रञ्जितः, यत् अलिकुलवत् अमरपुञ्जवत् सितिः
 कालिमा यस्य तादृशस्य अम्बरेन्दीवरस्य आकाशरूपीनोत्पलस्य
 ज्यायः श्रेष्ठं किञ्जल्कपुञ्जं केशरद्वन्दं, यत् कालः व्याधः तस्य अहरेव

क्षस्त्राता तारकाणां पतति तनुरवश्यायविन्दुर्यथेन्दु-
निद्राणा दृक् स्मरारेरुषसि सुररिपोः कौस्तुभो नोद्गमस्तिः ।
वङ्गेः सापङ्गुतैव द्युतिरुदयगते यत्र तन्मण्डलं वो
मार्तण्डीयं पुनीयादिवि भुवि च तमांसीव मुष्णत् महंसि ७६
यत्प्राच्यां प्राक् चकास्ति प्रभवति च यतः प्राच्यसावुज्जिहाना
दिग्धं मध्ये यदङ्गो भवति ततरुचा येन चोत्पाद्यतेऽहः ।
यत् पर्यायेण लोकानवति च जगतां जीवितं यच्च तदो
विश्वानुग्राहि विश्वं सृजदपि च रवेर्मण्डलं मुक्तयेऽस्तु ॥ ७७ ॥

मूर्धा तच्छिन्नां नृहृततपम् अतिपूजितम् अत्युत्कृष्टमिति यावत् सङ्घत्
चिह्नं रत्नं रत्नभूतं तत् चात्रिकलं सम्यक् जगतां मण्डलं भूषणं
दीप्तांशोः सूर्यस्य मण्डलं वः युष्मान् प्रातः अव्यात् रज्जु ॥ ७५ ॥

क इति । यत्र मण्डले उदयगते उदिते सति तारकाणां
नक्षत्राणां त्राता रज्जुः कः ? न कोऽर्पात्यर्थः । ततः अल्पः
जीर्णश्च अवश्यायविन्दुर्यथा शिशिरविन्दुरिव इन्दुः पतति अस्तं
गच्छतीति भावः । उषसि प्रभाते स्मरारेर्हरस्य दृक् तृतीयलोचन-
मित्यर्थः निद्राणा निष्प्रमेति भावः अग्निमयत्वोत्तस्या इति भावः ।
सुररिपोः विष्णोः कौस्तुभः न उदुगता गमस्तवः किरणाः यस्य तथा-
भूतः निष्प्रम इति भावः, वङ्गेः अग्नेः सा द्युतिः प्रभा अपङ्गुतैव
अपङ्गुतैव, तत् मार्तण्डीयं सौरं दिवि भुवि च तमांसीव तिमिरा-
णीव सङ्घासि तेजांसि मुष्णत् अपङ्गुतैव मण्डलं वः युष्मान् पुनीयात्
पवित्रीकरोतु ॥ ७६ ॥

वदिति । यत् प्राक् प्रथमं प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि चकास्ति
राजते, यतः यस्मात् उज्जिहाना उदयं लभमाना अग्रे प्राची दिक्
प्रभवति च कार्यक्षमा भवति चेत्यर्थः । यत् अङ्गो मध्ये मध्याङ्गे
इत्यर्थः दिग्धं विपातम् अतितीक्ष्णमिति भावः भवति, विशाक्ते

शुष्यन्त्यूढान्धकारा मकरवसतयो मारवीणां स्थलीनां
 येनोत्तमाः स्फुटन्तस्तडिति तिलतुलां यान्त्यगेन्द्रा युगान्ति ।
 तच्चण्डांशीरकाण्डत्रिभुवनदहनाशङ्कया धाम कृत्स्नं
 संहृत्यालोकमात्रं प्रलघु विदधतः स्तान्मुदे मण्डलं वः ॥ ७८ ॥
 उद्यद्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य
 प्रोद्भिन्नं पतपार्श्वेष्वविमलमरुणच्छायया विस्फुरन्त्या ।
 कल्याणानि क्रियादः कमलमिव महन्मण्डलं चण्डभानीः
 अन्वीतं तमिहेतीरसकृदलिकुलाकारिणा राहुणा यत् ॥ ७९ ॥

टिग्मलिङ्गकावित्वमरः । येन ततरुचा विस्तृतप्रमेष्य सता अङ्गः
 दिनम् उत्पाद्यते जन्यते च, यत् पर्यायेण क्रमेष लोकां जगन्ति
 अयति रक्षति च, यच्च जगतां जीविनां जीवन्भूतं, तत् विश्वेषां
 अमताम् अनुपाहि अनुग्रहपरं विश्वं जगत् सृजत् उत्पादयदपि
 च रवेः सूर्यस्य मण्डलं वः युष्माकं सुकृते अस्तु ॥ ७७ ॥

शुष्यन्तीति । युगान्ते प्रलये येन उत्तमाः मकरवसतयः समुद्राः
 मारवीणां मरुमन्वन्विनीनां स्थलीनाम् ऊर्ध्वानि गृहीतानि अन्ध-
 काराणि येः तादृशाः सन्तः शुष्यन्ति शोषं गच्छन्ति तथा अगेन्द्राः
 पर्वतेन्द्राः स्फुटन्तः विदीर्यन्तः सन्तः तडिति भटिति तिलतुलां
 तिलद्वयं बानि चूर्णीभवन्तीति यावत् अकाण्डे अनवसरे सृष्ट-
 सेत्यर्थः त्रिभुवनदहनात् वा आशङ्का भयं तथा हेतुना कृत्स्नं समग्रं
 धाम संहृत्य मङ्गोच्य प्रलघु आचोकमात्रम् उत्पाद्योत्तमात्रं विदधतः
 चण्डांशीः सूर्यस्य तत् मण्डलं वः युष्माकं सुदे आनन्दाय स्तात्
 भवतु ॥ ७८ ॥

उद्यदिति । यत् द्यौरन्तरीक्षमेव उद्यानवापी उपवनहरः तस्य
 बहुलतमम् अतिबहुलं यत् तमस्तिमिरमेव पङ्कः तस्य पूरं समूहं
 विदार्य भिक्षा उद्यत् उदयं गच्छत् पतस्य रथस्य पार्श्वेषु चतुर्ष्विति

चक्षुर्दक्षद्विषो यत्र तु दहति पुरा पूरयत्येव कामं
नास्तं जुष्टं मरुद्भिर्यदिह नियमिनां यानपात्रं भवाब्धौ ।
यद्दीतभ्रान्ति शश्वद्भ्रमदपि जगतां भ्रान्तिमभ्रान्ति हन्ति
ब्रध्नस्याव्यादिरुद्धक्रियमथच हिताधायि तन्मण्डलं वः ॥८०॥
सिद्धैः सिद्धान्तमिश्रं त्रितविधिविबुधैश्चारणैश्चाटुगर्भं
गीत्या गन्धर्वमुख्यैर्मुहुरहिपतिभिर्यातुधानैर्यथात्मा ।

शेषः पक्षे पक्षाणां पक्षाणानां पात्रेषु विस्फुरन्त्या प्रसरन्त्या करुण-
च्छायया रक्तप्रभया भोज्ज्वलं ससृज्ज्वलितम् कलिकुलाकारिणा भ्रमर-
पुञ्जनिभेन राज्ञ्या तृप्तिहेतोः व्यासजनितपरितोषार्थमिति भावः
पक्षे सधुपानजनितपरितोषार्थम् असकृत् पुनः पुनः अन्वीतम्
अन्विष्टम् अन्विष्टमित्यपि पाठः । अतएव कमलमिव पद्ममिव चण्ड-
भानोः सूर्यस्य सज्जत् मण्डलं वः युष्माकं कल्याणानि मङ्गलानि
क्रियाव् करोत ॥ ७९ ॥

चक्षुरिति । यत् दक्षद्विषः शम्भोः चक्षुः नेत्रस्वरूपं न तु कामं
कन्दर्पं मनोरथञ्च दहति भस्मीकरोति, पुरा प्रत्युत पूरयत्येव अम्भोष्टं
सम्पादयतीत्यर्थः । यत् मरुद्भिः देवैः, मरुतौ पवनायरावित्यमरः ।
न अस्तं न त्यक्तम् अपि तु जुष्टं सेवितम्, इह भवाब्धौ संसारसागरे
यानपात्रं तरणभूतमित्यर्थः, यत् बीता विगता भ्रान्तिः भ्रमः कोटि-
इति यावत् यस्य तादृशं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः शश्वत् सततं भ्रमदपि
जगतां भ्रान्तिं मोहम् अज्ञानमित्यर्थः अभ्रान्ति अभ्रमं यथा तथा
नाशयति, तत् विरुद्धक्रियं विपरीतव्यापारम् अथच हिताधायि
हितसाधकं ब्रध्नस्य सूर्यस्य मण्डलं वः युष्मान् अव्यावृत्तत ॥८०॥

सिद्धैरिति । सिद्धदैवयोनिभैः सिद्धपुरुषैर्नारदाद्यैर्वा सिद्धान्तः
निगमः तन्मिश्रं तत्सम्बलितं, त्रिताः विधिविबुधाः ब्रह्मदेवाः येः
तथाभूतैः विधातृदेवानुगामिभिरिति यावत् यदा त्रितः अल्लभितः

सार्ध्यं सार्धैर्मुनीन्द्रैर्मुदिततममनो मोक्षिभिः पञ्चपातात्
 प्रातः प्रारभ्यमाणस्तुतिरवतु रविर्विश्ववन्द्यो दयो वः ॥ ८१ ॥
 भासामासन्नभावाधिकतरपटुलाञ्छक्रवालस्य तापात्
 क्लेदादच्छिन्नगच्छत्तुरगस्तुरपुटन्यासनिःशङ्कटङ्कैः ।
 निःसङ्गस्यन्दनाङ्गभ्रमणनिकषणात्पातु वस्त्रप्रकारं
 तप्तं शुस्तत्परीक्षापर इव परितः पर्यटन् हाटकाद्रिम् ॥ ८२ ॥

विविधैर्देविधानम् येः तथाभूतैः विबुधैः देवैः चारणैः कीर्त्तिं सञ्चारकैः
 स्तुतिपरैर्देवयोनिविशेषैश्च चाटुगर्भं न विनयं मन्त्रैः सुखैः चित्तरथा-
 दिभिः सुहृदः पुनः पुनः गोत्रा सङ्गीतेन ससङ्गीतमित्यर्थः अहिपतिभि-
 र्नागराजैः यातुधानैः राज्ञैः सार्धैः देवयोनिविशेषैः सुवीन्द्रैर्भृग्वि-
 दिभिः सार्ध्यं दत्तार्घ्यं मुदिततमम् हृष्टतमं मनो येषां तादृशैः
 मोक्षिभिः सुसुचुभिः योगिभिरिति यावत् पञ्चपातात् प्रणयात्
 समण्यमित्यर्थः यथा तथा प्रातः प्रारभ्यमाणं स्तुतियुक्तं तथाभूतः
 यथात्मा संयतस्वरूपः विश्वेषां वन्द्यः उदयो यस्य तादृशः
 रविः वः युष्मान् अवतु रजत ॥ ८१ ॥

भाषामिति । चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवालन्तु मण्डलमित्यमरः ।
 भासाम् कामजभावेन सान्निध्येन अधिकतरपटुलात् अधिकप्रवृत्तादि-
 त्यर्थः तापात् अच्छिन्नम् अविरतं गच्छतां तरणाणाम् अश्वानां स्तुर-
 पुटानां न्यासा, निक्षेपा एव निःशङ्काः शङ्कारहिताः टङ्काः प्राषाण-
 भेदनानि अस्त्राणि तैः क्लेदात् खण्डनात् निःशङ्कं संसर्गरहितं यथा
 तथा वेगातिशयादिति भावः स्यन्दनाङ्गस्य रथाङ्गस्य चक्रस्येत्यर्थः
 भ्रमणमेव निकषणं घर्षणविशेषः तस्मात् हेतोः त्रिप्रकारं त्रिविधं
 यथा तथा तस्य हाटकाद्रेः परीक्षापर इव हाटकाद्रिं काञ्च-
 नाद्रिं कुमेरं परितः सर्वतः पर्यटन् परिभ्रमन् तप्तं शुः स्वर्यः वः
 युष्मान् पातु रजत । तापसहृत्वं क्लेद्यत्वं निकषणीयत्वञ्च स्वर्णस्य
 त्रिविधा गुणा इति बोध्यम् ॥ ८२ ॥

जी शुष्कं नाकनद्या विकसितकनकाग्नोरुहभ्राजितन्तु
 प्रुष्टा नैवोपभोग्या भवति भृशतरं नन्दनोद्यानलक्ष्मीः ।
 नो मृङ्गाणि द्रुतानि द्रुतममरगिरः कामधौतानि धौता-
 नीडं धाम द्युमार्गे म्रदयति दयया यत सोऽव्यादिनो वः ॥ ८३ ॥
 ध्वान्तस्यैवान्तहेतुर्न भवति मलिनैकात्मनः पाप्मनोऽपि
 प्राक्पादीपान्तभाजां जनयति न परम्यङ्गजाना प्रबोधम् ।
 कर्त्ता निःश्रेयसानामपि न तु खलु यः केवलं वासराणां
 सोऽव्यादेकोद्यमेच्छाविहितं बहुवृहद्विश्वकार्योऽर्थ्यमा वः ॥ ८४ ॥

नो इति । यत्नं यस्मिन् द्युमार्गे अन्तरीक्षमार्गे दयया बोकादु-
 यहेण रङ्गं दीप्तं धाम तेजः म्रदयति मृदुकुर्वति सति नाकनद्या
 कन्दाकिन्या नो शुष्कं तु किन्तु विकसितं कनकाग्नोरुहं स्वर्णपद्मं
 यस्यां तथाभूतया भ्राजितं विराजितं, नन्दनोद्यानलक्ष्मीः नैव प्रुष्टा
 नैव दग्धा, किन्तु भृशतरम् व्यत्यर्थम् उपभोग्या भवति, अमरगिरः
 सुमेरोः मृङ्गाणि द्रुतं भटिति नो द्रुतानि न मलितानि किन्तु कामं
 मम्यक् धौतानि मारजितानि धौतानि उत्तेजितानि, स इतः सूर्यः
 वः युष्मान् अव्यात् रचत ॥ ८३ ॥

ध्वान्तस्येति । यः ध्वान्तस्यैव केवलम् अन्वकारस्य न, मलिनः
 एकः केवलः आत्मा यस्य तादृशस्य पाप्मनोऽपि पापस्यापि अन्तहेतुः
 नाशकः । परं केवलं पङ्कजानां पद्मानां न, प्राक् पूर्व पादोपान्तभाजां
 वरणाराधनपराणां किरणमान्निध्यवताञ्च प्रबोधं विकासं ज्ञानञ्च
 जनयति । केवलं वासराणां दिवसानां न तु, निःश्रेयसानां मङ्ग-
 लानामपि कर्त्ता । एकया उद्यमेच्छया उद्यवसानया विहितं बहु
 वृहत् विश्वेषां जगतां कार्यं येन तथाभूतः सः व्यर्थमा सूर्यः वः
 युष्मान् अव्यात् रचत ॥ ८४ ॥

लोठल्लोष्टाविचेष्टः श्रितशयनतलो निःसहीभूतदेहः
 सन्देही प्राणितव्ये सपदि दश दिग्गः प्रेक्षमाणोऽम्बकाराः ।
 निःश्वासायासनिष्ठः परमपरवशो जायते जीवलोकः
 शोकेनान्यत्र लोकाभ्युदयकृति गते यत्र सोऽर्कोऽवतादः ॥ ८५ ॥
 क्रामल्लोलोऽपि लोकांस्तदुपकृतिकृतावास्थितः स्थैर्यकोटीं
 नृणां दृष्टिं विजिह्वां विदधदपि करोत्यन्तरत्यन्तभद्राम् ।
 यस्तापस्यापि हेतुर्भवति नियमिनामेकनिर्वाणदायी
 भूयात्स प्रागवस्थाधिकतरपरिणामोदयोऽर्कः श्रिये वः ॥ ८६ ॥

लोठदिति । यत्र लोकानाम् अभ्युदयं करोतीति तथोक्ते अन्यत्र
 अन्यस्मिन् जगति अस्ताचले वा गते सति जीवलोकः लोठल्लोष्टवत्
 भूपतितलोद्ग्रे इव अविचेष्टः निश्चेष्टः श्रितशयनतलः शय्याशयो
 निःसहीभूतः अक्षमः देहो यस्य तादृशः सपदि सहसा दश दिग्गः
 अम्बकाराः सन्ति आभ्रिति अम्बकाराः अम्बकारवतीरित्यर्थः अर्ग
 आदित्वाटप्रत्ययः । प्रेक्षमाणः पश्यन् प्राणितव्ये पुनर्जीवने इति
 यावत् सन्देही संशयवान् निःश्वासायासे निःश्वासत्यागप्रयत्ने निष्ठः
 तत्परः अतएव शोकेन परमपरवशः अतिपराधीनः जायते, सः
 अर्कः वः युष्मान् अथात् रजत ॥ ८५ ॥

क्रामन्निति । सः लोलः चञ्चलः सन् लोकान् जगन्ति क्रामन्
 लङ्घयन्नपि तेषां लोकानाम् उपकृतिरूपकारः तस्याः कृतौ साधने
 यत्ने वा स्थैर्यकोटीं सुस्थिरतां स्थितिमिति यावत् आस्थितः
 आश्रितः, नृणां मानवानां दृष्टिं चक्षुः ज्ञानञ्च विजिह्वां विवशं
 विहतां विदधदपि अलः मनसि अत्यन्तभद्राम् अत्युज्ज्वलामिति
 यावत् करोति, तापस्य हेतुरपि निगमिनां वेदविदाम् एकम् अद्वितीयं
 यत् निर्वाणं तापत्रयोन्मूलनरूपं तत् ददातीति तथाभूतः भवति,
 अतएव प्रागवस्थायाः पूर्ववस्थायाः लोकाक्रमणादिरूपायाः अधिक-

व्यापन्नर्तुने कालो व्यभिचरति फलं नौषधीर्वृष्टिरिष्टा
 नेष्टैस्तुष्यन्ति देवा न हि वहति मरुन्निर्मलाभानि भानि ।
 आशाः शान्ता न भिन्दन्त्यवधिसुद्धयो विभ्रतिक्ष्माभृतः क्ष्मां
 यस्मिंस्त्रैलोक्यमेवं न चलति तपति स्तात् स सूर्यः श्रिये वः८७
 कैलासे कृत्तिवासा विहरति विरहत्रासदेहोढकान्तः
 श्रान्तः शेते महाहावधिजलधि विना च्छना पद्मनाभः ।
 योगोद्योगेकतानो गमयति सकलं वासरं खं स्वयम्भू-
 र्भूरित्रै लोक्त्यचिन्ताभृतिभुवनविभौयतभाखान्सवोऽव्यात्८८

तरः रस्यतरः परिष्णामस्य जगदुपजत्यदेरिति भावः उदयः यस्मात्
 तादृशः सः अर्कः वः युष्माकं श्रिये सम्पदे मङ्गलायेत्यर्थः भूयात्
 वस्तु ॥ ८६ ॥

व्यापन्नेति । यस्मिन् तपति सति कालः व्यापन्नाः विनष्टाः कृतयः
 क्षमन्तादयः यत् तादृशः न भवतीति शेषः, इष्टा अभिभूता यथा-
 द्यमिति भावः वृष्टिः नौषधीश्च न व्यभिचरति जनयती-
 त्यर्थः । देवाः इष्टैः यज्ञैः न चरन्ति ? अपि तु तृष्यन्त्येव, मरु-
 तः न हि वहति ? अपि तु वहन्त्येव । भानि नक्षत्राणि निर्म-
 लाभानि निर्मलप्रभाणि भवन्तीति शेषः आशाः दिग्वाः शान्ताः प्रसन्नाः,
 उदयशः ससृष्टाः अवधि जला न भिन्दन्त तातिक्रामन्ति, क्ष्माभृतः
 कृत्तिवासाः क्ष्मा पृथिवीं विभ्रति धारयन्ति, किं बहना एवम् इक्ष्मा
 त्रैलोक्यं विभुवनं न चलति न क्षयति सर्व एव खं खं व्यापारं
 करोतीति भावः न सूर्यः वः युष्माकं श्रिये अभ्युदयाय स्तात्
 भूयात् ॥ ८७ ॥

कैलासे इति । यत्र भुवनविभौ त्रैलोक्यतौ भूरि प्रभूतं सम्यग्नि-
 कथं त्रैलोक्यस्य विभुवनस्य चिन्ताभृति कार्यं निर्वहणार्थं चिन्तयति
 नक्षत्राणि कृत्तिवासा इरा विरहत्रासेन विरहेशङ्कया देहेन चट्टा

एतद्यन्मण्डलं खे तपति दिनकृतस्ता ऋचोऽर्चोऽपि यानि
 द्योतन्ते तानि सामान्ययमपि पुरुषो मण्डलेऽणुर्यजुषि ।
 एवं यं वेद वेदवितयमयमयं वेदवेदी समग्री
 वर्गः स्वर्गापवर्गप्रकृतिरविकृतिः सोऽस्तु सूर्यः श्रिये वः ॥ ८८ ॥
 नाकौकःप्रत्यनीकक्षतिपटुमहसां वासवाग्रेसराणां
 सर्वेषां साधुपातां जगदिदमदितिरात्मजत्वे समेऽपि ।

काला येन तथाभूतः हरगौरोरूपैकशरीर इति भावः कैलासे विहरति क्रीडति । पद्मनाभः नारायणः अधिजलधि समुद्रे विभक्तप्रदे व्यययीभावः । कृष्णा क्लेश विना निश्चिन्तभावेनेति भावः आनन्दं जगत्कार्यदर्शनादिति भावः महाहौ नागराजो ध्वनन्ते शेते निदाति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा योगस्य समाधेः उद्योगे एकतानः एकाग्रः तत्पर इत्यर्थः सकलं स्वं निजं वासरं चतुर्युगमहस्ररूपमिति भावः, चतुर्युगमहस्रन्तु ब्रह्मणो दिवसो मुनेरिति पुराणम् । गमयति यापयति स भास्वान् सूर्यः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत ॥ ८८ ॥

एतदिति । खे आकाशे यदेतत् दिनकृतः सूर्यस्य मण्डलं तपति, ता ऋचः ऋग्वेदाः, यानि अर्चोऽपि मयखाः द्योतन्ते राजन्ते, तानि सामानि सामवेदाः, अयमपि मण्डले यः अणुः सूक्ष्मः पुरुषः अस्तीति शेषः, एषः यजुषि यजुर्वेदाः, एवम् इत्यं यं वेदवितयमयं विवेद्यात्मकं समग्रः सकलः वेदवेदी वेदविदुर्गः वेद जानाति, अग्रेष्वपवर्गस्य सुक्तेष्वप्रकृतिः मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । अविकृतिः विकाररहितः एकरूप इत्यर्थः स सूर्यः वः युष्माकं श्रिये मङ्गलाय अस्तु भवतु ॥ ८८ ॥

नाकौक इति । नाकौकसां स्वर्गादिनाम् प्रत्यनीकाः असुराः तेषां क्षतो विनाशे पटुः समर्थः महः तेजः तेषां तेषां

येनादित्याभिधानं निरतिशयगुणे नात्मनि न्यस्तमसु
 सुत्यः त्रैलोक्यवन्द्ये स्त्रिदशमुनिगणैः सोऽंशुमान् श्रेयसे वः ६०
 भूमिं धाम्नाऽभिदृष्ट्या जगति जलमयीं पावनीं संस्मृतावा
 म्नेयीं दाहशक्तौमुहुरपि यजमानात्मिकां प्रार्थितानाम् ।
 लीलामाकाश एवासृतकरघटितां ध्वान्तपक्षस्य पर्व-
 ण्येवं सूर्योऽष्टभेदां भव इव भवतः पातु विभ्रत् स्वमुक्तिम् ६१

वामशः इन्द्रः अप्सरः अप्सरीर्येषां सर्वेषां ददं जगत् बाधु
 सम्यक् पातां पालयतां देवानां मध्ये अदितेः कथ्यपपत्त्याः आत्म-
 जत्वे पुत्रत्वे समेऽपि अभिज्ञेऽपि येन निरतिशयगुणेन आत्मनि
 आदित्याभिधानम् अदितेरपत्यं पुमान् आदित्य इत्यभिधानं न्यस्तम्
 अप्रति नृहीतमिति यावत् । त्रैलोक्यानां वन्द्यैः त्रिदशमुनिगणैः
 देवर्षिभिः स्तुत्यः स्तवनीयः सः अंशुमान् स्तूर्यः वः युष्माकं श्रेयसे
 अस्तु भवतु ॥ ६० ॥

भूमिनिनि । धाम्नां तेजसाम् अभिदृष्ट्या अभितोषण्येन भूमिं
 जगति भूमौ जलमयीं, संस्मृतौ सम्यक् स्मरणे पावनीं पवित्रकारिणीं
 स्मर्तृणामिति भावः पवनसम्बन्धनीञ्च दाहशक्तौ दहनशक्तिविषये
 आग्नेयीं मुहुरपि पुनः पुनश्च प्रार्थितानाम् अभिलषितानां कामा-
 नामित्यर्थः सम्बन्धविवक्षया अधिकरणे षष्ठी । प्रार्थितेष्वित्यर्थः यज-
 नानात्मिकां याज्ञिकस्वरूपां याज्ञिका दत्तेन कामं पूरयन्तीति भावः
 आकाश एव जीतां विलासरूपास् आकाश एव सततसञ्चरन्त्या
 तन्मयीमिति भावः ध्वान्तपक्षस्य कण्ठपक्षस्य पर्वणि अमावास्याया-
 मित्यर्थः अमृतकरघटितां चान्द्रीमिति यावत् अतएव अष्टभेदां
 स्वमुक्तिं विभ्रत् भव इव हर इव स्तूर्यः भवतः युष्मान् पातु रक्षतु
 ॥ ६१ ॥

प्राकालोन्निद्रपद्माकरपरिमलनाविर्भवत्पादशोभो
 भक्त्या त्यक्तोरुखेदोद्गति दिवि विनतासूनुना नीयमानः ।
 सम्राज्ञाप्तापरान्तान्यधिकमधरयन् यो जगन्ति सुतोऽलं
 देवैर्देवः स पायादपर इव मुरारातिरङ्गां पतिर्वः ॥ ८२ ॥
 यः स्रष्टापां पुरस्तादचलवरसदस्युन्नतर्हेतुरेको
 लोकानां यस्तयाणां स्थित उपरिपदे दुर्विलङ्घ्येन धाम्ना ।
 सद्यः सिद्धौ प्रसन्नद्युतिशुभचतुराशामुखः स्ताद्विभक्तौ
 वेधा वेधा इवाविष्कृतकमलरुचिः सोऽर्चिषामाकरो वः ॥ ८३ ॥

भाति । प्राकाले प्रातःकाले उन्निद्राणां विवसितानां पद्मा-
 कराणां पद्मसमूहानां तडानानां वा परिमलनेन स्वर्णजनितशौरभेण
 स्वाविर्भवन्ती जायमाना पादानां मयूखानां शोभा यस्य तादृशः पद्मा-
 शौरभयन्मयूख इति यावत् पक्षे प्रातःकाले उन्निद्राया प्रबुद्धायाः
 पद्मायाः बद्धायाः करेण हस्तेन यत् परिमलनं संवाहनं तेन आवि-
 र्भवन्ती पादयोः चरणयोः शोभा यस्य तादृशः । भक्त्या त्यक्ता उर्वो
 मङ्गती खेदस्य परिमलस्य उदुमतिरुदयो यस्मिन् तत् यथा तथा
 दिवि प्राकाले विनतासूनुना कुरुष्वेन पक्ष गुरुहेन नीयमानः
 शान्तमानः । सम्राभिरभ्यैः आप्तः प्राप्तः अपरान्तः पाश्चात्यदिगन्तः
 त्रधां तानि पक्षे सम्राज्ञेन सूर्येण आप्तः आक्रान्तः अपरान्तः
 पाश्चात्यभागोऽपि तेषां तानि उदयाचलावधिपरमाचलपर्यन्तानीति
 भावः जगन्ति अधिकं सम्यक् अधरयन् परिभवन् अतएव देवैरलमति-
 शयेन स्तुतः अपरः मुरारातिरिव विष्णुरिव अङ्गां पतिः दिवसेश्वरो
 देवः वः बुद्धान् प्रायात् रक्षतु । उत्प्रेक्षासङ्कारः ॥ ८२ ॥

व इति । अपां जलानां स्रष्टा जनकः, आदिताप्यायते दृष्टि-
 रिति श्रुतेः, सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ।
 अर्प एव स्रज्जादौ तासु बीजसवास्तुजदिति भाषयाश्च । पुरस्तात्

साद्विपूर्वीनदीका दिशति दश दिशो दर्शयन् प्राग् दृश्यो यः
सादृश्यं दृश्यते नो सदृश्यतदृशि तैदृशे यस्य देशे ।
दीप्तांशुर्वः स दिश्यादग्नियुगदशा दर्शितद्वादशात्मा
संशाख्यत्वांश्च यस्याग्नयविदतिशयं दन्दशूकासनाद्यः ॥ ८४ ॥

पूर्ववर्ती यः अचलमरः स एव सदः संभा तस्मिन् स्थित इति शेषः
उच्यते अभ्युदयस्य जगतामिति शेषः एकः मुख्यः हेतुः कारणम् ।
यः दुर्बलज्ञेन दुरतिक्रमेण धाम्ना तेजसा लोकैर्न च त्वयाणां
लोकानाम् उपरिपदे स्थितः । सद्यः प्रसन्नया प्रीतिप्रदया द्युत्या
प्रमया शुभानि सुप्रमदानि चतुष्टयाम् आशानां दिशां सुखानि यस्य
तथोक्तः पक्षे प्रसन्ना द्युतिर्येषां तानि शुभानि सुन्दराणि चत-
राशास्तु चतुर्दिक्षु सुखानि यस्य तथोक्तः चतुर्मुखत्वादिति भावः ।
आविष्कृता कमलेषु पद्मेषु रुचिरतुरागो येन तथोक्तः पक्षः, आवि-
ष्कृता कमले विष्णोर्नाभिकमले इति भावः रुचिर्वासाभिजायः येन
सादृश्यः अतएव वेधा द्विप्रकारेण विभक्तः वेधा इव ब्रह्मेव सः अक्षिप्रां
तेजसाम् आकरः सूर्यः वः युष्माकं पिङ्गो स्नात् भवतु सिद्धिदो
भर्तृत्वत्वर्थः । उत्प्रेक्षाचलङ्कारः ॥ ८२ ॥

साद्रीति । यः अद्विभिः पर्वतैः टिवा आकाशेन उर्व्यां दृष्टिव्या
नदीभिश्च सह वर्त्तमानाः दश दिशः प्राक् प्रथमं दर्शयन् प्रकटयन्
दृशः नयनानि दिशति स्तव्यापारक्षसाः करोतीत्यर्थः सदृश्यतदृशि
सेन्द्रे तैदृशे देशे सुरलोके इत्यर्थः यस्य सादृश्यं सास्यं नो दृश्यते ससो
नास्तीति भावः । यस्य आशयवित् अभिप्रायज्ञः दन्दशूकाशनस्य
गरुडस्य आद्याः अयज्ञः अरुणः अतिशयम् अत्यर्थं दृढप्रयत्नं यथा
तथा अश्वान् संशान्ति सम्यक् चालयति, स दर्शिता द्वादश आत्मानः
येन तथाभूतः दीप्तांशुः सूर्यः वः युष्माकम् अग्नयस्य अमङ्गलस्य युग-
दशा द्वितीयदशा सङ्खलदशा इति यावत् दिशः विदधातु ॥ ८४ ॥

तीर्थानि व्यर्थकानि हृदनदसरसीनिर्भरान्भोजिनीनां
 नोदन्वन्तो नुदन्ति प्रतिदिनमशुभं श्वभ्रपातानुबन्धि ।
 आपो नाकापगाया अपि कलुषमुषौ मज्जता नैव यत्नं
 व्राते यातेऽन्यलोकान् स दिशतु दिवसस्यैकहेतुर्हितं वः ॥८५॥
 एतत् पाताब्जपङ्कजं तमिव तमसा साकमुद्गाढमासी-
 दप्रज्ञाताप्रतर्क्यं निरवगतिं तथा लक्षणं सुप्तमन्तः ।
 यादृक् सृष्टेः पुरस्ताद्विशि निशि निखिलं जायते तादृगेव
 वै लोको यद्वियोगादवतु रविरसी सर्गतुल्योदयी वः ॥८६॥

तीर्थानीति । यत्नं व्यर्थलोकान् अपराणि जगन्ति त्वादं
 पातयितुं वाते मते सति हृदनदसरसीनिर्भरान्भोजिनीनां सुदानाम्
 अकस्मिन्मध्यवर्षेऽपि कदापि नाना नदानां वरणीनां सरोवराणां
 निर्भराणां पद्मिनीनाञ्च तीर्थानि स्थानानि व्यर्थकानि विषयानि
 भवन्तीति शेषः काव्याभावादिति भावः । उदन्वन्तः ससृष्टाः प्रति-
 दिनं श्वभ्रपातानुबन्धि श्वभ्रे गङ्गरे पातः पतनम् अनुब्रूयति जनक-
 तीति तत्पङ्कजम् अशुभम् अमङ्गलं न नुदन्ति न अपनयन्ति लोका-
 न्मन्त्रकारा इत्याः ससृष्टरूपे गङ्गरे पतन्तीति भावः । नाकापगायाः
 मन्दाकिन्यः आपोऽपि अज्ञान्यपि मज्जताम् अवगाहमानामां नैव
 कलुषमुषः पापकारिण्यः भवन्तीति शेषः स दिवसस्य एकहेतुः अहि-
 तीवकारणं सूर्यः सः युष्माकं हितं दिशतु करोतु ॥ ८५ ॥

एतदिति । यस्य वियोगात् अभावात् अहृदवाटिति यावत्
 निशि निशि प्रतिरात्रम् एतत् निखिलं वै लोको सृष्टेः पुरस्तात् प्राक्
 यादृक् तमसा तिमिरेण जाकं यच्च उद्गाढम् आहतं सत् पाताब्ज-
 पङ्कजैः भूतमिव व्याघ्रमिव अप्रज्ञातम् अप्रतर्क्यं निरवगतिं दुर्बोधम्
 आसीत् तथा लक्षणं तादृक् लक्षणयुतम् अन्तःसुप्तं निद्रिमम् अतएव

हीमे योऽस्ताचलोऽस्मिन् भवति खलु स एवाधरतोदयाद्रिः
या यामिन्बुज्वलेन्दुद्युतिरिह दिवसोऽन्यत दीप्तातपः सः ।
वदश्यौ देशकालाविति हि नियमतो नोभयं देशकाला-
वव्याप्त स्वप्रभुत्वाहितभुवनहिती हेतुरङ्गामिनो वः ॥ ८७ ॥
व्ययैरुग्रग्रहोडुग्रसनगुरुतरैर्नोसमग्रैरुदग्रैः
प्रत्यग्रैरीषदुग्रैरुदयगिरिगतो गोगणैर्गौरियन् गाम् ।
उद्गूमाचिर्विल्लीनामरनगर नगग्रामगर्भाभिवाङ्गां
अग्रे श्रेयो विधत्ते ज्ञपयतु गहनं स ग्रहग्रामणीर्वः ॥ ८८ ॥

ताङ्गमेव जायते, अतो सर्गस्त्यः दृष्टिदृश्यः उदयो यत्र तथाभूतः
रविः वः युष्मान् अवस्य रजत ॥ ८६ ॥

हीमे इति । अस्मिन् हीमे जम्बूहीमे यः अस्ताचलः अस्तपर्वतः
भवति, अप्ररत्न हीमे च एव अस्ताचल एव उदयाद्रिः उदयाचलः ।
इह हीमे उज्ज्वला इन्दोश्चन्द्रस्य द्युतिर्यस्यां तादृशी वा यामिनी
रजनी, अन्यत्र हीमे दीप्ताः आतपः सौराचलः यत्र तादृशः
दिवसः । देशकालो स्थानसमयो यस्य वश्यो वश्यंवदौ इति हि इत्य-
आदेव कारणात् देशकालो नियमतः सिद्धान्तः अभयं न स इति
शेषः अयमेव पूर्वाचलः नास्ताचलः अयमेव दिवसः, न रजनी इत्येवं
देशकालयोर्निसयो नास्ति, सूर्यस्य उदयेन अस्तमनेन च देशकाल-
न्यवस्थेति भावः । अथ आत्मनः प्रभुत्वेन सामर्थ्येन आहितं जनितां
भुवनानां हितं येन तथाभूतः सः अङ्गां हेतुः दिवसकरः इतः सूर्यः
वः युष्मान् अव्यात् रजत ॥ ८७ ॥

व्ययैरिति । यः उदयगिरिगतः उदयाचलस्यः सन् व्ययैः
विष्टमरैः उपाणाम् उज्ज्वलानां रात्राविति भावः यहाणाम् उद्गूनां
नक्षत्राणाञ्च यस्यने तिरोधाने गुरुतरेः मङ्गलतरेः वाचस्पतिरिति
ज्ञात्वा नो समयो अवस्थ्यैरित्यर्थः प्राजपितृणादिति भावः उदयोः

योनिः सान्नां विधाता मधुरिपुरजितो धूर्जटिः शङ्करोऽसौ
 मृत्युः कालोऽलकायाः पतिरपि धनदः पावको जातवेदाः
 इत्थं संज्ञा डवित्यादिवदमृतभुजां या यदृच्छाप्रवृत्ता-
 स्लासामेकोऽभिधेयस्तदनुगुणगणो यः स सूर्योऽवताहः ॥८८॥

उद्गतार्थैः ईषत् अलं उमैः तोष्णैः नास्तितीक्ष्णैरिति यावत्
 गोमयैः मयूखनिचयैः उद्गतानां धूमानाम् अर्चिर्भिरिव शिखाभि-
 रिव तिमिरैरिति भावः विद्योनाः विलयं गताः तिरोहिता
 इति यावत् अमरनगराणि सुरपुराणि नगाः पर्वताः यामाः जनप-
 दाश्च नभे अभ्यन्तरे यस्याः तद्योक्तां गा मृधिवीं, स्वर्गेषुपशुवाग्ज्व-
 दिङ्नेत्रर्षाभूलले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंश्च गौरित्युभयत्वाम्बरः ।
 गौरयन् धवल्यन् उज्ज्वल्यन्नित्यर्थः अयं प्रथमम् उदयमात्रमेवेत्यर्थः
 अथः मङ्गलं जगतामिति शेषः विधत्ते करोति, स पञ्चदशमयोः
 सहाय्ये सरः सूर्यः वः युष्माकं मङ्गलं विपदं ग्लपयतु गमयतु ॥८८॥

योनिरिति । विधाता ब्रह्मा सान्नां वेदानां योनिः उत्पत्तिक्षेत्रं,
 मधुरिपुः नारायणः अजितः अपराजितः कैरपि जेतुं न शक्य इति
 यावत् असौ धूर्जटिः हरः शङ्करः मङ्गलकरः, कालः मृत्युः अलक
 इति यावत्, अलकायाः पतिरपि कुबेरोऽपि धनदः, जातवेदाः
 अग्निः पावकः शुद्धिजनकः इत्यम् अमृतभुजां देवानां डवि-
 त्यादिवत् यदृच्छाप्रवृत्ताः स्वेच्छयोद्धरिताः याः संज्ञाः आख्याः, तासां
 संज्ञानां एकः अद्वितीयः अभिधेयः वाच्यः तदनुगुणः वृत्तत्संज्ञानां
 अनुगुणः अनुकूलः अन्वर्थ इति यावत् गुणो यस्य तादृशः यः, सः
 सूर्यः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु । यथा डवित्यादित्यादिसंज्ञाशब्दा
 वक्तुरिच्छामात्रेण प्रयुक्ता मान्वर्थताम् आपद्यन्ते तथा ब्रह्मादिदेवानां
 तत्तदाख्या लोकाणां स्वेच्छया प्रयुक्ताः न तु अन्वर्थाः, सूर्यस्तु तत्तद-
 गुणयोगात् तत्तदाख्यानार्हतीति स एव देवेषु श्रेयानिति भावः ॥८८॥

देवः किं बान्धवः स्यात्प्रियसुहृदयवाचार्थं आहोस्त्रिदार्थ्यं
रक्षा चक्षुर्नु दोषो गुरुत जनको जीवितं बीजमोकः ।
एवं निर्णयितं यः क इव न जगतां सर्वदा सर्वदोऽसौ
सर्वाकारोपकारी दिशतु दशशताभीषुरभ्यर्चितं वः ॥१००॥
श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः श्रीमयूरेण भक्त्या
युक्तश्चेतान् पठेद्यः सक्तदपि पुरुषः सर्वपापैर्दिमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कीर्त्तिमायुःप्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्यप्रसादात् ॥१०१॥

इति महाकविश्रीमयूरभट्टकृतं सूर्यशतकं समाप्तम् ।

—

देव इति । यः देवः बान्धवः किन्, अथवा प्रियसुहृत्, वा
आचार्यः, आहोस्त्रिदार्थ्यं अथवा आर्यः साधुः, रक्षा परित्यागः,
चक्षुः, दोषः नु, उत अथवा गुरुः, जनकः पिता, जीवितं जीवनं,
बीजं मूलकारणं, ओकः स्थानम् आश्रय इति यावत् स्यात्किम् ? एवम्
इत्थं क इव न निर्णयितं न निश्चीयते न आख्यायते इति यावत्
जनैरिति शेषः सर्व एव निर्णीते इत्यर्थः । सर्वदा जगतां सर्वदः सर्व-
मनोरथदायी सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण उपकरोतीति तथाभूतः यमौ
दशशताभीषुः सङ्ख्याकरः वः युष्माकम् अभ्यर्चितं वाञ्छितं दिशतु
ददातु ॥ १०० ॥

श्लोका इति । श्रीमयूरेण कर्त्तुमिति शेषः लोकस्य जगतः भूत्यै
भङ्गलाय इति उक्तद्वयाः शतं श्लोकाः पद्यानि रचिताः यः पुरुषः
भक्त्या, युक्तः भक्तियान् मनः सक्तदपि एकवारमपि किं
पुनर्वङ्गारमित्यपिशब्दार्थः । एतान् श्लोकान् पठेत्, स सर्व-

शान्तिशतकम् ।

—

नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
 विधिवन्ध्याः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
 फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना
 नमस्तत् कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ १ ॥

पापैः विमुक्तः सन् सुख्यस्य प्रसादात् अत्र संसारे आरोग्यं नतु कवित्वं
 अतिं प्रज्ञाम् अतुल्यं बलं कीर्तिम् आयुःप्रकर्षं दीर्घमायुरित्यर्थः
 विद्याम् ऐश्वर्यम् अर्थम् धनं सुखमपि सुखञ्च लभते प्राप्नोति ॥ १०१ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
 विरचिता सूर्यशतकव्याख्या समाप्ता ।

—

नमस्याम इति । देवान् सुरान् नमस्यामः वन्दामहे । ननु तेषां
 नमने न फलमित्याह नन्विति, ननु भाः तेऽपि देवाः हतविधेर्दुर्दैवस्य
 वशगाः वशवर्तिनः अतस्ते न किमपि कर्तुं प्रभवन्तीति भावः । तर्हि
 विधिः दैवं बन्ध्याः नमस्यः, तदपि नेत्याह स इति, सोऽपि विधिरपि
 प्रतिनियतं सुनिश्चितं यत् कर्म सुकृतं दुष्कृतं वा तस्मात्तस्यैव फलदः
 न तु ततो न्यूनाधिकं कर्तुं प्रभवतीति भावः । फलं बन्ध्यामिति चेत्
 तदपि नेत्याह फलमिति, फलं कर्मायत्तं सुकृतदुष्कृतकर्माधीनमित्यर्थः ।
 अतस्तस्यापि न प्रभुत्वमिति भावः, अतः अमरगणैः देवगणैः नमस्कृते-
 रिति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं विधिना च बन्धितेन किम् ?
 न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मभ्यः सुकृतदुष्कृतरूपेभ्यः
 नमः, विधिरपि देवमपि येभ्यः कर्मभ्यः न प्रभवति दैवमपि कर्म-

यदि शान्तौ मनो देयं यदि मुक्तिपदे रतिः ।

तदा शिङ्खनमिश्रस्य पद्यमाराध्यतां धिया ॥ २ ॥

सन्तोषसन्ततिकरं विदुषां कवीनां

सांसारिकाप्रतिमदुःखविनाशबीजम् ।

यत्नेन शान्तिशतकं विदधे विवेकी

श्रीशिङ्खनः प्रकृतिसुन्दरशुद्धबुद्धिः ॥ ३ ॥

धीनमिति भावः । शिखरिणीवृत्तं, रसेन्द्रैश्वर्या यमनसम्भागः
शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यदीति । यदि शान्तौ शान्तिमार्गे मनः देयं, यदि मुक्तिपदे रति-
रभिलाषः, अस्तीति शेषः, तदा धिया बुद्ध्या शिङ्खनमिश्रस्य पद्यम-
आराध्यताम् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २ ॥

सन्तोषेति । प्रकृत्या स्वभावेन कयाचित् नाश्यां वा सुन्दरी शुद्धा
निर्मला बुद्धिर्यस्य तथाभूतः अतएव विवेकी वैराग्यवान् श्रीशिङ्खनः
कविरिति शेषः यत्नेन विदुषां कवीनां सन्तोषसन्ततिकरं सातिशय-
प्रीतिदं सांसारिकं संसारभवम् अप्रतिमं असमं यत् दुःखं तस्य विनाशबीजं
अथकारणं शान्तिशतकं नाम सन्दर्भं विदधे रचितवान् । प्रसिद्धिरियं
शिङ्खननामा कविः कस्याश्चिद् वेश्यायामासक्त आसीत् । एकदा पितृ-
श्राद्धं मे श्रो भाषीति तद्दिने तव सकाशं नामनिष्ठामीति तामुक्त्वा
नृहं मतः यथाविधि श्राद्धं समाप्य शायं यथापूर्वं कामाविष्टचेताः
तामेव वेश्यां प्रति समुत्सुकसनाः श्राद्धीयद्रव्यावशिष्टं किञ्चिदुपादेयं
द्रव्यं नृहोत्वा नदीपारस्थितं वेश्यालयं प्रति गच्छन् कमपि पारगम-
नोपायमदृष्ट्वा तमपि एकं शवं जलोपरि भासमानं कटोत्तमम् मत्वा
तदुपरि आरुह्य नदीमुत्तरार । उत्तीर्णञ्च सर्वशुद्धितं नेष्ट्वालयं स्वस्था-
गमनाभावनिश्चयात् आहतद्वारं दृष्ट्वा प्राचीरमुल्लङ्घ्य प्रविशितुः
प्राचीरगतं काञ्चनपि गते प्रविशतः कञ्चित् सर्पस्य पुच्छमवलोक्य

आत्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चत्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निष्पृहाः ।
 न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्यया
 वाञ्छामातपरिग्रहाण्यपि वयं त्यक्तुं न तानि क्षमाः ॥४॥
 धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः परं ध्यायतां
 आनन्दाशुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गे स्थिताः ।

तदेवावलम्ब्य वाटीमध्यं प्राविशत् । प्रविष्टश्च तं तादृशे समये दृष्ट्वा सा
 वाराङ्गना तं कथं त्वया च्युतद्वारे गृहे प्राविष्टः कथं वा अस्यां रज्जन्यां
 नदीसुतीर्थे इति पृष्ट्वा तदुक्तं सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा वहिरागस्य प्राची-
 रस्थितमूर्तमध्यात् लम्बमानं स्मृतं सपिं नदीतोरे च स्थितं शवं दृष्ट्वा
 ईदृशं साहसं त्वया मत्कृते कृतं यादं परमार्थचिन्तायामीदृशोऽध्य-
 वसायः क्रियते तदा परमा गतिर्लभ्यत इति नितरां तिरश्चकार ।
 ततश्च तच्छ्रुत्वा दृष्टयो विवेको जातः अथा तं परित्यज्य शान्तिमार्गे
 वसुवृक्षकोऽभवदिति । यस्मिन्तत्त्वकं वृत्तं, श्रेयं वस्मिन्तत्त्वकं तमजा
 जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

आत्मज्ञानेति । आत्मज्ञानेन कोऽयमात्मेति ज्ञानेन यो विवेकः
 तेन निर्मला विशुद्धा धीर्बुद्धिर्येषां तादृशाः जनाः एकान्ततः अतिशयेन
 निष्पृहाः वीतरागाः सन्तः उपभोगभाञ्ज्य उपभोगक्षमाणि अना-
 वासलभ्यानि भोग्यानि धनान्यपीत्यर्थः यत् मुञ्चन्ति त्यजन्ति तत्
 दुष्करम् अन्यैः कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति, अहो आश्चर्यं वयं पुरा पूर्वं न
 प्राप्तानि नोपार्जितानि, सम्प्रति च प्राप्तौ येषामिति शेषः न दृढप्र-
 त्ययाः न दृढनिश्चयाः सन्तीति शेषः तानि वाञ्छामात्रेण मनोरथ-
 मात्रेण परिग्रहो येषां तथोक्तानि धनान्यपि त्यक्तुं न क्षमाः न
 शक्ताः । शार्दूलविक्रीडितम् । सूर्याश्वेयंदि मः सजौ सततमाः
 शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

धन्यानामिति । गिरिकन्दरोदरभुवि पर्यतगुहाभ्यन्तरे परं ज्योतिः

अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
 क्रीडाकाननकेलिमण्डपजुषामायुः परं क्षीयते ॥ ५ ॥
 विशीर्णः प्रारम्भो वपुरपि जराव्याधिविधुरं
 गतं दूरे विप्रस्त्रजनभरणं वाञ्छितमपि ।
 इदानीं व्यामोहाद्दहह ! विपरीतिं हतविधौ
 विधेयं यत्तत्त्वं स्फुरति मम नाद्यापि हृदये ॥ ६ ॥
 बोभत्साः प्रतिभान्ति किन्न विषयाः किन्तु स्पृहायुष्मती
 देहस्यापचयो मती निविशते गाढो गृहेषु ग्रहः ।

पश्यतां साक्षात् कूर्चतां धन्यानां पुण्यवताम् अह्ने क्रोडे निःशङ्कं
 निर्भयं स्थिताः शकुनाः पक्षिणः न्यानन्दाशुजलं पिबन्ति, तं किन्तु
 अस्माकं मनोरथेन उपरचितानि कल्पितानि प्रासादवापीतटक्रोडा-
 काननेषु हस्यसरोवरतटोद्यानेषु यानि केलिमण्डपानि क्रीडागृहाणि
 तानि जुषन्ति सेवन्ते इति तथोक्तानां सतां परं केवलम् आयुः
 जीवनकालः क्षीयते क्षयं गच्छति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

विशीर्ण इति । हतविधौ हतदेवे विपरीते प्रतिकूले सति
 प्रारम्भः कार्येषु समुद्योगः विशीर्णः निफलतां गत इति यावत्.
 वपुः शरीरमपि जरया वार्द्धकेन व्याधिना च विधुरं व्याकलं, सुतरां
 वाञ्छितमपि विप्राणां ब्राह्मणानां स्त्रजनानाञ्च भरणं दूरे गतम्
 असामर्थ्यादिति भावः अजहृत् खेदे इदानीं व्यामोहात् विशेषेण जातात्
 मोहात् ज्ञानवैकल्यादिति भावः यत् तत्त्वं विधेयम् अन्वेषणीयं
 तत् अद्यापि मम हृदये न स्फुरति न प्रकाशते किमप्य कर्तव्यं तदहं
 नावधारयितुं शक्नोमीति निष्कर्षः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

बोभत्सा इति । विषयाः भोग्यवस्तुः बोभत्साः कृतसिताः
 किं न प्रतिभान्ति न स्फुरन्ति ? अस्ते इति शेषः अपि तु प्रतिभान्त्ये-
 वेत्यर्थः किन्तु आयुष्मती अतिदीर्घा जहृत्सिताः स्पृहा आयुष्मती

ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्त्तिका वासना
 का नाभेयमतर्कहेतुगहना दैवी सतां यातना ॥ ७ ॥
 अजानन् दाहान्तिं विशति शूलभो दीपदहनं
 न मीनोऽपि ज्ञात्वा वृतवडिशमश्नाति पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येतान् वयमिह विपज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामानहह ! गहनो मोहमहिमा ॥ ८ ॥

तेष्विति शेषः । सतौ बुद्धौ देहस्य अपायः अन्तः क्षय इति यावत्
 निविशते देहोऽयं नश्ये इति सतावाविर्भवतीत्यर्थः किन्तु गृहेषु पक्षः
 व्यावर्त्तिका वादः अतिप्रबलः । गृहासक्तिर्न निवारयितुं शक्यते इति
 भावः । ब्रह्म उपास्यम् इति बुद्धिरिति शेषः हृदि स्फुरति विकाशते
 किन्तु वासना विषयलालसा व्यावर्त्तिका बुद्धिः तत आकर्षणीत्यर्थः ।
 अतः अतर्क्यः तर्कयितुमशक्यो हेतुर्यस्याः अतएव गहना निविडा दुर्बो-
 धेत्यर्थः इयं सतां साधूनां यातना दुःखिणो नाम सम्भावनायां देव-
 दुर्दिपाकोऽयमिति सम्भाव्यते इति निष्कर्षः । स्पृहायाः गृहेषु
 पक्षस्य च हेतुं विनापि प्रवृत्तेः विभावना, स्पृहाया अभावहेतौ
 सत्यपि गृहेषु पक्षमाहेतौ सत्यपि तत्तत्फलप्रवृत्ते विशेषोक्तिश्चेत्य-
 नयोः सन्देहसङ्करः । अतश्च दर्शने । विभावना विना हेतुं कार्योत्-
 पत्तिर्यदुच्यते इति, सति हेतौ फलभावो विशेषोक्तितया द्विधेति च ।
 अज्ञाद्वित्वेन ह्युत्तरीनां तद्देवाश्रयस्थिता सन्देहवत्ये च भवति सङ्कर-
 द्विविधो नत इति च । शार्दूलवक्राङ्गुलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अजानन्ति । शूलभः प्रतङ्गविशेषः दाहान्तिं दाहजनितं
 पीडं च ननु दीपदहनं दाहान्तिं विशति, मीनोऽपि पिशितं
 भावं वृतवडिशम् अजानन्ति इति यावत् न ज्ञात्वा अश्नाति पशति,
 वक्तुं इह संसरे एतान् कामानिति शेषः विपज्जालजटिलान्
 व्याप्राप्नोति यावत् विजानन्तः । विशेषेण हि नोऽपि कस्यचित् इति

चान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तव्र सन्तोषतः

सोढा दुःसहशीतवाततपन्नक्षेत्रा न तप्तन्तपः ।

ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः पदं शाश्वतं

तत् तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभि स्तैः फलैर्वञ्चितम् ॥८॥

कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा

मथ्यन्तो विटजल्पितैरुपहता क्षीणीभुजस्ते किल ।

कामाः भोगाः तान् न सुञ्चामः न त्यजामः अङ्गं वाञ्छय्यं मोहस्य
अज्ञानस्य मङ्गिना माहात्म्यं गहनः दुर्बोधः । अत्र मोहमाहम-
रूपकारणेन कामत्यागाभावरूपकार्यस्य समर्थतात् कारणेन कार्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण
विशेषस्तेन वा पुनः । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधयेत्येतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति । गिखरिणीवृत्तम् ॥८॥

ज्ञानमिति । क्षमया क्षमागुणेन न चान्तं न सोढुम् अस्माभि-
रिति शेषः वयं क्षमाहीना इति लोकानाम् अत्वाचारान् सोढवन्त
इति न, असमर्थ्येनैव ज्ञानमिति भावः । गृहोचितं सुखं विविध-
भोग्यवस्तुभोगजनितमिति भावः त्यक्तं दुर्लभत्वादिति भावः, सन्तो-
षतः वीतरामत्वजनितपरितोषेण न त्यक्तमिति शेषः, दुःमहाः
सोढुमशक्या ये शीतवाततपनानां क्षेत्राः सोढाः भोगार्थितयेति भावः
तपः चान्द्रायणादिकं न तप्तं नावुष्ठितम् एतादृशक्षेत्रेण तपश्चर-
णं कृतं किन्तु क्षेत्रेण एव कृतः न तप इति भावः । अङ्गं दिवा-
रात्रं वित्तं धनं ध्यातं चिन्तितं, शाश्वतं सनातनं विष्णोः पदं न च
ध्यातमिति शेषः सुनिभिः यदेव जनादिकं कृतम् अस्माभिरपि तत्तत्
कर्म कृतं किन्तु तैस्तैः फलैः तत्तत्क्षमादिगुणजनितैरिति भावः
वञ्चितं विषयलभ्यं तत्तत् फलं न प्राप्तमस्माभिरिति भावः । अत्रापि
विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहश्चेष्टितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

कृत्वैति । गस्तेः विभीषिकां भयप्रदर्शनं कृत्वा यदि मां न

विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतीसर्गस्थितिव्यापदां
 ईशस्तत्परिचर्यया न गणितो वैरेष नारायणः ॥ १० ॥
 नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
 सेव्ये स्वस्य पदस्य दा रि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
 यं कञ्चित् पुरुषाभमं कतिपययामेशमल्पार्थदं
 सेवाये मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम् ॥ ११ ॥

भजनि तदा त्वाम् अनेन शस्त्रेण निहनिष्ये । इत्येवं भीतिं दशयि-
 त्वेत्यर्थः कतिपययामेषु दीनाः दुर्बलाः प्रजाः जनान् मश्रून् पीड-
 यन्तः विटानां भूतानां जल्पितैः चाटुवचनैः उपहृताः गर्वं प्रापिता
 इति भावः ये केचित्ति शेषः ते किल क्षौणीभुजः मूपाकाः कथ्य-
 न्ते इति शेषः, भूमण्डला इति वक्तव्या इति किलशब्देनद्योत्यते ।
 वयमपि विद्वांसः किङ्केललीके वृषाविद्याभिमानिन इति भावः
 यैः स्वाभिः तेषां परिचर्यया सेवया त्रिजगत्याः सर्गस्थितिव्यापदां
 कृष्टिस्थितिसंहाराणाम् ईशः कर्ता एषः नारायणः न गणितः न
 लब्धतः न मत इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

नाथे इति । नाथे स्वामिनि श्रीपुरुषोत्तमे ओमतां पुरुषाणां
 प्रवरे त्रिजगताम् एकाधिपे एकेश्वरे चेतसा मनसा न तु कायिकप्र-
 यत्नेनेति भावः सेव्ये आराध्ये स्वस्य पदस्य निर्वाणस्थे व्यर्थः दातरि
 चरे देवे नारायणे तिष्ठति इति यं कञ्चित् पुरुषाभमम् अतिक्षुद्रं
 पुरुषं कतिपययामेशं कतिपययामाधिपतिम् अल्पार्थदं यत्किञ्चन-
 दातारं वरं नानवं सेवायै परिचर्यार्थं मृगयामहे अन्विच्छामः, अहो
 आश्चर्यं वयं मूढाः मूर्खाः वराकाः कपणाः यत्किञ्चिद्विनाशिन इति
 यावत् । अत्र मूढा वराका वयमित्यस्य तादृशदरोपासनकार्यस्य
 हेतुत्वेन कीर्तनात् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतो-
 र्वाक्यप्रशस्त्यै काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ११ ॥

जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
 काचमूल्येन विक्रीतो हन्त ! चिन्तामणिर्मया ॥ १२ ॥
 याज्जाशून्यमयत्नलभ्यमग्नं वायुः कृतो वेधसा
 व्यालानां पशवस्तृणाङ्गुरभुजः सुस्थाः स्थलीशायिनः ।
 संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
 यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ १३ ॥
 यद्वक्तुं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटुं मृषा
 नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।

जन्मेति । मने संसारे भोगानां भोग्यवस्तूनाम् उपलिप्सया
 बाभेक्षया इदं जन्म बन्ध्यतां विफलतां नीतं हन्त खेदे, मया
 काचमूल्येन चिन्तामणिः विक्रीतः । अत्र भवभोगबोभनं जन्म
 व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति सादृश्यप्रतीतेर्निट-
 र्गनालङ्कारः । तदुक्तं टप्पे, अस्य वन् वस्तुनस्वस्योऽनम्भवन् वापि
 क्वचित् । यत्र विस्वानुविस्वत्वं बाधयेत् सा निर्दग्नेति । अनुष्टु-
 प्तम् ॥ १२ ॥

याच्जेति । वेधसा व्रज्जणा व्यालानां सर्पाणां वायुः याचत्रा-
 शून्यं प्रायेणारहितम् अत्रएव अयत्रम् अनायासं यथा तथा लभ्यम-
 अग्नम् आहारः कृतः व्याख्यापित इत्यर्थः । पशवः तृणाङ्गुरभुजः
 स्थलीशायिनः वनभूमिशयनाः सुस्थाः सुखेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । संसार-
 एव अर्थवः समुद्रः तस्य लङ्घने क्षमा शक्ता धीर्येषां तथाभूतानाम्
 अनायासेन संसारं तर्जुं शक्तानामिति भावः नृणां मानवानां सा
 वृत्तिः जीविका परोपामनादिरूपेति भावः कृता निष्पीतित्यर्थः वेध-
 सेति शेषः यां वृत्तिं सततम् अन्वेषयतां मृगयतां नृणां सर्वे गुणाः
 विद्यादयः समाप्तिं प्रयान्ति जयं गच्छन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 प्तम् ॥ १३ ॥

यदिति । हे कुरङ्ग मृग ! यत् यतः त्वं धनिनां वक्त्रं वदन्

काले बालटणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे
 तस्मै ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किं नाम तप्तपः ? ॥१४॥
 कामं वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्यल्लभेन ।
 विदधति धनिषु न दैन्यं ते खलु पशवो वयं सुधियः ॥१५॥
 आस्वाद स्वयमेव वच्मि महतीर्ममंश्चिदो वेदना
 मा भूत् कस्यचिदप्ययं परिभवो याज्जेति संसारिणः ।
 पश्य भ्रातरियं हि यौवनजराधिकारकेलिस्थली
 मानन्तानमसी गुणव्यतिकरप्रागल्भ्यगर्वच्युतिः ॥ १६ ॥

सुष्ठु पुनः पुनः न दैक्ष्यसे न पश्यसि, कृषा मिथ्या चाटुं प्रियोक्तिं न
 ब्रूषे धनिनां समीपे इति शेषः, एषां गर्वगिरः अहङ्कारवचनानि
 न शृणुष्वे, प्रत्याशया च पुनः न धावसि एषां समीपे इति शेषः, कावे
 लुभासमये बालटणानि नवटणानि खादसि, निद्रागमे सुखं लब्ध्वा
 निद्रासि, तत् तस्मात् भवता कुत्र स्थाने किञ्चास किमाख्यं तप्तपः
 चरितं तत् मे मह्यं ब्रूहि कथय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

काममिति । हरिणाः वनेषु अवलम्बनेन तृणेन कामं लब्ध्वा
 जीवन्ति वर्त्तन्ते, धनिषु दैन्यं दीनतां न विदधति न प्रकटयन्ति, ते
 खलु पशवः, वयं सुधियः विद्वांसः ? विपरीतमिदं वयं पशवः ते
 एव सुधिय इति वक्तव्यमिति भावः । आख्यावृत्तं, यस्याः पादे
 प्रथमे द्वादश मातास्तथा ततोऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश
 अतुर्थके सार्येति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

आस्वाद्येति । स्वयमेव महतीर्गुर्वीः समंश्चिदः यातनाः
 विकारान् वाच्जायामिति भावः आस्वाद अनुभव कस्यचित्
 संसारिणः वाच्जा भिजा इति अयं परिभवः निकारः मा भूत् न
 भवतु कोऽपि दैर्घ्यं निकारं न भुङ्क्षामिति भावः वच्मि ब्रवीमि,
 हे भ्रातः ! पश्य अवलोकय, इयं वाच्जा हि भिजैव यौवनजरा,

क नस्तासि ? भ्रातः ! कृतवसतयो यत्र धनिनः
 किमर्थं ? प्राणानां स्थितिमनुविधातुं कथमपि ।
 धनेर्याज्जालञ्चैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलं
 निष्कारोऽप्ये पश्चादनमहह ! भोस्तद्धि निधनम् ॥ १७ ॥
 प्राणानां वत किं ब्रुवे कठिनतां तैरेव साविष्कृता
 निकाशमन्ति कथञ्चिदेव हि न ये याज्जावचोभिः सत्रम् ।
 आत्मानं पुनरात्तिपामि विदितस्यैर्योऽपि येषामहो
 मिथ्याशङ्किततद्वियोगविधुरो यत् प्रार्थये सर्वशः ॥ १८ ॥

शिक्षारस्य केलिस्त्वचो क्रीडाक्षेत्रं मानस्य स्तानि मलिनीकरस्य मरी,
 यत्रा गुणव्यतिकरेः गुणबन्धैः यत् प्रागल्भ्यम् औन्नत्यं तस्य गर्व-
 व्युत्तिः अहङ्कारश्च । रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित
 वृत्तम् ॥ १६ ॥

क्रोति । हे भ्रातः । क कुत्र गन्तासि गमिष्यसि ? यत्र धनिनः
 कृतवसतयः वसन्तीत्यर्थः तत्र गमिष्यामीति शेषः, किमर्थं गन्तामीति
 शेषः ? याच्जया भिक्षया लब्धैः धनैः कथमपि प्राणानां स्थितिम्
 अनुविधातुं सम्पादयितुं गमिष्यामीति शेषः । ननु भोः अभ्यर्थन-
 फलं भिक्षाफलं परिभवः, यतः अप्ये निकारः व्यवसाननं पश्चात् धनस्य
 अहह खेदे, भोः तत् निधनं हि मरणमेव अथ च निशब्देन विकारः
 गतश्च धनलाभ इति निधनशब्दव्युत्पत्तिरिति बोध्यम् । शिक्षारस्यो-
 वृत्तम् ॥ १७ ॥

प्राणानामिति । वत खेदे प्राणानां कठिनतां निहृतां किं
 ब्रुवे कथयाहि ? तैः प्राणैरेव सा याच्जा आविष्कृता प्रकाशिता,
 ये याच्जावचोभिः भिक्षावाक्यैः समं कथञ्चिदेव न निष्क्रामन्ति न निर्ग-
 ष्यन्तिः आत्मानं पुनरेव आत्तिपामि तिरस्करोमि, यत् यतः
 येषां प्राणानां विदितस्यैर्योऽपि कठिनतां जानन्नपीत्यर्थः मिथ्या

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
 कृते किं नास्माभिः विगलितविवेकैः व्यवसितम् ।
 यदीशानामग्रे द्रविणकणमोहान्धमनसां
 कृतं वीतव्रीडैः निजगुणकथापातकमपि ॥ १८ ॥
 बीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरं
 प्रायोबन्धुभिरध्वनीव पथिकैः योगो वियोगावहः ।
 हातव्योऽयमसार एष विरसः संसार इत्यादिकं
 सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ २० ॥

यद्विहितेन तेषां प्राणानां विसिनीयेन विभ्रतः व्यकुलः सन् सर्वशः सर्वेषां
 मार्गये भिक्षां करोमि । यद्विहितेन तेषां प्राणानां कृते निमित्तं विग-
 लितविवेकैः निर्विवेकैः अस्माभिः किं न व्यवसितं न उद्द्युक्तं, यत्
 द्रविणकणस्य धनलेशस्य मोहेन अन्धं मनो देषां तेषाम् ईशानां
 धनिनाम् अग्रे सम्मुखे वीतव्रीडैः निर्लज्जैः शत्रुभिः निजगुणकथा
 अगुणकीर्तनमेव पातकमपि कृतम् । शिखरिणोऽहम् ॥ १८ ॥

अमीषामिति । तुलितं विषिनीपत्रस्य पद्मपत्रस्य पयः येः
 तथाभूतानाम् अतिचपलानाम् अमीषां प्राणानां कृते निमित्तं विग-
 लितविवेकैः निर्विवेकैः अस्माभिः किं न व्यवसितं न उद्द्युक्तं, यत्
 द्रविणकणस्य धनलेशस्य मोहेन अन्धं मनो देषां तेषाम् ईशानां
 धनिनाम् अग्रे सम्मुखे वीतव्रीडैः निर्लज्जैः शत्रुभिः निजगुणकथा
 अगुणकीर्तनमेव पातकमपि कृतम् । शिखरिणोऽहम् ॥ १८ ॥
 बीभत्सा इति । विषयाः सकृच्चन्दनवनितादयः बीभत्साः
 कुत्सिताः परिणामविरसा इति भावः, कायः शरीरं जुगुप्सिततमं
 दुष्पिततमं मलप्रतित्वादिति भावः, वयः बौद्धमम् आयुषां गत्वरं
 क्षणिकं, बन्धुभिर्योगः अध्वनि पथि पथिकैरिव ग्राहः वियोगावहः
 विच्छेदजनकः । अतः अयम् असारः विरसः संसारः हातव्यः
 हातव्यः इत्यादिकं सर्वस्यैव जनस्य वाचि तिष्ठतीति शेषः । पुनः
 किन्तु कस्यापि पुण्यात्मनः जनस्य चेतसि मनसि तिष्ठतीति शेषः ।
 यद्विहितेन तेषां प्राणानां कृते निमित्तं विगलितविवेकैः निर्विवेकैः
 अस्माभिः किं न व्यवसितं न उद्द्युक्तं, यत् द्रविणकणस्य धनलेशस्य
 मोहेन अन्धं मनो देषां तेषाम् ईशानां धनिनाम् अग्रे सम्मुखे
 वीतव्रीडैः निर्लज्जैः शत्रुभिः निजगुणकथा अगुणकीर्तनमेव पातकमपि
 कृतम् । शिखरिणोऽहम् ॥ २० ॥

तडिन्मालालोलं प्रतिदिवसदत्तान्वतमसं
 भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम् ।
 इति व्यक्तोद्धारं चटुलवचसः शून्यमनसो
 वयं वीतव्रीडाः शुक इव पठामः परममी ॥ २१ ॥
 यदासौ दुर्वारः प्रसरति मदश्चित्तकरिणः
 तदा तस्योद्दामप्रसररसरूढैः व्यवसितैः ।
 क तत् धैर्यालानं क च निजकुलाचारनिगडः
 क सा लज्जारज्जुः क विनयकठोराङ्गुशमपि ॥ २२ ॥
 भिक्षाशनं भवनमायतनैकदेशः

तडिटिति । चटुलं चञ्चलं मनो येषां तथोक्ताश्चञ्चलचित्ताः
 शून्यमनसः अचेतस इति यावत् वीतव्रीडाः निर्लेप्ताः एवमो वयं
 भवे संसारे सौख्यं सुखं तडिन्मालालोलं विद्युच्चपलं प्रतिदिवसं
 दत्तान्वतमसं जनितमोहम् अतएव हित्वा त्यक्त्वा अनघं निर्मलं शम-
 सुखम् उपादेयं ग्राह्यम् एतीत्यं व्यक्तः स्पष्टः उद्गारः उक्तिर्यस्मिन्
 तद् यथा तथा परं केवलं शुक इव पठामः वदामः न तु कार्यतः
 समावरामः इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । उपमाबद्धारः ॥२१॥

यदेति । यदा यसौ चित्तमेव करो हस्ती तस्य दुर्वारः निवार-
 यितमशक्यः सटः प्रसरति स्फुरति तदा तस्य मदस्य उद्दामः उत्कटः
 यः प्रसरः स्फुरणं तस्य रसेन रागेण रूढैः जातैः उद्भूतैरिति
 यावत् व्यवसितैः व्यापारैः तत् धैर्यमिव आलानं बन्धनस्तम्भः क ?
 निजः कुलाचार एव निगडः अङ्गुला च क ? सा लज्जा एव रज्जुः
 क ? तत् विनयः शिष्टाचार एव कठोरं कटिनम् अङ्गुशं ताडनदण्ड-
 विशेषश्च क ? अत्र चित्तं धैर्यादृशं न क्लिप्तं शक्तुवतीति भावः ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

शय्या भुवः परिजनो निजदेहभारः ।

वासश्च जीर्णपटखण्डविबद्धकन्या

हाहा ! तथापि विषयान् न जहाति चेतः ॥ २३ ॥

त्वामुदर ! साधु मन्ये शाकैरपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हतहृदयं ह्यधिकाधिकवाक्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥ २४ ॥

शुचां पात्रं धात्रीपरिणतिरमेध्यप्रचयभू-

रयं भूतावासो विमृश कियतीं याति न दशाम् ।

तदस्मिन् धीराणां क्षणमपि किमास्थातुमुचितं

खलीकारः कोऽयं यदहमहमेवेति रभसः ॥ २५ ॥

भिच्चेति । भिक्षया व्यशनं भोजनम्, व्यायतनस्य कस्यचिद्गु गृहस्य एकदेशः भवनं गृहं कस्यचिज्जनस्य गृहैकदेशे तदनुगृहेणावस्थानमिति भावः, भुवः भूतलानि शय्याः, निजदेहभारः परिजनः पुत्रकलत्रादिकं न पोष्यते इति भावः, जीर्णेन पटखण्डेन वसनखण्डेन निवृद्धा यथिता कन्या वासश्च, हाहेति खेदे, तथापि इत्यं दुरवस्थाया- अपीत्यर्थः चेतः विषयान् कामान् न जहाति न त्यजति । वसन्त- तिलकं दत्तम् ॥ २३ ॥

त्वामिति । हे उदर ! त्वं साधु भद्रं मन्ये, यत् यतः शाकै- रपि लब्धः प्राप्तः परितोषो येन तथाभूतम् अस्मि, शाकभोजनेनापि परितुष्यसीत्यर्थः । अधिकाधिकवाक्छाशतैः दुर्भरम् अपरितोष- मित्यर्थः हतहृदयं न पुनः नैव साधु मन्ये इत्यन्वयः । आर्यादत्तम् ॥ २४ ॥

शुचानिति । शुचां शोकानां पात्रम् आधारः, धात्र्यां भूमौ परिणतिः परिणामो यस्य तादृशः चरमे भूमिसादृभवतीति भावः, अमेध्यप्रचयानां मलसमूहानां भूः स्थानं भूतपरीषादिपूर्णं इति भावः ।

रेतःशोणितयोरियं परिणतिर्यद्वर्षं तच्चाभवत्
 मृत्योरास्यदमाश्रयो गुरुशुचां रोगस्य विश्रामभूः ।
 जानन्नप्यवशी विवेकविरहान्मज्जनविद्याम्बुधौ
 शृङ्गारीयति पुत्रकाम्यति वत स्त्रीयति स्त्रीयति ॥ २६ ॥
 कैतद्वक्त्रारविन्दं क तदधरमधु कायतास्ते कटाक्षाः
 कालापाः कोमलास्ते क च मदनधनुर्भङ्गुरो भ्रूविलासः ।

अयं भूतावामः पञ्चभूतजनितदेह इत्यर्थः कियतीं दशां न प्राप्नोति,
 विद्वद् विचारय चिन्तयेति यावत्, तत् तस्मात् अस्मिन् भूतावासे
 वीराणां विदुषां क्षणमपि आस्थातुं यत् कर्तुं किम् उचितम् ?
 नैवेत्यर्थः । ततः यत् अहम् अहमेव इति रभसः हर्षः, रभसो वेग-
 हर्षयोरित्यमरः । अहङ्कारावेग इति यावत् कोऽयं खलीकारः
 विडम्बनमिति यावत् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

रेत इति । रेतःशोणितयोः शुक्ररक्तयोः इयं परिणतिः परिणामः
 मंयोगस्येति भावः । तदाह वशिष्ठः, शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापि-
 तृनिमित्तक इति यत् वर्षं शरीरं तच्च मृत्योः आस्यदं चेतं, गुरुशुचां
 मज्जतां शोकानां पुत्रकलत्रादिवन्धुयोगजनितानामिति शेषः आश्रयः
 स्थानं तथा रोगस्य विश्रामभूः विश्रामस्थानम् अभवत् । अवशी अजि-
 तात्मा जनः जानन्नपि एतदिति शेषः विवेकविरहात् मोहादिति भावः
 अविद्या माया एव अम्बुधिः ससुद्रः तस्मिन् मज्जन् शृङ्गारीयति
 व्यात्मनः शृङ्गारमिच्छति स्त्रीसम्भोगमभिलषीत्यर्थः पुत्रकाम्यति व्यात्मनः
 पुत्रमिच्छति, स्त्रीयति व्यात्मनः चेतं भूमिम् इच्छति, स्त्रीयति
 व्यात्मनः स्त्रियम् इच्छति, वत खेदे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

केति । एतत् वक्त्रारविन्दं सुखपद्मं क ? कुत्र गतमिति शेषः,
 तत् अधरमधु अधरासृतं क ? कुत्र गतमिति शेषः, ते कायताः दीर्घाः
 कटाक्षाः अपाङ्गविलोकनानि क ? कुत्र गता इति शेषः, ते कोमलाः

इत्थं खट्वाङ्गकोटौ प्रकटितदशनं मञ्जुगुञ्जत्समीरं
रागाभ्यानामिवोच्चैरुपहसति महामोहजालं कपालम् ॥२७॥

शृणु हृदय ! रहस्यं यत् प्रशस्तं मुनीनां

न खलु न खलु योषित्सन्निधिः संविधेयः ।

हरति हि हरिणाक्षी क्षिप्रमक्षिणुरप्रैः

पिहितशमतनुत्वं चित्तमप्युत्तमानाम् ॥ २८ ॥

शृङ्खलाः आलापाः वचनानि के ? कुत्र गता इति शेषः, सः मदनधनु-
र्भङ्गुरः कामकार्मुककुटिलः भू विलासः भू भङ्गिः के ? कुत्र गत इति
शेषः, खट्वाङ्गस्य शववहनीयपर्यङ्कप्रादपीठस्येति यावत् कोटौ अपि
प्रकटितदशनं विस्तृतदन्तं मञ्जु मनोज्ञं यथा तथा गुञ्जनं स्वनम्
बन्नीरो वायुर्यस्मात् तादृशं कपालं शिरोऽस्थिखण्डं रागाभ्यानां
कामभक्तानाम् उच्चैः प्रबलं महामोहजालम् इदम् अनेन प्रकारेण
उपहसतीव । यदेतत् कालाखकमलमतिमनोहरं तदपि एतत्
दशनं कालेन यास्यतीति, तत् कोऽयं युष्माकम् एतदर्थं महामोह-
विलास इति जसतीवेति भावः । स्रग्धरायुक्तं, अभ्यर्थानां त्वयेण
स्मिन्निधयितयुता स्रग्धरा कीर्तितयमिति तल्लज्जयात् ॥ २७ ॥

शृण्विति । हे हृदय ! मुनीनां प्रशस्तम् उत्कृष्टं यत् रहस्यं
गूढम् अभिप्रेतमिति भावः । तत् शृणु आकर्ष्य, योषितां नारीणां
सन्निधिः सङ्गमः न खलु न खलु नैव नैवेत्यर्थः संविधेयः कार्यः
कदापि न कार्य इत्यर्थः । हि अतः हरिणाक्षी भृगुनयना योषित्
अक्षिणुरप्रैः नयनरूपैरस्त्रैः वशैः उत्तमानां मज्जतामपि धीराणामपी-
त्यर्थः पिहितं परिहितं शमः शान्तिरेव तनुत्वं कवचं तादृशं शान्ति-
पूर्णमिति भावः अपि हृदयं क्षिप्रं शीघ्रं सज्जेत्यर्थः हरति हि
आकर्ष्येत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । मालिनीयुक्तं, ननमथययुतेयं
प्राञ्जिनी भोगिण्योकरिति तल्लज्जयात् ॥ २८ ॥

समाश्लिष्यत्युच्चैर्वनपिशितपिण्डं स्नानधिया
 मुखं लालाक्लित्वं पिबति चषकं सासवमिव ।
 अमेध्यक्लेदाद्रे पथि च रमते स्पर्शरसिको
 महामोहान्धानां किमिव रमणीयं न भवति ॥१६॥
 इति शान्तिशतके परीतापोपशमो नाम
 प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

अयमविचारितचारुतया संसारो भाति रमणीयः ।
 अत्र पुनः परमार्थदृशां न किमपि साररमणीयः ॥ १ ॥

समाश्लिष्यतीति । स्पर्शरसिकः कान्तास्पर्शरसतः जनः स्नानधिया
 कुचबद्धा घनपिशितपिण्डं निविडमंभपिण्डम् उच्चैः अतिमात्रं
 गादमिति यावत् यथा तथा समाश्लिष्यति समालिङ्गति, लालाभिः
 क्लिप्तम् आहतमिति यावत् मुखं सासवं सुरासहितं चषकमिव पान-
 पात्रमिव पिबति, अमेध्यः अपवित्रः यः क्लेदः रसविशेषः तेन आद्रे
 स्तिमिते पथि योनाविति यावत् रमते क्रीडति च, अतः किमिव वस्तु
 इति शेषः महामोहान्धानां रमणीयं मनोहरं न भवति ? सर्वमेव
 मनोहरं भवतीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १६ ॥

अयमिति । अयं संसारः अविचारिता अत्यलोचितः आरुता
 मनोज्ञता तथा हेतुना रमणीयः मनोहरः भाति प्रतीयते इति
 भावः । पुनः किन्तु परमार्थदृशां परमार्थदर्शिनां त्रियोकनामिदं
 यावत् अत्र संसारे किमपि अरुणीयः अत्यन्तरस्य सारं स्थिरांशः उलू-
 कश्च वस्त्विति भावः नास्ति ॥ १ ॥

केनाप्यनर्थरुचिना कपटं प्रयुक्तं

एतत् सुहृत्तनयबन्धुमयं विचितम् ।

कस्यात्र कः परिजनः स्वजनो जनो वा

सम्प्रेन्द्रजालसदृशः खलु जीवलोकः ॥ २ ॥

आरम्भः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां

दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

दुस्त्याज्यं यन्महद्भिः सुरनरवृषभैः सर्वमायाकरणं

स्त्रीरूपं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥ ३ ॥

केनेति । अनर्थरुचिना अशुभाभिलाषिणा केनापि जनेन विधा-
त्रेति भावः एतत् सुहृत्तनयबन्धुमयं विचितम् अङ्गुतं कपटं मायानयः
नंसार इति भावः प्रयुक्तं रचितम् । अत्र कपटे कस्य जनस्य कः
परिजनः ? कः स्वजनः ? को वा जनः ? नैव कोऽपि कस्येत्यर्थः ।
जीवलोकः संसारः सम्प्रेन्द्रजालाभ्यां सदृशः खलु दुष्ट एव । वसन्त-
तिबकं वृत्तम् ॥ २ ॥

आरम्भ इति । लोके जगति केन जनेन धर्मनाशाय नित्यनैमि-
त्तिककाम्यकर्मरूपाणां धर्माणां नाशाय व्याघाताय संशयानाम्
आरम्भः आश्रय इति यावत्, अविनयस्य दुष्टेष्टितस्य भवनं गृहं, साङ्ग-
मानाम् अविविष्टकारिताजनितोद्यमानां पत्तनं नगरं, दोषाणां
हिंसादीनां सन्निधानम् आवासः, कपटानां मायानां शतम् अतिशय
इति भावः नान्यथम्, अप्रत्ययानाम् अविश्वासानां क्षेत्रं स्थानं, महद्भिः
महाभक्तिसगालिभिः सुरनरवृषभैः देवप्रवरैः मानवमोक्षैश्च यत्
दुस्त्याज्यं त्यक्तुमशक्यं स्त्रीरूपं कान्ताकारम् असृतमयं विषं गरलं
सृष्टम् ? स्त्रिय एव लोकानां धर्मनाशिन्य इति भावः । सम्भरा-
वृत्तम् ॥ ३ ॥

यदा प्रकृत्यैव जनस्य रागिणी

भृशं प्रदीप्तो हृदि मन्मथानलः ।

तदात्र भूयः किमनर्थपण्डितैः

कुकाव्यह्व्याहुतयो निवेशिताः ॥ ४ ॥

दधति तावदमी विषयाः सुखं

स्फुरति यावदियं हृदि मूढता ।

मनसि तत्त्वविदान्तु विवेचके

क्व विषयाः क्व सुखं क्व परिग्रहाः ॥ ५ ॥

निस्त्रो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

यदेति । यदा रागिणः अनुरागवतः जनस्य हृदि मन्मथानलः
कामाग्निः भृशम् अतिशयेन प्रकृत्यैव स्वभावत एव प्रदीप्तः वर्तते इति
शेषः । तदा अत्र संसारे अनर्थपण्डितैः अनर्थेषु अकुशलेषु पण्डितैः
विचक्षणैः कविभिरिति भावः भूयः पुनः कुकाव्यान्वेव शृङ्गाररसवत्-
पद्यान्येव ह्व्याहुतयः हवनीयप्रक्षेपाः किं कथं निवेशिताः कृता
इति यावत् निरर्थकं तादृशकाव्यरचनं तत्फलस्य कामोद्दीपनस्य
कामिनां हृदि स्त एव निद्वत्वादिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तं,
यदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति तद्वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥

दधतीति । अमी विषयाः सुक्चन्दवनितादयः तावत् सुखं
दधति जनयन्ति, यावत् हृदि मनसि इयं मूढता मोहः स्फुरति
पसरति । तु किन्तु तत्त्वविदां तत्त्वदर्शिनं विवेचके मनसि विषयाः
क्व ? सुखं तज्जनितमिति शेषः क्व ? परिग्रहाः स्त्रियश्च क्व ? नैते
सुखं जनयन्तीति भावः ॥ ५ ॥

निस्त्र इति । निस्त्रः निर्धनः शतं शतरंशकं धनं, शती शतं

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्रह्मास्पदं वाञ्छति
 ब्रह्मा विष्णुपदं पुनःपुनरहो आशावधिं को गतः ॥ ६ ॥
 यदा पूर्वं नासीदुपरि च तथा नैव भविता
 तदा मध्यावस्था क्षणपरिचयो भूतनिचयः ।
 अतः संयोगेऽस्मिन् परिणतिवियोगे च सहजे
 किमाधारः प्रेमा किमधिकरणाः सन्तु च शुचः ॥ ७ ॥

संख्यकथनशाली दशशतं सहस्रं, सहस्राधिपः लक्षं शतसहस्रमित्यर्थः ।
 लक्षेशः लक्षपतिः नितिपालतां राजत्वं, नितिपतिः चक्रेश्वरत्वं
 साम्राज्यं, चक्रेशः सखाट् पुनः इन्द्रतां त्रिलोकाधिपत्वमित्यर्थः
 वष्टि कामयते । सुरपतिः इन्द्रः ब्रह्मास्पदं ब्राह्मं पदं, ब्रह्मा पुनः
 पुनः विष्णुपदं वाञ्छति अभिलषति, अहो आश्चर्यं को जनः
 आशावधिं सम्पूर्णकामत्वमित्यर्थः गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 तस्मात् आशा न कार्येति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

यदेति । यदा भूतनिचयः प्राणिवर्गः पञ्चभूतममष्टिर्वा पूर्वं
 नासीत्, उपरि च परतः च तथा तेन रूपेणेति भावः नैव भविता
 यादृशः इदानीं वस्तुरूपेणावतिष्ठते तादृशः परतः नैव भविता नैव
 भविष्यति स्वस्वकर्मानुसारेण पृथक्पृथक्गतिकत्वादिति भावः
 तदा मध्यावस्थायां वर्तमाने इति यावत् क्षणपरिचयः अल्पकाल-
 सम्बन्धः न तु दीर्घकालसम्बन्ध इति भावः । अतः परिणतौ परि-
 णामे वियोगो यत्र तादृश सहजे स्वाभाविके अस्मिन् संयोगे पुन-
 र्गतत्वादीनामिति शेषः प्रेमा प्रणयः किमाधारः कामाधारम् अलम्ब्य
 पवर्तते इति भावः शुचः शोकाश्च तेषां वियोगजा इति भावः
 किमधिकरणाः कामाश्रयमाश्रिता इत्यर्थः सन्तु भवन् ? न कोऽपि
 भिन्त्यः शोकश्च चाश्रयोऽस्तीति भावः । शिवरिणोवृत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रस्याशुचिशूकरस्य च सुखे दुःखे च नास्त्यन्तरं
 स्वेच्छाकल्पनया तयोः खलु सुधा विष्टा च काम्याशनम् ।
 रम्भा चाशुचिशूकरी च परमप्रेमास्पदं मृत्युतः
 सन्त्वासोऽपि समः स्वकर्मगतिभिश्चान्यान्यभावः समः ॥८॥
 कमिकुलचितं लालाक्रीणं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमिव पार्श्वस्थं श्वा सशङ्कितमीक्षते
 गणयति न हि क्षुद्रो लोकः परियहफलगुताम् । ९॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सुरपतेः अशुचिशूकरस्य च अपवित्र-
 वराजस्य च सुखे दुःखे च अन्तरं प्रभेदः नास्ति सममेव तयोः सुखं
 दुःखञ्चेति भावः । तथाहि तयोरिन्द्रशूकरयोः स्वेच्छाकल्पनया
 आत्मन इच्छानुसारेण सुधा अमृतं विष्टा पुरीषञ्च काम्याशनं खलु
 इष्टं भोजनमेव । रम्भा तदाख्या सुरसुन्दरी अशुचिशूकरी च परमं
 प्रेमास्पदं सुखभोग्येति भावः मृत्युतः मरणात् सन्त्वासोऽपि सम्यक्
 भयमपि समः तुल्यः, किं बहुना स्वस्य कर्मणां कुततदुष्कृतानां
 गतिभिः परिपाकैः अन्यान्यभावः अपराधरव्यापारश्च समः तुल्यः ।
 सर्वस्मिन्नेव व्यापारे सर्वस्य सुखदुःखानुभवः समानः, न किञ्चिदपि
 तयोस्तारतम्यं नास्ति, तत् कथमुत्तमभोगार्थं प्रयासातिशयः परमार्थं
 विहायेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

कमीति । श्वा कुक्कुरः कमिकुलैः कीटनिचयैः चितं व्याप्तं लाला-
 कीर्णं स्नेहपूर्णं विगन्धि दुर्गन्धं जुगुप्सितं दृष्टितं निरामिषं निर्मांसं
 नरास्थि नरकङ्कालं निरुपमरसप्रीत्या अतुल्यरसास्वादेन खादन्
 भुञ्जानः पार्श्वस्थं पार्श्वे दण्डायमानं सुरपतिमिन्द्रमपि सशङ्कितं सम्यं
 समेदमाच्छिनत्तीति धियेति भावः ईक्षते अवलोकयति, हि तथाहि
 क्षुद्रो लोकः नीचजनः परियह्य परकीयधनग्रहणेन फलगुतां स्वस्य

अमीषां जन्तूनां कतिपयनिमेषस्थितिजुषां
 वियोगे धीराणां क इह परितापस्य विषयः ।
 क्षणादुत्पद्यन्ते विलयमपि यान्ति क्षणममी
 न कोऽपि स्थातारः सुरगिरिपयोधिप्रभृतयः ॥ १० ॥
 पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखितः
 तद्दुःखादिकमार्जने तदनये तन्मूर्खतादुःखितः ।

दैन्यं न गणयति न विचारयति परधनलिप्तायां स्वस्य दैन्यप्रकटनात्
 गौरवहानिः स्यादिति जुष्टा न जानन्तीति भावः । हरिणीवृत्तं,
 नसमरसैः षड्वेदैर्हवैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेष-
 षेण विशिष्टं न वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते
 साधर्म्येति तरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युक्तः तत इति ॥ ९ ॥

अमीषामिति । इह संसारे कतिपयनिमेषस्थितिजुषाम् अल्प-
 कालस्यायिनामिति यावत् अमीषां जन्तूनां प्राणिनां स्त्रीपुत्रादीना-
 मिति भावः वियोगे धीराणां विदुषां परितापस्य शोकस्य विषयः
 हेतुरिति भावः कः ? न कोऽपीत्यर्थः । अमी जन्तवः प्राणिनः
 क्षणात् उत्पद्यन्ते जायन्ते, क्षणं क्षणमात्रेणैव विलयं नाशं यान्ति
 गच्छन्ति, सुरगिरिपयोधिप्रभृतयः कोऽपि न स्थातारः न स्थास्यन्ति
 सर्व एव विनश्यन्तीति भावः का कथान्येषामिति भावः । शिख-
 रिणीवृत्तम् । अत्र तृतीयचतुर्थयोः पाठयोर्हेतुत्वेन कीर्तनात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतोरविक्यपदार्थत्वे
 काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ १० ॥

पुत्र इति । पुत्रः स्यात् भवेत् ? इति दुःखितः पुत्राभावेनेति
 भावः जन इति शेषः । सुते पुत्रे सति जाते इति शेषः तस्य पुत्रस्य
 आसये रोगे सति दुःखितः भवतीति शेषः । मार्जने प्रतिपालने तत्

जातश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं तस्मिन्मृते दुःखितः
 पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥ ११ ॥
 स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यविमुखं
 महाभोगा रोगाः कुंवलयदृशः सर्पसदृशः ।
 महावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
 यमः खैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥ १२ ॥

प्रसिद्धं दुःखादिकं भवतीति शेषः, तस्य पुत्रस्य अन्ये दुराचारे तस्य
 मूर्खतया दुःखितः भवतीति शेषः । अथ सगुणः विद्वान् जातश्चेत्
 तस्य मृतिभयं मरणात् भयं, मृते च तस्मिन् दुःखितः शोकात्तीर्तं
 भवतीति शेषः, अतः पुत्रव्याजं पुत्ररूपमित्यर्थः उपागतः अयं रिपुः
 शत्रुः कस्यचित् मा जायतां न भवतु । शार्ङ्गचर्विक्रीडितं यत्तम् ।
 अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपादानां चतुर्थपादस्य हेतुत्वेन कीर्तनात्
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ११ ॥

स्थिरापाय इति । कायः देहः स्थिरः निश्चितः अपायो ध्वंसो
 यस्य तथाभूतः अवश्यनश्वर इति यावत्, प्रणयिषु पुत्रकलत्वादिषु
 सुखं स्थैर्यविमुखम् अस्यायीत्यर्थः, तेषां नश्वरत्वाबाध्यत्वादित्वादाति
 भावः, रोगाः महाभोगाः अतिविस्तराः, यद्वा महान्तः भोगाः भोग्य-
 वस्तूनि रुजान्तं तापयन्तीति रोगाः सन्नापका इति यावत्, कुंवल-
 दृशः नीलोत्पलाभ्यः कान्ताः सर्पसदृशः विषधरोपमाः । महावेशः
 महान् पराक्कदः क्लेशः कष्टसाध्यः यद्वा महान् आवेशः आर्षाक्कः
 संसारेष्विति भावः क्लेशः क्लेशजनकः, श्रीरपि सम्पदपि प्रकृतिचपला
 लक्षस्याभिनीति यावत् अतएव खला निधुरा । यमः क्लनकः
 खैरी स्नेह्याचारी वैरीः शत्रुः यदा तस्य इच्छा तदैव संहरतीति
 भावः, तदपि तथापि इत्थं संसारस्यासारत्वेऽपीति भावः हितं शुभ-
 करं कर्म न विहितं न कृतम् ? येनेदृशी संसारायातना न स्यात् तथा

अर्थप्राणविनाशसंशयकरीं प्राप्यापदं दुस्तरां
 प्रत्यासन्नभयं न वेत्ति विभवं स्वं जीवितं काङ्क्षति ।
 उत्तीर्णस्तु ततो धनार्थमपरां भूयो विशत्यापदं
 प्राणानाञ्च धनस्य चाधमधियामन्योन्यहेतुः पणः ॥ १३ ॥
 विमलमतिभिः कैरप्येतज्जगज्जनितं पुरा
 विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य त्वं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये वीराश्चतुर्दश भुञ्जते
 कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ १४ ॥

नार्चरतमस्याभिरिति निष्कर्षः । शिखरिणीकृतम् । अत्र चित्त-
 कर्मकरणहेतावपि तदकरणात् विशेषोक्तिरकङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 इति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा हि चेति ॥ १२ ॥

अर्थेति । अर्थानां धनानां प्राणानाञ्च विनाशसंशयकरीं दुस्तराम्
 व्यापदं प्राप्य प्रत्यासन्नं सङ्ग्रहितं भयं यस्मात् तच्चाभूतं विभवं धनं
 न वेत्ति न गच्छयति, किन्तु स्वं जीवितं काङ्क्षति कामयते गच्छतु
 मे धनं जीवने मे तिष्ठतु इति विचारयतीति भावः । ततः व्यापदः
 उत्तीर्णस्तु भयः पुनः धनार्थम् अपराम् व्यापदं विशति प्राप्नोति ।
 तस्मात् अधमधियां दुर्मतीनां प्राणानां धनस्य च पणः व्यवहारः
 अन्योन्यहेतुः परस्परकारणकः, प्राणरक्षार्थं धनत्यागः धनार्थञ्च
 प्राणत्याग इत्येवं प्राणधनैर्व्यवहरन्ति मन्दा इति भावः । शार्दूल-
 विज्रीडितं दृष्टम् । अत्र चतुर्थपादोक्तकारणेन पूर्वपदार्थरूपका-
 र्यस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

विमलेति । कैरपि विमलमतिभिः निर्मलधीभिः ब्रह्मादिभिरिति
 भावः पुरा पूर्वम् एतत् जगत् जनितं सृष्टम् अपरैरनन्तादिभिरिति
 भावः विधृतं विशेषेण अशिरोऽर्पितम् । अन्यैः परशुरामादिभि-
 रिति भावः विजित्य त्वं यथा अतस्तुच्छमिवेति भावः दत्तं कश्च-

हर्म्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गीतादिकं
 किं वा प्राणसमासमागममुखं नैवाधिकप्रीतये ।
 किन्तु प्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालीलदीपाङ्कुर-
 च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ १५ ॥
 आस्तामकण्टकमिदं वसुधाधिपत्यं
 त्रैलोक्यराज्यमपि नैव तृणाय मन्ये ।
 निःशङ्कसुप्तहरिणीकुलसङ्कुलासु
 चेतः परं वलति शैलवनस्थलीषु ॥ १६ ॥

भावेति शेषः । इह संसारे अन्ये चतुर्दश वीराः मनस इति
 भावः भवनानि लोकान् भुञ्जते, किन्तु कतिपयपुरस्त्राभ्ये यत्किञ्चि-
 दनस्त्राभ्ये इति भावः पुंसां वराणाम् एषः मदञ्ज्वरः अहङ्कारोष्मा-
 कः ? चुट्टाः स्त्र्येनैव माद्यन्तीति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

रम्यमिति । रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं वसतये वासाय किं न ?
 अपि तु वासार्थमेवेत्यर्थः । गीतादिकं श्राव्यं श्रवणीयं किं न ? अपि
 तु श्राव्यमेवेत्यर्थः । प्राणसमायाः कान्तायाः समागममुखम् अधिक-
 प्रीतये प्रभूतपरितोषाय किं वा न ? अपि तु अधिकप्रीतये एवेत्यर्थः ।
 किन्तु सन्तः साधवः प्रान्ते पतन् यः पतङ्गः शलभः तस्य पवनेन
 वातेन व्यालीलः विग्रेषचञ्चलः यो दीपाङ्कुरः जुह्वदीपः तस्य छाया-
 वत् चञ्चलं क्षणिकमिति भावः सकलं ततश्च आकलय्य विदाय
 वनान्तम् अरण्यसीमानं गताः सर्वं परित्यज्येति शेषः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

आस्तामिति । अकण्टकं सुशासितमिति भावः इदं वसुधाधिपत्यं
 भूराज्यम् आस्तां तिष्ठतु, त्रैलोक्यराज्यमपि त्रिभुवनाधिपत्यमपि
 तृणाय न मन्ये अतितुच्छं मन्ये इत्यर्थः, यतः चेतः चित्तं निःशङ्क

हरिणचरणक्षुषोपान्ताः सशादलनिर्भराः
 कुसुमललितैर्विष्वम्पातैस्तरङ्गितपादपाः ।
 विविधविहगश्रेणीचित्रध्वनिप्रतिनादिता
 मनसि न मुदं केषां दध्युः शिवा वनभूमयः ॥ १७ ॥
 ते तीक्ष्णदर्जननिकारशरैर्न भिन्ना
 धीरास्त एव शमसौख्यभुजस्त एव ।
 सीमन्तिनीभुजलतागहनं व्युदस्य
 येऽवस्थिताः शमफलेषु तपोवनेषु ॥ १८ ॥

यथा तथा सुप्तैर्हरिणीकुलैः सङ्गुलास्तु शैलवनस्थलीषु परं केवलं
 वसति भावति । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

हरिणेति । हरिणानां चरणैः क्षुषाः दक्षिताः उपान्ताः यात्रां
 तथोक्ताः, शादलैः सङ्गिताः निर्भराः यात्रां तादृश्याः, कुसुमललितैः
 पुष्पसुगन्धिभिः विष्वक् समन्तात् वातैः तरङ्गिताः कम्पिताः पादपाः
 वास्तु ताः, विविधानां विहगश्रेणीनां पक्षिणां चित्रैः
 मनोज्ञैर्ध्वनिभिः प्रतिनादिताः शब्दिताः, शिवाः शुभकर्यः
 वनभूमयः केषां जनानां मनसि मुदम् आनन्दं न दध्युः न
 जनयेषुः ? सर्वेषामेव जनयेयुरित्यर्थः । हरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

ते इति । ये सीमन्तिनीनां जालीणां भुजलता एव गहनं वनं
 दुःखदूतात् वनशब्दवाच्यमिति भावः तत् व्युदस्य परिहृत्य शमफलेषु
 तपोवनेषु अवस्थिताः, ते जनाः तीक्ष्णानां कर्कशानां दर्जनानां
 निकाराः अवमाननानि एव शराः तैः न भिन्नाः न विद्धाः न व्याधिताः
 इति यावत् त एव धीराः विद्वांसः, त एव शमेन शान्त्या यत् सौख्यं
 तत् भुञ्जते इति तथामूलाः भवन्तीति शेषः । वसन्ततिब्बकं
 वृत्तम् ॥ १८ ॥

कुरङ्गाः ! कल्याणं प्रतिविटपमारोग्यमटवि !
 स्रवन्ति ! क्षेमं ते पुलिन ! कुशलं भद्रमुपलाः ! !
 निशान्तादसन्तात् कथमपि विनिष्क्रान्तमधुना
 मनोऽस्माकं दीर्घामभिलषति युष्मत्परिचितम् ॥ १८ ॥
 वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योक्तैस्तूष्णीं तलं
 मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ।
 क्रीडा मुग्धमृगैर्वयांसि सुहृदो नक्तं प्रदीपः शशी
 स्वाधीने विभवे तथापि कृपणा याचन्त इत्यङ्गुतम् ॥ २० ॥

कुरङ्गा इति । हे कुरङ्गाः ! मृगाः ! कल्याणं कुशलम् ? युष्माक-
 मिति शेषः, हे अटवि ! अरण्य ! प्रतिविटपं प्रतिशाखम् आरोग्यम् ?
 ते इति शेषः, स्रवन्ति ! नटि ! ते तव क्षेमं मङ्गलम् ? हे पुलिन !
 कुशलम् ? तवेति शेषः, हे उपलाः ! शिलाः ! भद्रं मङ्गलम् ?
 युष्माकमिति वेषः । अधुना इदानीम् असन्तात् अशुभोदकात् निशा-
 न्तात् गृहात् कथमपि कच्छेय विनिष्क्रान्तं विनिर्गतं गृहनिस्पृह-
 मिति भावः अस्माकं मनः दीर्घां महतीं युष्माकं परिचितं संसर्गम्
 अभिलषति इच्छति । शिखरिणोऽहत्तम् ॥ १८ ॥

वास इति । वल्कलं वृक्षत्वक् वासः वसनं, किशलयानि पल्लवाः
 आस्तरः शय्या, तूष्णीं तलम् शोकः स्थानं गृहमित्यर्थः, मूलानि
 क्षुधां क्षतये क्षुधानिष्टतये पर्याप्तानीति शेषः, गिरिनदीनां तोयं जलं
 तृषाशान्तये तृष्णानिष्टतये भवतीति शेषः, मुग्धमृगैः मनोहरहरिणैः
 क्रीडा, वयांसि पक्षिणः सुहृदः मित्राणि, नक्तं रात्रौ शशी चन्द्रः
 प्रदीपः, इत्यं विभवे सम्पदि वसनादौ स्वाधीने स्वायत्तेऽपि कृपणाः
 दीना जनाः तथा तेन प्रकारेण याचन्ते भिक्षन्ते इति अङ्गुतम्
 आश्चर्यम् । अत्र याचजाया हेतुं विना याचजारूपकार्योत्पत्तेः

शय्या शाहलमासनं शुचिशिला सद्गद्गुमाणामधः
 शीतं निर्भरवारिपानमशनं कन्दः सहाया मृगाः ।
 इत्यप्रार्थितसर्वलभ्यविभवे दीषोऽप्यमेको वने
 दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनायत्नैर्विना स्थीयते ॥२१॥
 पूरयित्वा र्थिनामाशां प्रियं कृत्वा द्विषामपि ।
 पारं गत्वा श्रुतौघस्य धन्या वनमुपासते ॥ २२ ॥

विभावना, अयाच्ञाया हेतौ सत्यपि तदभावात् विशेषोक्तिरित्यनयोः
 सन्देहसङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

अथेति । शाहलं दृष्ट्वाच्छादिता भूमिः शय्या, शुचिशिला
 विशुद्धपस्तरः आसनं, द्रुमाणां वृक्षाणाम् अधः तलमिति भावः सद्गद्गु-
 म्, शीतं शीतलं निर्भरवारि पीयते इति पानं पानीयं, कन्दः
 मूलविशेषः अशनं भक्षणं, मृगाः सहायाः, इतीत्यम् अप्रार्थितः अया-
 चितः सर्वेषां लभ्यः विभवः सम्पदु यस्मिन् तादृशे दुष्प्रापाः अर्थिनः
 याचकाः यस्मिन् तथःभूते याचकरहिते यद्वा दुष्प्रापाः अर्थिनो
 धनिनो यत् तादृशे धनिनामुपासनारहिते इति भावः वने अयम्
 एकः दोषः अस्तीति शेषः, यत् परार्थघटनायत्नैः परेषां धनिनाम्
 अर्थस्य कार्यस्य घटना अनुष्ठानं तत् ये यत्नाः प्रयासाः तैः विना स्थीयते
 नोक्तेरिति शेषः वनवासिनः धनिनामुपासनां विना सुखेन तिष्ठ-
 नोत्पद्यमेव दोष इति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

पूरयित्वेति । धन्याः पुण्यवनः जनाः अर्थिनां याचकानाम्
 आशां कामं पूरयित्वा यथाप्रार्थितं धनं तेभ्यो दत्त्वेति भावः द्विषां
 शत्रूणांमपि प्रियं कृत्वा तथा श्रुतौघस्य शास्त्रममूढस्य पारं गत्वा
 सर्वाणि शास्त्रमर्माणि विदित्वेति भावः वनम् उपासते आश्रयन्ति ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि शतकृतत्वस्तत्त्वमालोचयामः

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ २२ ॥

आहारः फलमूलमात्मरुचितं शय्या मही वल्कलं

संवीताय परिच्छदः कुशसमित्पुष्पाणि पुत्रा मृगाः ।

वस्त्राश्चाश्वदानभोगविभवा निर्यन्त्रणाः शाखिनी

मित्राणीत्यधिकं गृहेषु गृहिणां किं नाम दुःखादृते ॥ २४ ॥

अलमिति । अतिचपलत्वात् अतिप्रस्थितत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
सङ्गमेनाङ्गनायाः तस्या परिणतिविरसत्वात् अङ्गनायाः कान्तायाः
सङ्गमेन अलं न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः, सङ्गमेन श्रियाया इति
माटान्तरम् । इतीत्यं यदि शतकृतः यतवारं तत्त्वं व्याख्येयम्
व्याख्येययायः चिन्तयामः तदपि तथापि अन्तरात्मा हरिणाक्षीं
कान्तां न विस्मरति । अत्र विस्मरणहेतौ तदपि तदभावाद् विषे-
योक्तिः, विस्मरणहेतुं विनापि तद्व्याख्येयत्वेति भावनेत्यनयोः
सन्देहोपश्रुतः । आलम्ब्येति ॥ २२ ॥

आहार इति । अत्राने शय्यायं फलमूलम् आहारः, मही
पृथिवी शय्या, संवीताय आच्छादनाय वल्कलं पञ्चत्वम्, कुशसमित्-
पुष्पाणि दर्भेभ्यश्च कुशमिति परिच्छदः गृहाभरणम्, मृगाः पुत्राः,
निर्यन्त्रणाः निर्वन्त्राः अङ्गमेनाङ्गनाया वा वस्त्रम् अश्वम् आश्वदः
तेषां दानम् अर्पणमेव भोगार्थं विभवा तेषां तादृशाः शाखिनी
मित्राणि सुहृदः, गृहिणां गृहेषु दुःखात् अने विना इत्यतः अधिकं
किं नाम अस्तीति शेषः नेत्रं किञ्चिदस्त्वित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
शुभम् ॥ २४ ॥

विवेकः किं सोऽपि स्वरसजनिता यत्र न कृपा
 स किं योगी यस्मिन् न भवति परानुग्रहरसः ।
 स किं धर्मो यत्र स्फुरति न परद्रोहविरतिः
 श्रुतं किं तद्वा स्यादुपशमफलं यत्र भवति ॥ २५ ॥
 अग्रे कस्यचिदस्ति कश्चिदभितः केनापि पृष्ठे कृतः
 संसारः शिशुभाव-यौवनजराभावावताराद्यम् ।
 बालस्तं बहु मन्यतामसुलभं प्राप्तं युवा सेवतां
 वृद्धस्त्वं विषयादहिष्कृत इव व्यावृत्य किं पश्यसि ॥ २६ ॥

विवेक इति । यत्र स्वरसेन स्वभावेन जनिता कृपा न व्यस्यतीति
 शेषः सोऽपि विवेकः किम् ? नैव स विवेको गण्यते इति भावः ।
 यत्र परेषाम् अनुग्रहे दयायां रसः रागः प्रीतिरिति यावत् न
 भवति, स योगी किम् ? नैव स योगिशब्दाच्च इत्यर्थः । यत्र
 परेषां द्रोहात् अनिष्टात् विरतिर्निवृत्तिर्न स्फुरति न प्रतिभाति, स
 धर्मो किम् ? नैव स धर्म इत्यर्थः । यत् उपशमः फलं यस्य तादृशं
 न भवति, तत् श्रुतं ज्ञानं किं स्यात् ? नैव तत् ज्ञानशब्दाच्च-
 नित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

अग्रे इति । शिशुभावः शैशवं यौवनं जराभावः वार्त्तिकं तेषाम्
 अवतारात् आविर्भावात् अयं संसारः कस्यचित् जनस्य शिशोरिति
 भावः अग्रे अस्ति, कश्चित् जनं युवानमिति भावः अभितः सर्वतः
 चतुर्दक्षित्यर्थः अस्ति, केनापि जनेन स्वविरेपेत्यर्थः पृष्ठे कृतः
 कृतिज्ञान इत्यर्थः, बालः शिशुः तं संसारं वृद्ध मन्यताम् आद्वय-
 ताम् अनास्वादितस्यास्वादनौचित्यादिति भावः । युवा असुलभं दुर्लभं
 प्राप्तं सेवतां दुर्लभत्वस्य भोगौचित्यादिति भावः वृद्धस्त्वं विषयात्
 अहिष्कृत इव व्यस्यतीति शेषः अतः कथं व्यावृत्य सुखं परावर्त्येत्यर्थः
 किं पश्यसि ? भुक्तस्य भोगानौचित्यात् भोगान्नमत्वाच्च तव सुखपरि-

पुत्रदारादिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम् ।

विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥ २७ ॥

सार्वभौमभवनं वनवासी निस्त्रभावभवभावनया ते ।

बालिशो हि विषयेन्द्रियचौरैः मुष्यते स्वभवने च वने च ॥ २८ ॥

स्थूलप्रावरणोऽतिपूर्वकथकः काशाश्रुलालाविलो

भग्नोरःकटिपृष्ठजानुदशनो मुग्धेऽतिथीन् वारयन् ।

शृण्वन् धृष्टबधूवचांसि धनुषा संतासयन् वायसान्

आशापाशनिबद्धजीवविभवो वृद्धो गृहे ग्लायति ॥ २९ ॥

वर्त्तनेन विषयावलोकनं विडम्बनमात्रमिति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

इत्येति । सम्मूढं चेतः येषां तेषां पुंसां पुत्रदारादिसंसारः,
दुषां पण्डितानां शास्त्रसंसारः सतः उत्कृष्टस्य योगाभ्यासस्य विघ्न-
त् एकत्र विघ्नं करोतीति विघ्नकृत् अन्यत्र विघ्नं कर्ततीति विघ्न-
कृत् । पुत्रादिसंसारः योगाभ्यासस्य विघ्नकरः शास्त्रसंसारः विघ्न-
नाशक इति यावत् । अत्र प्रकृतिलेखः । तदुक्तं दर्पणे, स्निग्धैः
पदेरनेकायांभिधाने श्लेष इष्यते । वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पटयो-
रपि । श्लेषादु विभक्तिवचनभाषाणामपेक्षा च स इति । अतुष्टु-
वृत्तम् ॥ २७ ॥

सार्वभौमेति । निस्त्रभावः असारः यो भवः संसारः तस्य भाव-
नया चिन्तनेन ते तव सार्वभौमभवनं मान्त्राज्यम् । हि यतः बालिशः
मूर्खः संसारं समारं मन्यमान इति भावः विषयेन्द्रियचौरैः विषयाः
भोग्यवस्तूनि एव इन्द्रियचौराः चित्ततस्कराः तैः स्वभवने च वने च
मुष्यते अपह्रियते ॥ २८ ॥

इत्येति । स्थूलं प्रावरणं वसनं यस्य तथोक्तः अतिपूर्वकथकः
अतिपूर्वकालीनवात्तांलापी काशेन अश्रुणा लालैश्च आविष्टः क्लृप्तः

वनेषु दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिशतके विवेकोदयो नाम द्वितीयः

परिच्छेदः ॥ २ ॥

महता पुण्यपुञ्जेन क्रीतेयं काय-नीस्वया ।

पारं दुःखोदधेर्गन्तुं त्वरया या न भिद्यते ॥ १ ॥

भग्नो उरः वक्षःस्थलं कटिः पृष्ठं जानुनी दशनाः दन्ताश्च यस्य ।
तथोक्तः सुग्धः भ्रान्तचित्तः अतिथीन् गृहागतान् वारयन् पृष्ठान्
प्रगल्भानां वधूनां वचांसि श्लेषन् धनुश यश्चेति यावत् वायसा
काकान् संत्वासयन् भाययन् आशा एव पाशाः तेषां शतैः निबद्ध
जीवस्य जीवनस्य विभवः व्यापार इति यावत् यस्य तथाभूतः पृष्ठः
गृहे ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

वनेष्विति । रागिणा भोगस्पृहावतां वनेषु अपिरत्राध्याहार्यः
दोषाः प्रभवन्ति जायन्ते, गृहेषु पञ्चानाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
निग्रहः दमनं विषयेभ्यो विनिवर्त्तनं तपः । यः अकुत्सिते अनि-
न्दिते कर्मणि प्रवर्त्तते, निवृत्तरागस्य वीतस्पृहस्य तस्य गृहं तपोवनं
भवतीति शेषः गृहे स्थित्वापि तपश्चरितुं शक्यते यदि वीतरागः
स्यादिति भावः । वंशस्थविवक्षं वृत्तम् ॥ ३० ॥

महतेति । त्वया महता पुण्यपुञ्जेन सुकृतरागिना दुःखोदधेः
संशारतापसमुद्रस्य पारं गन्तुम् इयं कायनौः शरीररूपा तरणिः

दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतं
 बहति निकटे कालः स्रोतःसमस्तभयावहम् ।
 इह हि पततां नास्त्यालम्ब्यो न चापि निवर्त्तनं
 तद्दिह महतां कोऽयं मोहो यदेष मदाविलः ॥ २ ॥
 अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
 वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत् स्वयमिमान् ।
 व्रजन्तः स्वातन्त्र्यात् परमपरितापाय मनसः
 स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ ३ ॥

क्रोता, या नौः त्वरया शीघ्रं न भिद्यते न स्वयं भग्ना भवति, यदि-
 त्यपपाठः ॥ १ ॥

दिवसेति । पतद्भिः दिवसरजन्यौ एव कूले तयोश्छेदैः समस्त-
 भयावहं कालस्रोतः समयरूपं स्रोतः निकटे बहति, इह स्रोतसि
 पततां मज्जताम् आलम्ब्यः अवलम्बनं नास्ति, निवर्त्तनञ्च व्यतिक्रमण-
 ज्ञेति यावत् न च अस्ताति शेषः, तत् तस्मात् इह संसारे महतां
 जनानाम् अयं मोहः भ्रमः कः ? यत् यतः एषः मोहः भेदेन
 अनवधानतया आविलः क्लृप्तः पूर्ण इति भावः । हरिणीष्टम् ॥२॥

अवश्यमिति । विषयाः कामाः चिरतरम् उषित्वापि स्थित्वापि
 अवश्यं यातारः विनङ्क्षुर्नीत्यर्थः । अतः वियोगे भेदः विशेषः कः ?
 यत् जनः स्वयम् इमान् विषयान् न त्यजति । विषयाः स्वयं यदि
 परित्यजन्ति तदासौ वियोगः सद्यते, आत्मना तु एषां त्यागेऽपि न
 एव वियोगः तत् कथं स्वकृतवियोगो न सद्यते इति भावः । स्वात-
 न्त्यात् स्वतः व्रजन्तः गच्छन्तः एते मनसः परमपरितापाय भवन्तीति
 शेषः, स्वयं त्यक्तास्तु अनन्तं शमसुखं विदधति जनयन्ति हि । शिख-
 रिणीष्टम् ॥ ३ ॥

भवारण्यं भीमं तनुगृहमिदं छिद्रबहुलं
 बली कालञ्चीरो नियतमसिता मोहरजनी ।
 गृहीत्वा ज्ञानासिं विरतिफलकं शीलकवचं
 समाधानं कृत्वा स्थिरतरट्टशो जागृत जनाः ! ॥ ४ ॥
 गृहे पर्यन्तस्थे द्रविणकणभोषं श्रुतवता
 स्ववेश्मन्यारक्षा क्रियत इति मार्गीऽयमुचितः ।
 नरान् गेहाद् गेहात् प्रतिदिवसमाकथ्य नयतः
 कृतान्तात् किं शङ्कान हि भवति रे जागृत जनाः ! ॥ ५ ॥

१ भवारण्यमिति । भवारण्यं संसारकारणं भीमं भयङ्करम्, इदं तनुगृहं शरीररूपं सङ्गं छिद्रबहुलं रन्ध्रपूर्णमित्यर्थः । बली बलवान् कायः चौरः तस्कारः, मोह एव रजनी नियतं चततम् अक्षिता तमोमयीत्यर्थः । अतः हे जनाः ! ज्ञानासिं ज्ञानरूपं तरवालं विरतिः विषयनिवृत्तिरेव फलकं चर्म, शीलमेव विनय एव कवचः तं गृहीत्वा अवलम्ब्य समाधानं कृत्वा सम्यक् अवहितो भूत्वा स्थिरतरट्टशः अचञ्चलदृष्टयः सर्वत्र सतर्की इति भावः सन्तः जागृत जाग्रतस्तिष्ठतेत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् । अत्र पूर्वाङ्ग्याकथ्य शेषार्हस्य हेतुत्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

गृहे इति । पर्यन्तस्थे यामप्रान्तवर्तिनि गृहे कस्यचिदिति शेषः द्रविणकणभोषं यत्किञ्चिद्वनचौर्यं श्रुतवता जनेन स्ववेश्मनि अगृहे आरक्षा सम्यक् रक्षणं रक्षणप्रयान इति यावत् क्रियते इत्यर्थं मार्गः पन्थाः रीतिरिति यावत् उचितः युक्तः । किन्तु रे जनाः ! गेहात् गेहात् प्रतिगृहात् प्रतिदिवसं नरान् आकथ्य नयतः चोरयत इत्यर्थः कृतान्तात् शङ्कान भवति किम् ? रे जनाः ! जागृत अस्मात् चौरादवहिता भवतेति भावः । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

के यूयं नां वयमिति च वः के भवामो भवाब्धौ
 कर्मोर्मिणां विषमवलनैः फेणवत् पुञ्जिताः स्मः ।
 तत् क्षेपीयः क्षयिणि विषये चित्तमाधाय धीराः
 सर्वारम्भै विशत जगतामन्तरात्मन्यनन्ते ॥ ६ ॥
 सूक्तिं कर्णसुधा व्यनक्तुं सुजनस्तस्मिन् मोदामहे
 ब्रूतां वाचमस्यको विषमुच तस्मिन् खिद्यामहे ।
 या यस्य प्रकृतिः स तां वितनुतां किं नस्तया जायते
 कुर्मस्तत् खलु कर्म जन्मनिगडच्छेदाय यज्जायते ॥ ७ ॥

के इति । भवाब्धौ संसारसागरे यूयं नः वक्ष्याकं के ? न
 केऽपीत्यर्थः, वयमपि वः युष्माकं के भवामः ? न केऽपीत्यर्थः ।
 कर्मोर्मिणां कर्माण्येव कर्मवस्तरङ्गाः तासां विषमवलनैः उत्कट-
 खलनैः फेणवत् फेना इव पुञ्जिताः मिलिताः स्मः । तत् तस्मात् हे
 धीराः ! क्षेपीयः क्षेपं क्षयिणि विनश्यरे विषये विभवे चित्तम्
 आधाय विषमं विनश्यरं ज्ञात्विति भावः सर्वारम्भैः सर्वैः प्रयत्नैः जग-
 ताम् अन्तरात्मनि अनन्ते विशतं प्रविशत । सन्दाक्रान्ताष्टतं, सन्दा-
 क्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ गयुस्मिति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

सूक्तमिति । सुजनः साधुः कर्णसुधां श्रोतामृतं सूक्तिं शोभ-
 नाम् उक्तिं सुलोचकरं वाक्यमित्यर्थः व्यनक्तुं प्रकटयतुं वदत्विति
 यावत् तस्मिन् वचने इति शेषः न मोदामहे न हृष्यामः । व्यस्यकोः
 विद्वेषी जनः विषमुचं गरलविषिणीं वाचं ब्रूतां वदतु निन्दत्विति
 भावः तस्मिन् निन्दावचने न खिद्यामहे न दुःखिताः भवाम इत्यर्थः ।
 यस्य जनस्य या यादृशीत्यर्थः प्रकृतिः स्वभावः, स जनः तां प्रकृतिं
 वितनुतां प्रकटयतु तया तेषां प्रकृत्या नः वक्ष्याकं किं जायते ? न
 किमपीत्यर्थः स्वनिन्दयोर्नास्माकं दृढिच्छती इति भावः । इदानीं जन्म
 एव निगडः शृङ्खलं तस्य छेदाय अपुनर्भवायेत्यर्थः यत् जायते प्रभवति

मन्निन्दया यदि जनः परितोषमेति

नन्वप्रयत्नसुलभोऽयमनुग्रहो मे ।

श्रेयोऽर्थिनो हि पुरुषाः परितुष्टिहेतोः ।

दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ ८ ॥

स्वधर्मपीडामपहाय योऽयं मत्पापशुद्ध्यर्थमिह प्रवृत्तः ।

नचेत् क्षमामप्यहमस्य कुर्यां मत्तः कृतज्ञो वद कीदृशोऽन्यः ८

तत् कर्म खलु तदेव कर्मेत्यर्थः ईश्वराराधनमिति भावः कुर्मः ।

यादृक् क्षतिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

मन्निन्दयेति । यदि जनः मम निन्दया परितोषम् एति प्राप्नोति, ननु भोः अयं मे मम अप्रयत्नसुलभः अनायासलभ्यः अनुग्रहः । लोकाः आयासेन यत्नेन च लोकान् परितोषयितुं चेष्टन्ते, विनायासं यदि लोकैः केवलमनिन्दयैव परितुष्ट्यते तदतीव मे अनुग्रह इति भावः । हि यतः श्रेयोऽर्थिनः नङ्गलार्थिनः पुरुषाः परेषां तृष्टिहेतोः सन्तोषार्थं दुःखार्जितानि अपि धनानि परित्यजन्ति । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

स्वधर्मेति । योऽयं मन्निन्दकः पुरुष इति शेषः स्वस्य धर्मपीडां धर्महानिमित्यर्थः अपहाय अनपेक्ष्येति भावः परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्त्र च । परीहासं गुरोः स्थाने चापत्यश्च विवर्जयेदिति चाप्युक्तः । इह संसारे मम प्राप्नुयुर्गुणं प्रापसंशोधनाय प्रवृत्तः उद्यतः, अस्य क्षमामपि अहं न कुर्यां चेत्, तदा मत्तः अन्यः कृतज्ञः कीदृशः ? वद । उपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमाक्षरे गुराविति, अनन्तरोदीरितबद्धभाजौ पादौ अदीरावुपजातयस्ता इति तद्वृत्तं ॥ ९ ॥

कश्चित् पुमान् क्षिपति मां प्रतिकूलवाक्यैः

सोऽहं जमाभवनमेत्य मुदं प्रयामि ।

शोकं ब्रजामि पुनरेव यतस्तपस्वी

चारित्र्यतः स्वलितवानिति मन्त्रिमित्तम् ॥ १० ॥

नन्वात्मन्यवधीयतां गृहसुखाद्वैराग्यमाधीयतां

बन्धुभ्यो व्यवधीयतां सुरसरिस्तीरे सदा स्वीयताम् ।

भिचार्ये व्यवसीयतां प्रतिदिनं सत्कर्म सञ्जीयतां

कोपश्चेतसि ह्रीयतां परतरं ब्रह्मानुसन्धीयताम् ॥ ११ ॥

यत् शान्तिः समये श्रुतिः शिव शिवेत्युक्तौ मनोनिर्वृतिः

भैवे चाभिरुचिर्धनेषु विरतिः शश्वत्समाधौ रतिः ।

कश्चिदिति । कश्चित् पुमान् मां प्रतिकूलवाक्यैः कर्कशवाक्यैः
क्षिपति निन्दति चेदिति शेषः, तदा सोऽहं निन्दितोऽहं जमाभवनं
जमाकूपम् आश्रयम् एव प्राप्य मुदम् आनन्दं प्रयामि मञ्जामि,
यतः अयं तपस्वी वराकः मन्त्रिन्द्रे इति भावः चारित्र्यतः सुचरि-
त्वात् स्वलितवान् भ्रष्टोऽभवदिति शोकं पुनः शोकञ्च ब्रजामि योचामि
च दुःखमनुभवामि चेत्यर्थः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ॥ १० ॥

नान्विति । ननु भोः आत्मनि अस्मिन् अवधीयताम् अवधानेन
वृत्ततां, गृहसुखात् वैराग्यं वीतरागत्वम् आधीयताम् अवलम्ब्यतां,
बन्धुभ्यः व्यवधीयतां निःसङ्गेन स्वीयतामित्यर्थः, सुरसरितः गङ्गायाः
तीरे सदा स्वीयताम् उच्यतां, भिचार्ये व्यवसीयतां चेष्ट्यतां, प्रतिदिनं
सत्कर्म सञ्जीयतां, चेतसि स्थित इति शेषः कोपः ह्रीयतां लज्ज्यतां,
परतरं परात्परं ब्रह्म परमात्मा अनुसन्धीयताम् अभिष्यताम् ।
शाद्वैचिक्रीद्धितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

यदिति । समये अभ्युदयकाले इति भावः यत् शान्तिः जना
शिव शिव इत्युक्तौ श्रुतिः अथ, मनसः निर्द्वैतिः हलोपः, भैवे

एकान्ते वसतिर्गुरौ प्रतिनतिः सद्भिः समं सद्गतिः
 सत्त्वे प्रीतिरनङ्गनिर्जितिरसौ सन्मुक्तिमार्गे स्थितिः ॥ १२ ॥
 सम्भोगादिषयामिषस्य परितस्तौमित्यमस्ताखिल-
 ज्ञानोन्मेषतया कथं तव भवेदात्मास्यदं देहिनः ।
 साध्यं तद्धि तदेव साधनमितो व्यावृत्तिरेवामिषात्
 तस्यां ज्योतिरूपैत्यनिन्वनमिदं दोषत्रयं धक्ष्यति ॥ १३ ॥

भिषादौ अभिरुचिः अभिलाषः, धनेषु विरतिः स्पृहाभावः, शश्वत्
 सततं समाधौ ब्रह्मचिन्तने रतिरतुरागः, एकान्ते निर्जने वसतिः
 व्यस्यानं, गुरौ गुरुजने प्रतिनतिः प्रणतिः, सद्भिः समं सह सद्गतिः
 सङ्गः, सत्त्वे सत्त्ववचने प्रीतिः तथा अनङ्गस्य कानस्य निर्जितिः परा-
 जवः, असौ सति मुक्तिमार्गे स्थितिः, मुक्तिमार्गे अवस्थितस्य क्षमादयो
 गुणा जायन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ १२ ॥

सम्भोगादिति । परितः समन्तात् विषय एव आभिषं भोग्यवस्तु
 आभिषं भोग्यवस्तुनीत्यमरः । तस्य सम्भोगात् सम्यगास्वादानात् अक्तः
 अपगतः अखिलः समग्रः ज्ञानोन्मेषः अस्य तस्य भावः तत्ता तया
 हेतुना तव सौमित्यं अचाञ्चल्यं कथम् आत्मास्यदम् आत्माश्रयं
 भवेत् नैव भवेदित्यर्थः एतादृगवस्थायां चित्तस्थैर्यं न कथमपि भव-
 तोति भावः । इतः अस्मात् आभिषात् विषयादिति भावः व्यावृत्ति-
 रेव निवृत्तिरेवेति यत् तद्धि तदेव साध्यं साधनीयं तदेव साधनं
 हेतुश्च परमार्थविबोधश्चेति भावः । तस्यां निवृत्त्यां सत्याम् अनिन्वनं
 काष्ठरहितं क्षयमेव प्रज्वलित्वर्थः ज्योतिः परमतत्त्वरूपमिति भावः
 उपैति समीपमानच्छति आविर्भवतीति भावः, तच्च दोषत्रयम् आध्या-
 त्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपं त्रिविधं तापमित्यर्थः धक्ष्यति भस्मी-
 करिष्यति । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ १३ ॥

बुद्धेरगोचरतया न गिरां प्रचारो

दूरे गुह्यप्रथितवस्तुकथावतारः ।

तत्त्वं क्रमेण विदुषां करुणावदाते

अज्ञावतां हृदि पदं स्वयमादधाति ॥ १४ ॥

दुःखाङ्गारकरतीव्रः संसारोऽयं महानसो गहनः ।

इह विषयामिषलालस ! मानसमार्जार ! मा निपत ॥ १५ ॥

अरे चेतोमीन ! भ्रमणभधुना यौवनजले

त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् ।

तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुतं

मनोभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति मुहुः ॥ १६ ॥

बुद्धेरिति । बुद्धेः अगोचरतया अगम्यतया गिरां वाचां प्रचारः प्रसरः न भवति अत्रेति च शेषः, गुरुणा नीमांसाचार्येण प्रथितं सिद्धान्तिकं यत् वस्तु तस्य कथायाः प्रस्तावस्य अवतारः आविष्करणं दूरे तिष्ठतीति शेषः अतिदुर्गमत्वादिति भावः । ननु तर्हि कथं तत्त्वज्ञानमित्यत आह तत्त्वमिति, अज्ञावतां विश्वासवतां विदुषां धीराणां करुणया दयया अवदाते विशुद्धे हृदि तत्त्वं तत्त्वज्ञानमिति यावत् स्वयं क्रमेण पदम् आदधाति अर्पयति । वसन्ततिथेः उत्तमम् ॥ १४ ॥

दूःखेति । अयं दुःखैरेव अङ्गारकैः तीव्रः दारुणः संसारः गहनः महान् महानसः पाकस्थानं, हे विषय एव आमिषं मांसं तत्र बालसः तत्सम्बद्धो, मानसमार्जार ! वित्तविडाल ! इह महानसो मा निपत न पतितो भव । आख्यांष्टमम् ॥ १५ ॥

अरे इति । अरे चेतोमीन ! चित्तमत्स्य ! त्वं अधुना यौवनजले अभ्रमणं चापत्यामिति यावत् स्नज, युवतिजलधौ किं स्वच्छन्दं सुखं न पश्यसि ? मनोभूः कामः कैवर्त्तः धीवरः, कैवर्त्तं दासधीवरावित्यमरः । त्वां प्रति तव ग्रहणार्थमिति भावः सङ्गः पुनः पुनः स्तनयो-

विषमविषधराणां दोषदंष्ट्रीकटानां
 विषमविषविमर्दव्यक्तदुष्टेष्टितानाम् ।
 विरम विरम चेतः ! सन्निधानादमीषां
 सुखकणमणिहेतोः साहसं मास्म कार्षीः ॥ १७ ॥
 एकीभूय स्फुटमिव किमप्याचरद्भिः प्रलीनैः
 एभिर्भूतैः स्मर कति कृताः स्वान्त ! ते विप्रलम्भाः ।
 तस्मादेषां त्यज परिचयं चिन्तय स्वव्यवस्थाम्
 आभाषस्ते किमु न विदितः खण्डितः पण्डितः स्यात् ॥ १८ ॥

युगलमेव तन्वीफलं तेन युतं तनूरेव जाली लता मेव जालम् आनायः
 तत् क्षिपति । रूपकमलङ्कारः । यादृक् क्षयिकोद्भूतं दृष्टम् ॥ १६ ॥

विषयेति । हे चेतः ! दोषा एव दंष्ट्राः ताभिः उत्कटानां दाह-
 णानां विषमेण उत्कटेन विषविमर्देन गरलसङ्केन व्यक्तां प्रकटं दुष्टे-
 ष्टितं येषां तथाभूतानाम् अमीषां विषयाः कामा एव विषधराः
 व्याजाः तेषां सन्निधानात् संसर्गात् विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व,
 दुःखस्य कणः विन्दुरेव मणिः यत्किञ्चित्सुखमित्यर्थः तस्य हेतोः
 कारणात् साहसम् अविमर्शकारितां मास्म कार्षीः न कुरु । नास्मिनी-
 दृष्टम् ॥ १७ ॥

एकीभूयेति । हे स्वान्त ! चित्त ! स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः ।
 एभिः भूतैः क्षिप्यादिभिः पञ्चभिः एकीभूय एकत्वमापद्य भिन्नित्वे-
 त्यर्थः प्रलीनैः गूढं स्थितैरिति यावत् स्फुटमिव स्पष्टमपीत्यर्थः किमपि
 अविर्वचनीयं तवानिष्टमिति शेषः आचरद्भिः सद्भिः ते तव कलि
 विप्रलम्भाः वञ्चनानि न कृताः ? बहवः कृता इत्यर्थः स्मर सनभि
 चिन्तय, तस्मात् कारणात् एषां भूतानां परिचयं सङ्गं त्यज, स्वस्य
 आत्मनः व्यवस्थाम् सुखस्थितिं प्रति यावत् चिन्तय, आभाषः अभिप्रायः
 तव सर्वनाथहेतुरिति भावः ते तव किं विदितः न ज्ञातो न ? न

धूर्तरिन्द्रियनामभिः प्रणयितामापादयद्भिः स्वयं
 सम्भोक्तुं विषयामिषं किल पुमान् सौख्याशया वञ्चितः ।
 तैः शेषे कृतकृत्यतामुपगतैरौदास्यमालम्बितं
 सम्प्रत्येष विधेर्नियोगवशगः कर्मान्तरैर्बध्यते ॥ १८ ॥
 देवे समर्थं चिरसञ्चितमीहजालं
 स्वस्थाः सुखं वसत किं परयाचनाभिः ।
 मेरुं प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य
 ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ २० ॥

तवात्र सम्यक् दोष इत्याह खण्डित इति, पण्डितः विद्वान् जनः
 खण्डितः प्रतारितः स्यात् एषां विप्रलोभने इति भावः का कथान्येषा-
 मविदुषामिति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८ ॥

धूर्तरिति । इन्द्रियनामभिः इन्द्रियाख्यैर्धूर्तैः विषयामिषं
 विषयरूपं भोग्यवस्तु सम्भोक्तुं स्वयं प्रणयितां आपादयद्भिः बद्भिः
 पुमान् सौख्याशया सुखलाभेच्छया वञ्चितः किल, शेषे परिणामे
 कृतकृत्यताम् उपगतेः चित्तकामैः सर्जितः व्योटाख्यं ताच्छील्यं दृष्ट्वा
 विपर्येषति शेषः आलम्बितम् अवलम्बितम् अयत्नत्वादिति भावः,
 सम्प्रति एष पुमान् विधेर्दैवस्य नियोगवशगः स्वाप्तावर्त्तो नन् कर्मा-
 न्तरैः कर्मविशेषफलैरिति यावत् बध्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

देवे इति । चिरं सञ्चितं प्राक्तनम् ईहजालम् चेदित्यसङ्क-
 र्मसङ्घातिरिति यावत् देवे समर्थं दैवाधीनम् अदृष्टायत्तमिति यावत्
 मत्वेत्यर्थः स्वस्थाः सुस्थिराः सन्तः सुखं वसत, यूयमिति शेषः ।
 बान्धवान् प्रत्युक्तिरियम् । मेरुं प्रदक्षिणयतः प्रदक्षिणोर्ध्वतोऽपि
 पथ्यटतोऽपीति यावत् दिवाकरस्य ते एव सप्त तुरगाः अश्वाः सन्तीति
 शेषः कदाचित् अष्टौ न आसन्निति शेषः । कोऽतिवर्त्तते दैवं
 तदुदृष्टायासेन किमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-

आकाशमुत्पततु गच्छतु वा दिगन्तम्
 अश्वोनिधिं विशतु तिष्ठतु वा यथेष्टम् ।
 जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृन्नराणां
 ह्यथैव न त्यजति कर्मफलानुबन्धः ॥ २१ ॥
 उपशमफलादिव्यावीजात् फलान्तरमिच्छतां
 भवति विफलो यत् प्रारम्भस्तदत्र किमद्भुतम् ।
 नियतविषया ह्येते भावा न भान्ति विपर्ययं
 जनयति यतः शालेर्वीजं न जातु यवाङ्कुरम् ॥ २२ ॥

ऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन
 वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येण-
 तरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युक्तः तत इति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ २० ॥

आकाशमिति । आकाशम् उत्पततु उड्डयतां, दिगन्तं वा
 गच्छतु, अश्वोनिधिं समुद्रं विशतु वा यथेष्टं तिष्ठतु जन इति शेषः,
 नराणां जन्मान्तरार्जितः शुभाशुभं सुकृतदुष्कृतं करोतीति तथोक्तः
 कर्मफलानुबन्धः कायेव न त्यजति नरानिति शेषः । वसन्ततिष्ठकं
 वृत्तम् ॥ २१ ॥

उपशमेति । अत्र संसारे उपशमः शान्तिरेव फलं यस्य तादृ-
 शात् विद्या एव बीजं तस्मात् फलान्तरम् अन्यत् उपशमव्यतिरिक्त-
 मिति यावत् फलम् इच्छताम् अभिलषतां, प्रारम्भः समुद्रवोगः
 विफलः भवतीति यत् तत् किम् अद्भुतम् आश्चर्यम् ? नैवेत्यर्थः ।
 एते भावाः पदार्थाः नियतः निर्धारितः विषयो उपां तादृशाः
 नियतफलका इति यावत् विपर्ययं वैपरीत्यं न भान्ति यस्य यत्
 फलं स तदेव प्रसूते नान्यदिति भावः । यतः शालेर्भावन्यस्य बीजं
 जातु कदाचित् यवाङ्कुरं न जनयति नोत्पादयति । विशेषेण
 ह्यन्यत्फलवत्तत्तदुत्पत्तिर्नोऽर्थान्तरन्यासः । हरिणीवृत्तम् ॥ ॥

यदेते साधूनामुपरि विमुखाः सन्ति धनिनो
 न चैषावज्ञैषामपितु निजवित्तव्ययभयम् ।
 अतः खेदो नास्मिन् परममनुकम्प्यैव भवति
 स्वमांसत्रस्तेभ्यः क इह हरिणेभ्यः परिभवः ॥ २३ ॥
 तस्मादनन्तमजरं परमं विकाशि
 तद्ब्रह्म वाञ्छत बुधा यदि चेतनास्ति ।
 यस्यानुषङ्गत इमे भुवनाधिपत्य-
 भोगादयः क्षयिण एव सतां विभान्ति ॥ २४ ॥

इति शान्तिशतके कर्त्तव्यतोपदेशो नाम तृतीयः

परिच्छेदः ॥ १ ॥

यदिति । एते धनिनः साधूनाम् अर्थिनामिति शेषः उपरि यत्
 विमुखाः सन्ति, एषां धनिनाम् एषा वैमुख्यमिति यावत् अवज्ञा अव-
 मानना अर्थिनामुपरोति शेषः न च नैव, अपितु केवलमित्यर्थः निज-
 वित्तस्य व्ययात् भयम् । अतः अस्मिन् वैमुख्ये खेदः दुःखं न कर्त्तव्य
 इति शेषः, परं किन्तु अनुकम्पया दया एव भवति तेषां प्रतोति शेषः,
 इह संसारे स्वमांसात् तस्तेभ्यः भीतेभ्यः हरिणेभ्यः कः परिभवः ?
 नैव परिभवः प्रत्युत तेषां मांसस्य अपहृत्ते तेषां प्रति दया एव कृता
 आदिति भावः । क इहेत्यत्र क इवेति पाठान्तरम् । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ २३ ॥

तस्मादिति । हे बुधाः विद्वांसः ! यदि चेतना चैतन्यम् अस्ति
 बुद्ध्याकमिति शेषः तस्मात् तदेत्यर्थः यस्य अनुषङ्गतः अनुषङ्गात् किञ्चित्-
 शङ्केनेति भावः किञ्चिदावुक्त्येनेति भावः एव सतां साधूनाम् इमे
 क्षयिणः नश्वराः भुवनाधिपत्यभोगादयः राज्यसम्पत्प्रभृतयः विभान्ति
 जायन्ते, तत् अनन्तम् अजरं परमं विकाशि ज्योतिर्मयमित्यर्थः ब्रह्म
 वाञ्छत अभिलषत । वसन्ततिशक वृत्तम् ॥ २४ ॥

लक्ष्मीर्निर्वृतिमेति हीनचरितैर्यैरेव तच्छिञ्चया
 किं नाद्यैव करोमि तामनुचरीं रामां सकामामिव ।
 ब्रह्माण्डे निपतत्यपि स्वलति न प्रायेण येषां मनः
 तेषामार्यमनस्विनामनुपदं गन्तास्मि नाहं यदि ॥ १ ॥
 लब्धाः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किं ?
 सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ? ।
 न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं ?
 कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ? ॥ २ ॥
 निष्कन्दाः किमु कन्दरोदरभुवः क्षीणास्तरूणां त्वचः
 किं शुष्काः सरितः स्फुरन्निरिगुत्तयावस्वलहीचयः ।

लक्ष्मीरिति । यैरेव हीनचरितैः दुश्चरितैः लक्ष्मीः श्रोः सम्पदि-
 त्वर्थः निर्वृतिं सन्तोषं स्थितिमिति यावत् एति प्राप्नोति, तेषां
 हीनचरितानां शिञ्चया अभ्यासेन तां लक्ष्मीं सकामां सानुरागां
 रामामिव कान्तामिव अद्यैव किम् अनुचरीं रुद्धिनीं न करोमि न
 कर्तुं शक्नोमि ? अपि तु करोम्येवेत्यर्थः । ब्रह्माण्डे निपतत्यपि येषां
 मनः प्रायेण न स्वलति न विफलोभवतीत्यर्थः यदि अहं तेषाम्
 आर्याणां साधूनां मनस्विनां घोरारणाम् अनुपदं पदस्य पश्चात् न
 गन्तास्मि । आर्यपदतेरनुसरणार्थी अहम् नैव लक्ष्मीं गणयामीति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

लब्धा इति । सकलकामदुष्वाः सर्वकामप्रसविन्यः श्रियः सम्पदः
 लब्धाः प्राप्ताः, ततः किम् ? विभवैः प्रणयिनः बन्धवः सन्तर्पिताः
 प्रोषिताः ततः किं तेव किम् ? विद्विषतां शत्रूणां शिरसि पदं
 न्यस्तं दत्तं ततः किं तेन किम् । तनुभृतां देहिनां तनुभिः शरीरैः
 कल्पं स्थितम् आनन्दयं जिवितं ततः किम् तेन किम् । असन्तुलितं
 वृत्तम् ॥ २ ॥

प्रत्युत्थानमितस्ततः प्रतिदिनं कुर्वद्भिरुदयीविभिः
यद्द्वारार्पितदृष्टिभिः क्षितिभुजां विद्वद्भिरप्यास्यते ॥ ३ ॥
कामं जीर्णपलाशसंहृतिकृतां कन्यां वसानो वने
कुर्यामम्बुभिरप्ययाचितसुखैः प्राणानुबन्धस्थितिम् ।
साङ्गुलानि सवेपितं सचकितं स्वान्तर्निदाघञ्जर
वक्तुं न त्वहमुत्सहे सकृपणं देहीति दीनं वचः ॥ ४ ॥
सत्यं वक्तुमशेषमस्ति सुलभा वाणी मनोहारिणी

निष्कन्दा इति । कन्दरायाः गिरिशुद्धायाः उद्भवः अभ्यन्तर-
भयः निष्कन्दाः कन्दो मूलविशेषः तद्गुह्यताः किम् ? तच्छृणुं त्वचः
बल्ललानि क्षीणाः विनष्टाः किम् ? स्फुरत्सु गिरीणां गुरुषु महत्सु
प्रायसु शिलासु स्तब्धन्तः वीचयः तरङ्गाः यासां तादृश्यः स्रग्वि-
नद्याः शुष्काः किम् ? यत् विहाङ्गरपि प्रतिदिनम् इतस्ततः प्रत्युत्थानं
कुर्वद्भिः उदुपोवैः उच्चमितयोवैः क्षितिभुजां धनिनामिति यावत्
द्वारे अर्पिता दृष्टयैः तथोक्तैः सद्भिः आस्यते स्थीयते । कन्दबल्ल-
नदीलबानां सङ्गावेषपि विहांसः कथं धनिनः सेवन्ते इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

काममिति । वने जीर्णानां पलाशानां पलाशां संहृत्या कृतां
रचितानां कन्यां वसानः आच्छादयन् सन् अयाचितसुखैः अयाच्यया
सुखजनकैः अम्बुभिर्जलैरपि कामं स्वच्छन्दं यथा तथा प्राणानाम्
अनुबन्धेन संयमेन स्थितिं कुर्यात् तं किन्तु साङ्गुलानि अङ्गुलानां
गुलानिर्मात्रानि तत्सहितं सत्करमिति यावत् सवेपितं सकृपणं
सचकितं समयम् अवमानभयादन्यैरवलजितमिति भावः स्वस्य आत्मनः
अन्तः अन्तरात्मनीत्यर्थः निदाघञ्जरः सन्नापव्यथा यस्मिन् तत् सकृपणं
सकातरं देहीति दीनं दैन्यसूचकं वचः वक्तुं धनिसमीपे इति भावः
अहं न उत्सहे न पारयामीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

दातुं दानवरं शरण्यमभयं स्वच्छं पितृभ्यो जलम् ।
 पूजार्थं परमेश्वरस्य विमलः स्वाध्याययज्ञः परं
 क्षुद्राधेः फलमूलमस्ति शमनं क्लेशात्मकैः किं धनैः ॥ ५ ॥
 सन्ति खादुफला वनेषु तरवः स्वच्छं पयो निर्भरं
 वासी वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लतावल्गरी ।
 आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणः सख्यं कुरङ्गैः सह
 स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्त इत्यद्भुतम् ॥ ६ ॥

सत्यमिति । सत्यं वक्तुं सत्यकथनायेत्यर्थः । सुराभिः मनोहारिणी
 वाणी वाक् अथैषं कामम् अस्ति विद्यते सत्या मनोहरा च वाक् न
 दुर्लभेति भावः । शरण्यं शरण्ये साधु प्राणिनां रक्षयसमर्थमिति
 यावत् अभयं निर्भयत्वं दानवरं दानश्रेष्ठं दातुं दानार्थम् अस्ती-
 त्यन्वयः । पितृभ्यः दातुमिति शेषः स्वच्छं निर्मलं जलं निर्भरौदकमिति
 भावः अस्तीत्यन्वयः । परमेश्वरस्य पूजार्थं विमलः विशुद्धः स्वाध्यायः
 वेदाध्ययनमेव यज्ञः परं पर्याप्तं यथा तथा अस्तीत्यन्वयः, तथा फल-
 मूलं क्षुद्राधेः क्षुद्रारूपरोगस्य शमनं निवर्तकम् अस्ति, तस्मात्
 क्लेशात्मकैः कष्टमयैः धनैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अत्र क्लेशात्मकधनस्य प्रयोजनरूपहेतुं विनापि तदर्जनप्रयास इति
 विभावनालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

सन्तीति । वनेषु तरवः खादु सुखादं फलं येषां तादृशाः सन्ति,
 स्वच्छं निर्मलं निर्भरं पयः, वल्कलं वासः वसनं, गिरिगुहा आश्रयः
 वासस्थानं, लतावल्गरी लतासङ्घवः शय्या, निशासु रात्रिषु आलोकाय
 चन्द्रकिरणः, कुरङ्गैः मृगैः सह सख्यं लभ्यते इति सर्वज्ञान्वयः ।
 इत्थं विभवे सम्पादि स्वाधीने स्वाधीने स्थावत्तेऽपि नरपतिं धनिम-
 मिति भावः सेवन्ते आराधयन्ति जना इति शेषः इति अद्भुतम्

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्ष्यमक्षय्यमन्नं
 वस्त्रं विस्तीर्णमाशादशकममलिनं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।
 येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिचिति स्वान्तसन्तोषिणस्तै
 धन्याः संन्यस्तदैव्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥७॥
 महाशय्या भूमिर्मसृणमुपधानं भुजलता
 वितानञ्चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
 स्फुरच्चन्द्रो दीपः स्वधृतिवनितासङ्गमुदितः
 सुखं शान्तः श्रिते विगतभवभीतिर्नृप इव ॥ ८ ॥

प्राश्न्यम् । अत्रापि हेतुं विना कार्यात्पक्षेर्विभावना । शार्दूल-
 प्रकीर्णितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

पाणिरिति । येषां पाणिः हस्तः पवित्रं विशुद्धं पात्रं भ्रमणपरिगतं
 मणलत्वं भैक्ष्यं भिक्षोपार्जितम् अन्नयं क्षयरहितं भिक्षाया नित्य-
 : अत्रादित भावः अन्नम् आहारः, अमलिनं सततनिर्मलम् आशा-
 दशकं दश दिश इत्यर्थः विस्तीर्णं वस्त्रं वसनम्, उर्वी पृथ्वी अस्वल्पम्
 व तिमहत् तस्यं शय्या अस्तीति शेषः निःसङ्गतायाः सङ्गराहित्यस्य
 सङ्गीकरणेन परिचितः परिचयो यस्य तादृशं यत् स्वान्तं मनः तेन
 सन्तोषिणः ते धन्याः पुण्यवन्तः सन्त्यस्तः सम्यक् त्वक्तः दैव्यव्यति-
 कराणां दैव्यसम्बन्धानां निकरः समूहः यैः तथाभूताः सम्यक्त्वक्त-
 दीनभावा इत्यर्थः सन्तः कर्म सुदृढदुष्कृतरूपमिति निर्मूलयन्ति त्यज-
 न्त्यर्थः सुक्तिं लभन्ते इति भावः । सङ्घरादृष्टं, स्वप्नैयानां त्रयेष्
 तिसुनियतियुता सङ्घरा कौर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

महाशय्येति । भूमिः भूतलं सहती शय्या, भुजलता मसृणं
 कोमलम् उपधानं शिरोरक्षणस्थानम्, आकाशं वितानं चन्द्रातपः,
 अनुकूलः अयम् अनिलः वायुः व्यजनं, स्फुरन् दीप्यमानश्चन्द्रः दीपः,
 अतः स्वधृतिरामृतपिरेव वनिता तस्याः सङ्गेन मुदितः शान्तो जनः

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं मेहिनी
 सत्यं सूरुरयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ।
 शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं
 यस्यैते हि कुटुम्बिनो वद सखे ! कस्मात् भयं योगिनः ? ॥ ८ ॥
 धिक् धिक् तान् क्षमिनिर्विशेषवपुषः स्फूर्जन्महासिद्धयो
 निष्पन्दीकृतशान्तयोऽपि च तमःकारागृहेष्वासते ।
 तं विद्वांसमिह सुमः करपुटीभिश्चात्रशाकेऽपि वा ।
 बाला वक्त्रसरोजिनीमधुनि वा यस्या विशेषो रसः ॥ ९ ॥

विगता भयात् संसारात् भोतिः यस्य तादृशः सन् नृप इव शांति-
 सुखं गेते । उपमाबहुवारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८ ॥

धैर्यमिति । यस्य पिता धैर्यं, जननी क्षमा क्षमा, मेहिनी
 भार्या चिरं सन्ततस्वायिणीत्यर्थः शान्तिः, अर्थः शत्रुः पुत्रः, सत्यं
 भगिनी दया, मनसः संयमः वशीकरणं भ्राता, भूमितलं शय्या,
 दिशः वसनं वस्त्रं ज्ञानमेव अमृतं भोजनम् आहारः, यस्य जनस्य
 एते धैर्यादयः कुटुम्बिनः परित्तनाः सन्ति हि, हे सखे ! तस्य
 योगिनः कस्मात् भयम् ? वद कथम् । नैव कुतोऽपि भयमित्यर्थः ।
 रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

धिगिति । स्फूर्जन्ती मङ्गती सिद्धिर्येषां तथामृताः सन्त्यक्
 शिष्टिभाभाङ्गी इति भावः निष्पन्दीकृता निष्पन्दीकृता शान्तियेषां
 तथोक्ताः अपि अतोवशान्तप्रकृतयोऽपीति भावः वे जनाः तन्मांसि
 मोहा एव कारागृहाणि तेषु आसते तिष्ठन्ति, तान् क्षमिनिर्विशेष-
 वपुषः क्षमिन्सर्वदेहानिति यावत् धिक् धिक् पुनःपुनर्निन्दामीत्यर्थः
 धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । यस्य करपुटी अङ्गुलिः तस्य
 स्थिते भिक्षाक्षशाकेऽपि वा, बालायाः नवीनायाः कान्तायाः वक्त्रं
 वदनमेव सरोजिनी कमलमित्यर्थः तस्या मधुनि वा अविशेषः अभिज्ञः

मातर्लक्ष्मि ! भजस्व कञ्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मास्म भू-
 भोगीभ्यः स्पृहयालवस्तव वशाः का निःस्पृहाणामसि ।
 सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते
 भिक्षाशक्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ११ ॥
 जिह्वे ! लोचननासिके ! श्रवण ! हेत्वक् ! चापि नो वार्यसे
 सर्वेभ्योऽस्तु नमः कृताञ्जलिरहं सप्रश्रयं प्रार्थये ।
 युष्माकं यदि सम्मतं तदधुना नामानामिच्छाम्यहं
 होतुं भूमिभुजां निकारदहनज्वालाकणाले गृहे ॥ १२ ॥

रघुः स्नादः स्वभूदिति शेषः, इह संवारे तं विद्वांसं घानिनं स्तुभः
 प्रशंसामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

मातारिति । हे मातः लक्ष्मि ! अपरं मदभिन्नमित्यर्थः काञ्चित्
 जनं भजस्व सेवस्व व्याश्रयेत्यर्थः मत्काङ्क्षिणी मदर्थिनी मास्म भू-
 न भव, भोगीभ्यः स्पृहयालवः भोगार्थिन इत्यर्थः जना इति शेषः
 तव वशाः वशवर्त्तिनः भवन्तीति शेषः, निःस्पृहाणां जनानां त्वं
 काचि ? नैव कापीत्यर्थः निःस्पृहास्त्वं न गणयन्तीति भावः ।
 सम्प्रति वयं पवित्रीकृते विधोषिते सद्यः स्यूतैः पान्यवहैरिति भावः
 पलाशैः पत्रैः या पत्रपुटिका ठोडोति प्राणद्धा सेव पात्रं तस्मिन्
 भिक्षाशक्तुभिः भिक्षोपार्जितशक्तुभिरेव न त्वन्याकाङ्क्षेति भावः
 वृत्तिं जीविकां समीहामहे सम्यक् चेष्टामहे । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ११ ॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे रघने ! हे लोचननासिके च ! हे
 श्रवण ! कण्ठे ! हे त्वक् स्पर्शेन्द्रिय ! न चापि वार्यसे निषिध्यत
 युष्माकं स्वस्वव्यापारार्थेति भावः, सर्वेभ्यः युष्मभ्यं जनः अस्तु, अहं
 कृताञ्जलिः सन् सप्रश्रयं सविनयं प्रार्थये याचं युष्मानिति शेषः, यदि
 युष्माकं सम्मतम् अभिमतं स्नादिति शेषः तत् तदा अधुना साध्यत,

गतः कालो यत्र प्रणयिनि मयि प्रेमकुटिलः
 कटाक्षः कालिन्दीलघुलहरिवृत्तिः प्रभवति ।
 इदानीमस्माकं जरठकमठीपृष्ठकठिना
 मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिनि ! मुधैव ग्लपयसि ॥ १३ ॥
 यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
 तदा ज्ञातं रामामयमिदमशेषं जगदपि ।
 इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
 समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ १४ ॥

भूमिभुजां रात्रां धनिनामिति भावः नित्यकारः स्वयमाननमेव दृष्टव्यः
 अग्निः तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः कराब्दे भोषणे विविधनित्यकारपूर्णे
 इति भावः गृहे चात्मानं होतुं प्रच्छिप्तं नाहम् इच्छामि । युष्माकं
 शान्तिश्चेत् परमार्थचिन्तायां काळं नेष्ट्यामीति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

गत इति । हे व्यसनिनि ! अशकारिणि ! नारीसम्बोधनमिदम् ।
 जत यस्मिन् प्रणयिनि अनुरागवति मयि कालिन्द्याः वसुनायाः वा
 लघुः स्त्रिया लहरिः तरङ्गः तद्वत् वृत्तिः वर्तनं यस्य तादृशः कल्प-
 यङ्ग इति भावः प्रेम्णा कुटिलः वक्रः कटाक्षः प्रभवति प्रभुत्वं कृत-
 दानित्वर्थः स काळः गतः व्यतिक्रान्तः । इदानीं अस्माकं मनोवृत्तिः
 जरठा स्वविरा सा कमठी कच्छपी तस्याः पृष्ठमिव कठिना निष्ठुरा
 ज्ञातेति शेषः, तत् तस्मात् किं कथं मुधैव व्यर्थमेव ग्लपयसि
 श्लानिं नयसि अस्मानिति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३ ॥

यदेति । यदा स्मरः काम एव तिमिरं ततः तस्य संस्कारेण
 व्यायेनेन ज्ञातम् अज्ञानम् आसीत् तदा इदम् अशेषं समग्रमपि
 जगत् रामामयं नारीमयं ज्ञातम् । इदानीं पटुतरः उज्ज्वलतरः यो
 विवेकः स एवाञ्जनं तच्छुषां तत्सुखिनाम् अस्माकं समीभूतः समलो-

गतः कालो यत्र द्विचरणपशूनां चित्तिभुजां
 पुरः स्वस्तीत्युक्ता विषयसुखमास्वादितमभूत् ।
 इदानीमस्माकं तृणमिव समस्तं कलयता-
 मपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतस्त्रपयति ॥ १५ ॥
 पूर्वं तावत् कुवलयदृशां लोललोलैरपाङ्गैः
 आकर्षद्भिः किमपि हृदयं पूजिता यौवनश्रीः ।
 सम्प्रत्यन्तर्निहितसदसद्भावलब्धप्रबोध-
 प्रत्याहारैर्विशदहृदये वर्तते कोऽपि भावः ॥ १६ ॥
 गङ्गातीरे हिमगिरिशिलावङ्गपद्मासनस्य
 ब्रह्मज्ञानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

काञ्चनेति भावः दृष्टिः त्रिभुवनमपि ब्रह्म अनुते वेत्ति । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ १४ ॥

गत इति । यत्र यस्मिन् द्विचरणाः द्विपदाः पशवः तेषां
 चित्तिभुजां राक्षां धनिनामिति यावत् पुरः व्यपतः स्वस्ति शुभमस्तु
 इति उक्ता विषयसुखं सम्पत्सुखम् आस्वादितम् अभूत् स कालः
 गतः अतीतः । इदानीं समस्तं जगदिति शेषः तृणमिव कलयतः
 पश्यताम् अस्माकं भिक्षायामपि अपेक्षा स्मृता किमपि अनिर्वचनीयं
 यथा तथा चेतः चित्तं त्रपयति लज्जयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १५ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं तावत् किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा हृदयं
 आकर्षद्भिः कुवलयदृशां नीचोत्पलाजीवां लोललोलैरतिचपलै-
 रपाङ्गैः यौवनस्य श्रीः पूजिता सन्निहिता । सम्प्रति अन्तर्निहितः
 अन्तर्गतः यः सदसद्भावः तेन लब्धः यः प्रबोधः ज्ञानं तेन प्रत्याहाराः
 बाह्यविषयेभ्यः इन्द्रियसंयमाः तैः विशदे निर्मले हृदये कोऽपि
 अनिर्वचनीयः भावः आशयः वर्तते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १६ ॥

गङ्गेति । गङ्गातीरे हिमगिरेः शिलायां बद्धं पद्मासनं येन

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत ते निर्विगङ्गाः
 सम्प्राप्स्यन्ते जठरहरिणा गात्रकण्डूविनोदम् ॥ १७ ॥
 कदा भिक्षाभक्तैः करकलितगङ्गास्युतरलैः
 शरीरं मे स्थास्यत्युपरतसमस्तेन्द्रियसुखम् ।
 कदा ब्रह्माभ्यासस्थिरतनुतयारण्यविहगाः
 पतिष्यन्ति स्थाणुभ्रमहतधियः स्कन्धगिरसि ॥ १८ ॥
 रथान्तद्वरतस्तथा धृतजरत्नन्याञ्चलस्याध्वगैः
 सत्वासञ्च सकौतुकञ्च सकृपं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
 निर्व्याजीकृतचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
 निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्चां विलुण्ठिष्यति ॥ १९ ॥

तथाभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य अभ्यसनविधिना अभ्यासव्यापारेण योगनिद्रा
 गतस्य मम तैः सुदिवसैः किं भाव्यं यत्र येषु दिवसेषु ते जरठहरिणाः
 दृष्टव्यगाः निर्विगङ्गाः निर्भयाः सन्तः गात्रकण्डूनां विनोदम् उपशमजं
 सुखं सम्प्राप्स्यन्ते गात्रवर्षणादिति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

कटेति । कदा उपरतं निवृत्तं समस्तम् इन्द्रियसुखं यस्य तादृशं
 मे मम शरीरं करेण कलितं धृतं यत गङ्गायाः अस्य जलं तेन तरलैः
 चञ्चलैः तत्पङ्क्तिरिति भावः भिक्षाभक्तैः भिक्षाच्चेः स्थास्यति जीवि-
 ष्यति । कदा ब्रह्मणः अभ्यासेन चिन्तनानुशीलनेन स्थिरा निश्चला
 तत्तुर्यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना ममेति शेषः अरण्य-
 विहगाः वन्यपक्षिणः स्थाणुभ्रमेण शुष्कतृकाण्डबोधेन हता धीर्येषां
 तथोक्ताः सन्तः स्कन्धगिरसि स्कन्धाग्रे ममेति शेषः पतिष्यन्ति ।
 विशहरिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

रथ्यति । कदा करटः काकः रथान्तः मार्गमध्ये चरतः भ्रमतः
 तथा धृतं नृहीतं जरत्कन्यायाः अञ्चलं येन तादृशस्य तैः नागरैः
 अश्ववाविभिः अध्वगैः पथिकैः सत्वासञ्च समयञ्च सकौतुकञ्च सकृपञ्च

एणाक्षीसृहयालुता न कथमप्यास्ते विवेकोदया-
 न्नित्यं प्रच्युतिशङ्कया क्षणमपि स्वर्गे न मोदामहे ।
 अप्यन्येषु विनाशिवस्तुविषयाभोगेषु तृष्णा न मे
 स्वर्णद्याः पुलिने परं हरिपदध्यानं मनो वाञ्छति ॥ २० ॥
 अयि बाधाम्बुधौ भावः स्वच्छाऽयं विश्वबुद्धः
 विलीन उदितो वेत्ति विकल्पपटलं मनः ॥ २१ ॥
 अहङ्कार ! कापि व्रज व्रजिन ! हे मा त्वमिह भूः
 अभूमिदर्पाणामहमपसर त्वं पिशुन ! हे ।

इदस्य निर्व्याजीकृता व्यकपटवर्धः या चित्सुधा ज्ञानासृतं तस्याः
 रसेन व्यासादेन या सत् तया निद्रायमाणस्य वाञ्छाज्ञानरहितस्थेति
 भावः मे मनः करपुटीभिर्जां करपुटवर्त्तं भिन्नाक्षं निःशङ्कं यथा
 तथा विलिखिष्यति हरिष्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

एणाक्षीत । विवेकोदयात् ज्ञानोदयात् कथमपि एणाक्षीषु
 हरिणाक्षीषु सृहयालुता अभिबाधः न आस्ते न तिष्ठति । प्रच्युति-
 शङ्कया स्वर्गभवेन स्वर्गेऽपि नित्यं सततं क्षणमपि न मोदामहे न
 हृष्यामः स्वर्गलाभेऽपि नास्माकं सृहास्येति भावः । व्यदेवपि
 विनाशिवस्तून्नेव विषयाः तेषाम् आभोगेषु विलसन्त्येषु मे सस न
 तृष्णा नाकाङ्क्षा अस्तांति शेषः, परं केवलं स्वर्णद्याः पुलिने मनः
 हरिपदध्यानं वाञ्छति अभिलषति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

अयीति । अयि भोः सतः इति बोधास्त्वधौ ज्ञानार्जवे विश्वमेव
 बुद्धवदं जलस्फोटः यद्य तादृशः अयं स्वच्छो निर्गुणो भावः विलीनः
 विलयं गतः उदितः वा इत्थं विकल्पपटलं संशयनिचयं वेत्ति जानाति
 बुध्यते इति यावत् । अलुपुवृत्तम् ॥ २१ ॥

अहङ्कार इति । हे अहङ्कार ! कापि कदापि व्रज गच्छ,
 व्रजिन ! याम ! त्वम् इह मयीति भावः सत्तु अ तिष्ठेति यावत्,

अरे क्रोध ! स्थानान्तरमनुसरानन्यमनसां
 त्रिलोकीनाथो नो हृदि वसतु देवो हरिरसौ ॥ २२ ॥
 मातर्माये ! भगिनि कुमते ! हे पितर्मोहजाल !
 व्यावर्तध्वं भवतु भवतामिष दीर्घो वियोगः ।
 सद्यो लक्ष्मीरमणचरणभ्रष्टगङ्गाप्रवाह-
 व्यामिश्रायां दृषदि परमब्रह्मदृष्टिर्भवामि ॥ २३ ॥
 आदित्यस्य गतागतैरहरहः सङ्गीयते जीवितं
 व्यापारैर्बहुकार्यकारणशतैः कालोऽपि न ज्ञायते ।
 दृष्ट्वा जन्मजरावियोगमरणं तासश्च नोत्पद्यते
 पीत्वा मोहमयीं प्रमोदमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ २४ ॥

अहं दर्पाणां दम्भानाम् अभूभिः अभोजनं, हे पिशुन ! खलुभाव !
 त्वम् अपसर उपगच्छ । अरे क्रोध ! स्थानान्तरम् अनुसर गच्छ ।
 त्रिलोकीनाथः कसौ देवो हरिः अनन्यमनसां नास्ति अन्यो मनसि
 तेषां तादृशानां नो कस्माकं हृदि वसतु । शिखरिणोदत्तम् ॥ २२ ॥

मातरिति । हे मातः माये ! हे भगिनि कुमते ! हे पितः
 मोहजाल ! व्यावर्तध्वम् अपगच्छत ब्रूयामिति शेषः, एषः भवतां
 त्रिभिः नष्टः वियोगः विच्छेदः भवन्ति तेषां । सद्यः साध्यतं
 लक्ष्मीरमणस्य विष्णोः चरणान् भ्रष्टा वा गङ्गा तस्याः प्रवाहेषु
 स्रोतसा व्यमिश्रायां युक्तायां दृषदि शिलायाम् उपविश्येति शेषः
 परमब्रह्मणि दृष्टिर्यस्य तदाभूतः भवामि । मन्दाक्रान्तादत्तम् ॥ २३ ॥

आदित्यस्वेति । आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैः उदयास्तमयैः
 अहरहः प्रतिदिनं जीवितम् आयुः संकीर्यते गन्धयं गच्छति, बहूनि
 कार्याणि कारणानां प्रतानि च येषु तद्वशैः व्यापारैः कालोऽपि
 गच्छन्निति शेषः न ज्ञायते नावबुध्यते । लज्जजरावियोगमरणं दृष्ट्वा
 तासश्च नोत्पद्यते लोकानामिति शेषः, अतः मोहमयी

मातर्मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ज्योतिः ! सुबन्धो जल !
 आतर्ध्यामि ! निबद्ध एष भवतामस्तु प्रणामाञ्जलिः ।
 यत्सत्सङ्गवशीपजातमुक्ततोद्रेकस्फुरन्निर्मल-
 ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ २५ ॥
 आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
 रागयाहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
 मोहावर्त्तमुदुस्तरा प्रकटितप्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
 तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ २६ ॥

प्रबोदभट्टिरां विषयसम्बन्धोपज्ञानन्दसुधां पीत्वा जगत् उन्मत्तभूतम्
 इति बन्धे इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

मातरिति । हे मातः मेदिनि ! तात मारुत ! हे सखे ज्योतिः !
 हे सुबन्धो जल ! हे आतः ध्यामि ! आकाश ! भवतां समीपे इति
 शेषः एष प्रणामाञ्जलिः निबद्धः अस्तु कृताञ्जलिर्भवतः प्रणमामी-
 त्वर्थः । युष्माकं सङ्गवशेन संसर्गहेतुना उपजातम् उत्पन्नं यत् सुकृतं
 तस्य उत्प्रेक्षेण उत्प्रेक्षेण स्फुरत् प्रसरत् निर्मलं यत् ज्ञानं तेन
 अपास्तः निराकृतः समस्तः मोहस्य महिमा यस्य तादृशः अहं परे
 ब्रह्मणि परमात्मनि लीये लयं गच्छामि विलीनो भवामीत्यर्थः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

आशेति । मनोरथः अभिलाषः जलं यस्याः तथोक्ता, तृष्णाः
 वीमना एष तरङ्गाः नैः आकुला प्रणेत्यर्थः, रागः प्रेम एव आहः
 जलजन्तुभेदः तद्वती, वितर्काः वाटाः बहुलाः यस्यां तादृशी, धैर्यमेव
 द्रुमः वृक्षः तस्य ध्वंसिनी उत्पाटिनी मोह एव आवर्त्तः अस्मि-
 न्निषेधः तेन मुदुस्तरा तर्तुं अशक्या, प्रकटिता प्रकटा प्रोत्तुङ्गा
 अलक्षता चिन्ता एव तटी यस्याः तथाविधा, आशा नाम नदी
 अस्मांति शेषः । विशुद्धमनसः योगीश्वराः योगिप्रवराः तस्याः नद्याः

इतो न किञ्चित् परतो न किञ्चित्

यतो यतो यामि ततो न किञ्चित् ।

विचार्य पश्यामि जगत् किञ्चित्

स्वात्मावबोधादधिकं न किञ्चित् ॥ २७ ॥

संसारमृगतृष्णां त्वं मनो ! धावसि किं सुधा ।

अनाविलमिदं ब्रह्मसरः किं नावगाहसे ॥ २८ ॥

इति शान्तिप्रतप्ते ब्रह्मप्राप्तिर्नाम

चतुर्थः परिच्छेदः ।

पारगताः उत्तीर्णा इत्यर्थः सन्तः नन्दन्ति आनन्देन वर्तन्ते ।

रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् लोके न किञ्चित् व्यस्तीति शेषः परतः परलोके न किञ्चित् व्यस्तीति शेषः यतः यतः यत् यत् यामि गच्छामि ततः तत् न किञ्चित् प्राप्यते इति शेषः, विचार्य विविच्य जगत् न किञ्चित् न किमपि यस्त्विति शेषः स्वात्मावबोधात् स्वात्मज्ञानात् अधिकम् अतिरिक्तं न किञ्चित् सारमस्तीति शेषः पश्यामि अय-
धारयामीति यावत् । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

संसार इति । हे मनः ! त्वं सुधा पृथा संसार एव मृगतृष्णा करोषि वा तं किं कथं धावसि गच्छसि ? इदम् अनाविलम् अकलुषं निर्मलमिति यावत् ब्रह्मसरः परमात्मरूपं सरोवरं किं कथं न अव-
गाहसे न पविशसि ? रूपकमलङ्कारः । अतुष्टवृत्तम् ॥ २८ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविरासागरभट्टाचार्येण

विरचिता शान्तिप्रतपकव्याख्या समाप्ता ।

वृन्दावन शतकम् ।

नमस्तस्मै कस्मैचिदपि पुरुषायाङ्गुत महा
 महिम्ने विभ्राजत्कनकरुचिधाम्ने स्वकृपया ।
 असङ्कोचेनैव श्वपचनिखिलेभ्यः स्वयमहो
 ददौ यस्तद्भक्तिं विमलतरनानारसमयीम् ॥ १ ॥
 यस्मिन्न प्रविशेन्ननोऽपि महतां का तत्त्ववार्ता पुनः
 शास्त्राणां त्रपितञ्च यद्भगवता भङ्गैव भक्तोद्भवे ।
 उद्वृन्दावनसन्मदेन रसिकहृदयेन केनाप्यहो
 नित्यक्रीडतया गृहीतामिह के विद्युर्न गौरप्रियाः ॥ २ ॥

नम इति । यः स्वयं श्वपचनिखिलेभ्यः चाण्डालमूढेभ्यः विम-
 लतरनानारसमयीं तद्भक्तिं तस्मिन् भक्तिः तां यदा सा पतिङ्गा भक्तिः
 ताम् असङ्कोचेनैव सङ्कोचं विना कथं श्लेष्केभ्यः ईदृशी भक्तिर्दीयते इति
 कथितभावं विनेत्यर्थः । ददौ अहो आश्चर्यं तस्मै अङ्गुतः महान्
 महिमा यस्य तादृशाय स्वकृपया स्वातृकमया विभ्राजत् विराजत्
 कनकरुचि सुवर्णोज्ज्वलं धाम तेजः यस्य तथाभूताय गौराङ्गायेति
 यावत् कस्मैचिदपि पुरुषाय नमः । शिखरिणीयुतं, रसैरुद्दे-
 शिकृन्ना यमनसमला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् महतां महापुरुषाणां मनोऽपि न
 प्रविशेत् मनसोऽप्यगम्यं यादिति भावः, शास्त्राणां तत्त्वस्य वार्ता पुनः
 का ? नैव शास्त्रतत्त्वं यत् स्मृशतीति यावत् ततश्च त्वमोऽप्यगम्यं
 यादिति भावः, यच्च भगवता कृप्येन भङ्गा भावविशेषेणैव भक्तोद्भवे
 भक्तिमति उद्भवे त्रपितं केनापि उन्मदेन उद्दीप्तमेषा रसिकहृदये

गुणः सर्वैर्हीनोऽप्यहमखिलजीवाधमतमो-
 ऽप्यशेषैः दोषाग्रैरपि च बलितो दुर्मतिरपि ।
 प्रसादात्तस्यैवाविदमहह राधां व्रजपतेः
 कुमारं श्रीवृन्दावनमपि स गौरो मम गतिः ॥ ३ ॥
 श्रीवृन्दावनकेलिरङ्गसहजं सौन्दर्यशोभावयो-
 वैदग्ध्यादिचमत्कृतेः परतरं विश्रान्तिधामाद्भुतम् ।
 तन्मे मोहनदिव्यनागरवरद्वन्द्वं मिथो जीवनं
 गौरश्यामलमुज्ज्वलोन्मदरसाविष्टं हृदि स्फूर्जतु ॥ ४ ॥

रसिकमिष्टुनेन राधाकृष्णाभ्यामिति भावः नित्यक्रीडतया नित्य-
 विहारस्थानतया गृहीतम् अक्रीकृतं तत् वृन्दावनम् एव संसारे ज्ञे
 गौरप्रियाः चैतन्यभक्ताः न विदुः न जानीयुः ? सर्वेऽपि विदु-
 रित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्याश्वैर्यदि सः सजौ सततगाः
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

गुणैरिति । अहं सर्वैः गुणैर्हीनोऽपि अखिलेषु समस्तेषु
 जीवेषु मध्ये अधमतमोऽपि अशेषैः समस्तैः दोषाग्रैः मजादोषैः
 बलितः युक्तोऽपि दुर्मतिरपि यस्यैव प्रसादात् आदौ प्रथमं राधां
 व्रजपतेः कुमारं नन्दनन्दनं श्रीवृन्दावनमपि अविदम् अज्ञासिषं स
 गौरः चैतन्यदेवः मम गतिः अस्तिति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥३॥

श्रीवृन्दावनेति । श्रीवृन्दावने केलिरङ्गः क्रीडाशिलासः सहजः
 स्वभावो यस्य तथोक्तं, सौन्दर्यं शोभा श्रीः वयः जीवनं तेषां वैदग्ध्या-
 दिचमत्कृतेः नैपुण्यादिचमत्कारस्य परतरम् उत्कृष्टतरम् अद्भुत
 विचित्रं विश्रान्तिधाम विश्रामस्थानं मिथः परस्परम् अन्वोन्वा-
 धीनमिति यावत् जीवनं यस्य तत् उज्ज्वलेन उन्मदेन उत्कृष्टे-
 रसेन प्रेम्णा आविष्टं युक्तं पूर्यमिति यावत् गौरश्यामलं गौरकृष्ण
 तत् मोहनं जगतामिति भावः दिव्यं नागरवरद्वन्द्वं रसिकप्रवर

इह भ्रामं भ्रामं जगति न हि गन्धोऽपि कलितो
यदोयस्तत्रैवाखिलनिगमदुर्लक्षशरणौ ।
अपारे श्रीवृन्दावनमहिमपीयूषजलधि
महाश्रयोन्मीने मधुरिमणि चित्तं लगतु मे ॥ ५ ॥
जयति जयतो वृन्दारण्यानूनसिन्धो;
अनुपममिव सारं शारदाकोट्यकथम् ।
खगमृगतखवल्लीकुञ्जवापीतडाग-
स्थलगिरिङ्गदिनीनामङ्गुतैः सौभगाद्यैः ॥ ६ ॥

युगलं राधाकृष्णविराजितं भायः मे मम हृदि स्फूर्जत स्फुग्धम् ।
सादृर्बभिक्षोडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

इत्येति । इह जगति भ्रामं भ्रामं अमित्वा भ्रसित्वा पुनः
पुनर्भ्रमणेनापोत्तर्यः यदोयः यत्सम्बन्धो गन्धोऽपि न कलितः न
स्वाप्नातः, अखिलनिगमैः सर्ववेदैः दुर्लक्षा दुर्गमा शरण्यः पङ्कतिः
यस्य तादृश श्रुतिरपि सादृशमशक्ये इति यावत् अपारे अत्यन्ते इत्यर्थः
महान्ति व्याश्रय्यार्षि अङ्गुतव्यापारा एव उद्भूताः मीनाः यस्मात् तथा-
भूते श्रीवृन्दावनमहिमा एव पीयूषजलधिः अमृतसागरः यस्मिन्
तादृशे मधुरिमणि साधुर्यात्मके वस्तुनीति शेषः मे मम चित्तं लगतु
अग्नं भवत्वित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

जयतीति । जयतः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानस्य वृन्दारण्यमेव
अन्यानूनसिन्धुः महासमुद्रः तस्य खगाः पक्षिणः मृगाः पशवः तरवः
वृक्षाः वज्रप्रः लताः कुञ्जाः लतादिपङ्कितस्थानानि वायुः दीर्घिकाः
तडागाः सरांसि स्थलानि भूभागाः गिरयः पर्वताः हृदिन्यः
सरितः तासाम् अङ्गुतैः विचित्रैः सौभगाद्यैः सौन्दर्यादिभिः अनुपम-
मिव निरूपममिव शारदाकोटीनां वाग्देवीमन्त्रियानामावृत्तं यावत्

हन्दारण्ये चर चरण ! दृक् ! पश्य हन्दावनस्थान्
जिह्वे ! हन्दावनगुणगणान् कीर्त्तय श्रोत्र ! दृष्टान् ।
हन्दाटव्या भज परिमलं घ्राण ! गात्र ! त्वमग्निन्
हन्दारण्ये लुठ पुलकितं क्षणकेलिस्थलीषु ॥ ७

महोज्वलरसोन्मदप्रणयसिन्धुनिःस्यन्दिनी
महामधुरराधिकारमणखेलनानन्दिनी ।
रसेन समधिष्ठिता भुवनवन्द्यया हन्दया
चकान्तु हृदि मे हरेः परमधाम हन्दाटवी ॥ ८ ॥

अकथ्यम् आनन्दवर्णीयं सारं सारभूतं वस्तु राधाकृष्णरूपमिति भावः
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ६ ॥

हन्दारण्ये इति । चरण ! हन्दारण्ये चर पश्यट, हे दृक्
नयन ! हन्दावनस्थान् पश्य अवलोकय, हे जिह्वे ! हन्दावनस्य
गुणगणान् कीर्त्तय, हे श्रोत्र ! कर्ण ! दृष्टान् स्मृतानिति भावः
हन्दावनस्य गुणानित्यनेनान्वयः । धारयेति शेषः । हे घ्राण !
हन्दाटव्याः हन्दावनस्य परिमलं सौरभं भज आलस्य, हे गात्र !
त्वम् अग्निन् हन्दारण्ये क्षणस्य केलिस्यलीषु विहारस्थानेषु पुल-
कितं रोमाञ्चितं सत् लुठ लुण्ठनं कुरु । हन्दाक्रान्तादुत्तं, हन्दा-
क्रान्ताखु धिरसनगैर्भी भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

महेति । महान् यः उज्ज्वलरसः शृङ्गाररसः, शृङ्गारः शुवि-
रुज्ज्वल इत्यमरः । तेन उन्नतः उत्कटः यः प्रपञ्चसिन्धुः प्रेगसागरः
तस्य निःस्यन्दिनी निःस्त्राववती महानमधुरया राधिकारमणस्य
क्षणस्य खेलनया विहारेण आनन्दिनी आनन्दपूर्णेत्वार्थः रसेन रागेन
भुवनवन्द्यया जगत्पूज्यया हन्दया हन्दावनाधिष्ठातया देव्या सम-
धिष्ठिता समाश्रिता हरेः क्षणस्य परमधाम परमं निकेतनं
हन्दाटवी मे मम हृदि चकास्तु स्फुरतु । शिवरंजीयतम् ॥ ८ ॥

जन्मनि जन्मनि वृन्दावनभुवि वृन्दारकेन्द्रवन्द्यायाम् ।
 अपि तृणगुल्मकभावे भवतु ममाशासमुल्लासः ॥ ९ ॥
 हरिपदपङ्कजसंवाहेन रसमनुभूय पूर्णोऽपि ।
 यत्रोद्धव आशास्ते तृणतां तन्नौमि राधिकाविपिनम् ॥ १० ॥
 राधावल्लभपादपल्लवजुषां सङ्गर्भनीतायुषां
 नित्यं सेवितवैष्णवाङ्घ्रिरजसां वैराग्यजीवस्पृहाम् ।
 हन्तैकान्तरसप्रविष्टमनसामप्यस्ति यद् दूरतः
 तद्राधाकरुणावलोकमच्चिराद्विन्दन्तु वृन्दावने ॥ ११ ॥

जन्मनोति । जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म वृन्दारकेन्द्रैः देवेन्द्रैः
 वन्द्यायां पूज्यायां वृन्दावनभुवि तृणगुल्मकभावेऽपि मम आशायाः
 समुल्लासः सम्यक् तर्हि भवतु तृणगुल्मभावोऽपि मम स्नाध्य इति
 भावः । आर्याहृतं, यथाः पादे प्रथमे द्वादश मात्वास्तथा ततोयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्येति तल्लक्षणात् ॥ ९ ॥

हरीति । हरेः कृष्णस्य पदशङ्खजयोः पादद्वयोः संवाहेन
 सेवनेन रसम् अनुभूय आशाया पूर्णोऽपि परितृप्तोऽपि उद्धवः यत्र
 तृणताम् आशास्ते अ. काङ्क्षति, तत् राधिकाविपिनं वृन्दावनं नौमि
 स्तौमि । आर्याहृतम् ॥ १० ॥

राधेति । राधावल्लभस्य पादपल्लवजुषां चरणपल्लवसेविनां, सङ्गि
 धर्मैः नीतं गमितम् आयुर्जीवनशालो येषां तयोक्तानां, नित्यं सतत
 सेवितं वैष्णवानां विष्णुभक्तानाम् अङ्घ्रिरजः पदरजो यैः तथाभूता
 ताम् एकान्तं रसे प्रेम्णि प्रविष्टं मनो येषां तथाभूतानां वैराग्येण
 वीतरागत्वेन जीवे जीवने स्पृहयन्तीति तयोक्तानां अपि यद् दूरत
 तिष्ठतीति शेषः तादृशानामपि दुरधिगममिति भावः तस्मिन् वृन्दावने
 यत् राधायाः करुणावलोकं कपाटद्विम् अविरात् विन्दन्तु लभन्तः
 लभं पानयानोति शेषः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राधानन्दकिशोरौ निरवधिरससागरे निमग्नौ
 निजकेलिधाम वृन्दावनमुदीक्ष्यैव सौख्यमाप्नुतः ॥ १२ ॥
 उद्दामप्रमदीज्ज्वलैकरसया भक्त्या विधूतीकृते
 व्यक्तं कस्यचिदेव चित्तभवने तत्तद्विषां भोगवत् ।
 यस्मिन् दिव्यविचित्रकेलि मिथुनं तच्छ्यामगौरं विधु-
 ज्योत्स्नावत् परिचायये तदिह किं विन्देय वृन्दावनम् ॥ १३ ॥
 विशुद्धाद्वैतैकप्रणयरसपीयूषजलधेः
 घनीभूतक्षीपे समुद्यति वृन्दावनमहो ।
 मिथः प्रेमोद्भूतद्रसिकमिथुनक्रीडमनिशं
 तदेवाध्यासीनं प्रविशति पदे कापि मधुरे ॥ १४ ॥

राधेति । निरवधिरससागरे असीमप्रेमप्रयोनधौ निमग्नौ
 राधानन्दकिशोरौ राधाकृष्णौ निजकेलिधाम वृन्दावनम् उदीक्ष्यैव
 वृद्धैव सौख्यम् आप्नुतः लभेताम् ॥ १२ ॥

उद्दामेति । उद्दामेन उत्कटेन प्रसङ्गेन आनन्देन उज्ज्वलः
 एकः सुखः अद्वितीय इति यावत् रसः स्नातो यत्न तथाभूतया भक्त्या
 अतुरागविशेषेण विधूतीकृते विशेषेण धौते विशुद्धे इति यावत् कस्य-
 चिदेव नतु सर्वस्येति भावः चित्तभवने तत्तद्विषां अभक्तानामिति भावः
 भोगवत् विषयभोगातुराग इवेति भावः व्यक्तं प्रकटं दिव्यः विचित्रः
 अद्भुतः केलिः यस्य तथाभूतं विधुज्योत्स्नावत् चन्द्रचन्द्रिकावत्
 स्मिन्निति भावः तस्मिन् श्यामगौरं मिथुनं राधाकृष्णद्वयलभित्वर्थः
 यस्मिन् परिचायये परिचितं करोमि, इह संसारे तत् वृन्दावनं किं
 विन्देय लभेय ? तादृशवृन्दावनलाभोऽतीवसुकृतसाध्य इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

विशुद्धेति । विशुद्धः पवित्रः अद्वैतः अद्वितीयः एकः सुखः
 वृषणयरसः प्रेमरस एव पीयूषम् असृजतं तस्य जलधिः तस्य घनीभूते

मोहं वेद्मि कथं नु माधवपदाभोजद्वयी ध्यायते
 का वा श्रीशुकनारदाद्यकलिते मार्गेऽस्तु मे योग्यता ।
 तैस्माद्भद्रमभद्रमेव यदि नामास्तां ममैकं परं
 राधाकेलिनिकुञ्जमञ्जुलतरं वृन्दावनं जीवनम् ॥ १५ ॥
 यत्सीमानमपि स्पृशन्न निगमो दूरात् परं लक्षतः
 किञ्चिद्भूतया यदेव परमानन्दोत्सवैकावधिः ।
 यन्माधुर्यकणोऽप्यवेदि न शिवस्वायम्भुवाद्यैरहं
 तद् वृन्दावननाम धाम विशदं विन्दामि राधापतेः ॥ १६ ॥

द्वीपे वृन्दावनं समुदयति सम्यक् राजते अहो आश्चर्यं मिथः पर-
 स्परं प्रेम्णा उद्वर्णन्ती प्रसरन्ती रसिकमिथुनस्य नागरयुगलस्य
 राधाकल्याणस्येति भावः क्रीडां वस्मिन् तथोक्तं तदेव वृन्दावनं कापि
 क्वचित्पि सधुरे मनोहरे पदे स्थाने मनोरूपे इति भावः
 अध्यानीनम् अधिष्ठितं सत् प्रविशति अन्तर्विकासयतीति यावत् ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

नाहमिति । तु भोः कथं केन प्रकारेण माधवस्य कल्याण
 पदाभोजद्वयी पादपद्मयुगलं ध्यायते चिन्त्यते तदहं न वेद्मि न
 जानामि । ननु शुकनारदादीनाम् उपदेशपद्धतिरस्ति तद्दृष्ट्या ध्यान-
 विधिः शिष्यतामित्यत आह का वेति, श्रीशुकनारदादयः कलिते
 निवृत्तान्ति मार्गे पथि मे मम का वा योग्यता अस्तु ? नैव कापि
 तदवबोधे सामर्थ्यमिति यावत् । तस्मात् भद्रम् अमद्रं वा यदि नाम
 आस्तां भवतु परं किन्तु मम राधायाः केलिनिकुञ्जेन क्रीडाकुञ्जेन
 मञ्जुलतरम् अतिमनोहरं वृन्दावनम् एकम् अद्वितीयं जीवनं जीव-
 नोपायः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

यदिति । निगमः वेदः यस्य सीमानमपि न स्पृशन् लक्षतः
 दूरात् अतिदूरादित्यर्थः परं तिष्ठतीति शेषः अतिरपि यन्महिम्नानं

कदानुं वृन्दावनकुञ्जमण्डले
 भ्रमं भ्रमं हेमहरिन्मणिप्रभम् ।
 संस्मृत्यं संस्मृत्यं तेदद्भुतप्रिय-
 दयं दयं विस्मृतिमेतु मेऽखिलम् ॥ १७ ॥
 क्रियेत खण्डश इदं यदि मे शरीरम्
 घोरा विपदिततयो यदि वा पतन्ति ।
 हा हन्त हन्त न तथापि ममेह भूयात्
 वृन्दावनादितरतीर्थपदे गियासा ॥ १८ ॥

न वेत्तीति भावः, यदेव किञ्चित् गूढतया अतिरञ्ज्यत्वेन परमस्य
 मङ्गतः आनन्दोत्सवस्य एकः अद्वितीयः अवधिः सीमा, शिव-
 स्त्रायम्भुवाद्यैः हरविरिञ्चिप्रभृतिभिरपि यस्य माधुर्य्यकणोऽपि
 न खर्वोद न ज्ञातः, अहं विशदं निर्मलं तत् वृन्दावननाम वृन्दा-
 वनाख्यं राधापतेः कृष्णस्य धाम निलयं विन्दामि लभे । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

कटेति । तु भोः कटा वृन्दावनस्य कुञ्जमण्डपे निकुञ्जगृहे अमं
 भ्रमं आन्ता भ्रान्ता हेमहरिन्मणिप्रभं काञ्चननीलमणिप्रभं तत्
 अद्भुतम् आश्चर्य्यं प्रियदयं कान्तयुगलं राधाकृष्णाविति भावः
 संस्मृत्यं संस्मृत्यं पुनः स्मृत्येत्यर्थः मे मम अखिलं समयं दयं
 द्वैतज्ञानमित्यर्थः विस्मृतिम् एतु गच्छतु अपगच्छत्विति यावत् ।
 वंशस्यविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

क्रियेतेति । यदि इदं मे मम शरीरं खण्डशः खण्डं खण्डं
 क्रियेत, यदि वा घोरा भीषणा विपदां विततयः विस्ताराः
 पतन्ति, तथापि हा हन्त हन्त अतिखेदस्तृक्कमिदं इह अस्मिन्
 संसारमध्ये वृन्दावनात् इतरतीर्थपदे भिन्नपुण्यक्षेत्रे मम गियासा
 मनेका न भूयात् न भवतु । वसन्तिवक्तं वृत्तम् ॥ १८ ॥

स्वयं पतितपत्रकाण्यमृतवत् क्षुधा भक्षयन्
 सदा मिहिरनन्दिनीशुचिपयोऽञ्जलीभिः पिबन् ।
 कदा मधुरराधिकाऽमरासकेलिस्यलीं
 विलोक्य रसशेवधिमधिवसामि हन्दावनम् ॥ १८ ॥
 भूमिर्यत्र सुकोमला बहुविधप्रद्योतिरत्नच्छटा
 नानाचितमनोहरा खगमृगाद्याश्चर्यरागान्विता ।
 वल्लीभूरुहजातयोऽद्भुततमा यत्र प्रवालादिभिः
 तन्मे नन्दकिशोरकेलिभवनं हन्दावनं जीवनम् ॥ २० ॥

इयमिति । कदा क्षुधा स्वयं पतितपत्रकाणि विगलितानि
 पर्णानि अमृतवत् क्षुधावत् भक्षयन् सदा मिहिरनन्दिन्याः वल्ल-
 नायाः शुचि विशुद्धं पयः जलम् अञ्जलीभिः पिबन् मधुरं मनोहरं
 राधिकारमणस्य कणस्य रासकेलिस्यलीं रासक्रोडाक्षौ विलोक्य
 दृष्ट्वा रसशेवधिं रसनिधिं हन्दावनम् अधिवसामि ? पृथ्वीपतं,
 द्वितीयमपि कुण्डले गुरुघट्टमहादशचतुर्दशमथ प्रिये गुरु गभीर-
 नाभिस्तुर्दे । सपञ्चदशमानसि तद्वत् यत्र कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफ-
 लवृक्षकुलेर्भवति सुखं पृथ्वीति सेति तल्लक्षणात् ॥ १८ ॥

भूमिरिति । यत्र भूमिः सुकोमला मृदुला अकठिनेत्यर्थः वल्ल-
 विधा प्रद्योतिनी ससृज्जला रत्नच्छटा रत्नसञ्चयो यस्यां तादृशी
 नानाचितैः विविधविचितैः पदार्थैः मनोहरा खगानां पक्षिणां
 मृगाणाञ्च आश्चर्येण रागेण अनुरागेण अन्विता युक्ता पक्षिन्मृग-
 प्रियेत्यर्थः तथा यत्र वल्लप्रः लता एव भूरुहजातयः दृक्षजातयः
 प्रवालादिभिः पल्लवादिभिः आदिशब्देन पुष्पफलानि मृच्छन्ते ।
 अद्भुततमाः अत्याश्चर्याः, तत् नन्दकिशोरस्य कणस्य केलिभवनं क्रीडा-
 क्षौ व हन्दावनं मे मम जीवनं नतिरिति यावत् अस्त्विति शेषः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ २० ॥

साक्षादिवास्ते पुरुषोत्तमाङ्घ्रिसेवारसादप्यधिको रसौघः ।
स्यन्देत वृन्दाविपिनेऽप्यदृष्टो राधाप्रियो यो भुवनस्य साक्षी २१

जागर्त्ति दुन्दुभिरवः परमोऽत्र राधा

वृन्दावनं वनमतिप्रकटं पुराणे ।

तस्याविशेषमसमेद्धमहानुराग-

मूर्त्तिस्तदङ्गनमिहैत्य हरिं क्व पश्ये ॥ २२ ॥

मिलन्तु चिन्तामणिकोटिकोटयः

स्वयं वह्निर्दृष्टिमुपैतु वा हरिः ।

तथापि वृन्दावनधूलिधूषरं

न देहमन्यत्र कदापि यातु मे ॥ २३ ॥

आक्षादिति । वृन्दाविपिने पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य अङ्घ्रिसेवारसात्
अरुणसेवनानुरागात् अपि अधिकः रसौघः रसरशिः साक्षादिव
मूर्त्तिमानिव आस्ते तिष्ठति, यः भुवनस्य साक्षी राधाप्रियः, कृष्णः सः
अदृष्टोऽपि स्यन्देत वेनेति शेषः हृदये स्फुरेदिति भावः । इन्द्रवज्रा-
वृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगो ग इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

जागर्त्तीति । अत्र परमः महान् दुन्दुभिरवः जागर्त्तिं सततं
कर्णकुहरे प्रविशतीति भावः पुराणे राधायाः वृन्दावनं नाम वनम्
अतिप्रकटम् अतिप्रसिद्धम् । इह संसारे असमः अतुल्यः इहः दीप्तः
महान् अनुराग एव मूर्त्तिर्यस्य तस्य वृन्दावनस्य अविशेषं सर्वत्र सम-
मिति भावः तत् अङ्गमं चत्वरम् एव प्राप्य क कुत्र कदा हरिं कृष्णं
पश्ये अवलोकयामि । अत्र पश्ये इत्यात्मनेपदं कवेः प्रसाद-
विजृम्भितमिति बोध्यम् । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

मिलन्त्विति । चिन्तामणीनां कोटिकोटयः बहुकोटय इति यावत्
मिलन्तु बभूव भवन्तु, स्वयं वा हरिः दृष्टिम् उपैतु गच्छतु इष्टो भवतु

कपयतु मयि वृन्दारण्यराजी मनाग-
 प्यतिबहुलकूपोरुस्नेहभावादुदिणु ।
 फलतु तदनुकम्पाकल्पवल्लीफलं तत्
 प्रभवतु वसतिर्मे तत्प्रियारामसीम्नि ॥ २४ ॥
 तेनाकारि समस्त एव भगवद्धर्मोऽपि तेनाद्भुतः
 सर्वस्मात् पुरुषार्थतोऽपि परमः कश्चित् करस्थीकृतः ।
 तेनाधायि समस्तमूर्धनि पदं ब्रह्मादयस्तं नम-
 न्यादेहान्तमधारि येन वसती वृन्दावने निश्चयः ॥ २५ ॥

वेत्यर्थः । तथापि मे मम वृन्दावनस्य धूलिभिः धूपरं देहं कदापि
 अन्यत्र न यातु न गच्छतु । वंशस्थितिं वृत्तम् ॥ २३ ॥

कपयत्विति । वृन्दारण्यराजी मयि मनागपि स्वल्पमपि कपयतु
 अनुकम्पयतु, अतिबहुलया अतिप्रभूतया कपया यः उरुः महान्
 स्नेहः तदुभावात् उदिणु उदितमित्यर्थः तस्याः अनुकम्पाकल्पवल्ली-
 फलं फलतु तत् तेन तदनुकम्पाकल्पतरुफलेन मे मम तस्याः वृन्दा-
 रण्यराजेः प्रियः यः आरामः उपवनम्, आरामः श्यादुपवनमित्य-
 मरः । तस्य सीम्नि सोमायां मे नम वसतिः प्रभवतु प्रकर्षेण अस्तु ।
 मालिनी वृत्तं, नममययवृत्तं मालिनीभोगिलोकैरिति तल्लक्षणात्
 ॥ २४ ॥

तेनेति । येन आदेहान्तं देहावसानपर्यन्तं वृन्दावने वसती
 निश्चयः आधारि धृतः कृत इति यावत्, तेन समस्त एव भगवद्धर्मः
 वैष्णवधर्मः अकारि कृतः, तेन सर्वस्मात् पुरुषार्थतः पुरुषार्थान्
 धर्मार्थकाममोल्लङ्घनादपि परमः उत्कृष्टः अद्भुतः कश्चित् धर्म-
 इति शेषः करस्थीकृतः करतलवर्तीकृतः, तेन समस्तानां जगतः
 मूर्धनि शिरसि पदम् अधायि दत्तं (किं वृत्तम्) ब्रह्मादयः देवाः
 तं नमन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

पुलिने पुलिने हि कलिन्दजाया
विचरंश्चापि तले तले तरूणाम् ।

सघनोभूतसुसौख्यकन्दवृन्दा-

विपिने हन्त कदा दिनानि नेष्टे ॥ २६ ॥

गौरश्यामलमिथुनं खेलति कन्दर्पलीलया यत्र ।

राधामाधवनान्ना प्रथितं तन्नौमि काननं किमपि ॥ २७ ॥

खगवृन्दं पशुवृन्दं द्रुमवल्लीवृन्दमुन्मदप्रेम्णा ।

प्रीणयदत्यन्तरसेन ख्यातं वृन्दावनं नमत ॥ २८ ॥

ऊषरमपि हरिभक्तेः नाना दुर्मार्गनिष्ठमप्यधमम् ।

वृन्दाविपिनमचिन्त्यप्रभावमुन्मादयेत् प्रेम्णा ॥ २९ ॥

पुलिने इति । घनीभूताः अविरता रत्नार्थः सुसौख्याः सुष्ठु
सुखदाः सुखादा इति भावः ये कन्दाः मूलविशेषाः तैः सह वर्तमाने
वृन्दाविपिने वृन्दारण्ये कन्दाहारेण दृष्टिः स्यादिति भावः कलिन्द-
जायाः यमुनायाः पुलिने पुलिने प्रतिस्मृतमित्यर्थः तथा तरूणां
वृक्षाणां तले तले च विचरन् भ्रमन् सन् कदा दिनानि नेष्टे अति-
वाङ्मयिष्ठाभीत्यर्थः । हन्त खेदे ॥ २६ ॥

गौरेति । यत्र गौरश्यामलमिथुनं राधाकृष्णयुगलमित्यर्थः कन्दर्प-
लीलया कामरूपेण खेलात् विहरति, राधामाधवयोः नान्ना प्रथितं
विख्यातं तत् किमपि अनिर्वचनीयं काननं कौमि । आर्या-
वृत्तम् ॥ २७ ॥

खगेति । खमानां पक्षिणां वृन्दं समूहं पशूनां वृन्दं सङ्घं
द्रुमाणां वृक्षाणां वल्लीनां लतानाञ्च वृन्दम् उन्मदः उत्कटः प्रेमा
अत्र तादृशेन अत्यन्तरसेन प्रीणयत् तोषयत् ख्यातं प्रसिद्धं वृन्दावनं
नमत यूयमिति शेषः । बान्धवान् प्रत्युपदेशः । आर्यावृत्तम् ॥ २८ ॥

ऊषरमिति । ऊषरं जलपद्ममपि नाना दुर्मार्गैः कुत्सितैः

भक्त्यैक्यान्यत्र कृतार्थमानिनो धीरास्तदेतन्न वयं विदामः ।
 श्रीराधिकामाधववल्लभं नः परन्तु वृन्दावनमेव संश्रयः ॥ ३० ॥
 दोषाकरोऽहं गुणलेशहीनः सर्वाधमो दुर्लभवस्तुकाङ्क्षी ।
 वृन्दाटवीमुज्ज्वलभक्तिसारवीजं कदा प्राप्य भवामि पूर्णः ॥ ३१ ॥
 शुद्धोज्ज्वलप्रेमरसामृताब्धिः अनन्तपारस्य किमप्युदारम् ।
 राधाभिरामं प्रचकास्ति सारं तदेव वृन्दाविपिनं गतिर्मे ॥ ३२ ॥

पविभिः निष्ठा निष्पत्तिर्यस्य तादृशमपि अधममपि वृन्दाविपिनं
 हरिभक्तेः हरिभक्त्युद्दीपनादिति भावः अचिन्त्यप्रभावं प्रेम्णा भक्ति-
 रसेन उन्मादयेत् उन्मत्तं करोतीत्यर्थः लोकमिति शेषः । आख्या-
 दत्तम् ॥ २६ ॥

भक्त्येति । धीराः विद्वांसः बहव इति शेषः एकया एकरूप-
 वेत्यर्थः भक्त्या अन्यत्र तोषांटाविति शेषः कृतार्थमानिनः भवन्तीति
 शेषः आत्मानं कृतार्थं मन्यन्ते इत्यर्थः, वयन्तु तत् एतत् कृतार्थमानि-
 त्वमिति भावः न विदामः न बुध्यामहे । श्रीराधिकामाधवयोः
 वल्लभं प्रियं वृन्दावनमेव परं नः अस्माकं संश्रयः गतिः ॥ ३० ॥

दोषाकर इति । दोषाकरः बहुदोषानलयः गुणलेशेन खल्वं-
 नापि गुणेन हीनः सर्वाधमः सर्वेषु जनेषु अधमः नीचः दुर्लभस्य
 वस्तुनः काङ्क्षी अभिलाषी अहम् उज्ज्वलस्य भक्तिसारस्य बीजं
 वृन्दाटवीं प्राप्य कदा पूर्णः चरितार्थ इत्यर्थः भवामि ? इन्द्रवज्रा-
 दत्तम् ॥ ३१ ॥

शुद्धेति । अनन्तपारस्य शुद्धः निर्मलः यः उज्ज्वलप्रेमरसः स
 एवामृताब्धिः सुधामिथुः तस्य किमपि अनिर्वचनीयम् उदारं महत्
 राधाभिरामं राधारञ्जनं, राधाभिधं यदिति पाठे राधास्वमित्यर्थः
 स च न समीचीनः, वृन्दारण्यस्य राधाभिधानत्वे प्रमाणाभावादिति
 बाध्यं सारं यदिति शेषः प्रचकास्ति प्रकर्षेण राजते, तदेव वृन्दा-
 विपिनं मे सम गतिः आश्रयः । उपजातिदत्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वसाधनहीनोऽपि वृन्दारण्यैकसंश्रयः ।

यः कोऽपि प्राप्नुयादेव राधाप्रियरसोत्सवम् ॥ ३३ ॥

त्यजन्तु स्वजनाः कामं देहवृत्तिश्च माभवत् ।

न वृन्दावनसीमातः पदं मे चलत् क्वचित् ॥ ३४ ॥

स मे न माता स च मे पिता न

स मे न बन्धुः स च मे सखा न

स मे न मित्रं स च मे गुरुन

यो मे न वृन्दावनवासजादिमेत् ॥ ३५ ॥

तच्छास्त्रं मम कर्णमूलमपि न स्पर्शेऽपि यायादहो

श्रीवृन्दाविपिनस्य यत्र महिमा नात्यद्भुतः श्रूयते ।

सर्गेति । सर्वैः साधनैः उपायैः हानोऽपि यः कोऽपि वृन्दा-
रण्यसु एकः संश्रयः यस्य तयामृतः भवतीति शेषः स राधायाः
प्रियः कृष्णः तस्य रसः आत्मा एव उत्सवः तं प्राप्नुयादेव लभेतेव ।
अनुष्टुप् ॥ ३३ ॥

त्यजन्त्विति । स्वजनाः कार्यं सम्यक् त्यजन्तु मामिति शेषः,
देहवृत्तिश्च जावनविशेषश्च मा भवत् न भवतु । वृन्दावनसीमातः
वृन्दारण्यसंज्ञः कदाचित् मे मनः पदं क्वचित् कुत्रापि न चलतु न
गच्छतु । वन्दुमिच्छ्यकोऽपि अनशनात् सम्भावितप्राणान्त्योऽपि
वृन्दावनं न त्यज्यामीति भावः । अनुष्टुप् ॥ ३४ ॥

मेति । यः मे सख्यं वृन्दावने वासं न आदिमेत् नोपदिशेत्
स जनः मे मनः जाता न, स जनः मे मनः पिता न, स जनः मे मनः
बन्धुर्न, स च जनः मे मनः सखा न, स जनः मे मनः न मित्रं गृह्यत,
स च जनः मे मनः गुरुर्न । तादृशान् जनान् साक्षाद्विद्वेषेण न गण-
यामीति भावः । उपजातिष्टुप् ॥ ३५ ॥

तदिति । अहो आश्चर्यं यत्र शास्त्रं श्रीवृन्दाविपिनस्य वृन्दा-

ते मे दृष्टिपथं न यान्तु नितरां सम्भाष्यतामाप्नुयुः

ये वृन्दावनवैभवे श्रुतिगते नीलाम्बुजो नोऽखिलाः ॥ ३६ ॥

अलमलमिह योषिद्वदेभीसङ्गरङ्गैः

अलमलमिह वित्तापत्यविद्यायशोभिः ।

अलमलमिह नानासाधनायासदुःखै-

र्भवत भवत वृन्दारण्यमाश्रित्य धन्याः ॥ ३७ ॥

वैकुण्ठं कीटिकीटिप्रगुणितमपि नो यत्र जलेशमात्रं

प्राप्नीलक्ष्मीभगाश्चैलवमपि लभते शुद्धभावोच्चलायाः ।

धनस्य अत्यदुर्भुतः अतिविविधः सङ्ग्रहः साहाय्यं न श्रूयते, तत्
शास्त्रं स्वप्नेऽपि मम कर्णबूलसपि कर्णसमीपमपि कर्णमिति दृष्टे
तिष्ठत्विति भावः न यायाद् न गच्छतु, ये जनाः वृन्दावनवैभवे
वृन्दारण्यमाहात्म्ये श्रुतिगते श्रुते सति न उल्लामिनः प्रेमरसावेशः-
दिति भावः ते मे मम दृष्टिपथं न यान्तु न गच्छन्तु, ये च उल्लामिनः
एवेत्यर्थः ते अखिलाः सर्वे मे सम्भाष्यताम् आलाप्यताम् आत्रुयुः
प्राप्नुवन्तु तैः सह आलापं करोमीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

अलमिति । इह संसारे योषितः काला एव गर्ह्यः तासां
सङ्केने ये रङ्गाः आनन्दाः तैः अलम् अलं न किञ्चित् प्रयोजन-
मित्यर्थः, इह संसारे वित्तापत्यविद्यायशोभिः धनपुत्रविद्याकीर्त्तिभिः
अलम् अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, इह संसारे नाना साधनाभि-
सिद्धेरुपायाः तेषु आयासदुःखैः प्रयासजनितहोयैः अलम् अलं न
किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । वृन्दारण्यम् आश्रित्य धन्याः कृतार्थाः
भवत भवत यूयमिति शेषः । साक्षिनीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

वैकुण्ठमिति । कीटिकीटिप्रगुणितमपि बहुकीटिसंख्याभिः

कुर्याच्चेत् भक्तिकोटीर्भगवति न तथाप्यद्भुतप्रेममूर्त्तैः

श्रीराधाया अभक्तैः किमपि न कलितां नौमि वृन्दाटवीं तां २४

इदमपि भविता किं यत्र कुत्रापि वृन्दा-

पदमपि मम जातं श्रोत्रवीथीमकस्मात् ।

मधुरमधुरराधाभाधवाजङ्गखेला-

वनमुपनयदन्तर्दास्यति प्रेममूर्च्छाम् ॥ ३६ ॥

कदा न वृन्दावनवीथिकासहं

परिभ्रमन् श्यामलगौरमद्भुतम् ।

प्रकर्षेण गुणितमपि वर्द्धितमपीत्यर्थः यत्र यत्समीपे जाते गवाक्षे
शेते इति जालेशं त्यसरेणुनाम प्रमाणम् । उक्तञ्च मनुसंहितायां,
जालान्तरगते भानौ यत्किञ्चिद् दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां
त्यसरेणुं प्रवचते इति तन्मात्रां तत्परिमाणम् अतिलुब्धभावमिति
भावः तथा मोन्दीकृतः उच्छ्वस्तः सौमगाब्धेः प्रेमसागरस्य लवमपि
विन्दुमपि न लभते न प्राप्नोति, तथा शुद्धभावेन उज्ज्वलाः याः भक्तिकोटय
इति शेषः ताः भक्तिकोट्योः भगवति कृष्णे कुर्यात् जनयेत् चेत्, तथापि
अद्भुतप्रेममूर्त्तैः श्रीराधाया न भक्तिं कुर्यादिति शेषः अतः अभक्तैः
किमपि भवन्मपि न कलितां न मनसि धृतां तां वृन्दाटवीं नौमि
सौमि । स्रग्धराष्टतं, स्रग्धरीनां त्वयेण त्विसुनियतियुता स्रग्धरा
कोत्तिर्तेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ३८ ॥

इदमिति । यत्र कुत्रापि इदं वृन्दापदं वृन्दास्थानम् अकस्मात्
सहसा मम श्रोत्रवीथीं अवस्थामागं यातं गतं भविता किम् ? ननु
वृन्दावनशब्दश्चापि किं फलमित्यत आह मधुरेति मधुरम् अतिमनो-
हरं राधाभाधवयोः अनङ्गखेला वनं कामक्रीडावनं वृन्दावनमिति
भावः श्रुतं तदिति शेषः अन्तः मनसि प्रेम्णया भक्तिरसेन मूर्च्छां
मोहं दास्यति जनयिष्यति । मालिनीष्टतम् ॥ ३९ ॥

क्रुदेति । तु भोः कदा अहं वृन्दावनवीथिकासु वृन्दावनवर्त्मसु

किशोरमूर्त्तिद्वयमेकजीवनं

पुरः स्फुरद्दीप्य पतामि मूर्च्छितः ॥ ४० ॥

किमेतादृग्भाग्यं मम कलुषमूर्त्तेरपि भवे-

न्निवासो देहान्तावधि यदिह वृन्दावनभुवि ।

तयोः श्रीदम्पत्योः नवनवविलासैर्विहरतोः

पदज्योतिःपूरैरपितु मम सङ्गोऽपि भविता ॥ ४१ ॥

भूतं स्थावरजङ्गमात्मकमहो यत्र प्रविष्टं किम-

प्यानन्दैकवनाकृतिस्वमहसा नित्योत्सवं भासते ।

मायाभीकृतदृष्टिभिस्तु कलितं नानाविरूपात्मना

तद्वृन्दाविपिनं कदाधिवसतः स्यान्मे तनुश्चिन्मयी ॥ ४२ ॥

परिध्वमन् पर्यटन् सन् अद्भुतम् आश्चर्यं श्यामगौरम् एकजीवनम् अभिन्नप्राणं पुरः अयतः स्फुरत् परिदृश्यमानमिय राजत् किशोर-
मूर्त्तिद्वयम् अभिनवयुवयुगलं वोक्ष्य दृष्ट्वा मूर्च्छितः मोहं गतः पतामि ?
अथस्थविलं दृत्तम् ॥ ४० ॥

किमिति । कलुषमूर्त्तेः पापदेहस्य मम एतादृक् भाग्यम् अदृष्ट-
मपि किं भवेत् ? यत् इह वृन्दावनभुवि वृन्दारण्यभूमौ देहान्तावधि
आमरणं निवासः स्यादिति शेषः । अपितु किञ्च नवनवविलासैः
नूतनैर्नूतनैः रङ्गैः विहरतोः क्रीडतोः तयोः श्रीदम्पत्योः राधाकृष्ण-
योगिति भावः पदज्योतिःपूरैः पदाङ्कितरजोनिचयैः मम सङ्गः
संसर्गः अपि भविता किं भविष्यति ? शिखरिणीष्टम् ॥ ४१ ॥

भूतमिति । अहो आश्चर्यं यत्र प्रविष्टं स्यात् ? आत्मकं भूतं
प्राणिवगे इत्यर्थः किमपि अनिर्वचनीयेनेति भावः । नैकवना
आनन्दमात्रपूर्णार्थः आकृतिर्दृश्य तादृक् दृश्य स्व विद्यमानः । ज्योतिः
तेन नित्योत्सवं नित्यानन्दं भासते राकर्ति, तु किञ्च मायाप्री

यत्र प्रविष्टः सकलोऽपि जन्तुः सर्वः पदार्थोऽप्यनुधैरदृश्यः ।

स्वानन्दसंवीतघनत्वमेति तदेव हृन्दावनमाश्रयन्तु ॥ ४३ ॥

हृन्दावनस्थेऽपि येऽत्र दोषान्

आरोपयन्ति स्थिरजङ्गमेषु ।

आनन्दमूर्तिं अपराधिनस्ते

ओराधिकामाधवयोः कथं स्युः ॥ ४४ ॥

ये हृन्दावनवासिनिन्दनरता ये वा न हृन्दावनं

स्माधत्ते तुलयन्ति ये च कुधियः केनापि हृन्दावनम् ।

ये हृन्दावनमत्र नित्यसुखचिद्रूपं सहन्ते न वा

तैः पापिष्ठनराधमैः न भवतु स्वप्नेऽपि मे सङ्गतिः ॥ ४५ ॥

मोहेन अन्धोक्तता दृष्टिर्येषां तादृशैर्जनैः नानाविरुपात्मना विविध-
विकृतस्वरूपेण कथितं विदितं तत् हृन्दाविपिनम् अधिदमतः अधि-
तिष्ठतः मे मम तनुः शरीरं कदा चिन्मयो ज्ञानपूर्णं स्यात् ?
शङ्कैर्बविक्रीडितं यत्तम् ॥ ४३ ॥

यत्नेति । यत्र प्रविष्टः सकलः जन्तुरपि जीवोऽपि सर्वः
पदार्थोऽपि वस्तुमात्रमपीत्यर्थः । अनुधैः अन्तैः अदृश्यः अदर्शनीयः सन्
स्वस्य आनन्दसंवीतघनत्वं सान्द्रानन्दपूर्णत्वं एति प्राप्नोति, तदेव
हृन्दावनम् आश्रयन्तु बुधा इति शेषः । उपजातिर्यत्तम् ॥ ४३ ॥

हृन्दावनेति । ये जनाः स्वत्र संसारे हृन्दावनस्थेषु अतएव
आनन्दमूर्तिषु अपि स्थिरजङ्गमेषु स्थावरजङ्गमेषु दोषान् आरोप-
यन्ति अलीकदोषान् सङ्कुटयन्तीत्यर्थः, ते अपराधिनः ओराधिका-
माधवयोः कथं स्युः भवेयुः प्रिया इति शेषः । नैव ते राधामाधवयोः
प्रीतिं लभन्ते इति भावः । हृन्दावजात्यत्तम् ॥ ४४ ॥

ये इति । ये जनाः हृन्दावनवासिनां निन्दने कृतनाया रताः,
न वा हृन्दावनं न स्माधत्ते न प्रशंसन्ति, ये च कुधियः दुष्टतया

असह्यं बहु दुर्वचो यदिह वदन्ति साक्षात्सम
 स्त्रियं बलादपहरन्ति चेत् प्रियसुतादिकं घ्नन्ति वा ।
 धनान्यपि च जीवनं यदि हरन्ति वृन्दावनस्थिता-
 स्तदपि ते प्रिया मम भवन्ति वन्द्याः परम् ॥ ४६ ॥
 परस्वस्तेयैकव्यसनमपि नित्यं परबधू-
 प्रसक्तं विश्वेषामहह बहुधा हिंसकमपि ।
 दुराचारं लोभादपहतमपि भ्रातररुणं
 दिवान्धस्त्वं वृन्दावनगतजनं न आवगणयेः ॥ ४७ ॥

केनापि वस्तुनोति श्रेष्ठः वृन्दावनं तुल्यन्ति समीकुर्वन्ति, ये क्व
 जगति नित्यमुच्छ्विद्रूपं सच्चिदानन्दमयमित्यर्थः वृन्दावनं न सहने
 न स्वीकुर्वन्तीति भावः, स्वप्नेऽपि तैः पापिष्ठैः नराधमैः सह मे मम
 सङ्गतिः संसर्गः न भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

असह्येति । वृन्दावनस्थिताः वृन्दावनवासिनः जनाः यत् यदि
 दृष्ट वृन्दावने मम साक्षात् समञ्जम् असह्यं दुःसहं बहु दुर्वचः
 दुर्वचं वदन्ति, चेत् यदि स्त्रियं कान्तां बलात् अपहरन्ति, प्रिय-
 सुतादिकं घ्नन्ति विनाशयन्ति, धनानि जीवितञ्चापि हरन्ति, तदापि
 ते जनाः मम प्रियाः परं वन्द्याश्च भवन्ति ॥ ४६ ॥

परेति । हे भ्रातरः । दिवान्धस्त्वं अदृश्यं सूर्यस्वरूपमित्यर्थः
 परेषां स्त्रीं धनं तस्य स्तेयैकव्यसनं चौर्यं, एकस्मात्सक्तमपि नित्यं
 परबधूषु परस्तेषु प्रसक्तमपि विश्वेषां जगतं बहुधा हिंसकमपि
 दुराचारं लोभात् अपहतमपि विनष्टमपि वृन्दावनगतजनं वृन्दावनस्थं
 जनं न आवगणयेः न अवजानीयाः । शिखरिणोवृत्तम् । अत्र
 लम्पटपणनाहेतो सत्यापि तत्कार्याभावाद् विशेषोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे,
 एति हेतो फलाभावाद् विशेषोक्तिस्तथा द्विषेति ॥ ४७ ॥

परधनपरदारद्वेषमात्सर्यलीभा-
 नृतपरुषपराभिद्रोहमिथ्याभिलापान् ।
 त्यजति य इह भक्तो राधिकाप्राणनाथे
 न खलु भवति बन्ध्या तस्य वृन्दावनाशा ॥ ४८ ॥
 कुरु सकलमधर्मं मुञ्च सर्वं स्वधर्मं
 त्यज गुरुमपि वृन्दारण्यवासानुरोधात् ।
 स तव परमधर्मः सा च भक्तिगुरुणां
 स किल कलुषराशिर्यद्वि वासान्तरायः ॥ ४९ ॥

निर्मर्यादाश्चर्यकारुण्यपूर्णौ

राधाकृष्णौ पश्यतश्चेत् कदाचित् ।

परेति । यः जनः इह अस्मिन् राधिकायाः प्राणनाथे कृष्णे
 भक्तः सन् परधनेषु परदारेषु द्वेषमात्सर्यलीभान् अन्तर्गतान् अन-
 त्यानं परुषाणि निष्ठुरव्यापाराः अतिद्रोहाः परानिष्टकरणानि
 मिथ्याभिलापाः मिथ्यावाक्यानि च तान् त्यजति, तस्य वृन्दावने
 आशा तत्राश्रयभिलाष इत्यर्थः न खलु नैव बन्ध्या विफला भवति ।
 भाञ्जिनीष्टम् ॥ ४८ ॥

कर्षति । वृन्दारण्ये वासस्य अवस्थितेः अतुरोधात् सकलम्
 अधर्मं धर्मविरुद्धं कर्मेत्यर्थः कुरु, सर्वं स्वधर्मं मुञ्च त्यज, गुरुमपि
 गुरुजनं पित्रादिमपि त्यज, नः अधर्माचरणं स्वधर्मत्वागच्छेत्यर्थः तव
 परमधर्मः सत्तान् धर्मैः, सा च गुरुत्वाग इति भावः गुरुणां भक्तिः
 भक्तिरूपेण परिणमतीति भावः । वासस्य वृन्दारण्ये इति शेषः
 अन्तरायः विघ्नः इति यद्वि यदेव, स कलुषराशिः पापराशिः
 किल । भाञ्जिनीष्टम् ॥ ४९ ॥

निर्मर्यादेति । निर्मर्यादेन अग्रेष्वपि आश्चर्य्यं कारुण्यं न
 पूर्णौ राधाकृष्णौ कदाचित् पश्यतः करुणया अवलोकयतः चेत् यदि

यः कोऽप्यस्मिन् यादृशस्तादृशो वा

देहस्यान्ते प्राप्नुयादेव सिद्धिम् ॥ ५० ॥

राधामधुपतिपादाम्बुजभक्तौ दूरमुक्तस्य ।

अजितेन्द्रियस्य कृपया मम हृन्दारण्यमाश्रयो भवतु ॥ ५१ ॥

राधामधुपतिपादपङ्कजरजःप्रेमोन्मदैतत्प्रिय-

क्रीडाकाननवासिषु स्थिरचरप्राणिष्वपि द्रोहिषु ।

प्रद्वेषं परमापराधमहह त्यक्तेतरैरप्यधैः

युक्तोऽप्यामरणान्तलब्धवसतिर्वृन्दावने स्यात् कृती ॥ ५२ ॥

न लोकवेदोद्धतमार्गभेदैराविश्य संक्लिश्यत रे विमूढाः !

हृटेन सर्वं परिहृत्य वृन्दावनान्तरे पर्णकुटीं कुरुध्वम् ॥ ५३ ॥

यं कञ्चनेति शेषः सः यादृशः तादृशो वा स्वधर्मरतः स्वधर्मत्यागी वा
यः कोऽपि अस्मिन् वृन्दावने देहस्यान्ते सिद्धिं प्राप्नुयादेव लभेतैव ।
शालिनीवृत्तं, सात्त्वौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकाैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५० ॥

राधेति । राधामधुपत्योः राधाकृष्णयोः पादाम्बुजेषु भक्तौः
जनैः दूरमुक्तस्य दूरतः परित्यक्तस्य पापीयस्तयेति भावः अजितेन्द्रियस्य
मम हृन्दारण्यं कृपया आश्रयः भवतु ॥ ५१ ॥

राधेति । राधामाधवयोः पादपङ्कजरजःसु पटकमलपरागेषु
प्रेमणा उन्मदाः सन्तः एतस्मिन् प्रियक्रीडाकानने वृन्दावने वसन्तीति
तद्योक्ताः तेषु स्थिरचरप्राणिषु स्थावरजङ्गमात्मकभूतेषु द्रोहिष्वपि
अनिष्टमाचरत्स्वपि प्रद्वेषं विद्वेषं परमापराधं त्यक्त्वा सहान् अपराध
इति बुद्ध्या विद्वेषं विहायेत्यर्थः इतरैरन्यैरपि अश्वैः पापैः युक्तो
जनः वृन्दावने आसरणान्तं लब्ध्वा वसतिर्येन तथाभूतः सन् कृती
कृतार्थः स्यात् । अहह आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

नेति । रे विमूढाः ! मन्दबुद्धयः जनाः ! लोकेषु वेदेषु च ते
उद्धताः उत्कटाः मार्गभेदाः आचारविशेषाः विहिता इति भावः

यत्तद्वल्गन्तु शास्त्राण्यहह जनतया गृह्यतां यत्तदेव
 स्वं स्वं यत्तन्मतं स्थापयतु लघुमतिस्तर्कमात्रे प्रवीणः
 अस्माकं तूज्ज्वलैकोन्मदविमलरसप्रेमपीपूषमूर्त्तेः
 श्रीराधाया विहाराटविमिह न विनान्यन्ननिर्याति चेत् ॥ ५४ ॥
 स्निग्धश्यामाभिरामच्छवि मृदुमसृणोत्तमहेमावदातं
 ज्योतिर्द्वन्द्वं किशोराकृतिमधुरमहो घूर्णमानं रसेन ।
 नित्यं यत्रैव खेलायति मदनकलाकौतुकेनात्युदारं
 सारं सारादशेषादवतु दश दिशः श्रीलहन्दावनं नः ॥ ५५ ॥

तैः स्वाविश्य अन्धन्तरोभूवेत्यर्थः न संक्षिप्तं न लोभं गच्छत । सः
 वैदिकलौकिकम् आचारं हठेन सज्जना परिहृत्य परित्यज्य हन्दावन-
 न्तरे हन्दावनमध्ये पर्यकुटीं पत्रनिर्मितक्षुद्रगृहं कुरुष्वम् । उपजाति-
 यत्तम् ॥ ५२ ॥

यदिति । अहह खेदे । शास्त्राणि वेदादयः यत् तत् बलान्तु
 व्यवस्थापयन्तु, जनतया लोकहन्तेन यत्तदेव गृह्यतां, तर्कमात्रे बल-
 वास्तवतत्त्वे इति भावः प्रवीणः निपुणः लघुमतिः अल्पबुद्धिर्जनः
 स्वं स्वं यत् तत् मतं स्थापयतु, अस्माकन्तु उज्ज्वलः एकः मुख्यः
 उन्मदः उत्कटः विमलः विशुद्धः रसो यस्य तादृशं प्रेमपीपूषं तन्म-
 यीत्यर्थः मूर्त्तिर्यस्याः तथाभूतायाः श्रीराधायाः विहाराटविं क्रीडा-
 वनं विना इह जगति अन्यत्र चेत् तत्तत् न निर्याति न चक्षति !
 सन्धिराष्टम् ॥ ५४ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धा श्यामा अभिरामा मनोहारिणी लविः
 कान्तियस्य तत् तथा मृदु कोमलं मसृणं चिकणम् उत्तमं यत् हेम-
 काष्ठनं तद्वदयदातं गौरं किशोराकृत्या कुमाराकारेण मधुरं रसेन
 अन्योन्यान्तरागेण घूर्णमानं ज्योतिर्द्वन्द्वं परमात्मस्वरूपयुगलं मदन-
 कलाकौतुकेन कामखिलापकौतुहेन अत्युदारः अतिमनोरमं यथा

अपारकरुणाकरं व्रजविलासिनीनागरं
 सुहुः सुबहुकाकुभिर्नतिभिरेतदभ्यर्थये ।
 अनर्गलवहन्महाप्रणयसीधुसिन्धौ मम
 क्वचिज्जनुषि जायतां रतिरिहैव हन्दावने ॥ ५६ ॥
 नानामार्गरतोऽपि कुमतिरपि त्यक्तस्वधर्मोऽपि हि
 स्वच्छन्दाचरितोऽपि दूरभगवत्सखन्धगन्धोऽपि च ।
 कुर्वन् यत्र च कामलोभवशतो वासं समस्तोत्तमं
 यायादेव रसात्मकं परमहं तन्नौमि हन्दावनम् ॥ ५७ ॥

तथा यत्र नित्यं सततं खेलायति क्रोडति, अशेषात् नवैकात्
 सारात् सारं तत् श्रीलहन्दावनं नः अन्तःकं दश दिशः अत्र
 रचतु । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५५ ॥

अपारेति । अपारकरुणाकरम् अशेषकृपाविधानं व्रजविला-
 सिनीनां नागरं कान्तमित्यर्थः । कृष्णमिति यावत् सुहुः पुनः पुनः
 सुबहुवः काकवः विनयाः यासु ताभिर्नतिभिः प्रणयैः एतत् अन्ध-
 अर्थे याचे, मम क्वचित् जनुषि जन्मानि जतुर्जन्मजन्मानि जनि-
 रूत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । अनर्गलम् अविरतं यथा तथा वज्रन्
 महाप्रणय एव सीधुसिन्धुरसृतसागरः यस्मिन् तादृशे इहैव अस्मि-
 न्नेव हन्दावने रतिः जायताम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५६ ॥

नानेति । नानामार्गेषु विविधाचारेषु रतोऽपि कुमतिरपि
 त्यक्तः स्वधर्मः येन तथाविधोऽपि स्वच्छन्दाचरितोऽपि स्वच्छाचारं
 अपि दूरे भगवतः कृष्णस्य सखन्धगन्धः यस्य तादृशोऽपि कामलोभ-
 वशतः कामरिपुचरितार्थं यत्र वासं कुर्वन् वासार्थो सन्नित्यर्थः याया-
 देव गच्छत्येव समस्तेषु जगत्सु उत्तमं परं रसात्मकं प्रेमाधारं तत्
 हन्दावनम् अहं नौमि स्तौमि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

इह सकलसुखेभ्यः सूक्ष्मं भक्तिसौख्यं
 तदपि चरमकाष्ठां सम्यगाप्नोति यत्र ।
 तदिह परमपुंसो धाम वृन्दावनाख्यं
 निखिलनिगमगूढं मूढबुद्धिर्न वेद ॥ ५८ ॥
 भजन्तमपि देवतान्तरमथाक्षरब्रह्मणि स्थितं
 पशुवदेव वा विषयभोगमात्रे रतम् ।
 अचिन्त्यनिजशक्तिः स्वगतराधिकामाधव-
 प्रगाढरसदुर्मदं कुरुत एव वृन्दावनम् ॥ ५९ ॥
 यत्कोट्यंशमपि स्पृशेन्न निगमो यन्नो विदुर्योगिनः
 श्रीशब्रह्मशुकार्जुनोद्भवमुखाः पश्यन्ति यन्न क्वचित् ।
 अन्यत् किं ब्रजशसिनामपि न यत् दृश्यं कदालोक्ये
 तद्वृन्दावनरूपमद्भुतमहं राधापदैकाग्रयः ॥ ६० ॥

इहेति । इह संसारे भक्तिसौख्यम् ईश्वराचाराजं सुखं सकल-
 सुखेभ्यः सुष्ठु उत्तमं सर्वश्रेष्ठमित्यर्थः, तत् यत्र चरमकाष्ठां परमोत्कर्षं
 सम्यक् आप्नोति, इह जगति परमपुंसः परमात्मनः वृन्दावनाख्यं
 निखिलैः सर्वैः निगमैः वेदान्तैः गूढं सुसंवृतं धाम मूढबुद्धिर्जनः न
 वेद न जानाति नावबुध्यते इति यावत् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

भजन्तमिति । वृन्दावनम् अचिन्त्यं या निजा शक्तिः तस्याः
 हेतोः देवतान्तरम् अन्यं देवं भजन्तमपि, अक्षरे ब्रह्मणि स्थितमपि
 ब्रह्मवादिनमपीत्यर्थः पशुवत् विषयभोगमात्रे रतं वा जनं स्वगतयोः
 स्वस्मिन् गतयोः सततवासिनोः राधासाधवयोः प्रगाढेन रसेन
 अचुरागेष दुर्मदम् उत्तमं कुरुत एव । एतदवस्थानेन अभक्तानामपि
 भगवति कृष्णे प्रगाढा प्रीतिर्जायते इति भावः । एष्ट्वोत्तमम् ॥ ५९ ॥

वदिति । निगमः वेदान्तः यस्य कोट्यंशमपि कोटिभागैक-
 भागमपि न स्पृशेत्, योगिनः यत् न विदुः न जानन्ति, श्रीश-

विस्मृत्य द्वैतमात्रं प्रणयमयमहो ज्योतिरकार्णवान्तः
श्रीवृन्दारण्यमत्युच्चलदतुलरसान्भोधि तस्मिन् सखे ! त्वम् ।
वेशं किञ्चिद्गृहीत्वोज्ज्वलमखिलकलाकोमलाभीरबाला-
प्राणश्रीराधिकायाः किमपि रसनिधेश्चाटुकारं भजिष्याः ॥ ६१ ॥

दुर्वासनासुदृढरज्जुशतैर्निबद्धम्

आकृष्य सर्वत इदं स्वबलेन कृष्ण ! ।

वृन्दावने विहरतः सह राधया ते

पादारविन्दसविधं नय मानसं मे ॥ ६२ ॥

ब्रह्मशुकार्जुनोच्चवसुखाः लक्ष्मोरुद्रविरिञ्चिशुकपार्थोद्वयप्रभृतयः कश्चित्
यत् न पश्यामि, अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः ब्रजवासिनामपि
गोकुलनिवासिनामपि यत् न दृश्यं न दृशेनपथं गतमित्यर्थः कदाचन
राधापदैकाग्रयः राधापदमात्रपरायणः सन् अद्भुतं तत् वृन्दावन-
रूपम् आलोकये पश्यामि । शार्दूलविप्रोद्धतं पृत्तम् ॥ ६० ॥

विस्मृत्यति । हे सखे ! त्वं द्वैतमात्रं विकल्पमित्यर्थः विस्मृत्य
संशयं त्यक्त्युत्तरः प्रणयमयं प्रेमपूर्णे ज्योतिरेव एकः व्यर्थः ससुदृढः
तदलगतमिति शेषः अतिशयेन उच्चलन् अतुलः रसान्भोधिः प्रेम-
सागरः यस्मिन् तादृशं यत् वृन्दारण्यं तस्मिन् उज्ज्वलं किञ्चित् वेशं
परिच्छदं गृहीत्वा अखिलासु कलासु चतुर्षाष्टकामविद्यासु कोम-
लानां रसिकानाम् आभीरबालानां गोपकन्यानां प्राणयाः प्राणभूताया
तस्याः श्रीराधिकायाः रसनिधेश्च कृष्णस्य च रसनिधेरिति राधिकाया
विशेषणमिति केचित् किमपि अतिर्वचनीयं चाटुकारं प्रीतिजनकव्या-
पारं भजिष्याः कुरु । सङ्घराट्पत्तम् ॥ ६१ ॥

दुर्वासेनेति । हे कृष्ण ! दुष्टा वासना भोगस्पृहा एव सुदृढाः
रज्जवः तासां शतैः निबद्धम् इदं मे मनसं मानसं स्वबलेन निज-

वशीकर्तुं शक्नो नहि नहि मनागिन्द्रियगणो

गुणोऽभून्नैकोऽपि प्रविशति सदा दोषनिचयः ।

क यामः किं कुर्मो हरि हरि मयीशोऽप्यकरणः

स्ववासं श्रीवृन्दावन ! वितर मानन्यगतिकम् ॥ ६३ ॥

जातिप्राणधनानि यान्तु सुयशोराशिः परिचीयतां

सद्धर्मा विलयं प्रयान्तु सततं सर्वैश्च निर्भर्त्यताम् ।

आधिव्याधिशतेन जीर्येतु वपुर्लुप्तप्रतीकारतः

श्रीवृन्दाविपिनं तथापि न मनाक् त्यक्तुं ममास्तां मतिः ॥ ६४ ॥

महिम्ना सर्वतः सर्वेभ्यः विषयेभ्यः आकृष्य वृन्दावने राधया सह
विहरतः क्रीडतः तत्र पाटारविन्दसविधं चरणकमलसमीपं नय
प्रापय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

३ शोकसुमिति । इन्द्रियगणः चक्षुरादिवर्गः मनागपि अल्प-
मपि वशीकर्तुं नहि नहि शक्यः, एकोऽपि गुणः समेति शेषः न
लभ्यते नासीत्, दोषनिचयः सदा प्रविशति मयीति शेषः, क कुल
यामः गच्छामः ? किं कुर्मः ? हरि हरि खेदे, ईशोऽपि विधातापि
मयि अकरणः निदेयः, अतः हे वृन्दावन ! अनन्यगतिकं मा
माभितर्क्यः कर्मविवक्षया सम्प्रदाने द्वितीया । मत्तमिति यावत्
स्वयामं निजस्थानं वितर देहि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६१ ॥

जातीति । जातिः कुलं प्राणाः धनानि च यान्तु गच्छन्तु
नश्यन्त्वित्यर्थः, सुष्ठु यशोराशिः कीर्तिसमूहः क्षीयतां क्षयं गच्छतु.
सद्धर्माः वेदादिविहिताचाराः विलयं क्षयं प्रयान्तु गच्छन्तु, सर्वैश्च
जनैः सततं निर्भर्त्यतां तिरस्क्रियतां, वपुः शरीरम् आधिव्याधिशतेन
मनस्तापरोगशतेन लुप्तप्रतीकारतः, प्रतिविधानराहित्येन जीर्येतु
जातिं भवतु, तथापि मम मतिः श्रीवृन्दावनं त्यक्तुं मनागपि अल्प-
मपि न आस्तां न भवतु अभिलाषिणीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६४ ॥

रक्षति संसारभयाद्दोषाकरमप्यशेषदेहभृदृन्दम् ।

वृन्दावनमिति तेन प्रथितं तन्नौमि काननं किमपि ॥ ६५ ॥

वृन्दारण्यादन्यत् प्रकृतेरन्तर्दहिर्वापि ।

नैवास्ति मधुरवस्त्रित्यवकलितं येनमस्तेभ्यः ॥ ६६ ॥

विभ्राजत्तिलका कलिन्दतनयानीरौघनीलाम्बरा

उदञ्चत्काञ्चनचम्पकच्छविरहो नानारसोक्तासिनी ।

कृष्णप्रेमपयोधरेण रसदेनात्यन्तसम्प्रीहिनी

गोपस्यात्मजवल्गुभा विजयते राधेव वृन्दाटवी ॥ ६७ ॥

रक्षतीति । दोषाकरमाप्य अशेषं सर्वं देहभृतां प्राणिनां वृन्दं संसारभयात् रक्षति, तेन जेतुना वृन्दावनमिति प्रथितं प्रसिद्धं तत् किमपि काननं नौमि स्तौमि ॥ ६५ ॥

वृन्दारण्यादिति । प्रकृतेः पञ्चभूतात्मकजगत इत्यर्थः अन्तरभ्यन्तरे दहिर्वा बाह्यदेशे वा वृन्दारण्यात् अन्यत् मधुरवस्त्रं मनोहरं वस्त्रं नैवास्ति इति यैर्लभ्यैः अवकलितं निर्णीतं तेभ्यः जनेभ्यः नमः ॥ ६६ ॥

विभ्राजदिति । विभ्राजत् विशेषेण शोभमानं तिलकं तिल-पुष्पं पक्षे जलटाळद्वारविशेषः यस्याः तथाक्ता, कलिन्दतनया यस्य तास्याः नीरौघः जलराशिरेव नीलम् अम्बरं वसनं पक्षे नीलौघवत् नीलम् अम्बरं यस्याः तथाभूता, अञ्जुनी विहङ्गुनी काञ्चनानां पुष्प-विशेषाणां चम्पकानाञ्च छविः कान्तिः पक्षे काञ्चनचम्पकवत् स्पर्शकमलवत् छविः यस्याः तादृशी, नानारसेन बहुजलेन पक्षे विविध-विलासेन उक्तासिनी रसदेन जलदेन पक्षे रागदेन अनुरागवन्त्यर्थः कृष्णप्रेमा एव पयोधरः मेघः पक्षे कृष्णप्रेमा पयोधर इव तेन अत्यन्तं सम्प्रीहिनी लोकरञ्जनी पक्षे विह्वलेत्यर्थः, गोपानां स्त्रीणां गोप-हृन्नामत्यर्थः आत्मजानां गोपबालकानाञ्च वल्गुभा प्रिया पक्षे

यस्मिन् कोटिसुरद्रुमैः धुरयुता भूमीरुहः पोषका
 भक्तिः सदनिता महारसमयी यत्र स्वयं श्लिष्यति ।
 यत्र श्रीहरिदासवर्यवनिताः खड्गायमानाः शिलाः
 तद् वृन्दावनमद्भुतं सुखमयं को नाम नालम्बते ॥ ६८ ॥
 विन्दन्ति यावत् प्रणयं न मन्दा वृन्दावने प्रेमविलासकन्दे ।
 तावन्न गोविन्दपदारविन्दस्वच्छन्दसद्भक्तिरहस्यलाभः ॥ ६९ ॥

गोपस्त्री यशोदा तस्याः आत्मजः पुत्रः कृष्णः तस्य बल्लभा प्रियाराधेय
 वृन्दाटवो निजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । उपमाबद्धारः । शार्दूल
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

यस्माच्चिति । यस्मिन् भूमीरुहः वृक्षाः कोटिसुरद्रुमैः बहूनां
 सुरद्रुहणामिति भावः करणवियञ्जया सम्बन्धे तृतीया । धुरयुताः
 भारवाहिनः तत्सदृशफलपुष्पशोभिन इति भावः पोषकाः फलपुष्प-
 प्रसूवच्छायादानैः पोषकानामिति भावः, यत्र महारसमयी सती
 माध्वी वनिता नारीस्वरूपा भक्तिः स्वयं श्लिष्यति आलिङ्गति स्वयं-
 मुदेतीति भावः, यत्र श्रीहरिदासवर्याणां हरिभक्तप्रवराणां वनिताः
 भार्यारूपाः शिलाः खड्गायमानाः पर्याङ्का इव आचरन्त्यस्तिङ्गन्तीति
 शेषः, को जनः तत् व्यदुभुतं सुखमयं वृन्दावनं न आलम्बते नाश्रयति
 नाम सम्भावनायां सर्व एव जनः समाश्रयतीति सम्भावयामीत्यर्थः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

विन्दन्तीति । मन्दाः मूढा जनाः प्रेम्णां विलासस्य स्फुरणस्य
 कन्दे मूलभूते वृन्दावने यावत् प्रणयं न विन्दन्ति न लभन्ते, तावत्
 गोविन्दस्य कृष्णस्य पदारविन्दे स्वच्छन्दा साभिप्राया या सती भक्तिः
 तस्याः रहस्यस्य तत्त्वस्य लाभः न भवतीति शेषः । इन्द्रवज्रावृत्तम्
 ॥ ६९ ॥

स्मरं स्मरं नवजलधरश्यामलं धाम विद्युत्-

कोटिज्योतिस्तनुलतिकया राधया श्लिष्यमाणम् ।

उच्चैरुच्चैः सरससरसः प्राञ्जलिर्जृम्भमाण-

प्रेमाविष्टो भ्रमति सुकृती कोऽपि हन्दावनान्तः ॥७०॥

राधापदाङ्गभूषितहन्दारण्यस्थलीषु निर्भरप्रेम्णा हरि हरि ॥

कदा लुठामि प्रतिपदगलदश्रुलसत्पुलकः ॥७१॥

पूर्णेज्ज्वलत्प्रेमरसैकमूर्तिः यत्रैव राधा विजयी हरीति ।

तदेव हन्दावनमाश्रितानां भवेत् परं भक्तिरहस्यलाभः ॥७२॥

आरमिति । कोऽपि सुकृती पुण्यवान् जनः विद्युतां कोटि-
रिव ज्योतिः यस्यास्तादृशी तनुलतिका शरीरवर्षिण्यास्तथाभूतया
राधया श्लिष्यमाणम् आलिङ्गमानं नवजलधरश्यामलं धाम ज्योतिः
लण्णमित्यर्थः स्मरं स्मरं स्मृत्वा स्मृत्वा उच्चैरुच्चैरतिशयेन सरससरसः
सातिशयरसपूर्णं इत्यर्थः प्राञ्जलिः कताञ्जलिः जृम्भमाणेन वर्द्धमानेन
प्रेम्णा आविष्टः सन् हन्दावनान्तः हन्दावनमध्ये भ्रमति पर्यटति ।
मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताधिरसनगैर्भौ भनौ तौ गयुग्ममिति
तल्लक्षणात् ॥ ७० ॥

राधेति । हरि हरि खेदे हर्षे वा । राधायाः मटाङ्गेन
भूषितासु अलङ्कृतासु हन्दारण्यस्थलीषु निर्भरप्रेम्णा प्रगाढेन
भक्तिरसेन प्रतिपदे गलन्ति अश्रूणि आनन्दजनितनेत्रजलानि यस्य
तथाभूतः तथा उल्लसत्पुलकः उदञ्चकोमाङ्गः सन् कदा लुठामि ॥७१॥

पूर्णेति । यत्रैव पूर्णः उज्ज्वलत्प्रेमरसः यस्यास्तादृशी एका
केवला मूर्तिर्यस्याः तथाभूता राधा तथा विजयी सर्वोत्कर्षेण
वर्द्धमानः हरिश्च वर्त्तते इति शेषः, तदेव हन्दावनम् आश्रितानां
जनानां परं भक्तिरहस्यलाभः भवेत् ॥ ७२ ॥ /

सर्वं त्यक्त्वा सरसविशदप्रेमपीयूषसान्द्रे
 वृन्दारण्येऽङ्गुततरुलतागुल्मकाद्यैर्मनोज्ञैः ।
 राधाकृष्णोज्ज्वलगुणगणोद्दाममत्तालिकायैः
 नीरेणापि स्थितिमिह तनोरध्यवस्यावसन्तु ॥ ७२ ॥
 श्रीराधायाः कनकरुचिरज्योतिरङ्गच्छटौघैः
 शुद्धप्रेमोज्ज्वलरसमयैः सेव्यमानं समन्तात् ।
 गोविन्दस्याम्बुदरुचितनोज्योतिरम्भोधिपूरैः
 सान्द्रानन्दात्मभिरपि चित्तं नोमि वृन्दावनं तत् ॥ ७४ ॥
 निन्दा वा स्तुतिरेव वा बहुविपत् सम्पत्तिरेवासु वा
 पाण्डित्यं व्रत मूर्खतापि यदि वा रागो विरागोऽथवा ।

सर्वमिति । सर्वं त्यक्त्वा सरसेन विशदेन निर्मलेन प्रेमपीयूषेण
 प्रेमाश्रितेन सान्द्रे घने राधाकृष्णयोः उज्ज्वलेन गुणगणेन उद्दामम्
 उद्भटं यथा तथा मत्ताः अलिकायाः अमरदेहाः येषु तैः अद्भुत-
 तरुलतागुल्मकाद्यैः विचित्रवृक्षवल्लीगुल्मप्रभृतिभिः मनोज्ञैः मनोहरे
 इह वृन्दारण्ये नीरेणापि जलपानेनापि तनोः शरीरस्य स्थितिम्
 अध्यवस्य अवबन्धय जीवित्वेति यावत् आवसन्तु जना इति शेषः ।
 मन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ ७२ ॥

श्रीराधाया इति । समन्तात् सर्वतः श्रीराधायाः शुद्धप्रेमो-
 ज्ज्वलरसमयैः पवित्रप्रणयप्रदीप्तरसप्रचुरैः कनकवत् रुचिरं मनोज्ञं
 ज्योतिः कान्त्यैषां तथाभूताः अङ्गच्छटानां शरीरलावण्यानाम् ओषाः
 अमूहाः तैः सेव्यमानम् अध्यास्यमानं गोविन्दस्य कृष्णस्य सान्द्रानन्दा-
 त्मभः घनानन्दस्वरूपैः अम्बुदरुचितनोः नवनिरदनीलशरीरस्य
 ज्योतीन्स्त्रेव अम्भोधिपूराः समुद्रप्रवाहाः तैः चित्तं व्याप्तं तत् वृन्दा-
 वनं नोमि स्तोमि । मन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ ७४ ॥

निन्दति । निन्दा वा स्तुतिः प्रशंसैव वा, वस्तुमिदं वा

यत् किञ्चिद्भवतु श्रुतेरपि मनाग्लभ्यं न यद्वैभवं
तद्वृन्दाधिपिनं न जीवनमहं स्वप्नेऽपि हातुं क्षमः ॥७५॥
चाण्डालश्च खरादि वा यदि जनाः कुर्वन्ति सर्वे तिर-
स्कारं दुर्विषहञ्च तेन नहि मे खेदोऽस्थषीयानपि ।
देवा देव्य इमे च भूतनिवहाः प्राणाश्च दद्युर्महा-
स्नेहात्तुष्टिमतो न मे गुरुदृष्टा वृन्दावनीये वसे ? ॥७६॥

भ्रातः ! समस्तान्यपि साधनानि

विहाय वृन्दावनमाश्रयस्व ।

यथा तथा प्राक्तनवासनावशात्

शरीरवाणीहृदयं विचेष्टताम् ॥ ७७ ॥

शक्त्यतिरेव वा, पाण्डित्यं विज्ञत्वं वात खेदे, मूर्खता वापि, यदि वा
रागः क्षतुरागः अथवा विरागः अस्तु, यत् किञ्चित् भवतु, यस्य वैभवं
माहात्म्यं श्रुतेरपि वेदस्यापि मनाक् अल्पमपि लब्धं न, श्रुतेरपि
अगम्यमिति भावः, जीवनं जीवनभूतं तत् वृन्दाधिपिनम् अहं स्वप्ने-
ऽपि हातुं क्षमं न क्षमः न शक्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥७५॥

चाण्डालेति । चाण्डालाः श्वानः कुक्कुराः खराः गर्दभाश्च
आदयो यस्य तादृशं निकटं प्रत्यक्षवृन्दमिति शेषः यदि वा अथवा
सर्वे भद्रा अभद्राश्चेति भावः जनाश्च दुर्विषहम् असह्यं तिरस्कारं
कुर्वन्ति, तेन तिरस्कारेण मे मम अषीयानपि अत्यन्तोऽपि खेदः
दुःखं न अस्ति, देवाः देव्यः इमे च भूतनिवहाः पञ्चभूतानीत्यर्थः
प्राणाश्च महास्नेहात् अत्यन्तस्नेहेनेत्यर्थः मे मम अतः अस्मिन् गुरु-
दृष्टा महत्या दृष्ट्या वृन्दावनीये वसे वृन्दावनवासो त्वष्टिं सन्तोषं न
दद्युः ? अपि तु दद्युरेवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

भ्रातरिति । हे भ्रातः ! प्राक्तनवासनावशात् पूर्वजन्मार्जित-

तादृक् कालो भवतु भगवान् येन कस्याश्चिदेणी-
 दृश्यासक्तोऽप्यहह न वहिर्यामि हन्दाटवीतः ।
 तादृक् दम्भोऽप्युदयतु तथाहङ्कृतिश्चापि मे स्याद्
 येनाप्यस्मिन्विषमयवने रोचये नित्यवासम् ॥ ७८ ॥
 वरं हन्दारण्ये हरि हरि करे खर्परभृतो
 भ्रमामो भैक्षार्थं स्वपचगृहवीथीषु दिनशः ।
 तथापि प्राचीनैः परमसुकृतैरत्र मिलितं
 न नेषामोऽन्यत्र कचिदपि कथञ्चिदपुरिदम् ॥ ७९ ॥

सुकृतदुष्कृतजनितापूर्ववशात् शरीरं वाणी वाक् हृदयश्च यथा तथा
 भद्रम् अमद्रं वेति भावः विचेष्टतां स्वं स्वं व्यापारमवलम्ब्यतामित्यर्थः,
 त्वं समस्तानि अपि साधनानि उपायान् विहाय व्यक्ता हन्दावनम्
 अभ्यवेक्ष । उपजातिष्टम् ॥ ७७ ॥

तादृगिति । तादृक् तथाभूतः भगवान् कालः भवतु, येन कालेन
 अस्मैक्षित् एषोदृश्यां कृगनयनायां सक्तोऽपि अतुरक्तोऽपि हन्दा-
 टवीतः हन्दारण्यात् वहिः न यामि न मच्छामि, अहह खेदे हर्षे
 वा । मे मम तादृक् दम्भोऽपि तेजोऽपि उदयतु उद्भवतु, तथा
 अहङ्कृतिरहङ्कारश्चापि स्यात्, येन दम्भेन अहङ्कारेण च अस्मिन्
 विषमयवनेऽपि दम्भाहङ्कारजनकत्वादिद्वि-भावः नित्यवासं सतताव-
 स्थानं रोचये दृच्छामि । मन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ ७८ ॥

वरमिति । हरि हरि खेदे, हन्दारण्ये करे हस्ते खर्परभृतः
 कृष्णवपुःपात्रकण्डरूपभिक्षाभाजनभृतः सन्तः दिनशः प्रतिदिनं श्रप-
 चानां चाण्डालानां गृहवीथीषु गृहसमूहेषु भैक्षार्थं वरं भ्रमामः
 यथार्थतामः, तथापि प्राचीनैः प्राक्तनैः परमसुकृतैः महापुण्यैः अत्र
 हन्दारण्ये निहितम् उपस्थितम् इदं वपुः शरीरम् अन्यत्र कचिदपि
 कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न नेष्यामः । मिश्ररिणीष्टम् ॥ ७९ ॥

जरकन्यामेकां दधदपि च कौपीनमनिशं
 प्रगायन् श्रीराधामधुपतिरहःकेलिलहरीम् ।
 फलं वा मूलं वा किमपि दिवसान्ते कवलयन्
 कदा नेष्टे हन्दावनभुवि दशां जीवनमयीम् ॥ ८० ॥
 प्रकृत्युपरि केवले सुखनिधौ परब्रह्मणि
 श्रुतिप्रथितवैभवं परपदं विकुण्ठाभिधम् ।
 तदन्तरखिलोज्ज्वलं जयति माथुरं मण्डलं
 महारसमयं सखे ! कलय तत्र हन्दावनम् ॥ ८१ ॥

जरदिति । कदा एकाम् अद्वितीयां जरत्कन्यां जीर्णाम् कन्यां
 कौपीनञ्च दधदपि दधानोऽपि अनिशं सततं श्रीराधामधुपत्योः
 राधाकृष्णयोः रहःकेलिलहरीं विजनविहारतरङ्गं प्रकर्षेण गायन्
 कीर्त्तयन् दिवसान्ते किमपि किञ्चित् फलं वा मूलं वा कवलयन्
 भजयन् हन्दावनभुवि जीवनमयीं दशां जीवनावस्थां नेष्टे अति-
 वाहयिष्यामि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८० ॥

प्रकतीति । प्रकृतेः प्रधानस्य मूलकारणस्य उपरि उपरिस्थिते
 इति भावः केवले अद्वितीये सुखनिधौ ध्यानन्दमये परब्रह्मणि पर-
 मात्मनि श्रुतिषु वेदेषु प्रथितं प्रसिद्धं वैभवं माहात्म्यं यस्य तादृशं
 विकुण्ठाभिधं वैकुण्ठाख्यं परपदं परमं स्थानं मोक्षधामेति यावत्
 अस्तीति शेषः, तदन्तः तन्मध्ये अखिलेषु तन्माध्यवर्तिषु सर्वेषु स्थानेषु
 मध्ये उज्ज्वलं माथुरं मण्डलं मथुरापुरं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते,
 हे मखे ! तत्र मथुरामण्डले महारसमयं सान्द्रानन्दमयं हन्दावनं
 कलय व्यवधारय । हन्दावनस्य मथुरैकदेशत्वादिति भावः । पृथ्वी-
 वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कदा वृन्दाशयं श्रवणवसनस्पर्शननिरी-
क्षणप्राणायामैर्मै स्फुरति वसमिच्छत् स्रवदिव ।
कदा वा तल्लोकोत्तरवसमदान्धो मधुपते-
गुणानुच्चैरुच्चैः सरसमुपगास्यामि परितः ॥ ८२ ॥

स्नानन्दसच्चिद्वनरूपतामतिः

यावन्न वृन्दावनवासिजन्तुषु ।

तावत् प्रविष्टोऽपि न तत्र विन्दते

ततोऽपराधात् पदवीं परात्पराम् ॥ ८३ ॥

यदैव सच्चिद्रसरूपबुद्धिः

वृन्दावनस्थस्थिरजङ्गमेषु ।

--- कदेति । कदा वृन्दाशयं श्रवणवसनस्पर्शननिरीक्षणप्राणायामैः
मे मम वसं वासम् इच्छत् अभिलषत् स्रवदिव अमृतं वर्षदिव स्फुरति
वैकाशते । कदा वा तस्मिन् लोकोत्तरवसेन अलौकिकवासेन यो
सदः स्नानन्दः गर्वो वा तेन अन्धः सन् परितः समन्तात् मधुपतेः
क्षणस्य उच्चैरुच्चैः अत्युत्कृष्टानित्यर्थः गुणान् सरसं उपमेयं उपगा-
स्यामि । शिखरिणोऽतस्तम् ॥ ८२ ॥

स्नानन्देति । यावत् वृन्दावनवासिषु जन्तुषु जीवेषु यावत्
स्नानन्दसच्चिद्वनरूपतायां स्वात्मानन्दनित्यज्ञानघनतायां मतिः न
स्यादिति शेषः, तावत् तत्र वृन्दावने प्रविष्टोऽपि ततः अपराधात्
तादृशमतेरनुदयजनितादिति भावः परात्पराम् अत्युत्तमां पदवीं
गतिमिति भावः न विन्दते न लभते । वंशस्थविलेन्द्रवंशयोरुपजाति-
रुत्तमम् । वदन्ति वंशस्थविलं जतो जराविति, स्यादित्द्रवंशः प्रथमाक्षरे
गुराविति, अन्तरोदीरितबद्धभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति
तल्लक्षणात् ॥ ८३ ॥

यदैवेति । यदैव वृन्दावनस्थेषु स्थिरजङ्गमेषु स्थावरजङ्गमेषु

स्यान्निर्व्यलीकं पुरुषस्तदैव

चकास्ति राधाप्रियसेविरूपः ॥ ८४ ॥

सकलविभवसारं सर्वधर्मैकसारं

सकलभजनसारं सर्वसिद्धैकसारम् ।

सकलमहिमसारं वस्तु वृन्दावनान्तः

सकलमधुरिमाश्रीराशिसारं विहारम् ॥ ८५ ॥

दैवी वाक् प्रतिषेधिनी भवतु मे स्याद्वा गुरुणां गिरां

श्रेणी शास्त्रविदामिहासु बहुधा यः कोऽपि कोलाहलः ।

त्यक्त्वा साधनसाध्यजातमखिलं लग्नन्तु मे राधिका-

क्रीडाकाननवाससम्पदि मनाक् व्यावर्त्तते नो मनः ॥ ८६ ॥

सच्चिद्रूपबुद्धिः सच्चिदानन्दमयज्ञानं निर्व्यलीकं सत्त्वं यथा तथा
स्यात्, तदैव पुरुषः राधायाः प्रियः लक्षणः तस्य सेवि रूपं यस्य तादृशः
सन् चकास्ति राजते । उपजातिष्टुतम् ॥ ८४ ॥

सकलेति । वृन्दावनान्तः वृन्दावनान्तर्गतं वस्तु सकलानां विभ-
वानां सम्पदां सारं, सकलानां धर्माणाम् एकमद्वितीयं सारं, सकलानां
भजनानाम् उपासनानां सारं, सर्वेषां सिद्धानाम् एकं सारं, सकलानां
महिम्नां सारं, सकलानां मधुरिमाश्रीराशीनां माधुर्यसागराणां
सारम्, अतएव विशेषेण हरति मोहयतीति तथाभूतं विमलधरश्च-
मित्यर्थः । मालिनीष्टुतम् ॥ ८५ ॥

दैवीति । दैवी वाक् दैववाणी मे मम प्रतिषेधिनी निवारिणी
वृन्दावनवासस्थेति शेषः भवतु, शास्त्रविदां शास्त्रज्ञानां गुरुणां गिरां
वाचां श्रेणी प्रतिषेधिनी स्याद्वा, इह अस्मिन् वृन्दावनवासविषये
बहुधा नावाप्रकारः यः कोऽपि कोलाहलः व्यापापः अस्तु वा ।
तु किन्तु अखिलं सर्वं साधनसाध्यजातं कारणकार्यममूहं त्यक्त्वा
अविगण्येत्यर्थः राधिकायाः क्रीडाकाननवाससम्पदि लग्नं मे मम

प्रगायन्नटनुद्धसन्नलुठन्

वप्रे धावन् रुदन् सम्पतन् मूर्च्छितो वा ।

कदा वा महाप्रेममाध्वीमदाभ्यः

विचरिष्यामि वृन्दावने लोकवाह्यः ॥ ८७ ॥

न लोकं न धर्मं न गेहं न देहं

न निन्दां स्तुतिं वापि सौख्यं न दुःखम् ।

विजानन् किमप्युन्मदप्रेममाध्वरा

ग्रहग्रस्तवत् कर्हि वृन्दावने स्याम् ॥ ८७ ॥

हरे कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति मुख्यान्

महाश्वर्थ्यनामावलीसिद्धमन्त्रान् ।

कृपामूर्त्तिचैतन्यदेवेन गीतान्

कदाभ्यस्य वृन्दावने स्यां कृतार्थः ॥ ८८ ॥

मनः मनाक् अल्पमपि नो व्यावर्त्तते न पराङ्मुखीभवतोऽनर्थः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

प्रगायन्निति । कदा हं लोकवाह्यः लोकैर्जनैः वाह्यः वहिष्कृतः
उत्तमोऽयमिति अकृतसङ्ग इति भावः महान् प्रेमा एव माध्वी
पीयूषः तस्याः मदेन अन्धः सन् प्रगायन् उच्चैर्गायन् नटन् नृत्यन्
उद्धसन् उच्चैर्हास्यं कुर्वन् आलुठन् लुण्ठनं कुर्वन् वप्रे कस्मिंश्चित्
मृतकूटे धावन् रुदन् सम्पतन् मूर्च्छितः मोहं गतो वा वृन्दावने
विचरिष्यामि ॥ ८७ ॥

नेति । कर्हि कदा वृन्दावने लोकं लौकिकाचारं न, धर्मं न,
गेहं न, देहं न, निन्दां न, स्तुतिं न, सौख्यं न, दुःखञ्च न विजानन्
किमपि अनिवर्चनीयवैत्यर्थः उन्मदप्रेममाध्वरा उत्कटप्रेमासूतपानेनेति
भावः ग्रहग्रस्तवत् भूताविष्ट इव स्याम् भवामि ॥ ८८ ॥

हरे इति । कदा वृन्दावने कृपामूर्त्तिना दयामयेन चैतन्यदेवेन

हैमस्फाटिकपद्मरागरचितैर्माहेन्द्रनीलैर्द्रुमैः
 नानारत्नमयस्यलीभिरलिभिर्भङ्गारितोदल्लिभिः ।
 चित्रैः कीरमयूरकीकिलमुखैर्नानाविहङ्गैर्लसत्-
 पद्माद्यैश्च सरोभिरद्भुतमहं ध्यायामि हन्दावनम् ॥ ८० ॥

ताम्बूलपानकमनोहरमोदकादि-
 रभ्ये लसन्मृदुलपल्लवचारुतल्पे ।
 दूरे स्थितालिभिरहो सुहृदावपेक्ष्य
 हन्दावनं स्मर निकुञ्जगृहेर्मनोज्ञम् ॥ ८१ ॥

गीतान् चरे कण्ठ कण्ठ कण्ठ इति मुख्यान् श्रेष्ठान् मन्त्राद्यर्थ-
 नामावलीमिदमन्त्रान् अभ्यस्य कतार्थः स्यात् ॥ ८८ ॥

हैमेति । हैम एव हैमं काञ्चनं तेन स्फटिकमेव स्फाटिकं तेन
 स्फटिकेन पद्मरागेण च राचितैः निर्मितैः, महेन्द्रनीलं नीलाश्रु तेन
 रचिताः तैः द्रुमैः, नानारत्नमयस्यलीभिः, भङ्गारिताः कृतभङ्गाराः
 उदल्लयः वल्लिभ्य उदुगताः तैः अलिभिः अमरैः, कीराः शुक्राः
 मयूराः कीकिलाश्च सुखानि प्रधानानि येषां तैः चित्रैः मनोज्ञैः
 नानाविहङ्गैः विविधपल्लिभिः, लसन्ति विकसन्ति पद्माद्यानि कम-
 लादीनि येषु तैः सरोभिः अद्भुतं हन्दावनं ध्यायामि चिन्तयामि ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलानि पानकानि एानीयानि मनोहरमोद-
 कादीनि च तैः रभ्ये सुमज्जिते इति यावत् तस्य लसत् विराजत्
 मृदलाः कोमलाः पल्लवाः यस्मिन् तादृशं मृदुपल्लववर्धितमिति यावत्
 चारु मनोज्ञं यत् तल्पं शयनं, तल्पं शय्याकुटारोच्चैस्त्वमरः । तस्मिन्
 सुहृदो प्रणयिनो राधाकृष्णाविति शेषः अवेक्ष्य दृष्ट्वा स्थिताविति
 जेषु दूरे स्थिता अदृश्यः अमराः येभ्यः तथाभूतैः विहरतोक्तयो-

कचिद्रातिविमर्दितप्रसवतल्पकैः कुतचिद्
 कचिद्रतोपकरणान्वितप्रियसृदुप्रसूनास्तरैः ।
 कचित् प्रमदराधिकामधुपतिप्रवृत्तोत्सवैः
 सदा नवनिकुञ्जकैः स्मर सुमञ्जु वृन्दावनम् ॥ ८२ ॥
 राधाकृष्णरहःसुहृद्चित्तिधरस्योपत्यकासु स्फुर-
 न्नानाकेलिनिकुञ्जवीथिषु नवोष्मीलत्कदम्बादिषु ।
 भ्रामं भ्राममहर्निशं ननु परं श्रीवासकेलिस्थली-
 रम्याख्येव कदा प्रकाशितरहःप्रेमा भवेयं कृती ॥ ८३ ॥

रपरप्राणदर्शने लज्जासम्भव इत्याशङ्कोति भावः निकुञ्जगृहेः मनोज्ञं
 मनोहरं वृन्दावनं स्मर चिन्तय । वसन्तांतलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कर्चाटति । कचित् रत्ना सुरतेन विमर्दितं प्रसवतल्पकं निज-
 पल्लवशयनं येषां तैः, कुतचित् रतस्य उपकरणेन ताम्बूलचन्दनादि-
 नेति भावः अन्विताः प्रियाः सृद्वः कोमलाः प्रसूनान्येव पुष्पाण्येव
 आस्तराः आस्तरणानि येषु तैः, कचित् प्रमदयोः प्रोक्तमतोः
 राधिकामधुपत्योः राधाकृष्णयोः प्रवृत्तः आरब्धः उत्सवः येषु तैः
 नवनिकुञ्जकैः सुमञ्जु सुमधुरं वृन्दावनं सदा स्मर । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ८२ ॥

राधेति । कदाहं स्फुरन्त्यः विराजन्त्यः नानाकेलिनिकुञ्जवीथयः
 यासु तथोक्तासु नवम् उन्मोचन्तः कदम्बादयः । यासु तथाविधासु
 राधाकृष्णयोः रहःसुहृद्वत् रहस्यबन्धुयः जित्तिधरः पवतः गोवर्द्धन
 इति भावः तस्य उपत्यकासु आसन्नभूमिषु, उपत्यकादोरसन्नभूमि-
 रित्यमरः । परं केवलं श्रीवासस्य कृष्णस्य केलिस्थलीरम्याणि क्रीडा-
 प्रदेशरूपमनोहराणि स्थानानीति शेषः अहर्निशं दिवारात्रं भ्रामं
 भ्रामं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा प्रकाशितम् उद्भासितं रहःप्रेम आनन्दं प्रेम
 यन तथाभूतः सन् कृती कृतार्थः भवेयम् । नन्विति सम्बोधनपरम् ।
 जादू लवित्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अलं क्षयिसुदुःखदैर्युवतिपुत्रवित्तादिकैः
 विमुक्तिकथयाप्यलं मम मनो विकुण्ठप्रिये ।
 परं त्विह भवे भवेत् समसम्मानमानव्यथं
 ब्रजेन्द्रतनयो वने लसति यत्र तस्मिन् रतिः ॥ ८४ ॥
 नमामि हन्दावनमेव मूर्ध्ना वदामि हन्दावनमेव वाचा ।
 स्मरामि हन्दावनमेव बुद्ध्या हन्दावनादन्यदहं न जाने ॥ ८५ ॥
 राधापतिरतिकन्दं हन्दावनमेव जीवनं येषाम् ।
 तच्चरणाम्बुजरेणोराग्रामेवाहमाश्रये ॥ ८६ ॥
 शृण्वन्ति शुकसारिकाः शुचरितानि राधापते-
 स्तदेकपरितुष्टये तरुलताः सदोत्फुल्लिताः ।

अलमिति । क्षयिभिः विनश्यदैः सुदुःखदैः युवतिपुत्रवित्तादिकैः
 हस्तीपुत्रधनादिभिः अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विमुक्ति-
 कथया-मोक्षचर्चयापि अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । इह भवे
 संसारे समसम्मानमानव्यथं मानापमानव्यथास्तु सममित्यर्थः अविज्ञत-
 मिति भावः मम मनः परं केवलं ब्रजेन्द्रतनयः कृष्णः यत्र लसति
 विहरति तस्मिन् विकुण्ठप्रिये कृष्णयुक्ते वने हन्दावने इत्यर्थः रतिः
 अतुरागः भवेत् अस्तु । पृथ्वीपुत्रम् ॥ ८४ ॥

नमामीति । हन्दावनमेव मूर्ध्ना शिरसा नमामि, हन्दावनमेव
 वाचा वदामि, हन्दावनमेव बुद्ध्या स्मरामि, अहं हन्दावनात् अन्यत्
 वस्तु न जाने । उपजातिपुत्रम् ॥ ८५ ॥

राधेति । येषां राधापतेः कृष्णस्य रतिकन्दं रतेर्मूलं रतिज्ञेय-
 मिति भावः हन्दावनमेव जीवनम्, अहं तेषां चरणाम्बुजरेणोः पाद-
 पद्मपरागस्य आश्रमेव आश्रये प्रार्थये । आर्षाद्वत्तम् ॥ ८६ ॥

शृण्वन्तीति । यत्र शुकसारिकाः राधापतेः कृष्णस्य शुचरितानि

सरांसि कमलोत्पलादिभरधुष यत्र श्रियं

तदुत्सवकृते मनः स्मर तदेव वृन्दावनम् ॥ ८७ ॥

नानांकलिनिकुञ्जमण्डपयुते नानासरोवापिका-

रस्ये गुल्मलताद्रुमैश्च परितो नानाविधैः शोभिते ।

नानाजातिसमुत्तमसुखगम्यगैर्नानाविलासस्थली-

प्रद्योतद्युतिरोचिषि प्रिय ! कदा ध्येयोऽसि वृन्दावने ॥ ८८ ॥

तत्रैवातिरसोन्मदं विहरते मत्प्रेष्ठवस्तुद्वयं

भक्तिः कापि महारसोत्सवमयी यत्रैव निस्थन्दते ।

यत्रैव प्रविशन्ति नैव निगमश्रेणीगिरां भङ्गय-

स्तस्मिन्नेव ममास्तु धीः प्रणयिनी वृन्दाजने पावने ॥ ८९ ॥

इत्यन्ति, यत्र तरवः लताश्च तदेकपरिपुष्टये तस्यैव राधापतेः स्मरि-
तुष्टये सदैव उत्फुल्लिताः विवर्जिताः, यत्र भरांसि तस्य राधापतेः
उत्सवकृते प्रीयनाय कमलोत्पलादिभिः श्रियम् अर्धुः धारयामासुश्च
हे मनः ! तदेव वृन्दावनमेव नाम्नादित्थं वक्तव्यम् । स्मर । वृन्दा-
वन्तम् ॥ ८७ ॥

नानेति । हे प्रिय ! कण्ठ इति भावः, नानांकलिनिकुञ्जमण्ड-
पयुते विविधक्रीडाकुञ्जमण्डपमन्विते नानासरोभिर्वापिकाभिर्दोषिका-
भिश्च रस्ये, परितः समन्तात् नानाजातस्य विविधा इत्यर्थः समुत्त-
मन्तः सुखाः पण्डितः स्मरान् येषु तेः नानाविधैः गुल्मलताद्रुमैश्च
शोभिते, नानाविधमस्यलोनां प्रद्योतस्य प्रकटयोभावाः द्युतिर्दोषि-
रेव रोचिः कान्तार्यस्य तादृशं वृन्दावने कदा कस्मिन् काले ध्येयः
चिन्तनीयः अस्मि ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नेव समं प्रेष्ठवस्तुद्वयम् अतिप्रियवस्तु-
गुणैर्वाधारुणाविति भावः अतिरसेन अतिप्रेम्णा उन्मदम् उत्-
सवमन्दं यथा तथा विहरते क्रीडति, यत्रैव कापि अनिर्वचनीया

वाण्या गद्गदया कदा मधुपतेर्नामानि सङ्कीर्तये
 धाराभिर्नयनाभ्रसां तस्तलचौणीं कदा पङ्कये ।
 दृष्ट्या भावनया पुरोमिलदिव स्वान्तैकभोग्यं महो-
 वत्तं हेमहरिन्मणिच्छवि कदा नस्ये मुहुर्विह्वलः ॥१००॥
 हृन्दारण्यनिकुञ्जसीमनि वसन् प्रेमान्तरश्चिन्तयन्
 स्वप्राणैकधनं किशोरमिथुनं द्रव्याम्यकस्मात् कदा ।
 श्यामाः काञ्चन चन्द्रिका रसमयी गौरीश्च काञ्चिच्छटाः
 पश्यामि शृणुयाच्च शीतमधुराः काञ्चिन्मिथोवाक्सुधाः ॥१०१॥

महारमेन अहता प्रेम्णा उत्सवमयी भक्तिः अमुरामः निखन्दते
 स्रवति, यत्नैव निगमये योगिरासु उपनिषद्वाक्यानां भङ्गयः
 लशयविशेष इति भावः नैव प्रावशन्ति, तस्मिन्नेव प्रावने वृन्दावने
 मम धीः बुद्धिः प्रणयितो अस्तु भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ ६६ ॥

वाण्येति । कदा मद्गदया वाण्या वाचा मधुपतेः कण्ठस्थ नामानि
 सङ्कीर्तये सम्यक् कीर्तयामि, कदा नयनाभ्रसासु अश्रूणां धाराभिः
 तस्तलचौणीं वृत्ततलभूमिं पङ्कये पङ्कीकरोमि, कदा दिङ्मनः प्रेम-
 विवशः सन् दृष्ट्या तत्तदहृन्दावनवस्तूनामिति शेषः भावनया चिन्तनेन
 पुरः अग्रतः मिलदिव वर्त्तमानमिव स्वान्तैकभोग्यं मनोमात्रवेष्ट
 हेमहरिन्मणिच्छवि काञ्चननीलमणिप्रभं अशोभितं ज्योतिर्युगलं
 राधाकृष्णाविति भावः मुहुः पुनः पुनः नस्ये वदिष्ये । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

हृन्दारण्येति । कदा हृन्दारण्यनिकुञ्जसीमनि वसन् प्रेम अन्तरं
 अथ तथाभूतः चिन्तयन् अकस्मात् सज्जमा स्वप्राणैकधनं निजजीवनस्य
 एकमद्वितीयं धनं किशोरमिथुनं राधाकृष्णाविति यावत् द्रव्यामि,
 तथा कदा काञ्चन श्यामाः श्यामवर्णाः चन्द्रिकाः कान्तीरिति

वृन्दारणे कमपि जनतादुःप्रवेशं प्रदेशं

गत्वा पथैर्निजदयितयोर्नाम जल्पमुदयुः ।

अत्यन्तार्थ्या विकलविकलो दिव्यमूर्त्यैकयापि

श्रीश्वर्याञ्चाकरमृगदृशा वाक्सुधाश्वासितः स्याम् ॥१०२॥

एतत् कारुण्यपुञ्जं क्षतिदिनकूलितस्वाश्रयप्रौढिराधा-

क्षणाद्धिवृन्दगूढप्रणयमयरसास्वादितं साधुदृष्टम् ।

श्रीमद्वृन्दावनं मे निजमहितपराकारिरूपेण सान्द्रा-

नन्दौषस्यन्दिवप्रोच्चलितमधुरिमैकार्णवेनाविरास्ताम् ॥१०३॥

यावत् काञ्चित् रसमयीः प्रेक्षप्रचुराः गौरीः गौरवर्थाः कृटाः प्रभास-
पश्यामि, काञ्चित् शीतसधुराः सौम्यमनोहारिणीः मिथः परस्परं
वाक्सुधाः वचनामृतानि शृणुयाच्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०१॥

वृन्दारणे इति । कदा वृन्दारणे कमपि जनताभिः लोक-
समूहैः दुःप्रवेशम् अगम्यं प्रदेशं गत्वा पथैः श्लोकैः उदयुः उदगता-
नन्दवाप्यः निजदयितयोः स्त्रिययोः राधाकृष्णयोरिति भावः नाम
जल्पन् कोर्तयन् अत्यन्तार्थ्यां अतिश्रमेष विकलविकलः अतिविह्वल-
इत्यर्थः एकयापि दिव्यमूर्त्या श्रीश्वर्याः राधायाः आञ्चाकरमृगदृशा
दास्या इत्यर्थः वाक्सुधया वचनामृतेन आश्रितः स्याम् ? भवेयम् ?
श्रीमत्याः कयाचित् किङ्कर्त्यापि यदि अहं समाश्रित्यते तदपि अहं
कृतार्थो भवेयमिति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १०२ ॥

एतदिति । एतत् कारुण्यपुञ्जं दयामयमिति भावः कति-
दिनान् कलितेन रचितेन आश्रयेण आवस्थानेन प्रौढिरतुरागानि-
शयो ययोः तादृशयोः राधाकृष्णयोः यत् अङ्गप्रद्वन्द्वं वरणयुगलं
जल गूढः यः प्रणयमयरसः तेन आस्वादितम् अनुभूतं सत् साधु सत्यक
दृष्टं श्रीमद्वृन्दावनं मे निजमहितेन स्त्रिययोरिति पराकारिरूपेण
शरभोत्कटरूपेण सान्द्रानन्दानां वनामन्दानाम् ओषाः प्रवाहा

कदा सुदृढभावनोदितनिजेष्टकपायुतो
 मनागपि शरीरके न हि रमे प्रविष्टोऽङ्गुते ।
 क्षणं किमु मुहूर्तकं किमथवाहमेवास्थितो
 वहिर्दृग्गपि मुग्धवद् बहु चरामि वृन्दावने ॥ १०४ ॥
 नान्यददामि न शृणोमि न चिन्तयामि
 नान्यद्भजामि न भजामि न चाश्रयामि ।
 पश्यामि जायति तथा स्वपनेऽपि नान्यत्
 श्रीराधिकारतिविनोदवनं विनाहम् ॥ १०५ ॥

अन्ते कस्मात् तादृशः वप्रोज्ज्वलितः वेलाप्रोज्ज्वलितः यः मधुरिमा
 एव एकार्णवः अद्वितीयसागरः तेन आविरास्ताम् आविर्भवतु वना-
 नन्दरूपेण स्फुरत्विति यावत् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०५ ॥

कदेति । कदाहं सुदृढया एकाग्रयेत्यर्थः भावनया उदिता
 निजेष्टस्य स्वाभीष्टस्य कृष्णस्येत्यर्थः वा कृपा तद्भूतः कृष्णातुकस्मित
 इति भावः मनागपि अत्यमपि शरीरके शारीरके अदुभुते विचित्रे
 रमे रागे न हि प्रविष्टः शरीरसुखनिस्पृह इति यावत् क्षणं किमु
 अथवा मुहूर्तकं किं वहिर्दृग्गपि बाह्यदृष्टिरपि मुग्धवत् मुग्धः जिप्तः
 तद्वत् आस्थितः एकत्वानवस्थानः वृन्दावने बहु चरामि पर्यटामि ५
 वृथ्वीवृत्तम् ॥ १०४ ॥

नान्यदिति । अहं श्रीराधिकायाः रतिविनोदवनं क्रीडोद्यानं
 वृन्दावनमित्यर्थः विना अन्यत् न वदामि, न शृणोमि, न चिन्त-
 यामि, अन्यत् स्थानमिति शेषः न भजामि न गच्छामि, न भजामि
 अन्यं देवमिति शेषः, न च आश्रयामि अन्यं जनमिति शेषः, जायति
 जागरणवस्थायां तथा स्वपनेऽपि अन्यत् न पश्यामि । वसन्ततिवृत्तं
 वृत्तम् ॥ १०५ ॥

किं मां खेदयसे विमुञ्च वसनं तत्प्रीत्यर्थेऽस्मिन् सुखे-
नागत्य स्वपिहि त्यज त्यज भुजं श्लिष्यामि कान्ते ! सकृत् ।
आः किं निर्दय ! मुञ्च मुञ्च न किमप्यापीडये राधिका-
कृष्णालापमिमं कदा नु शृणुयां वृन्दाटवीकीरतः ॥ १०६ ॥

कदा वा स्वच्छन्दं दिनरजनि वृन्दावनवने
चरन्नेकान्ते स्वस्तुतनवनिकुञ्जानि प्रविशन् ।
अकस्मादेवासी किरमधुरकैशोरसुधया
इतो न त्वं याया इति मृदुगिरा वारयति माम् ॥ १०७ ॥
कदा वा तूष्णीकः शिथिलितसमस्तव्यवहृतिः
त्यजन् दीर्घश्वासं कथमपि गृहीतैककवलः ।

किमिति । मां किं कथं खेदयसे विरञ्जयसीत्यर्थः, वसनं वस्त्रं
विमुञ्च त्यज, अस्मिन् तत्प्रीत्यर्थे उत्तमशय्यायां सुखेन आगत्य
स्वपिहि, भुजं हस्तं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्च, हे कान्ते ! सकृत् एकवारं
श्लिष्यामि आलिङ्ग्यामि, आः विरक्तप्रतिशयसूचकमव्ययं हे निर्दय !
मुञ्च मुञ्च, न किमपि अपीडये न क्लेशयामि इमम् इत्थं राधिका-
कृष्णयोः आलापम् अन्योन्यकथनं कदा वृन्दाटवीकीरतः वृन्दावन-
मुकात् शृणुयाम्, नु वितर्के । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

कदेति । कदा वा दिनरजनि दिवारात्रं वृन्दावनवने वृन्दा-
वनाख्ये वने स्वच्छन्दं चरन् एकान्ते विजने स्वस्तुतानि स्वाभिन्नप्रि-
तानि नवनिकुञ्जानि प्रविशन् असौ कृष्ण इति शेषः अकस्मात् एव
किरवत् शुक्वत् मधुरा कैशोरे कौमारे सुधेव अस्तमिव तथा इतः
अत्र त्वं न यायाः नागच्छ इति मृदुगिरा कोमलवचसा मां वारयति
निरोधयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १०७ ॥

कदेति । कदा वा वृन्दावनमुवि तूष्णीकः मौनव्रती शिथिलिता

सदा जाग्रत्प्रायः क्षणमुदिततन्द्रोऽतिमधुरं
तदालोके हृन्दावनभुवि निजप्राणमिथुनम् ॥ १०८ ॥
अकस्मादेकस्मान्नवलितकुञ्जाद्वत् वहिः
भवत् स्मित्वा नव्यं तरुणमिथुनं लौकिकमिव ।
गतां दूरं दृष्ट्वा पुनरथ निवृत्य खदयितौ
वितर्क्य स्यां हृन्दावनभुवि महाप्रेमविकलः ॥ १०९ ॥
कदा पूर्णज्योत्स्नाधवलरजनी वासवलये
नरन्ते की हृन्दावनरतिविलासस्मृतिपरः ।

त्यक्तेति यावत् सप्तम्या व्यवहृतिः व्यवहारः कर्मेति यावत् येन
नयोक्ताः, दार्ष्टान्त्यं लज्जन् कथनपि गृहीतम् एकं कथनं यावो
न तथाभूतः यत्किञ्चिद्भूमीजीव्यः सदा सततं जाग्रत्प्रायः
प्रायेण जागरितस्तिष्ठन् क्षणम् उदितो उपस्थितो तन्द्रा निद्रावेष्टो
अस्य तथाभूतः सन् क्षतियधुरं तत् निजप्राणमिथुनं स्वजीवितभूतं
युगलं राधाकृष्णाविति भावः आलोकं पश्यामि ? शिखरिणीपृष्ठम्
॥ १०८ ॥

अकस्मादिति । अकस्मात् अकस्मात् अकस्मात् अकस्मात्
नवलितकुञ्जात् अभिनववल्गुनिकुञ्जात् स्मित्वा स्मितो हास्यं कृत्वा
वहिः भवत् लौकिकमिव सामान्यमिव अलौकिकमपीति भावः
नव्यं नवीनं तरुणमिथुनं युवयुगलं राधाकृष्णाविति भावः दृष्ट्वा
दूरं गतः स्वयं अनन्तरं निवृत्य पुनः खदयितौ निजवल्गुमी राधा-
कृष्णाविति भावः वितर्क्य निराकृत्य कदा नहता प्रेयसा सक्तिरसेन
विकलः प्रिये स्याम् भवेयम् । 'यत् तर्क' । शिखरिणीपृष्ठम् ॥ १०९ ॥

कदापि सदा पूर्णज्योत्स्नाधवलरजनी वासवलये नरन्ते की हृन्दावनरतिविलासस्मृतिपरः ।
रादृशे वासवलये ।

अकस्मादानन्दाम्बुधिलहरिकोलाहलमिव
 ध्वनिं दिव्यं वेणोर्वलयरसनादेश्च शृणुयाम् ॥ ११० ॥
 कदा वा कस्यापि स्फुटनवकदम्बस्य विटपे
 स्तुरङ्गोपीभर्तुः किमपि कवये स्मिरवदनम् ।
 कदा श्रीराधायाः कुसुमचयलोलाञ्चललितं
 करं वृक्षे वृन्दावनभुवि लतासु क्वचिदपि ॥ १११ ॥
 इदं वा किं भावि सुतकनकगौरच्छ वि हरि-
 न्मणिश्यामं धामद्वयमिह मिथो मेऽर्पितभुजम् ।
 निरीक्षे यत् स्मिरं बहुविधमहाप्रेमविह्वलितं
 स्थितं पश्चाच्छायाद्वयमप्यप्युरो मूर्च्छयति माम् ॥ ११२ ॥

एकः एकाकी चरन् वृन्दावने यः रतिविलासः सुरतविभ्रमः तस्य
 स्फुटिपरः स्मरणतत्परः सन् अकस्मात् आनन्दाम्बुधेः आनन्दना-
 गरस्य लहरेस्तारङ्गस्य कोलाहलमिव कलरवमिव वेणोः सुरल्याः
 वलयरसनादेश्च करभूषणकटिभूषणादेश्च दिव्यं ध्वनिं शृणुयाम् ?
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११० ॥

कदेति । कदा वा वृन्दावनभुवि कस्यापि स्फुटस्य विकसितस्य
 नवकदम्बस्य विटपे शाखायां स्फुरन् विराजन् यः गोपीभर्ता कृष्णः
 तस्य किमपि अनिर्वचनीयं स्मिरवदनं सङ्गास्यं सुखं कदा वा क्वचिदपि
 वृक्षे लतासु च श्रीराधायाः कुसुमानां पुष्पाणां चये यः लोलया
 विलासविशेषेण अक्षुः प्रसारणमिति यावत् तेन ललितं सुन्दरं करं
 कवये पश्यासि ? शिखरिणीवृत्तम् ॥ १११ ॥

इदमिति । स्मृतं सन्तापात् विमलितं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत्
 गौरी कृषिः कान्तिर्यस्य तत् तथा हरिन्मणिश्यामं मरकतश्यामलं
 सिन्धुः अन्योन्यस्य अर्पितभुजं धृतहस्तम् इदं धामद्वयं ज्योतिर्युगलं

अपि प्रेमीत्कण्ठगात् चित्तिषु विलुठत् स्वं वपुरिदं
 करेण सुद्धा मामनुचरयते राधा प्रिययुता ।
 अहो वृन्दारण्ये ऽद्भुतमहिमसीन्यसपि सुदु-
 र्घटाशा काप्येका समुदर्याति हा किं न भविता ॥ ११२ ॥
 कदा वा कालिन्दीतटनिकटवृन्दावनलता-
 निकुञ्जास्तः सुखं तर्दातिसरसं प्रेउमियुगम् ।
 प्रियोमादासिङ्गं मृदु मृदु मया लाजितपदं
 मुदा वीहे स्वप्नेऽप्यहह सुखनिद्रागतमहम् ॥ ११३ ॥

गायकपण्डितः । नायः इह वृन्दावने मे नमः प्रिये मे निरोज्य-
 मये किं भावः किं पातयतीत्यर्थः ? यत् सर्वं बह्विधेन न हता
 प्रेम्णा विह्वलितचित्तो यस्य तथाभूतं प्रकृतं मृतं पुनः अमृतं
 सुखं स्थितं कादाहयं ज्योतिर्द्वयं सां सुखं वा न मोहयति । प्रिय-
 रण्योत्तम ॥ ११२ ॥

अपीति । प्रियेण वल्लभेन कण्ठेन वृता राधा प्रेमीत्कण्ठगात्
 भकादिभ्योऽनुसृत्यात् चित्तिषु मूलेषु विलुठत् इह स्वं वपुः मदीयं
 देहमित्यर्थः करेण सुद्धा माम् अनुचरयते अपि ? दासायते किम् ?
 स्वच्छो वाच्यर्थम्, अद्भुतमहिम्ना । अद्भुतमहिम्ना वृन्दावने वृन्दावने
 मुदुर्घटा स्वभावनीया काप्ये चित्तिविकारा । हा कदा न भवितीति शेषः
 समुदर्याति मया कस्मुरिति हा कदा किं न भविता ? आशा मया
 मफला न भावना किम् ? काप्येव मादोऽर्थः । प्रियोरित्यो
 उत्तम ॥ ११३ ॥

कदाति । कदा वा अहं कालिन्दीतटनिकटे यत्
 वृन्दावने मया लाजितनिकुञ्जात् । नवरात्र्यादिकृष्णपक्षे सुप्ते पण्डिते
 कृतिसरसं मे सपुष्पमित्यर्थः । कदा वृन्दावने वृन्दावने मया
 मृदु मृदु मया लाजितपदं मे सपुष्पमित्यर्थः । कदा वृन्दावने मया

महाश्वय्यां नन्तस्वमहिमबलादेव सकला-
 धमस्याप्याशानां व्यतिकरमसम्भाव्यमपि मे ।
 कदा वृन्दारण्यं स्ववसतिकथामात्रनिवहत्-
 कृपापूरं सम्पूरयतु परतोऽप्यर्बुदजनेः ॥ ११५ ॥
 स्वकर्मस्रोतोभिः सततमभितथालितममुं
 प्रभो ! जीवं यत्र क्वचिदपि नयात्यन्तविवशम् ।
 परन्त्वेतावन्मे भवतु भवदुःखार्दिततनो-
 रविश्रान्तं वृन्दावनपदपरैवास्तु रसना ॥ ११६ ॥

निर्दागतं तत् प्रेषयितुं नित्यवसयुगलं राधाकृष्णविविधं भावः स्वप्ने-
 अपि सुदा चानन्देति वोजो पश्यामि, अहह स्वतोत्सुक्यस्त्वकमव्य-
 यम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११४ ॥

महेति । स्वस्मिन् वसतिमात्रेण निवासमात्रेण निवहन् उदयच्छन्
 कृपापूरः दयाराशिः यस्य तथाभूतम् आश्रितकृपाल्विति भावः वृन्दा-
 रण्यं कदा सकलाधमस्यापि सर्वजननिवहत्स्यापि मे मम असम्भाव्यमपि
 दुष्टेभ्योऽपि आशानां सत्कारशानां भगवदनुकरणादिकृपाणांमिति भावः
 व्यतिकरं समूहं सत्तात् कृपायाः अगलः यः स्वमहिमा निजमाहात्म्यं
 तद्वबलादेव तत्प्रभावादेव अर्बुदजनेः अर्बुदसंख्यकजन्मनः परतः अपि
 सम्पूरयतु सस्यक् सफलयतु । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११५ ॥

स्वकर्मति । हे प्रभो ! मत्स्य कर्मणां स्रोतोभिः प्रवाहैः गतिभि-
 रिति यावत् सततम् अभितः तद इतः चाश्रितं व्यापारित्वं अशु-
 जीवम् अन्तविवशं नावाधीनम् अतएव यत्र क्वचिदपि नय प्रेषय,
 परन्तु भवदुःखेन संसारकृतेन अर्दिततनोः पीडितशरीरस्य मे मम
 एतावत् भवतु, यत् रसना जिह्वा अविश्रान्तम् अविरतं वृन्दावनमेव
 पदं तस्मिन् परैव वृन्दावनशब्देनोद्धारणतत्परैव अस्तु भवतु । शिख-
 रिवृत्तम् ॥ ११६ ॥

न सत्याख्ये लोके स्पृहयति मनो ब्रह्मपदवीं
 न वैकुण्ठे विष्णोरपि मृगयते पार्श्वदतनुम् ।
 परं श्रीवृन्दावनसरसभावोत्सवरतं
 निवासे धन्यानां सुबहुकृमिजन्मापि मनुते ॥ ११७
 श्रीमद्वृन्दाविपिनकुसुमामोदवाही समीरो
 यस्मिन् देशे सरति तदवच्छिन्नकृष्णाश्रुतो वा ।
 येषां वृन्दावनमनु सकृद्भीवथा सन्नतं वा
 तत्रैवास्तां मम खलु जनिर्हन्त तेषां गृहेऽपि ॥ ११८ ॥
 ममापि स्यादेतादृशमपि दिनं किन्तु परम
 यदा वृन्दाटव्याः कथमपि कृतस्पर्शनमपि ।

मेति । धन्यानां मनः सत्याख्ये लोके भुवने ब्रह्मपदवीं ब्रह्मपद-
 न स्पृहयति न कामयते, तथा वैकुण्ठे विष्णोर्नीलायणस्यापि पार्श्वद-
 तनुं परिचारकशरीरं न मृगयते न पार्श्वयते, परं श्रीवृन्दावने यः
 सरसभावः सुप्रसभावः तेन यः उत्सवः आनन्दः तत्र रतं सुबहुकृमि-
 जन्मापि निवासे निवासायै वृन्दावने इति शेषः मनुते आकाङ्क्षति ।
 शिखरिणोदृतम् ॥ ११७ ॥

श्रीमदिति । यस्मिन् देशे श्रीमतः वृन्दाविपिनस्य वृन्दावनस्य
 कुसुमामोदवाहा कुसुममौरभवान् तदवच्छिन्नकृष्णाश्रुतः तद्व्यामिश्रण-
 ऐक्यमंशुतो वा समीरः पवनः सरति वञ्चति, तत्रैव तथा येषां
 वा वृन्दावनम् अनु प्रतीत्यर्थः सकृत् भीवथा सन्नतं शिरो नतमिति
 यावत् तेषां गृहेऽपि मम जनिः जन्म आस्तां खलु भवत्वेव, कृन्ते-
 मतिगयभक्तिव्यञ्जनमव्ययम् । मन्दाकान्तावृतम् ॥ ११८ ॥

ममापीति । ममापि एतादृशं परमम् उत्कृष्टं दिनं किं तु स्यात्
 कपि, भवेत् किम् ? यदा यस्मिन् दिने वृन्दाटव्याः कथमपि कृत-

अहो देहं दूरादपि संभवलोकापि जनुषां
 मुहुर्धन्यं मन्ये धरणिपतितः स्यां कृतनतिः ॥११९॥
 यदपि च मम नास्ति श्रीलव्ण्दावनीये
 महिमनि न समोऽर्हं हन्त विश्वासगन्धः ।
 यदपि मम न तस्मिन्नास्ति वासैषणापि
 प्रसरतु मम तादृश्येव वाणी तथापि ॥ १२० ॥
 अचेतन्यप्रायं जगदिदमहो सर्वविदपि
 प्रथीयः श्रीलव्ण्दावनमहिमवीजं जनिमति ।
 अहो भ्राम्यं दृष्ट्वा विविधसदसद्वर्त्मसु तथा
 न पूर्णं स्याच्चित्तं परमिह निषेवे पदरजः ॥ १२१ ॥

अर्गनमपि देहं दूरादपि संभवलोकापि जनुषां जन्मानां मुहुः
 प्रोनःपोर्ध्वं धन्यं कृतार्थं मन्ये तथा धरणिपतितः कृतनतिः कृत-
 प्रणामः स्यात् अवयम् अहो आश्चर्यम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥११९॥

यदपीति । यदपि यद्यपि मम एव्ण्दावनीये महिमनि माहात्म्ये
 सम्पूर्णं इति शेषः विश्वासगन्धः प्रत्ययलेशः न अस्ति, यदपि च
 मम अर्हं महिमनि अपि न विश्वासगन्धः अस्ति, हन्त खेदे, यदपि
 यद्यपि मम तस्मिन् एव्ण्दावने वासैषणा वासकामनापि नास्ति न
 भवति तथापि मम तादृशी वासैच्छाविधायनीति भावः वाणी वाक्
 प्रसरतु स्फुरतु एव्ण्दावने वसामीत्येवं सततं मम रसना वदत्विति
 भावः । मानिनीष्टं, ननमयययुतेयं मानिनी भोगिलोकैरिति
 तल्लज्जयात् ॥ १२० ॥

अचेतन्यमिति । अहो आश्चर्यं जगत् सर्वविदपि सर्वं जानदपि
 अचेतन्यप्रायं प्रायेण चेतन्यरहितम् । श्रीलव्ण्दावनस्य महिमवीजं
 माहात्म्यमूलं जनिमति जन्मानि प्राण्यनोति यावत् प्रथीयः अति-
 प्रसिद्धमित्यर्थः । अहो आश्चर्यं चित्तं विविधेषु सदसद्वर्त्मसु सद-

हा वृन्दावन ! हा महारसमय ! प्रेमैकसम्पन्निधे !
 हा राधापतिनागर ! स्मरकलासाक्षिन् ! मदेकप्रिय ! ।
 हा रासेश्वर ! विश्वमूर्च्छन ! लतावल्लीखगाद्यद्भुत-
 श्रीमन्नाप्रकृते ! परादपि पर ! त्वं मे गतिस्त्वं गतिः ॥ १२३ ॥
 नमोऽस्तु वृन्दावनसुन्दराभ्यां
 नमोऽस्तु वृन्दावनविभ्रमाभ्याम् ।
 नमोऽस्तु वृन्दावनजीवनाभ्यां
 नमोऽस्तु वृन्दावननागराभ्याम् ॥ १२३ ॥
 नमोऽस्तु वृन्दावनसत्कृपाभ्यां

सन्मार्गेषु भ्रातृत्वं सत् तथा पूर्णं परितृप्तं न स्यात् एतत् इदं अहं
 परं केवलम् इह वृन्दावने पदरजः कृष्णस्येति शेषः निषेवे आरा-
 धयामि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२१ ॥

हा वृन्दावनेति । हा वृन्दावन ! हा महारसमय ! प्रेमैक-
 सम्पदां निधे ! आश्रय ! हा राधापतिनागर ! हे स्मरकलासाक्षिन् !
 मदेकप्रिय ! ममेकाभीष्टदेव ! हा रासेश्वर ! विश्वमूर्च्छन ! जगन्मोहन !
 लतावल्ली लताराजी खगादयः पञ्चादयश्च ये अद्भुताः पदार्थाः
 वृन्दावनीया इति भावः तेषां श्रीमन् शोभाधायक ! अप्रकृते ! प्रक-
 र्त्त्यतिरिक्त ! हे परादपि पर ! परात्पर इति यावत् त्वं मे मरु
 गतिः आश्रयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२२ ॥

नम इति । वृन्दावनसुन्दराभ्यां राधाकृष्णाभ्यां नमः अस्तु,
 वृन्दावनविभ्रमाभ्यां वृन्दावनविभाषिभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावनजीव-
 नाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावननागराभ्यां नमोऽस्तु । उपेन्द्रवज्रावृत्तम्
 ॥ १२३ ॥

नम इति । वृन्दावने सती वत्सलानां कृपा यद्योक्त्यादृशाभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावनमद्रसाभ्याम् ।

नमोऽस्तु वृन्दावनपूर्णताभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावनगोचराभ्याम् ॥ १२४ ॥

वृन्दारण्योत्तमं नास्ति नास्ति मत्तोऽधमः क्वचित् ।

राधानाम्नः प्रभावेण यदि स्थान्मिलनं तयोः ॥ १२५ ॥

श्रीमद्वृन्दावनेश्वर्याः सकृन्नामिकमङ्गलम् ।

सर्वाश्चर्यान्तशक्तिं मुखे विजयतां मम ॥ १२६ ॥

इति श्रीवृन्दावनशतकं समाप्तम् ॥

राधाकृष्णाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावने धनुं वर्त्तमानः रसोऽनुरागो ययोः
तादृशाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावने पूर्णता परिपूर्णस्वभावो ययोः
तादृशाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावनगोचराभ्यां वृन्दावनदृष्टिगोचराभ्यां
नमोऽस्तु । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १२४ ॥

वृन्दारण्येति । वृन्दारण्यात् उत्तमं यस्त्विति शेषः न अस्ति,
अतः मदपेक्ष्येत्यर्थः अधमः क्वचित् नास्ति, राधानाम्नः प्रभावेण
महिम्ना यदि तयोः वृन्दारण्याधमयोः मिलनं सङ्गः स्यात् । अनुष्टुप्-
वृत्तम् ॥ १२५ ॥

श्रीमदिति । श्रीमत्याः वृन्दावनेश्वर्याः राधायाः सर्वेभ्यः काश्च-
र्येभ्यः अनन्ता शक्तिः सार्वर्था यस्तु तादृशम् एकमङ्गलम् अद्वितीय-
मङ्गलस्वरूपं मम मुखे सकृत् एकवारमुच्चरितं नाम विजयतां
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । अनुष्टुप्-वृत्तम् ॥ १२६ ॥

इति वि, ए, उभाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचिता वृन्दावनशतकश्रवणा समाप्ता ।

चाणक्यशतकम् ।

नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
 मवेवीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥ १ ॥
 मूलसूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन यथोदितम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खी भवति पण्डितः ॥ २ ॥
 विदित्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।
 स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३ ॥

नानेति । नाना विविधानि शास्त्राणि नानाशास्त्राणि तेभ्यः
 उद्धृतम् आद्धृतं राक्षं नीतयः राजनीतयः राजकर्तव्याकर्तव्यशास-
 नानि तेषां समुच्चयः संग्रहः वक्ष्यामि तथोक्तं सर्वेषां शास्त्राणामिति
 भावः वीजं मिदानं सारस्य शास्त्रप्रतिपाद्यविषयस्य संग्रहः मस्यक्
 पदहणं वक्ष्यामि तथाभूतम् इदं चाणक्यस्य इदं चाणक्यं चाणक्य-
 पण्डितप्रणीतमित्यर्थः स्वार्थे णप्रत्ययः । शिष्यते उपदिश्यते वक्ष्यामि
 इति शास्त्रम् उपदेशयन्त्यमित्यर्थः वक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ १ ॥

मूलेति । चाणक्येण यथा उदितम् उक्तं मूलसूत्रं मूलं निदानं
 ज्ञानस्येति शेषः तस्य सूत्रं सूत्रकवचनमित्यर्थः प्रवक्ष्यामि प्रकीर्ण
 कथयिष्यामि । यस्य मूलसूत्रस्य विज्ञानमात्रेण बोधमात्रेण मूर्खो
 जनः पण्डितः प्राज्ञः भवति ॥ २ ॥

विदित्वमिति । विदित्वं पाण्डित्यञ्च नृपत्वं राजत्वं च कदाचन
 तुल्यं समं नैव भवतीति शेषः, यतः राजा स्वदेशे स्वाधिकृतदेशे यथा
 तत्तत्तद्देशे इत्येवञ्चार्थः पूज्यते आदर्यते, विद्वान् पण्डितः सर्वत्र

पण्डिते च गुणाः सर्वे मूर्खे दोषा हि केवलम् ।
 तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राञ्च एको विशिष्यते ॥ ४ ॥
 मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ट्रवत् ।
 आत्मवत् सर्वभूतेषु सः पश्यति स पण्डितः ॥ ५ ॥
 किं कुलेन विशालेन गुणहीनसु यो नरः ।
 अकुलीनोऽपि शास्त्रज्ञो दैवतैरपि पूज्यते ॥ ६ ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७ ॥

देशे स्वदेशे विदेशे चेत्यर्थः पूज्यते आद्विष्यते विद्याया राजत्वप्रेक्षया
 गौरवादिति भावः ॥ २ ॥

पण्डिते इति । पण्डिते विदुषि सर्वे गुणाः दयादालिष्यादयः
 वर्तन्ते इति शेषः मूर्खे केवलं दोषाः पराङ्मसादयः वर्तन्ते इति
 शेषः । तस्मात् मूर्खाणां सहस्रेषु मध्ये एकः प्राञ्चः पण्डितः
 विशिष्यते विशेषेण पूज्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मातृवदिति । सः परदारेषु परस्त्रीषु मातृवत्, परद्रव्येषु पर-
 शनेषु लोष्ट्रवत् सत्पिण्डवत् । किमधिकेन सर्वाणि भूतानि प्राणिनः
 तेषु आत्मवत् पश्यति अश्लोकयति विचारयतीति भावः सः पण्डितः
 विद्वान् । सर्वभूतेषु आत्मवद्भूतेनैव पूर्वाङ्गवाक्यार्थस्य चरितार्थत्वेऽपि
 उत्तराङ्गवाक्यार्थस्य प्रदर्शनार्थसुक्तिरिति बोध्यम् । ५ ॥

किमिति । यो नरः गुणहीनः अविद्वानित्यर्थः तस्य विशालेन
 अङ्गता कुलेन वङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अकुलीनः
 लोचकुलोत्पन्नोऽपि जनः शास्त्रज्ञोऽदिति शेषः दैवतैरपि पूज्यते
 आद्विष्यते ॥ ६ ॥

रूपेति । रूपेण सौन्दर्येण यौवनेन च सम्पन्नाः युक्ताः रूप-
 वन्तः सुधान्वित्यर्थः विशाले महति कुले सम्भवः सत्यं देशं तथाभूता

मन्त्रवभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।

पृथिवीभूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ ८ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ ९ ॥

वरमेको गुणी पुत्री न च मूर्खशतैरपि

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि ॥ १० ॥

महाकुलीना इत्यर्थः जनाः विद्याहीनाश्चेदिति शेषः निर्गन्धाः सौरभ-
रहिताः किंशुका इव पलाशा इव शास्त्रहीनकुलमानीवेति केचित् न
शोभन्ते न विराजन्ते न कैरपि आदृश्यन्ते इति भावः ॥ ७ ॥

नक्षत्रेति । चन्द्रः नक्षत्राणां तारकाणां भूषणम् अलङ्कारः
चन्द्रेण नक्षत्राणि अलङ्कृत्यन्ते इत्यर्थः । पतिः नारीणां भूषणम्
अलङ्कारः व्यपतिना हि नैव शोभन्ते प्रत्युत गतश्रियो भवन्तीति
भावः राजा पृथिव्याः भूषणम् अलङ्कारः वराजका पृथ्वी नैव
शोभते प्रत्युत गतश्रीरेव भवतीति भावः । विद्या सर्वस्य जनस्य
भूषणम् अलङ्कारः अविद्यस्तु नैव शोभते इति भावः ॥ ८ ॥

मातेति । माता जननी शत्रुः पिता च वैरी शत्रुः, येन
हेतुना बालः शिशुः न पाठितः न शिक्षितः ताभ्यामिति शेषः
बालकानां शिक्षादानविमृष्टौ मातापितरौ तेषां शत्रू भवत इति
फलितार्थः । यतः स बालः हंसानां मध्ये वको यथा सभामध्ये न
शोभते ॥ ९ ॥

वरमिति । एको गुणी गुणवान् पुत्रः वरं मनाक्प्रिये इत्यर्थः,
देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये इत्यमरः । मूर्खाणां शते-
रपि न च प्रयोजनमिति शेषः मूर्खपुत्रगतमपि निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।
एकः अद्वितीयः चन्द्रः तमः तिमिरं हन्ति नाशयति, ताराणां नक्ष-
त्राणां गणैरपि समूहैरपि न च तमः हन्यते इत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुनः मितवदाचरेत् ॥ ११ ॥
 लालने बह्वी दीपास्ताडने बह्वी गुणाः ।
 तस्मात् पुनश्च शिष्यश्च ताडयेत् तु लालयेत् ॥ १२ ॥
 एकेनापि सुष्ठ्वेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १३ ॥
 एकेनापि कुष्ठेण कोटरस्थेन वज्रिना ।
 दह्यते तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १४ ॥
 दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥ १५ ॥

लालयेदिति । पञ्च वर्षाणि अल्पसंयोगे द्वितीया लालयेत्
 षष्ठं पालयेदित्यर्थः । दश वर्षाणि ताडयेत्, षोडशे वर्षे प्राप्ते तु
 मितवत् मितमिव आचरेत् व्यवहरेत् पुनरिति योज्यम् ॥ ११ ॥

लालने इति । लालने नयनपालने षष्ठवर्षादिष्विति भावः बह्वः
 दीपाः दुर्विनाशायः, ताडने बहवः गुणाः विनयादयः जायन्ते इति
 शेषः । तस्मात् पुनः शिष्यश्च षष्ठादिवर्षावमिति भावः ताडयेत् न तु
 लालयेत् ॥ १२ ॥

एकेनापीति । एकेनापि पुष्पितेन सज्जातपुष्पेण सुगन्धिना
 सुष्ठ्वेण आम्नादिना सुपुत्रेण सुयवत्पुत्रेण कुलं यथा तत् सर्वं वनं
 वासितं सुरभीकृतम् । सुपुत्रः कुलगौरवकर इति भावः ॥ १३ ॥

एकेनापीति । कुपुत्रेण मूर्खपुत्रेण कुलं यथा एकेनापि कुष्ठेण
 कोटरस्थेन वज्रिना अग्निना तत् सर्वं वनं दह्यते भस्मीक्रियते ।
 मूर्खपुत्रः कुलध्वनकर इति भावः ॥ १४ ॥

दूरत इति । लम्बेन आयतेन शाटपटेन वसनावरणेन आवृतः
 उपरिच्छद् इत्यर्थः मूर्खः दूरतः शोभते । किन्तु स मूर्खः तावत्

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।

नीचादप्युत्तमां विद्यां स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ १६ ॥

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ १७ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ १८ ॥

सखद् दुष्टञ्च मित्रं यः पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १९ ॥

शोधते सभावाप्तिति शेषः यावत् किञ्चित् न भाषते न पदति ।

कथनेनैव न स्य सूखत्वप्रकाशात् शोभाविरह इति भावः ॥ १५ ॥

विषादिति । अमृतं विषादपि गरलादपि, काञ्चनं क्षणम्
अमेध्यात् अपवित्रादपि स्यामादित्यर्थः, उत्तमा विद्या नीचात्
निजज्जातीयादपि, स्वीरत्नं दुष्कुलात् नीचकुलादपि पाद्वि पञ्च-
णीयम् ॥ १६ ॥

उत्सवे इति । यः उत्सवे सम्पदि, व्यसने विपदि, दुर्भिक्षे अन्ना-
भावसमये इत्यर्थः, शत्रुभिः सङ्घविग्रहे विरोधे, राजद्वारे नृपति-
गृहे, श्मशाने शवसत्कारस्थाने च तिष्ठति साहाय्यं करोतीति भावः,
स बन्धुरेव बान्धवः । स्वार्थेण बन्धवः ॥ १७ ॥

परोक्षे इति । परोक्षे गोपने इति भावः कार्यहन्तारं कार्य-
नापकं प्रत्यक्षे समक्षे प्रियवादिनं जनं वर्जयेत् त्यजेत्, यतः तादृश
तथाभूतं मित्रं सुहृत् पयः क्षीरं सुखे यस्य तादृशं विषकुम्भं विष-
कलत्रसङ्कटमित्यर्थः । अत्र कुम्भगण्टो न पुंसक इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

सखदिति । यः सखत् एकवारं दुष्टं विरुद्धमित्यर्थः मित्रं पुनः
सन्धातुं मेलयितुं प्रयत्नेन सङ्गीतमिति यावत् इच्छति, यः अश्व-
तरीः कर्कटो गर्भमिव न तु अश्वतरी गर्भमेव जाता अश्वतरीत्यर्थः

न विश्वसेद्विश्वस्तं मितञ्चापि न विश्वसेत् ।
 कदाचित् कुपितं मितं सर्वदोषं प्रकाशयेत् ॥ २० ॥
 जानीयात् प्रेषणे मृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
 मितञ्चापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥ २१ ॥
 उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
 पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ २२ ॥
 न कश्चित् कस्यचिन्मित्र न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
 कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपून्स्तथा ॥ २३ ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति जिह्वाग्रं हृदये तु हलाहलम् ॥ २४ ॥

शृज्यते तस्या गर्भस्य मृत्युकारणत्वेनाटर्शनात् अप्रमिद्वेष्टेति बोध्यम् ।
 मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ १६ ॥

नेति । अविश्वस्तं जनं न विश्वसेत्, मितञ्चापि न विश्वसेत् ।
 कुपितं मितं कदाचित् सर्वदोषं प्रकाशयेत् ॥ २० ॥

जानीयादिति । मृत्यान् दासान् प्रेषणे निजोगे आज्ञापालने
 इत्यर्थः, बान्धवान् ज्ञातीन् भ्रात्रादीनित्यर्थः व्यसनागमे रोगाद्यभिभवे
 इत्यर्थः मितम् सहृदम् आपदि भार्यां पत्नीं विभवानां सम्पदां क्षयो
 यत्र तादृशे काले च जानीयात् सदसत्त्वेन बुध्येत ॥ २१ ॥

उपकारेति । उपकारेण गृहीतः वशीकृतः तेन शत्रुणा मित्र-
 भूतेनेति भावः शत्रुं करस्थेन कण्टकेन पादलग्नं चरणविद्धं कण्टक-
 निव उद्धरेत् उत्थाटयेत् ॥ २२ ॥

नेति । कश्चित् जनः कस्यचित् जनस्य मित्रं न, कश्चित् जनः
 कस्यचित् जनस्य रिपुः शत्रुः न, मित्राणि तथा रिपून् कारणेन
 व्यवहारेणेति यावत् जानाति जन इति शेषः ॥ २३ ॥

दुर्जन इति । यतः व्ययं दुर्जनः दुष्टो जनः, अतः प्रियवादी

दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सः ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ २५ ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ २६ ॥
 नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
 विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २७ ॥
 हस्ती हस्तसहस्रेण शतहस्तेन वाजिनः ।
 शृङ्गिणी दशहस्तेन स्थानत्यागेन दुर्जनः ॥ २८ ॥

इत्येतत् विश्वासस्य कारणं न, नैव विश्वसनीय इत्यर्थः । यतः
 जिह्वापे अस्तीति शेषः मधु तिष्ठति, त किन्तु हृदये अन्तःकरणे
 जलाहलं विषं तिष्ठतीति शेषः ॥ २४ ॥

दुर्जन इति । यतः दुर्जनः दुष्टो लोकः अतः स विद्यया अल-
 ङ्कृतोऽपि भूषितोऽपि परिहर्त्तव्यः परित्याज्यः तत्संसर्गो न विधेय
 इति भावः । सर्पः मणिना मूर्द्धन्येन रत्नेनेत्यर्थः भूषितः चेदिति शेषः
 असौ मणिभूषितः सर्पः किं भयङ्करो न अपि तु भयङ्कर एवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सर्प इति । सर्पः क्रूरः निष्ठुरः, खलः दुर्जनः क्रूरः निष्ठुरः,
 किन्तु खलः सर्पात् सर्पमपेक्ष्येत्यर्थः क्रूरतरः अतिशयेन क्रूरः । यतः
 सर्पः मन्त्रौषधिव्यां वशः वशीकर्तुं शक्य इत्यर्थः, खलः केन निवार्यते
 वशीक्रियते ? न केनापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

नखिनाञ्चेति । नखिनां नखायुधानां सिंहव्याघ्रादीनामित्यर्थः
 नदीनां स्रोतसतीनां शृङ्गिणां गोमहिषादीनां शस्त्रपाणिनाम्
 अस्त्रधारिणाञ्च तथा स्त्रीषु राजकुलेषु च विश्वासः प्रत्ययः नैव
 कर्त्तव्यः ॥ २७ ॥

हस्तीति । हस्ती हस्तसहस्रेण परिहर्त्तव्य इति शेषः, वाजिनः
 अश्वाः शतहस्तेन परिहर्त्तव्या इति शेषः, शृङ्गिणः गोमहिषादयः

आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेन्नैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २८ ॥
 परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
 परीहासं गुरोः स्थानं चापल्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
 नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमागतनं त्यजेत् ॥ ३२ ॥

दशकुलो न परिहर्त्तव्या इति शेषः, दुर्जनः स्थानत्यागेन सन्निहित-
 वान्स्यागेनेत्यर्थः परिहर्त्तव्य इति शेषः ॥ २८ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थं विप्रत्यातनिवारणार्थं धनं रक्षेत्, धनैः
 धनव्ययैरपि दारान् कलत्राणि रक्षेत्, दारैरपि धनैरपि आत्मानं
 सततं रक्षेत् । आत्मारक्षणे हि न परैरक्षयं स्यात् यतः आत्मार्यमेव
 सर्वमिति भावः ॥ २८ ॥

परदारमिति । परदारं परस्त्रियं परद्रव्यं परधनं परस्य अन्यस्य
 परीवादं निन्दां परोहामम् उपह्वानञ्च तथा गुरोः पित्रादेः स्थाने
 संविधे चापल्यं प्रागल्भ्यं विवर्जयेत् त्यजेत् ॥ ३० ॥

त्यजेदिति । कुलस्य वंशस्य अर्थं निमित्तं वंशरक्षार्थमित्यर्थः
 एकं द्रव्यमिति शेषः त्यजेत्, ग्रामस्य ग्रामीणजनसमूहस्येत्यर्थः अर्थं
 निमित्तं ग्रामरक्षार्थमित्यर्थः कुलं वंशं त्यजेत्, जनपदस्य देशस्य अर्थं
 देशरक्षार्थमित्यर्थः ग्रामम्, आत्मार्यं स्वरक्षार्थमित्यर्थः पृथिवीं त्यजेत्
 ॥ ३१ ॥

चलतीति । बुद्धिमान् जनः एकेन पादेन चलति तथा एकेन
 अपरेणेत्यर्थः पादेन तिष्ठति स्थानस्य त्यागमत्यागञ्च विवेचयतीति

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् क्रुद्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं कृन्दोऽनुवृत्तेन तथा तथ्येन पण्डितम् ॥ ३२ ॥

अथेनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान् न प्रकाशयेत् ॥ ३४ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु तथा विद्यागमेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत् ॥ ३५ ॥

धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ३६ ॥

भावः । यतः परम् अन्वत् स्थानम् असमीक्ष्य अविचार्य सदसत्त्वेनेति शेषः पूर्वम् आद्यतनं न त्यजेत् ॥ ३२ ॥

लुब्धमिति । अर्थेन धनेन लुब्धं जनम्, अञ्जलिकर्मणा प्रश्रुत्या इति भावः क्रुद्धं जनं कृन्दोऽनुवृत्तेन कृन्दः अभिप्रायः, कृन्दोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । आशयानुसरणेन अभिप्रायानुरूपकार्यं करणेनेत्यर्थः । मूर्खं जनं तथा तथ्येन सत्येन पण्डितं चानिनं जनं गृह्णीयात् वशी-
कृत्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथेनाशमिति । मतिमान् प्राज्ञः जनः अथेनाशं धनक्षयं मन-
स्तापं मनोदुःखं गृहे दुश्चरितानि दुराचरणानि वञ्चनं प्रतारणम्,
अपमानञ्च न प्रकाशयेत् प्रकाशने स्वस्यैव कर्णोरवं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

धनेति । धनानां धान्यानाञ्च प्रयोगेषु कृष्यादित्येन दानादिव्यव-
हारेषु इत्यर्थः तथा विद्यागमेषु विद्योपाजनेषु आहारे भोजने च
व्यवहारे व्यवसाये वाणिज्ये चेत्यर्थः सदा सर्वस्मिन् काले त्यक्त्वा लज्जा
जनं तथाभूतः स्यात् लज्जायां तत्तत्कार्यं हानिः स्यादिति बोध्यम्
॥ ३५ ॥

धनिन इति । धनिनः धनवान् श्रोत्रियः वेदवित् ब्राह्मण
इत्यर्थः अतियच्छान्दसौ समावित्यमरः । राजा, नदी, पञ्चानां

यस्मिन् देशे न सम्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।

न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

मनसा चिन्तितं कर्म वचसा न प्रकाशयेत् ।

अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥ ३८ ॥

कुदेशञ्च कुदृष्टिञ्च कुभार्यां कुनदीं तथा ।

कुद्रव्यञ्च कुभोज्यञ्च वर्जयेत् तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥

पूरणः पञ्चमः वेद्यः चिकित्सकः भिषक्वेद्यो चिकित्सके इत्यमरः ।
एते पञ्च यत्र स्थाने इति शेषः न विद्यन्तं, तत्र स्थाने वासं न
कारयेत् न च कुर्यात् इति द्वयमेवार्थो बोद्धव्यः कुर्यादित्यर्थे स्वार्थे
स्थिजलप्रयोगः । गृहिणां सततमर्थस्य आवश्यकतया तस्य च धनि-
सन्निधौ सुलभतया धनिनां सन्निधाने स्थितिरावश्यकी । ज्ञानानु-
शीलनस्य सर्वेषामेवोपयोगित्वात् श्रोत्रियसन्निधिरावश्यकी । विवाट-
निराकरणाद्यर्थं राजसन्निधिरावश्यकी । नदीसत्ता च अनावृष्टावपि
गच्छाद्युत्पादनेन दुर्भिक्षनिवृत्तिः बाण्ड्यादीनां सौकर्यञ्च स्यात् ।
रोगप्रतीकारार्थं चिकित्सकसत्ता आवश्यकीति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् देशे सम्मानं न प्रीतिः सन्तोषः न, बान्ध-
वाश्च न, कश्चित् विद्यागमश्च विद्योपाजनोपायश्चेत्यर्थः न अस्तीति
शेषः तं देशं परिवर्जयेत् परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

मनसेति । मनसा चिन्तितं निर्णीतं कर्म वचसा वाक्येन न
प्रकाशयेत् । यतः अन्यैः लक्षितं यत् कार्यं तस्य सिद्धिः न जायते न
भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कुदेशञ्चेति । विचक्षणः प्राज्ञो जनः कुदेशं कुवृत्तिं कुत्सितं
जीविकामित्यर्थः, कुभार्यां दुष्टां भार्यामित्यर्थः, कुनदीं कुम्भीरादभय-
गांढीं नदीमित्यर्थः कुद्रव्यं कुभोज्यं कुत्सितं भक्ष्यञ्च विवर्जयेत्
त्यजेत् । तुल्यदोऽत्र निश्चयार्थः ॥ ३९ ॥

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।

पुनश्च वर्द्धते यस्मात्तस्मात् शेषं हि कारयेत् ॥ ४० ॥

चिन्ताज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपी ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीशामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ ४१ ॥

अस्ति पुत्तो वशे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च ।

अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥ ४२ ॥

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वासो भृत्युरेव न संशयः ॥ ४३ ॥

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ४४ ॥

ऋणशेष इति । यस्मात् ऋणस्य शेषः, अग्नेः शेषः तथा व्याधेः शेषः पुनश्च वर्द्धते वृद्धिं गच्छति तस्मात् शेषं तेषामिति शेषः न कारयेत् न रक्षेत् सर्वमेव सस्यक् प्रतिकुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पत्न्युपनिवृत्तं स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनम् अश्वानां ज्वरः । चिन्तादिभिरेते जीर्णा भवन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ४१ ॥

अस्तीति । पुत्रः भृत्यः भार्या च यस्य वशे अस्ति, तस्य अभावोऽपि सति सन्तोषः भवतीति शेषः, असौ महीतले स्थितोऽपीति शेषः स्वर्गस्थः स्वर्गवासीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुष्टेति । दुष्टा व्याभिचारादिदोषवती भार्या, शठं खलसभावं मित्रम्, उत्तरदायकः भृत्यश्च ससर्पे सर्पयुक्ते गृहे वासश्च भृत्युरेव न संशयः, सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मातेति । यस्य गृहे माता जननी नास्ति मृतेति भावः, भार्या चाप्रियवादिनी अस्तीति शेषः, तेन अरण्यं वनं गन्तव्यं दूतः तस्य

ऋणकर्ता पिता शत्रुः माता च व्यभिचारिणी ।
 भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥ ४५ ॥
 कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रता ।
 विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥ ४६ ॥
 अविद्याजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा ।
 पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ४७ ॥
 अदाता वंशदोषेण कर्मदोषादरिद्रता ।
 उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ ४८ ॥

गृहम् अरण्यं यथा तथेति शेषः । गृहवासापेक्षया तस्य अरण्य-
 वास एव वरं श्रेयानिति भावः ॥ ४४ ॥

ऋणेति । ऋणकर्ता पिता शत्रुः व्यभिचारिणी माता च शत्रुः,
 रूपवती सुन्दरी भार्या च शत्रुः, तस्यां परेषां दृष्टिपातसम्भवेन
 व्यभिचारस्य प्रायशो दर्शनादिति भावः । तथा अपण्डितः मूर्खः
 पुत्रः शत्रुः । तस्य सर्वदैव अपकारकरणसम्भवादिति भावः ॥ ४५ ॥

कोकिलानामिति । स्वरः मधुर इति शेषः कोकिलानां रूपं,
 पतिव्रताया भावः पतिव्रता भावे षण्त्वयः स्त्रीलिङ्गता च । पाति-
 व्रत्यमित्यर्थः नारीणां रूपं, विद्या कुरूपाणां रूपं, क्षमा तपस्विनां
 रूपम् ॥ ४६ ॥

अविद्यामिति । नास्ति विद्या यस्मिन् तत् अविद्यं विद्याहीनं
 जीवनं शून्यं निष्कलमिति यावत्, दिक् अबान्धवा बन्धुजनरहिता
 चेत् शून्या अगम्या अनाश्रयणीया चेत्यर्थः, पुत्रहीनं गृहं शून्यम्
 आकाशमिव न किञ्चिदित्यर्थः । दरिद्रता दरिद्रता निर्धनतेत्यर्थः
 सर्वं शून्यं यस्यां तादृशी निर्धनानां सर्वं शून्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अदातेति । वंशदोषेण अदाता लपङ्गः, कर्मदोषात् यथाकाले
 विद्यादिगिज्ञाविरहादिति भावः दरिद्रता निर्धनता, मातृदोषेण

गुरुरग्निद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रोणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ४९ ॥
 अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
 अतिदाने बलिर्बद्धः सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥ ५० ॥
 वस्त्रहीनस्त्वलङ्कारो घृतहीनश्च भोजनम् ।
 स्तनहीना च या नारो विद्याहीनश्च जीवनम् ॥ ५१ ॥
 भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवा दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ ५२ ॥

सातुः गर्भावस्थायां वायुरोगाविर्भावेण इति भावः उन्मादः
 चिन्ता, तथा पितृदोषेण शिश्नाप्रदानानवधानेनेति भावः मूर्खता
 भवतीति शेषः ॥ ४८ ॥

गुरुरिति । अग्निः द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गुरुः
 आचार्यः तद्वत् सेव्यः तेषामाम्नहोत्रविधानादिति भावः । ब्राह्मणः
 वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्णामेव अथवा क्षत्रियवैश्य-
 शूद्राणां त्रयाणां गुरुः शिक्तकः कर्तव्यविषयाणां प्रदर्शक इति
 भावः । एकः केवलः न त्वन्य इत्यर्थः पतिः स्त्रोणां गुरुः । अभ्या-
 गतः अतिथिः सर्वस्य जनस्य गुरुः सेवनीय इति भावः ॥ ४९ ॥

अतीति । लङ्का अतिदर्पे अत्यलङ्कारे हता नाशिता, कौरवाः
 कुरुवंशीयाः दुर्योधनादय इत्यर्थः हताः नाशिताः । बलिः विरोचन-
 सुतः अतिदाने बद्धः बन्धनं नीतः वामनरूपिणा हरिणेति शेषः । अतः
 अत्यन्तं सर्वं गर्हितं निन्दितम् । अतिष्टद्विध्वंसहेतुरिति भावः ॥ ५० ॥

वस्त्रहीनमिति । अलङ्कारः भूषणं वस्त्रहीनः वसनरहितः,
 भोजनं घृतहीनं हविःशून्यं, या च नारो स्तनाभ्यां हीना पतित-
 स्तनीत्यर्थः, जीवनं विद्याहीनश्च न शोभते इति शेषः ॥ ५१ ॥

भोज्यमिति । भोज्यं भक्षणयोग्यं भोजनशक्तिः आहारक्षमता

पुत्रप्रयोजना दाराः पुत्रः पिण्डप्रयोजनः ।

हितप्रयोजनं मित्वं धनं सर्वप्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

दुर्लभं प्राक्तनं वाक्यं दुर्लभः चेमकत् सुतः ।

दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ ५४ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ ५५ ॥

रतिशक्तिः भैद्यनशक्तिः, वराः उत्तमाः स्त्रियः, विभवः सम्पदः, दान-
शक्तिः यथोचितव्ययशोभता इत्यर्थः, एतत् सर्वम् अत्युच्चं तपसः
फलं न, अल्पेन तपसा एतत् सर्वं न लभ्यते इति भावः ॥ ५२ ॥

पुत्रेति । दाराः स्त्रियः पुत्रः प्रयोजनं यासां तथाविधाः
पुत्रार्थं क्रियते भार्येति स्मरणादिति भावः । पुत्रः पिण्डप्रयोजनः
पिण्डप्राप्तये पुत्रोत्पादनमिति भावः । मित्वं सुदृष्टं हितप्रयोजनं
हितानुष्ठानायैव मित्वं सेव्यते इति भावः । धनं सर्वप्रयोजनं सर्व-
कार्यनिष्पादनाय धनमुपाज्यते इति भावः ॥ ५३ ॥

दुर्लभमिति । प्राक्तनम् अवितथं सत्यमित्यर्थः वाक्यं दुर्लभं
वाक्यमित्यत्र मित्वमिति पाठान्तरं तथात्वे प्राक्तनं प्रकृतिसिद्धमकृत्विस-
मित्यर्थः । चेमकत् शुभङ्करः सुतः पुत्रः दुर्लभः तादृशपुत्रस्य दुष्कर-
तमो लभ्यत्वात् । उक्तञ्च, “पुण्यतार्थं कृतं येन नः काव्यतिदुष्करम् ।
तस्य पुत्रो भवेद् वश्यः सखुद्धो धार्मिकः सुतीः ॥” इति । सदृशी
आत्मानुरूपा समदुःखसुखेति भावः भार्या दुर्लभा दुष्प्राप्ता । प्रियः
प्रीतिकरः स्वजनः आत्मायवर्गः दुर्लभः ॥ ५४ ॥

शैले इति । शैले शैले पर्वते पर्वते प्रतिशैलमित्यर्थः साणिक्यं
रत्नविशेषः न अस्तीति शेषः । गजे गजे प्रतिगजे मौक्तिकं न अस्तीति
शेषः, वने वने रतिवर्गं चन्दनं न अस्तीति शेषः । साधवः रुज्जनाः
सर्वकिञ्चिदप्यनेन न सतीति शेषः । दुर्लभादुत्पत्तिं कादाचित्क-
कामादिति भावः ॥ ५५ ॥

अशोच्यो निर्धनः प्राज्ञोऽशोच्यः पण्डितबान्धवः ।
 अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥ ५६ ॥
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राज्यमराजकम् ॥ ५७ ॥
 कुलीनैः सह सम्पर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।
 ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ५८ ॥
 कष्टा वृत्तिः पराधीना कष्टो वासो निराश्रयः ।
 निर्धनो व्यवसायश्च सर्वकष्टा दरिद्रता ॥ ५९ ॥

अशोच्य इति । प्राज्ञः पण्डितो जनः निर्धनः दरिद्रः, अपि-
 रत्नाध्याहार्यः । अशोच्यः न शोचनीयः । पण्डितः प्राज्ञः बान्धवो
 मित्रं यस्य तादृशः पुरुषः अशोच्यः । नारी विधवा मृतभर्तृकापि
 पुत्रपौत्रैः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां गता सत्पुत्रपौत्रवतीत्यर्थः अशोच्या न
 शोचनीया तदर्थं शोको न कर्तव्य इति भावः ॥ ५६ ॥

अविद्य इति । अविद्यः विद्याहीनः पुरुषः शोच्यः । अप्रजं
 नास्ति प्रजा सन्तानो यस्मिन् तथाभूतं, प्रजा स्थात् सन्ततौ जने इत्य-
 मरः । मैथुनं सुरतं शोच्यं निष्कलमिच्छार्थः । निराहाराः आहार-
 वर्जिताः अप्राप्ताहारा इत्यर्थः प्रजाः जनाः शोच्याः । अराजकं
 राजशासनहीनं राज्यं शोच्यं दुःखजनकत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

कुलीनैरिति । कुलीनैः सत्कुलप्रसूतैः जनैः सह सम्पर्कं सम्बन्धं
 पण्डितैः सह मित्रतां सौहृद्यं तथा ज्ञातिभिः समं सह मेलं मेलनं
 कुर्वाणो जनः न विनश्यति ॥ ५८ ॥

कष्टेति । पराधीना परवशा वृत्तिः जीविका कष्टा क्लेशदायिनी,
 निराश्रयः आश्रयशून्यः वासः स्थितिरित्यर्थः कष्टः क्लेशदः । निर्धनः
 धनशून्यः व्यवसायः वाणिज्यं कष्ट इति शेषः । दरिद्रता सर्वकष्टः
 सर्वविषयेषु कष्टदायिनीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

तस्करस्य कुतो धर्मो दुर्जनस्य कुतः क्षमा ।

वेश्यानाञ्च कुतः स्नेहः कुतः सत्यञ्च कामिनाम् ॥ ६० ॥

प्रेषितस्य कुतो मानं कोपनस्य कुतः सुखम् ।

स्त्रीणां कुतः सतीत्वञ्च कुतो मैत्री खलस्य च ॥ ६१ ॥

दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।

बलं मूर्खस्य मौनित्वं चौराणामनृतं बलम् ॥ ६२ ॥

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ ६३ ॥

तस्करस्येति । तस्करस्य चोरस्य धर्मः कुतः ? न कुतोऽपि धर्मः
अस्तीति शेषः । दुर्जनस्य क्षमा कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । वेश्यानां
वाराङ्गनानां स्नेहः अनुरागः कुतः ? नैव कश्चिदपि अनुरागः
अस्तीति शेषः । कामिनां कामपरतन्त्राणां सत्यं सत्यश्रुतिता कुतः
न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रेषितस्येति । प्रेषितस्य कार्येषु नियुक्तस्य मानः कुतः ? भृत्य-
त्वादिति भावः । कोपनस्य क्रुद्धस्वभावस्य सुखं कुतः ? न कदापि
सुखमस्तीत्यर्थः । स्त्रीणां सतीत्वं कुतः ? पायशः सतीत्वभङ्गदर्शना-
दिति भावः । खलस्य दुर्जनस्य मैत्री सौहृद्यं कुतः ? नैवास्तीत्यर्थः
॥ ६१ ॥

दुर्बलस्येति । राजा दुर्बलस्य बलहीनस्य बलं, रोदनं बालानां
शिशूनां बलं, मौनित्वं तूष्णीम्भावः मूर्खाणां बलम्, अनृतम् असत्यं
न मया चौर्यं कृतमित्येवंरूपमित्यर्थः चौराणां बलम् ॥ ६२ ॥

य इति । यः जनः ध्रुवाणि निश्चितानि परित्यज्य अध्रुवम्
अनिश्चितं परिषेवते आश्रयति, तस्य ध्रुवाणि निश्चितानि वस्तूनी-
त्यर्थः नश्यन्ति, अध्रुवम् अनिश्चितं भविष्यतीति भावः नष्टमेव तस्या-
भिहितमविष्यत्प्रायापि नश्येदिति भावः ॥ ६३ ॥

शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ ६४ ॥
 सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चीरभोजनम् ।
 घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ ६५ ॥
 सिंहादेकं वकादेकं षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ।
 वायसाञ्च चतुः शिञ्जेत् चत्वारि कुक्कुटादपि ॥ ६६ ॥
 प्रभूतमल्पकार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 सर्वारम्भेण तत् कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥ ६७ ॥

शुष्कमिति । शुष्कं मांसं शुष्कमांसभोजनमित्यर्थः, वृद्धाः स्त्रियः
 प्राचीनस्त्रीसम्भाग इत्यर्थः, बालार्कः बाला कन्या तत्स्थोऽर्कः सूर्यः
 कन्याराशिस्त्यस्यैव किरणसेवनमित्यर्थः तस्य अतितीक्ष्णत्वादिति भावः,
 तरुणं नवं दधि, प्रभाते प्रातःकाले मैथुनं सुरतं निद्रा च एतानि
 षट् सद्यः तत्क्षणात् प्राणहराणि जीवननाशकानि ॥ ६४ ॥

सद्य इति । सद्योमांसं तद्भोजनमित्यर्थः, नवं नूतनम् अशुष्क
 मपर्युषितञ्च अन्नं बाला युवती स्त्री, चीरभोजनं दुग्धपानं घृत
 चर्विःपानं तथा उष्णोदकम् उष्णजलम् एतानि षट् सद्यः तत्क्षणात्
 प्राणकराणि प्राणपोषकाण्यित्यर्थः ॥ ६५ ॥

सिंहादिति । सिंहात् एकं, वकात् एकं, शुनः कुक्कुटात् षट्,
 गर्दभात् त्रीणि, वायसात् काकात् चत्वारः, तथा कुक्कुटात् चत्वारि
 अपि शिञ्जेत् ॥ ६६ ॥

प्रभूतमिति । यो नरः प्रभूतं गच्छत् कार्यमिति शेषः अल्प-
 कार्यं वा कर्तुम् इच्छति, स तत् कार्यं सर्वारम्भेण सम्यक्प्रयत्ने-
 नैत्यर्थः कुर्यात् । एतदेव सिंहादेकं सिंघमकाषादेकं शिञ्जदीयमित्यर्थः
 प्रकीर्तितं कथितम् । सिंघः यथा किञ्चिदपि कार्यं सम्यक् सम्पा-
 दयति तथा सर्वैरेव कार्यमागच्छं सम्यक् साधनीयमिति भावः ॥ ६७ ॥

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य वक्तवत् पतितो जनः ।
 कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ६८ ॥
 बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः ॥ ६९ ॥
 अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत गर्दभात् ॥ ७० ॥
 गूढमैथुनधर्मञ्च काले काले च संग्रहम् ।
 अप्रमादमनालस्यं चतुः शिञ्चेत वायसात् ॥ ७१ ॥

सर्वेन्द्रियाणीति । जनः सर्वेन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य वक्तवत्
 पतितः कार्यवस्तुष्विति शेषः । कालदेशोपपन्नानि देशकालसुलभानी-
 त्वर्थः सर्वाणि कार्याणि साधयेत् । एतदेव वक्तादेकमिति कीर्तित-
 िसिति शेषः । वक्तो यथा यथासमये यथास्थाने पतितः सत्स्यादीन्
 अनायासेन गृह्णाति तथा मानवः कालं देगञ्च विचार्य कार्यं कुर्वन्
 धरितार्थतानापद्यते इति तात्पर्यार्थः ॥ ६८ ॥

बह्वाशीति । बह्वाशी प्रभूत्वाकारो प्रभोरिति शेषः, फलेन
 अद्यादिनेति भावः सन्तुष्टः, सुनिद्रः सुखेन निद्राशीलः किन्तु शीघ्र-
 चेतनः सहसा भ्रमनिद्र इत्यर्थः, प्रभुभक्तः स्वामिषु अतुरक्तः, शूरः
 अलवांश्च श्रेति शेषः, शुनः कुक्कुरस्य एते षट् गुणाः बह्वाशित्वादयः
 ज्ञातव्याः । कुक्कुरदृष्टान्तेन एतान् गुणान् शिञ्चेतेति तात्पर्यार्थः ॥ ६९ ॥

अविश्राममिति । अविश्रामं भारं वहेत्, शीतोष्णं शीतयोष्णं
 न विन्दति, तथा नित्यं सततं ससन्तोषः सन्तुष्टः वर्त्तते इति गर्दभ
 इति च शेषः । एतानि त्रीणि गर्दभात् शिञ्चेत । गर्दभदृष्टान्तेन
 अविश्रामकार्यकरणशीतयोष्णाश्चानसततसन्तोषशालिना भवितव्यमिति
 तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

गूढेति । गूढः यः मैथुनधर्मः सुरव्यापारः तं, काले काले

युद्धञ्च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।

स्त्रियमापन्नतां रक्षेच्चतुः शिञ्चेत् कुक्कुटात् ॥ ७२ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ७३

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गी येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ७४ ॥

न च विद्यासमो बन्धुर्न च व्याधिसमो रिपुः ।

न चापत्यसमो स्नेही न च देवात् परं बलम् ॥ ७५ ॥

समये समये संपहं सञ्चयम्, अप्रमादम् अवधानम्, अनालस्यं च एतत्
चतुः चतुष्टयमित्यर्थः वायसात् काकात् शिञ्चेत् । वायसवत् मैथनं
गूढमेव कर्त्तव्यं, समये समये अर्थसञ्चयः सावधानता आलस्यत्यागश्च
कर्त्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ७१ ॥

युद्धमिति । युद्धं प्रातःकाले उत्थानं, बन्धुभिः सह भोजनं
कुर्यादिति शेषः तथा आपद्गतां विपद्पक्षां स्त्रियं रक्षेत् । एतत्
चतुः चतुष्टयमित्यर्थः कुक्कुटात् शिञ्चेत् । कुक्कुटो यथा युद्ध-
प्रातरुत्थानबन्धुसहभोजनापन्नस्त्रोरक्षणं करोति तथा सर्वैरेव नाशैः
तत्तत्कार्यं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ७२ ॥

क इति । समर्थानां शक्तानान् अतिभारः कः ? नास्तीत्यर्थः ।
व्यवसायिनां वणिजां दूरं किम् ? नैव किमपि स्थानं दूरं तैः कथ्यते
इति भावः । सविद्यानां विदुषां विदेशः कः ? सर्वत्रैव तस्य पूज्य-
त्वादिति भावः । प्रियवादिनां परः शत्रुः कः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

आपदामिति । इन्द्रियाणाम् असंयमः अटननम् आपदां पन्था
मार्गः कथितः, तज्जयः इन्द्रियजयः सम्पदां मार्गः उक्त इति शेषः,
येन इष्टम् अभिलषितं तत्र गमने इति शेषः तेन तत्र गम्यताम् ॥ ७४ ॥

न चेति । विद्यया समः बन्धुः न, व्याधेः समः रिपुः शत्रुः न,

समुद्रावरणा भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।
 नरेन्द्रावरणा देशाश्चरित्रावरणाः स्त्रियः ॥ ७६ ॥
 घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।
 तस्माद् घृतञ्च वज्रिञ्च नैकत्र स्थापयेद् बुधः ॥ ७७ ॥
 आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
 षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ७८ ॥
 जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्याञ्च गतयौवनाम् ।
 रणात् प्रत्यागतं शूरं अस्यञ्च गृहमागतम् ॥ ७९ ॥

अपत्येन समः अपत्येषु यथा तथेत्यर्थः स्नेहः न, देवात् परं अत्र
 बलञ्च न व्यस्तीति शेषः सर्वत्र ॥ ७६ ॥

समुद्रेति । भूमिः समुद्रः आवरणं यस्यास्तथाभूता समुद्रोद्वेष्टि-
 त्यर्थः । गृहं प्राकारः प्राचीरः आवरणं यस्य तथोक्तम् । देशाः
 नरेन्द्रः राजा आवरणं तेषां तथाविधाः राजरक्षिता इत्यर्थः ।
 स्त्रियः चरित्रमेव आवरणं यासां तादृशः चरित्ररक्षिता इत्यर्थः
 ॥ ७६ ॥

घृतेति । नारी घृतकुम्भस्य समा अतिकोमलसमावेत्यर्थः, या
 अल्पेनैव द्रव्यतीति भावः । पुमान् तप्ताङ्गारस्य ज्वलदङ्गारस्य समः यः
 अल्पेनैव द्रावयतीति भावः । तस्माद् बुधः पण्डितः जनः एकत्र
 एकस्मिन् स्थाने घृतञ्च वज्रिञ्च न स्थापयेत् न रक्षेत् ॥ ७७ ॥

आहार इति । स्त्रीणाम् आहारः द्विगुणः, तासां स्त्रीणां
 बुद्धिः चतुर्गुणा, व्यवसायः षड्गुणः, तथा कामः अष्ट-
 गुणः स्मृतः कथितः पुरुषापेक्षयेति सर्वत्र योज्यम् ॥ ७८ ॥

जीर्णमिति । जीर्णं पुरातनम् अन्नं तच्छुद्धादिकं, नतम् अतीतं
 निर्दोषमेवेति भावः यौवनं यस्याः तादृशीं भार्या, रणात् संश्रमात्
 मत्वागतं प्रतिनिवृत्तं रणजयेनेति भावः, तथा गृहम् आगतं शस्त्रं

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
 सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः ॥ ८० ॥
 अवंशपतितो राजा मूर्खपुत्रश्च पण्डितः ।
 अधनेन धनं प्राप्य तृणवन्मन्त्रते जगत् ॥ ८१ ॥
 ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
 शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ८२ ॥
 पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
 कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ८३ ॥

न तु क्षेत्रस्थितं तस्य बहुविन्नसम्पत्तादिति भावः, प्रशंसीयात् साधुत्वेन कीर्तयेदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

असन्तुष्टा इति । असन्तुष्टाः द्विजाः ब्राह्मणाः सन्तुष्टाः पार्थिवाः राजान इव नष्टाः नाभ्युदयं लभन्ते इति भावः । गणिकाः वेश्याः सलज्जाश्चेत् नष्टाः विफल्वाः भवन्तीति शेषः । कुलस्त्रियः कुलवध्वः निर्लज्जाश्चेत् नष्टाः शङ्कितव्यभिचारतया लोकैर्नाद्रियन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

अवंशेति । अवंशे दुष्कृते पतितो जात इत्यर्थः राजा मूर्खस्य पुत्रः पण्डितः, अधनश्च दारद्रश्च धनं प्राप्य जगत् तृणवत् मन्त्रते ॥ ८१ ॥

ब्रह्महापीति । यस्य विपुलं प्रभूतं धनम् अस्ति, स नरः ब्रह्महापि ब्राह्मणघातो अपि पूज्यः, सर्वैराद्रियते इति भावः । शशिनः चन्द्रस्य तुल्यवंशोऽपि सहस्रवल्कुलोत्पन्नोऽपीत्यर्थः नरः निर्धनश्चेत् परिभूयते तिरस्त्रयते, न केनापि आद्रियते इति भावः ॥ ८२ ॥

पुस्तकस्थेति । या विद्या पुस्तकस्था न त्वेभ्यस्तेति भावः यत् धनं परहस्तगतं न तु स्वसन्निधौ स्थितमिति भावः कार्यकाले समुत्पन्ने आगते सा विद्या न, तत् धनञ्च न, निष्फलत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिशिराद् भयम् ।
 पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद् भयम् ॥ ८४ ॥
 प्राज्ञे नियोज्यमाने तु सन्ति राज्ञस्त्रयो गुणाः ।
 यशः स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनागमः ॥ ८५ ॥
 मूर्खे नियोज्यमाने तु त्रयो दोषा महीपतेः ।
 अयशश्चार्थनाशश्च नरके गमनं तथा ॥ ८६ ॥
 बहुभिर्मूर्खसङ्घातैरन्योन्यपशुवृत्तिभिः ।
 प्रच्छाद्यन्ते गुणाः सर्वे मेघैरिव दिवाकरः ॥ ८७ ॥
 यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या वापि परप्रिया ।
 पुत्रस्तु विनयो नास्ति सृत्तुरेव न संशयः ॥ ८८ ॥

पादपानादिति । पादपानां पृच्छाणां वातात् भयं पद्मानां
 शिशिरात् भयं, पर्वतानां वज्रात् भयं, साधूनां दुर्जनात् भयं कर्तुं तं
 इति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८४ ॥

प्राज्ञे इति । प्राज्ञे विदुषि नियुज्यमाने राजकर्मणीति शेषः
 सति राज्ञः यशः कीर्तिः स्वर्गनिवासः विपुलः महान् धनागमश्च
 एते त्रयो गुणाः सन्ति ॥ ८५ ॥

मूर्खे इति । मूर्खे नियुज्यमाने राजकर्मणीति शेषः सति मही-
 पतेः राज्ञः अयशः अकीर्तिः अर्थनाशः तथा नरके गमनम् एते
 त्रयो दोषाः भवन्तीति शेषः ॥ ८६ ॥

बहुभिरिति । अन्योन्यं परस्परं पशूनामिव वृत्तिव्यवहारो
 येषां तथाभूतेः बहुभिः मूर्खसङ्घातैः मूर्खसमूहैः मेघैः दिवाकरः सूर्यो
 हव सर्वे गुणाः शुष्किनामिति शेषः प्रच्छाद्यन्ते तिरोधीवन्ते ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य नदीतीरे क्षेत्रं भूमिः, भार्या च परप्रिया
 परावृत्ता इत्यर्थः । पुत्रस्तु विनयनयो नास्ति, तस्य सृत्तुरेव न संशयः
 सन्दृष्टो नास्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।

शिला तरति पानीयं गीतं गायति वानरः ॥ ८६ ॥

सुभिन्नं कृषके नित्यं नित्यं सुखमरोगिणि ।

भार्या भर्तुः प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सवं गृहम् ॥ ८७ ॥

हेला स्यात् कार्यनाशाय बुद्धिनाशाय निर्धनम् ।

याचना माननाशाय कुलनाशाय भोजनम् ॥ ८८ ॥

सेवितव्यी महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि देवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ? ॥ ८९ ॥

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ? ॥ ९० ॥

असम्भाव्यमिति । प्रत्यक्षमपि दृश्यते यत् तत् असम्भाव्यम् अभाव-
नीयञ्चेत् न वक्तव्यम् उपहासजनकत्वाद्वात भावः । यथा शिला
पानीयं तरति, वानरः गीतं गायति ॥ ८६ ॥

दुर्भिक्षमिति । नित्यं सततं कृषके कृषिकर्मणीले इत्यर्थः सुभिन्नं
सुखमनन्वितमिदं सर्वदा कृषणकारिण्याऽज्ञाभावो न विद्यते इत्यर्थः ।
नित्यं सततम् अरोगिणि स्वस्थप्रकृतौ जने इत्यर्थः सुखं भवतीति
शेषः । यस्य भर्तुः भार्या प्रिया प्रीतिकरी, तस्य गृहं नित्यः
सततः उत्सवः आनन्दो यत्र तस्याभूतं भवतीति शेषः ॥ ८७ ॥

हेलेति । हेला आलस्यमित्यर्थः कार्यनाशाय, निर्धनं धनाभावः
बुद्धिनाशाय, याचना भिक्षा माननाशाय, भोजनम् अस्याने इति
भावः कुलनाशाय भवतीति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८८ ॥

सेवितव्य इति । फलच्छायासमन्वितः फलवान् छायावांश्च महा-
वृक्षः सेवितव्यः आश्रयणीयः । यदि देवात् फलं न अस्ति न भवति,
छाया केन निवार्यते ॥ ८९ ॥

प्रथमे इति । प्रथमे शेषवे इति भावः विद्या न नार्जिता न

नदीकूले च ये वृक्षाः परहस्तगतं धनम् ।

कार्यं स्त्रीगोचरं यत् स्यात् सर्वं तद्विफलं भवेत् ॥८४॥

कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः ?

कुपुत्रमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः ? ।

कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखम् ?

कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः ? ॥८५॥

कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री चेष्टकालयम् ।

शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम् ॥८६॥

शिञ्जिता, द्वितीये यौवने इति शेषः धनं न अर्जितं, तृतीये प्रौढत्वे पुण्यं धर्म इत्यर्थः न अर्जितं न अचुष्टितं, यदि जनेनेति सर्वत्र याज्यं, तदा चतुर्थे वार्द्धके किं कारिष्यति जन इति शेषः ॥ ८२ ॥

नदीति । ये वृक्षाः नदीकूले वर्त्तन्ते इति शेषः, यच्च धनं परहस्तगतं न तु स्वायत्तमित्यर्थः, यच्च कार्यं स्त्रीगोचरं स्त्रिया विदितमित्यर्थः स्यात् तत् सर्वं विफलं भवेत् । नदीकूलस्य वृक्षा हि प्रायशः कूलभङ्गे निपतन्ति कथं तेषां फलाशेति, परहस्तधनस्य व्यवहारायोगात् वैफल्यं स्वत एव भवतीति, कार्यस्य स्त्रीगोचरत्वे तदुबाधया तत्कार्यं हानिरिति च भावः ॥ ८४ ॥

कुदेशमिति । कुदेशम् आसाद्य प्राप्य गत्वेत्यर्थः अर्थसञ्चयः धनसंग्रहः कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः । कुपुत्रम् आसाद्य परिपोष्य इत्यर्थः स्थितश्चेति शेषः जलाञ्जलिः तर्पणजललाभ इत्यर्थः कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः । कुगेहिनीं कुत्तृचितां रूपतः शीलतश्चेति भावः गेहिनीं भार्यां प्राप्य गृहे सुखं कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः । कुशिष्यम् अध्यापयतः पाठयतः यशः कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

कूपोदकमिति । कूपोदकं कूपजलं, वटवृक्षस्य छाया, श्यामा, शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला । नययौवनमध्यस्था ता

विषं चङ्क्रमणं रात्रौ विषं रात्रौऽनुकूलता ।

विषं स्त्रियोऽप्यन्यद्दो विषं व्याधिरवीक्षितः ॥ ६७ ॥

दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ६८ ॥

प्रदोषे निहतः पत्न्याः पतिता निहताः स्त्रियः ।

अल्पबीजं हतं चेतं मृत्युदोषाद् हतः प्रभुः ॥ ६९ ॥

श्यामा परिकीर्त्यते इत्युक्तलक्षणा स्त्री, केचित् तु श्यामा कृष्णवर्णे-
व्याहुः । इष्टकालयम् इष्टकनिर्मितगृहम् । एतत् सर्वं शीतकाले
उष्णम् उष्णकाले च शीतलं भवेत् ॥ ६६ ॥

विषमिति । रात्रौ चङ्क्रमणं पुनः पुनरतिशयं वा भ्रमणं
विषं विषवदनिष्टकरमित्यर्थः तत्र नानाविधत्वात्सम्भवादिति भावः ।
रात्रौः अनुकूलता रात्रौः अनुकूलत्वेन सर्वेषाम् अमात्यादीनां शत्रुत्व-
वृद्धिरित्यर्थः । विषं तत्र राजकोपेन प्राणहानिसम्भवादिति भावः ।
अन्यद्दोः अन्यामृताः स्त्रियः विषं तत्र सततमसुखं प्राणहानिश्च
सम्भवतीति भावः । अवीक्षितः अनवलोकितः अचिकित्सित इत्यर्थः
व्याधिः विषं तत्र प्राणहानिरवश्यंभवाविनीति भावः ॥ ६७ ॥

दुरधीतेति । दुरधीता दुःशिक्षिता विद्या विषं विषरीतफलक-
त्वादिति भावः । अजीर्णं अपरिपाके भोजनं विषं रोगजनकत्वा-
दिति भावः । दरिद्रस्य गोष्ठी सभा विषं सभायां बन्धुवर्गसङ्गे सदा-
लापादिमुत्थेन कालातिपातात् धनार्थं तस्य चेष्टा न स्यात् तेनास्य
क्रोशातिशयो नितरां स्यादिति भावः । वृद्धस्य जनस्य तरुणी युवती
भार्या विषं तस्या मनोरञ्जने असामर्थ्यात् तद्विबन्धना भूयसी अनर्थ-
परम्परा भवेदिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रदोषे इति । प्रदोषे रजन्यां पत्न्याः निहताः नष्टाः दर्शना-
गोचरत्वादिति भावः । पतिताः पापरताः स्त्रियः निहताः नष्टाः
अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अल्पं बीजं यस्मिन् तत् चेतं हतं

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

हता रूपवती बन्ध्या हतं सैन्यमनायकम् ॥ १०० ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो अपहोमपरायणः ।

आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥ १०१ ॥

कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।

प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥ १०२ ॥

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।

आर्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥ १०३ ॥

नष्टं निष्फलमित्यर्थः । प्रभुः स्वामी भृत्यदोषात् हतः नष्टः ॥ ९९ ॥

हतमिति । नास्ति श्रोत्रियः वेदपारगः ब्राह्मणः यस्मिन् तद् श्रोत्रियच्छान्दनौ सनावित्यमरः । श्राद्धं पितृद्देशेन दत्तमन्नादिकं हतं नष्टं निष्फलमित्यर्थः । नास्ति दक्षिणा यत्र तादृशः यज्ञः हतः नष्टः विफल इत्यर्थः । रूपवती सुन्दरी भार्या बन्ध्या अप्रसूता चेत् हता नष्टा विफलेत्यर्थः । अनायकम् अस्त्रात्मिकं सैन्यं हतं नष्टम् अनायासेन शत्रुभिः पराजयत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

वेदेति । वेदगानान् ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्मनान् चतुर्णां वेदाङ्गानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषां तत्त्वं जानातीति तथोक्तः अपहोमपरायणः मन्त्रजपयागाहुष्ठाननिरतः आशीर्वादवचोयुक्तः मङ्गलकर इत्यर्थः जनः एष राजपुरोहितः भवतीति शेषः ॥ १०१ ॥

कुलेति । कुलं, शीलं चरितं, गुणाः विद्यादयः तैः उपेतः युक्तः सर्वधर्मपरायणः नानाधर्मकार्यनिरतः प्रवीणः अभिज्ञः विचक्षण इत्यर्थः प्रेषणाध्यक्षः भृत्यानां कार्येषु आदेशकर इत्यर्थः जन इति शेषः धर्माध्यक्षः धर्मकार्येषु तत्त्वावधायकः विधीयते क्रियते राज्ञेति शेषः ॥ १०२ ॥

आयुर्वेदेति । आयुर्वेदे चिकित्साशास्त्रे कृतः अभ्यासः शिक्षा

सकदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताचरः ।

सर्वशास्त्रसमालोकी प्रकटो नाम लेखकः ॥ १०४ ॥

समस्तनीतिशास्त्रज्ञो वाहने पूजितश्रमः ।

शौर्यवीर्यग्रणोपेतः सेनाध्यक्षो विधीयते ॥ १०५ ॥

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।

धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥ १०६ ॥

पुत्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।

शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥ १०७ ॥

येन तथोक्तः सर्वेषां प्रियदर्शनः आर्यशीलं सुचरितं गुणाः दृष्ट्वा-
दयः तैरुपेतः युक्तः एष जनः वैद्यः विधीयते क्रियते जनेनेति शेषः ।
एतादृशवैद्येन चिकित्सा कार्या दानि भावः ॥ १०२ ॥

सकृदिति । सकृत् एकवारम् उक्तेन कथनेन गृहीतः विदितः
अर्थो येन तथोक्तः लघुहस्तः क्षिप्रहस्तः जिताग्नि वशीकृतानि अक्ष-
राणि येन तूतः द्रुताक्षरपाठक इत्यर्थः सर्वाणि शास्त्राणि समा-
लोकिते पश्यतीति तथोक्तः सर्वशास्त्रदृष्टेत्यर्थः जन इति शेषः प्रकटः
उत्कटः लेखकः नाम भवतीति शेषः ॥ १०४ ॥

समस्तोति । समस्तनीतिशास्त्रज्ञः सर्वनयविचक्षणः वाहने अश्वाद्यौ
पूजितश्रमः प्रशंसितपरिश्रमः अश्वाद्यारोहणे लक्ष्यप्रतिष्ठ इत्यर्थः
शौर्यं बलं वीर्यं पराक्रमः गुणाः विवेकादयश्च तैरुपेतः युक्तः जन
इति शेषः सेनाध्यक्षः सेनापतिः विधीयते क्रियते राज्ञेति शेषः ।
तादृशसेनाध्यक्षस्य परमोपकारित्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

मेधावीति । यः मेधावी सृष्टिसिद्धान् वाक्पटुः सुवक्ता प्राज्ञः
उदितः परस्य चित्तोपलक्षकः चित्तज्ञः परहृदयानुसारेण प्रसोते-
ः धीरः धैर्यवान् सहिष्णुरित्यर्थः यथोक्तवादी अवितथवाक् भवति
ः दूतः सन्देशहरो विधीयते क्रियते ॥ १०६ ॥

पुत्रेति । पुत्रपौत्रगुणोपेतः पुत्रपौत्रद्वयस्य तैरुपेतः एतेन लोकान्

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।

अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥ १०८ ॥

यस्त नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ १०९ ॥

किं करिष्यन्ति वक्तारः श्रोता यत्र न विद्यते ।

नग्नक्षपणके देशे रजकः किं करिष्यति ॥ ११० ॥

इति चाणक्यशतकं समाप्तम् ।

प्रति यत्रवत्त्वस्य स्थावतम् । शास्त्रज्ञः पःकस्येति भावः । मिष्ट-
पाचकः मधुरपाककर्त्ता मूरः बलवान् कठिनः शक्तदेहश्च यः भवति,
स रूपकारः पाचकः उच्यते कथ्यते सुपाचकतया प्रशस्यते इत्यर्थः
॥ १०७ ॥

इङ्गितेति । यः इङ्गितम् आशयः आकारः आकाशः तयो-
स्तत्त्वं भावं जानातीति तथोक्तः बलवान् प्रियदर्शनः अप्रमादी
अवहितः तथा दक्षः चतुरः भवति, स प्रतीहारः देशः रजकः उच्यते
प्रशस्यते ॥ १०८ ॥

यद्येति । यस्य स्वयं स्वयं इत्यर्थः प्रज्ञा बुद्धिः नास्ति, तस्य
शास्त्रं किं करोति ? न किमपीत्यर्थः । लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां विहीनस्य
अन्वलेप्यः दर्पणः किं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

किमिति । यत्र श्रोता न विद्यते तत्र वक्तारः किं करिष्यन्ति ?
नैव किमपीत्यर्थः । नग्नाः विवसनाः क्षपणकाः बौद्धशून्यानिनः
यत्र तादृशे देशे रजकः किं करिष्यति ? वस्त्राभावेन तत्क्षान्तकार्य-
आमत्त्वादिति भावः ॥ ११० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचित

चाणक्यशतकव्याख्या समाप्ता ।

